कार्तवीर्योदय

महाकाव्य

सम्पादक
डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य

नेपालराजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रकवितार्किककण्ठीरव
महाकविसुकृतिदत्तसूरिविरचित

कार्तवीर्योदयमहाकाव्य

0
0
0
0
0
0
0
0
0
0
0
0
0
0
0
0

सम्पादक

डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य

वेदान्ताचार्य पीएच. डी.

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

प्रकाशक

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
कमलादी, काठमाडौं ।

वि. सं. २०५१ पहिलो संस्करण
मूल्य रु. १२४।-

मुद्रक

लुष प्रेस, नयाँ बानेश्वर
☎ ४७३५८६

समर्पण

जसले यस महाकाव्यलाई लेखेर
समाज र राष्ट्रको गौरव बढायो,
जसले यस महाकाव्यलाई लेखेर विशाल
संस्कृत वाङ्मयको भण्डार भऱ्यो
जसले यस्ता सर्वशास्त्रपारङ्गत विद्वान्
तथा
महाकविलाई जन्म दियो,
उनै जननी जन्मभूमि नेपाललाई
यो काव्यकुसुमसम्पादन समर्पित छ

त्वदीयं वस्तु गोविन्द
तुभ्यमेव समर्पये !

प्रकाशकीय

देशको माटो आफैं बोल्दैन । राष्ट्रको गौरवशाली इतिहास-संस्कृति र साहित्य-कलाले त्यसलाई वाणी प्रदान गर्छ । त्यसैले देशको कला-साहित्य, संस्कृति-इतिहासको संरक्षण, संवर्धन गर्दै तिनलाई उचित संमान र कदरका साथ प्रकाशमा ल्याउनु राष्ट्रिय समुन्नतिको पहिलो शर्त हो । यसै महान् उद्देश्यको परिपूर्तिका लागि नै नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको स्थापना भएको हो ।

यसै परिप्रेक्षमा एउटा महाकाव्यका रूपमा आजसम्म अँध्यारोमा मिलिकएको सुकृतिदत्त पन्तको, 'कार्तवीर्योदय महाकाव्य' नामको यो महत्त्वपूर्ण शोधपरक ग्रन्थलाई विशिष्ट विद्वान् स्वामी प्रपन्नाचार्यले आफ्नो विवेक बुद्धिले अथक परिश्रम र धनसमेत खर्च गरी आफ्ना समीक्षात्मक टिप्पणीका साथ उज्यालोमा ल्याइदिने पुनीत कार्य सम्पादन गर्नुभएको छ । त्यसैले उहाँलाई साधुवाद दिदै उक्त ग्रन्थलाई प्रकाशनमा ल्याउँदा नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान आफूलाई गोरवान्वित ठान्छ । अस्तु ।

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

विद्वत्प्रवर नयराज पन्तको
आन्तरिक उद्‌गार

कति परिश्रमले कति खर्चले
प्रथित पण्डित बाबु बराजुले ।
विविध पुस्तक सञ्चय गर्दछन्
अलिकता त नयाँ पनि रचतछन् ॥१॥

अलस सन्ततिको करमा परी
अलि अज्ञोसँग हाय ! ढुसी परी ।
सकल पुस्तक मक्किन थालदछन्
विविध बोध हरे शिव लुक्दछन् ॥२॥

कति बिके अघि, पुस्तक बिक्तछन्
अज्ञ, कतातिर बाहिर पुग्दछन् ।
सडकमा पनि पुस्तक सड्दछन्
कति नदीजलमा पनि बग्दछन् ॥३॥

शिव हरे ! यसरी निज देशको
विविध शास्त्ररहस्य त्यसै डुब्यो ।
यसविषे नदिईकन लोचन
अब हुँदैन नि बस्नु सुधी जन ॥४॥

(गल्लीमा फ्याँकिएका कसिङ्गरबाट)

श्री १०८ स्वामी अनन्त भारतीजी महाराज
महामहोपाध्याय डा. ब्रह्ममित्र अवस्थी
साहित्याचार्य एम. ए., पीएच. डी.
रूपनगर दिल्ली

प्रस्तावना

डा. स्वामिरामकृष्णप्रपन्नाचार्यमहोदयेन सम्पाद्यमानं पण्डितभवदत्तस्य पुत्रेण सुकृतिदत्तपन्तेन विरचितं कार्तवीर्योदयं नाम महाकाव्यं संस्कृतसाहित्य-वारान्निधेरद्यावध्यविदितमप्रकाशितमवश्यंप्रकाशार्हं महनीयं महाकाव्यरत्नमस्ति। महाकाव्यस्यास्य प्रणेता पण्डितप्रवरः श्रीसुकृतिदत्तपन्तो न्यायव्याकरणवेदान्तादि-शास्त्राणां प्रौढं पाण्डित्यं बभारेति महाकाव्यस्यास्यानुशीलनेनानायासं प्रतीयते। महाकाव्यस्यास्य षोडशः सर्गस्तु पण्डितप्रवरस्यास्य पाण्डित्यं डिण्डिमवोषैरु-द्घोषयतीव यत्र प्रत्येकश्लोकेषु शास्त्राणाममीषां तत्त्वविशेषा यथायथं सङ्केतिता एव। मोक्षस्वरूपं तदुपायञ्चास्य सर्गस्य मुख्यो वर्णनीयो विषयोऽस्ति। प्रथमे सर्गेऽपि महाकविः माहिष्मतीन्नगरीमुपवर्णयन्तत्राध्ययनाध्यापनव्यसनिनो न्यव-सन्निति सूचयन्नमीषां शास्त्राणां वर्ण्यानि तत्त्वान्यपि वर्णितवान्।

चतुश्चत्वारिंशदुत्तरसप्तदशशतमित१७४४श्लोकमयमिदं महाकाव्यं सप्तदशसु सर्गेषु विभक्तमस्ति। महाकाव्यस्यास्य बीजनिक्षेपस्तु महाकविना माहिष्मती-नगर्याः वर्णनोपक्रमेण कृतः। इयं हि नगरी काव्यनायकस्यार्जुनपदाभिधेयस्य कार्तवीर्यस्य जन्मस्थली क्रीडास्थली चाभवत्। तत्पिता कृतवीर्यो धर्मं प्रतिष्ठा-पयन् शास्त्रपरम्परा रक्षन्निमां शशास। यथा कालिदासकृतस्य रघुवंशमहाकाव्यस्य प्रथमः सम्राट् निस्सन्ततितया पीडितः पीडानिवृत्यै पुत्रप्राप्त्युपायञ्जिज्ञासमानो वसिष्ठाश्रमं याति तथैव माहिष्मतीपरिवृढः कृतवीर्योऽपि निस्सन्तानः स्वपीडा-निवृत्यै दत्तगुरोराश्रमपदं प्राप्नोति। गुरुं प्रीणयित्वा च सन्ततिलाभायाऽशिषं लभते। अयं दत्तगुरुः श्रीमद्भागवतमहापुराणस्यैकादशे स्कन्धे वर्णितोऽ

वधूतो दत्तात्रय एवासीति संभाव्यामि । द्वितीये सर्गे दत्तगुरोराश्रमस्य वर्णनमेव कवेर्मुख्यो वर्ण्यो विषयः । दत्तगुरोः कृपया कृतवीर्यः सर्वलक्षणसम्पन्नं पुत्रं लभते । 'अर्जुन' इति च तदभिधानं विदधाति । यद्यपि सः कृतवीर्यसूनुतया कार्तवीर्याभिधानेनैव विशिष्य ख्यातिमवाप । तत एवासौ महाकविरपि तं कार्तवीर्यपदेनैवैनं प्रायशोऽभिधत्ते । तृतीये सर्गे कार्तवीर्यस्यार्जुनस्य जन्म तद्वंशवञ्च मुख्यतया वर्णितमस्ति । अत्र प्रकरणेऽर्जुनस्य बाललीला विशिष्य पाठकानां मनो हरन्ति । चतुर्थे सर्गे कार्तवीर्यस्य गुरुगृहे विद्यार्जनस्य, पञ्चमे च दिव्यशक्तिलाभाय तस्य तपश्चरणस्य वर्णनं प्राधान्येन कृतमस्ति ।

यथा हि प्रथमं सङ्केतितं सुकृतिरत्नपन्तः प्रथमं शास्त्रवित्पण्डितः, कविस्तु पश्चात् । अतस्सः स्वीयां शास्त्रज्ञतां स्वमहाकाव्ये मूर्तिमतीं द्रष्टुं कामयते । तत एव सप्तमं सर्गं तथा प्रणिनाय यथा प्रतिपद्यं तस्य पाण्डित्यं प्रतिबिम्बितं प्रतीयते । अत्र सर्गे पूर्वेष्वेकषष्टिषु श्लोकेषु क्रमशः 'अ'वर्णादारभ्य 'ह'वर्णपर्यन्तं वर्णान् प्रत्येकं श्लोकस्यादौ प्रथमवर्णतया निवेशयन्, ततो द्वयोः पद्ययोः क्षत्रवर्णौ प्रथमतो विनिवेशयन् स्वीयां काव्यचमत्कृतिजननप्रतिभामिव प्रदर्शयति । ततः कतिपयेषु पद्येषु निष्कण्ठ्यां निस्तालव्यां निर्दन्त्यां निरोष्ठ्यां निरनुनासिक्यां निरूष्मां निरन्तःस्थां रचनां निबध्नाति । अत्रैव प्रसङ्गेऽसौ कतिषुचित्पद्येषु केवलमेकजातीयस्वरवतीमन्यत्र द्विव्यञ्जनवतीञ्चतुर्व्यञ्जनवतीं वा रचनां प्रथ्नाति । ततश्च षट्त्रिंशत्सु पद्येषु दुष्करान्बन्धाननुप्रासयमकप्रभृतीन् वा शब्दालङ्कारान् प्रतिपद्यं बध्नाति । महाकविरिमं सप्तमं सर्गं 'शब्दालङ्कारवर्णन'मित्यभिधानेनाभिदधाति । वर्णमालायाः प्रत्येकं वर्णेनारब्धपद्यरचनाशैलीं शब्दालङ्कारतयाभिदधन्महाकविरयं शब्दालङ्काराणां कामपि नवीनाम्परम्पराम्प्रवर्तयन्निव प्रतीयते । इयमन्यद्यत्परम्परेयं शब्दालङ्कारतया परवर्तिभिः कविभिः काव्यशास्त्राचार्यैर्वा नानुसृता समर्थिता वा । सर्गेऽत्र कविना कार्तवीर्यस्य तपोवनात्प्रत्यागमनकथाश्रयीकृता ।

सप्तमे सर्गे शब्दालङ्कारनिबन्धनानन्तरमष्टमे सर्गे महाकविः विविधैर्भेदप्रभेदैस्सहोपमादीनर्थालङ्कारान्निबध्नाति । तत्र प्रसङ्गे चासौ सर्वप्रथमं विविधैर्भेदप्रभेदैस्सहोपमालङ्कारमेव ग्रथ्नाति । ततश्च सप्तत्यधिकानामलङ्काराणामुदाहरणयोग्यानि पद्यानि निबद्धुं महाकविना कार्तवीर्यस्यार्जुनस्य राज्याभिषेकस्य तत्पितुः कृतवीर्यस्य तपोवनगमनमयी कथा समाश्रिता ।

महाकाव्येऽस्मिन्नवमसर्गात्काव्यार्थः मुकुलीभवन्निव दृश्यते । काव्यस्यास्याङ्गीरसः शृङ्गारः । विदर्भराजतनयां कनकप्रभामालस्यार्जुनाश्रयो रति-

भावोऽत्र रस्यते । तदेवमालम्बनविभावभूतायाः कनकप्रभायास्स्वयंवरयोजना-मुपक्रान्तुं महाकविः प्रथममत्र सर्गे कनकप्रभाया रूपगुणादिवैभवमस्मिन्सर्गे वर्णयति । ततश्च दशमे सर्गे कनकप्रभायास्स्वयंवरसमारोहमुपश्रुत्य कार्तवीर्य-स्यार्जुनस्य विदर्भनगरीं प्रति यात्रां, प्रसङ्गतश्च विदर्भराजधानीं महाकविरवर्ण-यत् । एकादशे सर्गे प्रभातवर्णनोपक्रमे कार्तवीर्यस्य कनकप्रभास्वयंवरस्थलगमन-रूपो वृत्तान्तो ग्रथितः । द्वादशे च पुनः कनकप्रभायास्स्वयंवरवृत्तान्तवर्णनं रघु-वंशीयेन्दुमतीस्वयंवरवर्णनमादर्शतयाऽङ्गीकृत्य सुविशदं कृतमस्ति । ततश्च त्रयोदशे कार्तवीर्यस्य सर्वोत्कृष्टत्वेन विद्यमानस्य कनकप्रभया वरणम्, चतुर्दशे च पुनः कनकप्रभाकार्तवीर्यार्जुनयोर्विवाहवर्णनं काव्यकथाविषयीभूतं कृतमस्ति । अत्रैव सर्गे विवाहसंस्कारसंस्कृतः कार्तवीर्यः कनकप्रभया देव्या सहोपवनादिषु विहरन्नेकदा जलक्रीडार्थं शर्मदाया नर्मदाया उपकण्ठं याति । तौ यदा जलक्रीडा-व्यापृतावास्तां तदा लङ्केश्वरो रावणोऽपि विहारार्थमागतः । तत्र च नर्मदायां क्रीडमानन्तन्दृष्ट्वा दर्पवशात्कार्तवीर्यं कुप्यति । ततश्च तत्र तयोः रावणकार्तवीर्य-योर्युद्धं समजनि । तत्र युद्धे चासौ कार्तवीर्योऽर्जुनो दशमुखं विंशतिबाहुं रावणं पराजित्य तस्य दर्पं भञ्जयति ।

पञ्चदशे सर्गे महाकविः क्रमशो वर्षाशरदृतुवर्णनेनोपक्रम्य कार्तवीर्यस्य सप्तसु सागरेषु सप्तसु च द्वीपेषु निर्द्वन्द्वं विहारवर्णनन्निबद्धवान् । सर्गोऽयं सम्पूर्णेऽपि महाकाव्ये विशालतमः यत्र सप्तत्युत्तरं द्विशतीश्लोकानान्निब-द्धोऽस्ति ।

महाकविना निबद्धः कथानायकस्य जनकः कृतवीर्योऽष्टमे सर्गे स्वपुत्रं राज्य-सिंहासने प्रतिष्ठाप्य तपोवनं प्रस्थित इति पूर्वमुक्तम् । तत्प्रसङ्गत एवात्र सर्गे कविना चरमपुरुषार्थभूतस्य मोक्षस्य स्वरूपं विशदीकृतम् । तत्प्रसङ्गतश्च विवि-धानां दर्शनशास्त्रीयाणां सिद्धान्तानाञ्चात्र निबन्धनं कविना कृतमस्ति । यद्यपि शृङ्गारेऽङ्गिनि प्रतिष्ठीयमाने मोक्षस्य मोक्षशास्त्रगतस्य वा विषयस्य वर्णनन्न भवति प्रासङ्गिकम् । परं महाकविस्स्वं सर्वशास्त्रपाण्डित्यं प्रदर्शयितुं हठादिव विषयमिममुपनिबध्नाति । सूक्ष्मतमाँश्च तांस्तान् सिद्धान्तांस्तत्र सङ्केतयति । अन्तिमे सप्तदशे सर्गे महाकविस्त्रयस्त्रिंशद्भिः पद्यैस्स्ववंशवर्णनं कृत्वा महा-काव्यमिदं पूर्णतामनयत् ।

पदबन्धेन महाकाव्यमिदं माघकृतेन शिशुपालवधमहाकाव्येन श्रीहर्षकृतेन वा नैषधीयचरितमहाकाव्येन तुलयितुं शक्यते । परन्तु तत्र काव्ययोः यादृशी स्वाभाविकता द्रष्टुं शक्यते, तादृशी स्वाभाविकताऽत्र सुदुर्लभा । काव्याचार्यैः

शक्तिः व्युत्पत्तिरभ्यासश्चेति त्रितयं काव्यहेतुतयाङ्गीकृतम् । तेषु त्रिषु कुत्रचित् कविषु शक्तेरन्यत्र व्युत्पत्तेरपरत्राभ्यासस्य प्राधान्यं द्रष्टुं शक्यते । प्राधान्याप्राधान्यप्रसङ्गेऽपि यथास्थानमेतेषु प्रत्येकमनुपातभेदोऽपि भवति । कालिदासीयेषु काव्येषु शक्तिरेव प्राधान्येन हेतुभूतास्ति । इतरयोः गुणभाव एव ।

अत्र च सुकृतिदत्तकृते कार्तवीर्योदयनाम्नि महाकाव्ये व्युत्पत्तेरेवाऽस्ति प्राधान्यम् । अत एव कालिदासीयेषु काव्येषु येयं सहजता प्रतिष्ठिता दृश्यते यश्च वैदर्भीरीतेः परिपाको दृश्यते, मुख्यतो रघुवंशे महाकाव्येऽभिज्ञानशाकुन्तले दृश्यकाव्ये वा तस्यात्र प्रायशोऽभाव एवास्ति । परन्तु व्युत्पत्तिजन्यचमत्कारदिशा तादृशपारम्परीकाणां नलचम्पूप्रभृतीनां काव्यानामपेक्षया महाकाव्यमिदं श्रेष्ठं काव्यमिति वक्तुं शक्यते । काव्यशास्त्रीयेष्वाचार्येषु पाण्डित्यमहितां शैलीमधिकृत्य यथालङ्कारकौस्तुभकृत्पर्वतीयो विश्वेश्वरपण्डितो महीयान्मन्यते तथैव कविपरम्परासु नितरामविदितस्यास्य कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य कवयिता महाकविः सुकृतिदत्तपन्तो निर्विवादमनुपमो वक्तुं शक्यते ।

पर्यन्तेऽद्यावधि सर्वतोभावेनाज्ञातस्यास्य महाकाव्यस्य सम्पादनप्रसङ्गे सततं कर्मनिरताय विद्याव्यसनिने स्वशिष्यवर्याय स्वामिने रामकृष्णप्रपन्नाचार्यायाशीराशिभिर्वर्धापयामि–

'पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती यज्ञं वष्टु धिया वसु'

वि. सं. २०४५

आशुकविः, इतिहासमर्मज्ञः,
राष्ट्रान्ताराष्ट्रलब्धकीर्तिः, सर्वदाऽनुसन्धानतत्परः

विद्यालंकारः योगी नरहरिनाथः शास्त्री

सम्मतिः

सुकृतिदत्तकृतिस्सुमनोहरा
विहरतीह हिमालयवासिषु ।
विहरतादवनीतलवासिषु
नरहरेरिदमेव निवेदनम् ।।

प्रपन्नाचार्य्यसम्पाद्या हृद्या कृतिरियं कवेः ।
कवीनां हृदयागारे रमतां श्रृण्वतामपि ।।

डा. डिल्लीराम तिमसिना

एम. ए., पीएच. डी.

दर्शनाचार्य, काव्यतीर्थ

जर्मन तथा भाषाविज्ञान डिप्लोमा

अध्यक्ष

भारतीय भाषा विभाग

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय

वाराणसी-२२१००५

दिनाङ्क: २०४५

अभिनन्दन

संस्कृत र नेपाली वाङमयका पुरातनकालिक इतिहासमा ध्रुवतारातुल्य चहकिला नक्षत्र भए पनि लोकप्रिय हुन नपुगेका नेपाली विद्वान् पण्डित प्रेमनिधि पन्त, अद्वितीय दार्शनिक नीलदेव पन्त र महाकवि सुक्तिदत्त पन्तहरूका वंशपरम्पराको यथार्थ परिचय प्रस्तुत ग्रन्थको भूमिकाबाट अवगत हुन आउँछ। नेपाली वाङमयको पक्षमा यो अत्यन्त अपेक्षित कार्य हो।

आजभन्दा पुगनपुग चार दशकपूर्व पूर्णप्रसाद ब्राह्मणको 'सत्यहरिश्चन्द्र' संस्कृत महाकाव्य हामीले पढ्न पायौं। अर्का नेपाली कवि सुक्तिदत्त पन्तले 'कार्तवीर्योदय' नामक संस्कृत महाकाव्य रचेका छन् भन्ने सम्म सुनिएको थियो। विशालकाय भएको उक्त महाकाव्यको पाण्डुलिपि सपरिश्रम सम्पादित रूपमा साक्षात् दृष्टिगोचर गर्ने सौभाग्य पाउँदा हर्षोल्लास र अपार आनन्दको अनुभव भएको छ।

सत्र सर्गमा विभक्त यो महाकाव्य १७४४ पद्यमा कुँदिएको छ। डा. स्वामी रामकृष्ण प्रपन्नाचार्यका सुयोग्य सम्पादनमा यस महाकाव्यले प्रकाश पाउन लागेको छ। विद्वान् सम्पादकले नेपाली भाषामा महाकाव्यको चिकित्सक अध्ययनका साथै विशद विश्लेषण गर्नुभएको छ। यसको भूमिका भाग, परिशिष्ट र पादटिप्पणीले मनग्गे शोधको स्वरूप लिएको छ। महाकाव्य रचनाको उद्देश्य, काव्यगत भाषा र शैली, गुण, रीति, रस, छन्द, अलङ्कार, ध्वनि तथा शब्दशक्तिबारे प्रकाश पारेर पाठकलाई पढ्न र बुझ्न झन् सजिलो पारिदिएको छ। संक्षिप्त कथावस्तु प्रस्तुत गर्नाले काव्यगत विषय सरल र सुबोध भएको छ।

यस्तो महत्त्वपूर्ण कार्य गरेर स्वामीज्यूले नेपाली–संसारलाई ठूलो गुन लाउनुभएको छ। समाजबाट उहाँलाई यस सन्दर्भमा सशक्त प्रेरणा र अपेक्षित सहयोग उपलब्ध हुनु नितान्त आवश्यक ठानिन्छ। विद्वत्ता र गुणको कदर गर्नु आफ्नै सम्मान हो।

यस प्रकार नेपाली कविले रचेका लुप्तप्रायः संस्कृत महाकाव्यको उद्धार तथा अनुसन्धानपूर्ण स्तुत्य कार्य सम्पन्न गर्नुभएबापत साधुवादसहित म उहाँको हार्दिक अभिनन्दन गर्छु।

आफ्नो कुरा

वि. सं. २०१५ तिर (बनारसमा पढ्दै रहँदा) प्रसिद्ध विद्वान् राजेश्वर शास्त्री द्रविडको मुखबाट नेपाली विद्वान् सुकृतिदत्त पन्त र उनको कार्तवीर्योदय महाकाव्यको प्रशंसा सुनेको थिएँ । नीलदेवपछि नेपालीहरूमा सुकृतिदत्त नै ठूला विद्वान् भए भनी त्यहाँ चर्चा परिचर्चा भएको थियो । त्यतिखेर म नव्यन्याय र व्याकरणको छात्र थिएँ, तापनि सुकृतिदत्तबारे केही जान्ने जिज्ञासा बढ्यो तथा उनका कृति खोजर पढ्नुपर्छ भन्ने धारणा पनि बन्यो ।

काल बित्तै गयो । केही लेख्ने छपाउने काम शुरू गरेपछि अब सुकृतिदत्त पन्तका बारेमा पनि समग्ररूपमा एउटा ग्रन्थ लेख्नुपर्छ भन्ने इच्छा जागृत भयो । वि. सं. २०४० देखि मैले सुकृतिदत्त र कार्तवीर्योदयका बारेमा शोधखोज गर्न शुरू गरें । नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयबाट कार्तवीर्योदयको फोटोकपी पाउँदाको कष्ट तथा बागलुङको भ्रमण, माहिष्मतीको भ्रमण आदिको परिश्रमका बारेमा तल विस्तृत भूमिकामा लेखेको छु ।

धेरै वर्षको परिश्रमपश्चात् सुकृतिदत्तको कार्तवीर्योदय जनसमक्ष प्रस्तुत गर्न सकेको छु । यति गर्न मैले धेरै शारीरिक तथा मानसिक क्लेश भोग्नुपरेको छ । भविष्यमा यस्तै काममा लागिपर्ने विद्वज्जनले मेरो श्रमको मूल्याङ्कन गर्नेछन् ।

पहिले यस रूपमा कार्तवीर्योदय महाकाव्य प्रकाशमा आउनुमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा–प्रतिष्ठान धन्यवादार्ह बनेको छ । त्यहाँका तात्कालिक उपकुलपति डा. ईश्वर बरालले यसको प्रकाशन सम्बन्धमा निकै प्रयास गर्नुभयो एतदर्थ उहाँलाई हार्दभावेन धन्यवाद टक्र्याउँछु । उहाँको सत्प्रयासले कार्तवीर्योदय महाकाव्य र सुकृतिदत्त पन्त दुवै सदाको लागि अमर रहेका छन् । स्वयं सत्प्रयासकर्ता पनि यस प्रकाशन कार्यले अमर रहनुभएको छ ।

नेपाल राजकीय प्रज्ञा–प्रतिष्ठानका वर्तमान उपकुलपति श्रीमदनमणि दीक्षित तथा प्राज्ञपरिषदका सदस्यहरूलाई पनि मुरीमुरी धन्यवाद छ । अस्तु ।

डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य
मृगस्थली, काठमाडौं

वि. सं. २०५१ मार्गशुक्लपञ्चमी

ऐतिहासिक तथा विश्लेषणात्मक भूमिका

प्रस्तावना

नेपालको गौरवशाली काशी : पर्वत

विश्वको एक मात्र हिन्दू राष्ट्र नेपाल आजभन्दा दुइ सय वर्षअघि पूर्वमा सिक्किमदेखि लिएर पश्चिममा काङ्गडासम्म विस्तृत थियो। आज मेचीदेखि महाकालीसम्म लगभग पाँच सय मीलको नेपाल रहेको छ। परन्तु एघारौं शताब्दीका सिंजा–दुल्लुका क्राचल्ल र अशोकचल्ल आदिका शिलालेख, त्रिशूल-लेख हेर्दा पश्चिममा उत्तरकाशी गढवाल र दक्षिणमा बुद्धगयासम्म नेपाल फैलिएको देखिन्छ। एघारौं शताब्दीमा मात्रै होइन, अपितु ईशापूर्व पाँचौं–छैटौं शताब्दी-तिर श्रावस्ती कुशीनगर नेपालको सीमामा भएको 'सर्वास्तिवाद विनयसङ्ग्रह' आदि बौद्ध ग्रन्थहरूबाट जान्न सकिन्छ। उत्तरमा ताक्लाकोट, मानसरोवर आदि-ले नेपालजस्तो पवित्र नामलाई स्वीकारेका थिए। समुद्र गुप्तको प्रयागको स्तम्भलेखबाट उनको शासनकालमा नेपालको सीमा कुमाउदेखि कामरूप (आसाम)सम्म थियो भन्ने बुझिन्छ। उही नेपाल साँगुरिँदै आयो। त्यो पनि समय आयो, जब २२ मौजा र २४ मौजाका मालिक पनि स्वयं राजारजौटा भएर बसे। त्यसै वेला काठमाडौं, भादगाउँ, ललितपुर, कान्तिपुरमा छुट्टाछुट्टै राजा थिए। पूर्वमा विजयपुर, चौदण्डीगढी मकवानपुर आदि र पश्चिम–दक्षिण-तिर पाल्पा, नुवाकोट, गोरखा, लमजुङ, पर्वत आदिमा बाइसे–चौबीसे राजाहरू राज्य गर्दथे।

पश्चिम नेपालको पर्वत क्षेत्रको वर्तमान नाम धौलागिरि अञ्चल भएको छ। साथै पर्वत वर्तमान समयमा एउटा जिल्ला बनेको छ। पर्वत जिल्लाको सदरमुकाम कुस्मा (कुसुमा) भएको छ। बाग्लुङ जिल्लाको सदरमुकाम बाग्लुङ-मा छ। दुवैतिर पर्वतमाला सजिएका छन्। माझमा कालीगण्डकी उत्तुङ्ग तरङ्ग भ्रूभङ्ग लिएर बगिराखेकी छ। प्राचीन कालमा मुक्तिनाथ जाने एक मात्र बाटो यही थियो। कालीगण्डकीको किनारमा कुसुमा, म्याग्दी, बलेवा, थनथाप, बाग्लुङ, पाङ, मलाज, वेणी, धोर, दाना, गलेश्वर आदि प्रसिद्ध गाउँ बसेका छन्। यीमध्ये कुसुमा, बाग्लुङ, वेनी आदि धौलागिरि अञ्चलका विभिन्न जिल्लाका सदरमुकाम बनेका छन्। बेनी प्राचीन राजधानी थियो। शाह, मल्ल, घनश्याम

मल्ल, मलयवम मल्ल र कीर्तिवम मल्लको राजधानी 'वेणी' नै थियो, पछि मलाजमा पनि राजधानी सारेका थिए ।

तात्कालिक पर्वत राज्यको यही क्षेत्र विक्रमको सोह्रौं शताब्दीपछिको चार शताब्दीसम्म नेपालको 'काशी' बनेर रह्यो । रमापति, उमापति, हरिराम, शिवराम, प्रेमनिधि, वीरशाली, सुकृतिदत्त आदि विद्वान् यसै क्षेत्रका गौरवशाली विभूति हुन् । छिमेकी मित्रराष्ट्र भारतको काशीसँग नेपालीहरूको हजारौंहजार वर्षदेखि विद्याध्ययन र तीर्थवाससम्बन्धी सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । यो सम्बन्ध आज पनि जस्ताको तस्तै छँदैछ । त्यसमा पनि विद्यामा काशीसँग सम्बन्ध राख्ने काठमाडौं, पर्वत, पोखरा, जनकपुर, दिङला, इलाम आदि थिए । यीमध्ये कुनै समय पर्वत काशीसँग हाराहारीमा उभिएको इतिहास नेपालीले भुल्नु हुँदैन । शिवराम, प्रेमनिधि, सुकृति आदिका तथा प्राणमञ्जरीका रचनाहरू जबसम्म रहन्छन्, तबसम्म पर्वत (बाग्लुङ) को नाम भविष्यको इतिहासले पक्षपातरहित भएर स्वर्णाक्षरमा लेख्नेछ ।

कठिनताको अनुभव

कार्तवीर्योदय महाकाव्य सम्पादन गर्दा जे कठिनताको अनुभव गर्नुपर्‍यो, ती कुरा यहाँ पोखेर साध्य छैन । स्वयं महाकविमाथि पनि आक्षेप पुग्नेजस्ता काम प्रतिलिपिकर्ताहरूको भूलले भएको छ । सबैभन्दा ठूलो कठिनताको अनुभव चतुर्थ सर्गको पाठ तथा श्लोक सङ्ख्यामा भएको छ । कार्तवीर्योदय महाकाव्यको मैले जो चर्चा विद्वान्हरूका मुखारविन्दबाट सुनेको थिएँ, सम्पादन गर्न त्यति सरल थिएन, सबैको वशको काम पनि थिएन । यस काव्यको लिपि देवनागरी नै भए तापनि पुरानो ढङ्गको अक्षर लेखाइ भएका हुनाले कैयौं स्थलहरूमा शब्दलाई छिचोल्नु सारै गाह्रो भयो । कैयौं[1] स्थलहरूमा प्रचलित शब्दको प्रयोग भए पनि अशुद्ध प्रयोग भएको देखियो । कैयौं स्थलहरूमा समासच्युति भएको देखिन्छ । धेरै स्थलमा व्याकरणसम्बन्धी सन्धि नै गरेको छैन । कैयौं स्थलमा सन्धि गर्दा छन्द मिल्दैन । कैयौं स्थलमा अर्थ खुल्दैन । कैयौं स्थलका अनावश्यक 'प्र' आदि उपसर्ग, शब्द र वाक्य विमर्शमा मेरो सहमति छैन । त्यसैले कठिनताको अनुभव

---

१. यी पङ्क्तिहरूको सङ्ख्यापूर्वक उल्लेख गर्दा भूमिका अनावश्यक विस्तृत हुने भएको हुनाले 'कैयौं' शब्दले भाव अभिव्यक्त गर्ने प्रयास गरेको छु । विज्ञ पाठकवृन्दले काव्यको पाठ गर्दा बाटैमा फेला पार्नुहुनेछ ।

हुनु स्वाभाविकै भयो । कैयौं स्थलहरूमा श्लोक शुद्ध भए पनि यतिभङ्ग भएको देखिन्छ । कैयौं स्थलमा लिपिकरले श्लोकहरूमा शब्द अथवा पदहरू थपिदिएका छन् । ती सबै पढ्न सकिएन । यस्ता स्थलहरू प्रथम सर्गदेखि लिएर पाँचौं सर्गसम्म छन् । धेरै ठाउँमा लिपिकरले थप गर्दा चिह्न दिन भुलेको हुनाले पनि पाठभेद र सम्पादनका लागि ठूलो कठिनाई पऱ्यो । चतुर्थ सर्गको दुइ पानामा सङ्ख्या नभएको हुनाले पनि धेरै दुःख पाएँ ।

वर्तमान प्राप्त मूल कापी विद्वच्छिरोमणि राजगुरु हेमराज पाण्डेयको सङ्कलनको हो । धन्न ! हेमराजजीको सङ्कलनमा पर्न गएछ र प्राप्त भयो । यो पनि मूल प्रति होइन । किनभने ठाउँठाउँमा भयङ्कर ठूलठूला गल्तीहरू छन् । ती गल्तीहरू सुकृतिदत्तले गरे भन्न सुहाउँदैन । राजगुरु हेमराजले पाएको मूल कापी अत्यन्त जीर्ण-शीर्ण थियो होला । हेमराजजीका हातमा कार्तवीर्योदय परेपछि प्रतिलिपि गर्न लगाए होलान् । प्रतिलिपि[1] गर्ने पण्डितले पढ्न आएजति लेख्दै गए, नआएका स्थलहरूमा आफ्ना शब्दहरू जोड्दै लगे । धेरै स्थलमा पुनरुक्ति पनि भएको छ । कतै श्लोकहरूको छन्द ठीक छ, परन्तु सन्धिविच्छेद गर्दा पूरा हुँदैन (तर मैले सम्पादन गर्दा मूललाई बिगार्ने प्रयास गरेको छैन) । सारिसकेपछि पनि हेमराजजीको सामुमा उक्त प्रतिको जाँच भयो होला । किनभने प्रथम सर्गको २३ र २४ श्लोकको माझमा केही शब्दहरू थपिएका छन्, तर चिह्न लगाएको छैन । २० देखि ४० श्लोकसम्म तलमाथि वरपर केही थपेका छन्, तर साह्रै साना अक्षर हुनाले पढ्न सकिन्न । तृतीय सर्गको १८ र १९ श्लोकमा पनि मसिना अक्षरमा थपेका छन्, ती पनि पढ्नमा आउँदैनन् । ४१ र ४२ श्लोकमा पनि थप भएको छ, ती पनि पढ्न नसकिने खालका छन् । चतुर्थ सर्गको[2] १३ र २५ श्लोकमा थपेका छन्, तर चिह्न छैन । साथै दुर्वाच्य

---

१. प्रतिलिपि गर्ने पण्डित हेरम्बराज भनेर लेखेको छ । हेरम्बराजका बारेमा शोधखोज गरिएको छैन ।

२. चतुर्थ सर्गको ४२ श्लोक पूरा छैन । आठौं सर्गको ९२ औं श्लोक खण्डित छ । तेह्रौं सर्गको ३३ औं श्लोक पनि छुटेको देखिन्छ । परन्तु यति मात्रै होइन, काव्यका तत्तत्स्थलहरूमा धेरै श्लोकहरू छुटेका छन् । कैयौंमा शब्दहरू र श्लोकै पनि तलमाथि भएको देखिन्छ । त्यसैले सुकृतिदत्तको समयपछि काव्यमा फिकथप भएको बुझिन्छ । यो प्रसङ्ग विज्ञजनहरूले काव्यमै बुझ्नुहुनेछ ।

छ । यसै बीचको पाना विना नम्बरको छ । यसैले यसले ठूलो दुःख दिएकोछ । यसमा पाठ मिलाउन साह्रै गाह्रो पर्‍यो । ४५ देखि ४६ श्लोकसम्ममा पनि थपथाप भएको छ । पाँच सर्गको २४ श्लोकमा चिह्न त छ, तर थपुवा अक्षरले धेरै दुःख दियो, समय खायो । ५१ देखि ५२ श्लोकमा डेढ श्लोक जति थपिएका छन्, तिनमा थोरै मात्रै पढ्न सकिन्छ । ७० र ७१ श्लोकमा पनि थपिएका छन्, त्यसका पनि चिह्न छैनन् । अक्षर हेर्दा आँखा खाइदिन्छ । छैटौं सर्गको माझमा पनि कतैकतै थप भएको छ । ७२ श्लोकमा चिह्न छ । तर 'विह्वस्मर' को स्थानमा 'मदनाधिनिवारणे इति पाठान्तरम्' भनेर लेखेको छ । षष्ठ सर्गको अन्त्यमा पनि पाठभेद गरेको छ । सातौं सर्गको ३५ श्लोकको बीचमा पनि केही थपेको छ, तर पढ्न सकिन्न । यसरी आँखा र दिमाग तथा बुद्धिलाई खियाएर हेर्दा सुकृतिदत्तदेखि यता (वि. सं. १९२८ देखि यता) यस महाकाव्यले मूसा, कीरा, ढुँडी तथा हृदय नभएका छोरा आदिबाट धेरै मुकाबला गर्नुपर्‍यो होला भन्न सकिन्छ ।

हेमराजजीले गराएको प्रतिलिपिबाहेक अरू ठाउँमा यो काव्यको प्रति पाइएन ।[1] वाराणसेय सरस्वतीभवन, कलकत्ता एशियाटिक सोसाइटी, जम्बू, गायकवाड, कुम्भकोणम्, सरस्वतीमहल आदि हस्तलिखित पुरातत्त्वविभागसँग मैले धेरै सम्पर्क गरेर खोजें, तर कहीँ पनि पाइएन । त्यसैले पूरा काव्यको प्रतिलिपि यही एउटै मात्र रहेछ भन्ने दुःसाहस गरेको छु । भरतराज पन्तसँग रहेको तीन सर्गको मैले पाठभेद गरेको छु । वाराणसेय सरस्वती भवनका प्रतिमा पं. जनार्दन पाण्डेयको टीकासहित उही तीनै सर्ग मात्र छ । त्यसको मूल र पाण्डेयजीको परिवर्तन निवर्कै पाठभेदको साथमा गरिएको छ । मूलमा पाठभेद देखिएन । यसरी निवर्कै टाउको दुःखाएर पाठभेद र अध्ययन गर्दा यस काव्यमा धेरै नै लिपिकरहरूले परिवर्तन गरिसकेका छन् भन्ने कुरा बुझिन्छ । त्यसैले यस महाकाव्यभित्र परेका जति पनि न्यूनाधिक दोष छन्, ती सबै लिपिकरहरूको अनवधानताबाट आएका हुन् । कैयौं ठाउँमा क्रियापदमा पनि पर्यातुलोपना आएको

---

१. स्वर्गीय माहिल्नागुरु (बडागुरु, राजगुरु) पं. हेमराज पाण्डेयजीका हातमा स्वनामधन्य सुकृतिदत्त पन्तको अमर महाकाव्य कार्तवीर्योदय परेछ । यो प्रति अन्तिम रहेछ । त्यसैले हेमराजजीले पनि श्रद्धापूर्वक सारेर राखेको देखिन्छ । कार्तवीर्योदयको अरू प्रति (१७ सर्गवाला) अन्यत्र उपलब्ध नभएकाले राजगुरु हेमराजको अन्तरात्मालाई स्वर्गीय शान्ति मिलोस् भन्ने कामना गर्दछु ।

छ, त्यो मूल लेखकको क्रियापद लुप्त हुँदा अथवा दुर्वाच्य हुँदा लिपिकरले थपेको हुनुपर्छ। त्यस्ता दर्जनौं मूर्धन्य ग्रन्थ लेखेर बेजोड महाकाव्य लेख्ने महाकविले पयातुलो क्रियापद दिन सक्दैन।

सम्पादन गर्दा यस काव्यलाई ४१ पटक आफ्ना आँखादेखि वारपार पारिएको छ।[1] परन्तु मलाई 'क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव काव्यं रमणीयतायाः' भन्ने उक्ति अनेक प्रकारले उपयुक्त लागेको छ। मैले सम्पादन गरेको मूल मातृका-मा कविले उल्लेख गरेका छन्दहरूमध्ये कतैकतै अरू अप्रसिद्ध छन्दको प्रयोगले गर्दा पनि ठूलो कठिनाई पऱ्यो। प्रथम सर्गजस्ता अन्य सर्गहरूमा पनि कतैकतै अरू छन्दको प्रयोग भएको छ। त्यसैले यस सर्गमा यही छन्दको प्रयोग भएको छ भन्न सक्ने स्थिति छैन। कार्तवीर्योदय महाकाव्यको प्रत्येक पुष्पिकामा ग्रन्थहरू-को नाम 'गङ्गाप्रसादानुजे' आदि भन्दै जोडेका छन्। त्यसले पनि निर्क्क सोचन बाध्य गऱ्यो। फलतः सात ग्रन्थहरूको सूची तयार भयो। नवौं ग्रन्थको सूची नैषधको 'क्रोडपत्र' बाट मिलाउँदा सन्तोष लाग्यो। यीमध्ये व्रीह्यादिसूत्राण्टक, मकरन्दस्तुति, शक्तिवाद, तथा शेखर राष्ट्रिय–अभिलेखालयमा पनि छन्। कार्तवीर्योदय महाकाव्यको मूल प्रतिको मातृका नेपाल राष्ट्रिय–अभिलेखालयबाट प्राप्त गरेको छु। बत्तीसपुतलीबाट दिनदिनै धाउँदा यातायातमा मात्र निकै रुपियाँ खर्च भएछ। त्यो पुरातत्त्वका कर्मचारीहरूको भोलि, आज मान्छे छैन भोलि भन्ने बानीले भएको हो। बस्ने र खाने खर्च आयुष्मान् डा. गोविन्द टण्डनको घरैमा थियो, त्यसको हिसाब गरिएन। डेढ महीनापछि श्रीबलराम डङ्गोलजीको सौजन्यबाट सात सय पचास रुपियाँमा फोटोकपी गराएँ। वाराणसी र काठमाडौं चार फेर गर्दा पनि निकै रुपियाँ खर्च भयो। मस्यौदा कापी तथा प्रेसकापी आदिको कागज, डटपेन, रिफिल र तीन वर्ष अध्ययन र सम्पादन गर्दा बस्ने खाने आदिमा लागेको खर्चको हिसाब गर्दा आकाशतिर फर्केर आँखा तान्नुपर्छ। अबूझका सामु काम भने केही देखिंदैन, परन्तु काम गर्ने अनुभवी सज्जनवृन्दबाट यो खर्च र काम लुकेको छैन। मान्छेले किताब लेखेर तथा सम्पादन गरेर महाजन भएका छन् भन्दछन्, कतै त्यस्ता देखिएका छन् पनि। अपलाप गर्न सकिंदैन। परन्तु

---

१. यूरोपमा भएको हिन्दूसम्मेलनका लागि लण्डनमा जाँदा एक महीनाजति मात्रै कार्तवीर्योदय महाकाव्य अलग बस्यो। शेष २४ सौं घण्टा सम्पादकको हात-मा रहेको छ। मैले यस काव्यलाई रुचिपूर्वक पढेर सम्पादन गरेको छु, परन्तु एक श्लोक पनि कण्ठ भएको छैन। मेरो यस्तो काममा सहायक कोही पनि भएको छैन।

मेरो स्थिति त्यस्तो छैन । म सधैं विद्यार्थी न छु । सधैं ताजा पानी पिउँछु । हुन सक्छ बासी पानी पनि उपयोग गर्न सक्थें होला । तर कहिल्यै बासी हुने गरी पानी भरेको छैन । यसैले दिनदिनै भऱ्यो, दिनदिनै पियो । तर खतरा त पानी-को अभावमा देखिन्छ । बासी पानीको भाउ मरुभूमिमा थाहा पाइन्छ । तर धेरै विद्वान् कलकल बग्ने खोलाको पानीमा प्यासै मरे । हुन सक्छ मोही माग्न जाँदा ढुङ्ग्रो लुकाउँथे होलान् । यसले त्यसो गर्न सक्दैन । भोक, प्यास तथा अनेक प्रकारका दुःख सहेर संस्कृत भाषा, हिन्दू–संस्कृति, सभ्यता, धर्म र संस्कृत भाषाका ग्रन्थ सम्पादनका लागि ज्यान दिएर समर्पित रहें । किन्तु यसको मूल्या-ङ्कन भएन । खोष्टे–बोक्रे सुझाव र आश्वासन मैले पर्याप्त पाएको छु । परन्तु मलाई खोष्टे–बोक्रे सुझाव चाहिएको छैन । मलाई त सहयोग चाहिएको छ । म मरेपछि मेरो किरीया कर्म नगरे पनि हुन्छ । तर ज्यूँदैमा मानवाधिकारपूर्वक बाँचेर राष्ट्रसेवा र साहित्यसेवा गरून् भनेर यसै बेला प्रचुर मात्रामा सहयोग दिए कति राम्रो हुने थियो !

कबीरको यो फटकार मलाई अमृतजस्तै मन पर्छ — 'जीते बापको रोटी न देवै कौवा बाप बनै हो' जबसम्म बाबु ज्यूँदै थिए भुत्रोमा पिल्साइराखे, मरेपछि श्राद्ध गरेर पिण्ड पन्छाए । त्यो पिण्ड कागले खाएपछि काग नै बाबु बन्यो अर्थात् जसले खायो, उही बाबु बन्यो । हाम्रो समाज यस्तै हो । ज्यूँदैमा पिल्साउने मरेपछि श्राद्ध गर्ने अथवा 'जयन्ती' 'शताब्दी' मनाउने । यी कुरा र धारणाहरूमा शीघ्र प्रविर्तन ल्याउनुपर्छ ।

यसरी चारैतिरका दुःखद कटु अनुभव बटुल्दै यस काव्यको सम्पादन गर्दा तीन वर्ष बित्यो । यस काव्यलाई यत्रो लामो अवधिसम्म सम्पादन गर्दा आफ्नो स्वास्थ्य, मन, मस्तिष्क, बुद्धि, परिश्रम, लगन र द्रव्य व्यय त लागेकै छ । साथै घोर परिश्रमबाहेक पनि मेरा पीएच. डी. मार्गनिर्देशक अन्ताराष्ट्र ख्यातिप्राप्त काव्यशास्त्रका उद्भट विद्वान् महामहोपाध्याय डा. ब्रह्ममित्र अवस्थीजीबाट पनि पर्याप्त सहयोग लिएको छु । यद्यपि धेरै ठाउँमा हामी गुरु–शिष्यको मत मिलेको छैन, त्यहाँ त्यहाँ श्लोक अथवा शब्द वा अक्षर जस्ताको तस्तै राखेको छु । डा. अवस्थीजीले पूर्ण वात्सल्यभावले सँगै बसेर हेर्ने, छलफल गर्ने र मेरो चित्त नबुझ्ने-को पाठ निर्णय गर्ने अवसर मलाई एक महीनासम्म दिनुभयो । यद्यपि यस काव्य-लाई वि. सं. २०४१।१२।२० मा फोटोकपी प्राप्त गरेर वि. सं. २०४३ मा सम्पादन गरिसकेको थिएँ । भूमिका परिशिष्ट सूची बनाउन शेष थियो । महेन्द्र संस्कृत विश्व–विद्यालयका प्रथम उपकुलपति डा. हरिदेव मिश्रजीले कार्तवीर्यो-दय महाकाव्यको सम्पादन समाप्त भएको वृत्तान्त सुन्नुभएछ । यसबारे दाङदेखि

काठमाडौं अनि काठमाडौंदेखि धरानसम्म पनि उपकुलपतिजीले शोधखोज गर्नुभयो। संयोगवश म धरानमै थिएँ। उपकुलपतिजीलाई भेले सबै मिलाएर ६ महीनाभित्रमा प्रेसकापीसहित तयार पार्नेछु, भूमिका लेख्ने र अन्य कुरा फेरि गरौंला भनें। वि. सं. २०४६ मङ्सीरमा यो कुरा भयो। जनकपुरमा पञ्चम विश्वरामायण सम्मेलनमा भाग लिएर सीधा प्रयाग पुगें। मेरा प्रिय छात्र डा. चिरञ्जीवी शर्मा वेदाचार्य (अध्यापक चतुर्धाम वेद विद्यालय अलोपी बाग प्रयाग इलाहाबाद)लाई बोलाएर प्रेसकापी तयार गर्न दिएँ। डा. चिरञ्जीवीले प्रेसकापी बनाउन थाले, म भूमिका लेख्न थालें। मङ्सीरको आधाआधीदेखि चैत्रसम्म फेरि पनि घोर परिश्रम गरेर भूमिका र प्रेसकापी तयार गरियो। त्यही परिश्रम पाठकवृन्दसामु प्रस्तुत छ।

मातृकाविवरण : एक मात्र दुर्लभ मातृका

कार्तवीर्योदय महाकाव्य सम्पादन गर्दा उपलब्ध भएसम्म मातृकाहरूको पाठभेद गरिएको छ। कार्तवीर्योदयलाई सम्पादन गर्दा पूरा मातृका कतैबाट पनि उपलब्ध भएन। नेपालमा काठमाडौं, बाग्लुङ, पोखरा आदिमा शोधखोज भयो। तर राष्ट्रिय अभिलेखालय एवं भरतराज पन्तको सङ्ग्रहमा बाहेक कार्तवीर्योदयका प्रति अन्त प्राप्त गर्न सकिएन। भारतका हस्तलिखित पुस्तकालयका प्रकाशित–अप्रकाशित अलगअलग २२ वटा भारीभारी सूचीपत्र (Catalogue of Sanskrit Manuscripts) हरू पढियो। तर कतै कार्तवीर्योदयको सूचना पाइएन। त्यसैले कार्तवीर्योदय महाकाव्यको एकै प्रति मात्र रहेछ भन्ने कुरा स्पष्ट भयो। अतः सम्पाद्यमान प्रतिको नाम ‘क’ राखेको छु। त्यसैले ‘क’ मातृका (‘क. मा.’) भन्नाले सम्पादन गरिएको मूल प्रतिलाई बुझ्नुपर्ने हुन्छ। काव्यका प्रारम्भदेखि अन्तसम्म ‘क. मा’ नाम आउनेछ। पं. भरतराज पन्तको सौजन्यबाट प्राप्त तीन सर्गको नाम मैले ‘ख. मातृका’ राखेको छु। यसलाई पाठभेद गर्दा ‘ख. मा. इति पाठः’ लेख्ने गरिएको छ। त्यसैले यस काव्यकाई पढ्दा भ्रम मान्नु हुँदैन। तीन सर्गसम्म कतै ‘क’लाई तल टिप्पणीमा झारेर ‘ख’लाई ‘क’को पङ्क्तिमा पुऱ्याइएको छ। पटक्कै शब्दार्थ नलागेको खण्डमा शब्दार्थ लाग्ने र शब्द जोड्ने प्रयास पनि कतैकतै गरेको छु। तर तुरुन्त ‘क’को मूल शब्द वा अक्षर सङ्केत दिएर टिप्पणीमा उतारिदिएको छु। चित्त नबुझ्ने पाठकले तलको मूल शब्द वा अक्षर माथि लगेर आफ्नो अभीष्ट अर्थ निकाले आपत्ति छैन, तर मूल प्रतिमा पढ्नु आवश्यक छ। भारतका हस्तलिपि पढ्नेहरूसँग पनि ठाउँठाउँमा मेरो मत मिलेको छैन। किनभने पढ्न नसकिने शब्द वा अक्षरहरूलाई अर्थको

दृष्टिले 'हो' भनेर मिचेर पढ्ने गरेका छन् । त्यसैले आफूलाई सन्देह भएका ठाउँमा लिपिवाचनका दृष्टिले पनि निर्णय नभएका शब्द वा श्लोकहरूलाई त्यसै राखेको छु । पहिलेका लिपिकर्ताहरूले के के गरे; भन्न सकिने स्थितिमा छैन । तर मैले एक अक्षर पनि पयाँकेको छैन, अर्थात् यही हो भनेर निर्णय नभएको शब्द, अक्षर वा वाक्यलाई पनि तल टिप्पणीमा देखाएकै छु । त्यो मेरो इमान्दारी र मूर्खता जेमा जोड्ने मन छ त्यसैमा जोड्नुहोला; कलमीलाई रत्तिभर आपत्ति छैन । चिह्नको महत्त्व कत्रो हुन्छ भन्ने ज्ञान सम्पादक र सुल्झेको लेखकलाई मात्र हुन्छ । अरूले त, 'नहि बन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम्' गरेका हुन्छन् । यस मातृकामा पनि यस्तै भएको छ । त्यसैले धेरै दिमाग खपाउनुपऱ्यो । यसमा पूर्णविराम त छ, तर अन्यान्य चिह्न र त्रुटिचिह्नका अभावमा दुःख उठाउनुपऱ्यो ।

माहिष्मती भ्रमण

पुण्यश्लोक महाकवि सुकृतिदत्त सूरिको कार्तवीर्योदय महाकाव्यको सम्पादन गर्दा फेरि माहिष्मती नगरीको भ्रमण गर्ने अवसर प्राप्त भयो । माहिष्मतीको विषयमा लेख्नुभन्दा पूर्व रेवा नदी र उसको उद्भवस्थान मेकल पर्वतको परिचय पाठकवृन्दलाई दिंदा भौगोलिक र ऐतिहासिक तथ्य बुझ्न सजिलो होला । स्कन्दपुराणअन्तर्गत रेवाखण्ड तथा रेवामहात्म्यको ठूलो समारोहका साथमा वर्णन भएको छ । त्यसै रेवा नदीलाई नर्मदा र मेकलकन्यका तथा सोमजा सोमपुत्री आदि नामले उल्लेख भएको छ । मेकल पहाडबाट निक्लेकी हुनाले नर्मदा नदीलाई मेकलकन्यका भन्ने गरेका हुन् ।

प्रसिद्ध मेकल पर्वतको अर्को नाम अमरकण्टक हो । अमरकण्टक इतिहासप्रसिद्ध विन्ध्याचल पर्वतको एक शाखा हो । विन्ध्याचल पूर्वमा नालन्दा राजगिरिदेखि पश्चिममा गुजरातको सूरतको छेउ भरुचसम्म लगभग चार हजार मीलको लम्बाइमा फैलिएको छ । यो सारै अग्लो पर्वतशृङ्खला होइन । विन्ध्याचल कतै कतै मात्र समुद्रतलदेखि अढाई या तीन हजार फीट अग्लो होला, नत्र यो समुद्रतलदेखि पाँच सय वा डेढ हजार फीटसम्मको अग्लाइ भएको ऐतिहासिक पर्वतमाला हो । यसको हाँगा अमरकण्टक (मेकल पर्वत) बाट दुइटा नदी निक्लेका छन् । एउटा नदी शोणभद्रा उत्तरवाहिनी भएर विहारतिर गएको छ भने अर्को नदी रेवा (नर्मदा) पश्चिमवाहिनी भएर निस्किएको छ । नमर्दाको विशेषता विन्ध्याचल र सतपुडा पहाडका माझमा बग्नु हो । सतपुडा पहाडले महाराष्ट्रको सीमा छुट्टयाउँछ । विन्ध्याचलले उत्तर र दक्षिणको सीमाको काम गर्छ । रेवा नदी विन्ध्याचलको दक्षिणमा बग्छ ।

कार्तवीर्योदय महाकाव्यका नायक सहस्रार्जुनको राजधानी 'माहिष्मती' वर्तमान मध्यप्रदेश (भारत) का ४१ जिल्लाहरूमध्ये खर्गुन जिल्लाको पनि महेश्वर तहसीलमा पर्छ। यतिखेर माहिष्मतीको नाम महेश्वरका नामले प्रसिद्ध छ। त्यस ठाउँमा इन्दौरबाट मोटरमा चार या पाँच घण्टामा पुगिन्छ।

कार्तवीर्यका पूर्वज महिष्मान्ले बसाएको हुनाले यसको 'माहिष्मती' भन्ने नाम रहेको हो। माहिष्मती ठीक वाराणसीजस्तै नर्मदाको तटमा बसेको छ। माहिष्मतीको पूर्व द्वारमा दुर्गेश्वर, नानी तथा पश्चिममा बालसमुद्र र उत्तरद्वारमा चोली तथा दक्षिणद्वारमा कसरावद पर्छन्। मध्यप्रदेशमा नर्मदाघाटीको सभ्यता सिन्धुघाटीको सभ्यताभन्दा कम पुरानो छैन। मिश्र, दजला, नील नदीको भन्दा यसको सभ्यता धेरै पुरानो छ भन्ने कुरा पाँच लाख वर्ष पुरानो हात्तीको शिर (उज्जैन सङ्ग्रहालयमा प्रदर्शनमा राखिएको) ले प्रमाणित गरिसकेको छ। माहिष्मती पुरानो राजधानी हो। सहस्रार्जुनभन्दा पूर्व र सहस्रार्जुनसम्मका पुरातत्त्वका खण्डहर आज पनि प्रत्यक्ष रूपले देखन पाइन्छ। कार्तवीर्यको समाधि-मन्दिर (चिहान) मा आजसम्म पनि ११ वटा दियो रातदिन बलिराखेकै छन्। केही चार पाँच मील टाढा कार्तवीर्यले नर्मदालाई सहस्रभुजाले रोकेको सहस्र-धारा आज पनि हेर्न पाइन्छ। रावणको घमण्ड चुर गरेको ठाउँ पनि त्यही हो र शङ्कराचार्य र मण्डन मिश्रको शास्त्रार्थ भएको ठाउँ पनि त्यही हो। ज्वालेश्वर र कालेश्वर जस्ता अत्यन्त प्राचीन मन्दिर पनि यहीं छन्। आठौं शताब्दीमा शङ्कराचार्य र मण्डन मिश्रको शास्त्रार्थ भएको इतिहासको साक्षी, मण्डन मिश्रको समाधि पनि माहिष्मतीमा छ। माहिष्मतीमा जुन किल्लाको खण्डहर थियो, त्यो कार्तवीर्यका पूर्वजदेखि कार्तवीर्यसम्म रह्यो, त्यसपछि क्रमशः अकबर, औरङ्गजेव र बाजीराव होलकरका हातमा आयो। त्यसपछि अठारौं शताब्दीमा प्रसिद्ध महारानी अहिल्यावाई देवी होलकरका हातमा आयो। त्यसपछि लाखौं वर्ष पुरानो माहिष्मतीको इतिहास महारानी अहिल्यावाई होलकरका साथै समाप्त भयो।

महाकवि सुकृतिदत्त सूरि माहिष्मतीको रेवा नदीमा स्नान गर्न गएका थिए। त्यतिखेरसम्म माहिष्मतीमा मण्डन मिश्रका परम्पराका विद्वान् हुनाले अध्ययन अध्यापनको परम्परा त्यति सारो छुटेको थिएन। त्यसैले कार्तवीर्योदय महाकाव्यको प्रथम सर्ग माहिष्मतीको वर्णनक्रममा त्यहाँका विद्वान्, त्यहाँको पठनपाठन तथा शास्त्रार्थको वर्णनैमा समाप्त भयो। विक्रमको अठारौं शताब्दीको अन्तिमतिर आफ्नो विद्वत्ताको मदमत्त बैंस लिएर सुकृति माहिष्मती पुगे होलान्। काव्यको प्रथम सर्गमा धेरै-अंश कल्पना नभएर साक्षात् घटना नै हो जस्तो

देखिन्छ। तर कालदेवलाई के भनौं ? पर्वतमा जस्तै माहिष्मतीमा पनि विद्वत्ताको अपुताली परेको छ। ठीकसँग संस्कृत सम्झेर बुझेर उत्तर दिने मान्छे अहिले माहिष्मतीमा पाउन गाह्रो मात्रै होइन अपितु असम्भव नै छ। अहिले ८० देखि ९० वर्षसम्मका बूढाहरूमध्ये वंशीधर शास्त्री, वासुदेव शास्त्री, शिवचैतन्य ब्रह्मचारी आदिबाट उनीहरूले सुनेका सयदेखि दुइ सय वर्ष पुराना कुरा सुन्दा महाकवि सुकृतिदत्त सूरिले माहिष्मतीमा केही विद्वान् र केही पढ्ने छात्रहरू भेट्टाएका थिए भन्ने कुरा ज्ञात हुन्छ। कार्तवीर्योदयको प्रथम सर्गका २४–३३ श्लोकसम्म महाकविले आफूले देखेका र भोगेका कुराको मार्मिक वर्णन गरेका छन्। त्यसैले त्यहाँको धेरैजसो वर्णन महाकविले साक्षात् भोगेका कुराको ऐतिहासिक वर्णन हो भन्ने बुझिन्छ।

सहस्रार्जुनको प्रभाव उत्तर भारतमा धेरै नै परेको थियो। त्यसैले ग्वालियर, जोधपुर र माहिष्मती आदिमा करोडौं खर्च गरेर विशाल तथा भव्य मन्दिर बनाइएका छन्, जो सहस्रबाहु मन्दिरको नामले प्रख्यात छन्। यसरी माहिष्मतीपति कार्तवीर्यको अपार वैभवको उपासना पनि गर्ने गरेका छन्। कार्तवीर्य सहस्रार्जुन कृतवीर्यका पुत्र थिए, यदुवंशी क्षत्रिय थिए। पितापुत्र दुवै गुरु दत्तात्रेयका कृपापात्र थिए। तर भविष्यमा गएर दत्तमुनिका तपोवलले हजार भुजावाला भए। सहस्रार्जुन भगवान् विष्णुका चक्रावतार मानिन्छन्। वाल्मीकिरामायण, विष्णुपुराण, महाभारत आदि प्राचीन वाङमय र तन्त्रहरूमा कार्तवीर्य सहस्रार्जुनको ठूलो महिमा छ। कार्तवीर्य परशुरामका हातबाट मारिएको इतिहास पनि भुल्ने योग्य छैन। परशुरामको पूजा भएको विशेष देखिदैन, तर कतकतै जयन्ती मनाएको र कतै टुसुक्कै मन्दिर भने देखिन्छन्। कार्तवीर्यका ती मन्दिरहरू हेर्दा सातोपुत्लो जान्छ। स्वतन्त्र कार्तवीर्यमाथि पचासौं ग्रन्थ छन्। तन्त्रपरम्परामा कार्तवीर्यका परमोपासक थिए र छन् पनि। जगत्प्रसिद्ध नेपाली तान्त्रिक स्वनामधन्य प्रेमनिधि पन्त आदि पनि कार्तवीर्यकै उपासक थिए। उनको कार्तवीर्यसपर्या प्रसिद्ध छ। परन्तु सुकृतिदत्त सूरिका उपास्यदेवी तारा थिइन्। सुकृति पनि तान्त्रिकै थिए। उनले माहिष्मती (अमरावती)को भ्रमण गरेपछि आफ्नो अमर रचना कार्तवीर्योदय महाकाव्यको धीरोदात्तनायक कर्तवीर्यलाई नै बनाए।

म माहिष्मतीको भ्रमण गर्न वि. सं. २०२२ देखि २०४७ सम्म सात पटक पुगें। पछिल्लो पटकचाहिँ सुकृतिको नाममा यात्रा तथा अनुसन्धान गर्न गएको थिएँ। यो पुण्य कार्य महाकवि सुकृतिदत्त सूरिलाई समर्पित छ। अनुसन्धानको साक्षात् फल पाठकवृन्दलाई नै प्राप्त हुनेछ। तीर्थ गरेर रेवामा स्नान गरेको फल चाहिँ सुकृतिलाई मिलोस् भन्ने हार्दिक कामना गर्छु।

कार्तवीर्योदय महाकाव्यको संक्षिप्त कथावस्तु कारणवश राष्ट्रिय अभिलेखालयको पत्रिकामा छापिएको छ । पाठकहरूलाई काव्यको मर्म बुझ्न सजिलो होस् भन्नाका लागि त्यसै कथावस्तुलाई यहाँ पनि जस्ताको तस्तै दिइएको छ ।

कार्तवीर्योदय महाकाव्य

नेपालीको बानी विदेशिने नानी, किन खाइस् कानी ? भन्ने उखानको बखान हुनु स्वाभाविकै हो । अथवा टाढाको जोगी सिद्ध गाउँको जोगी गिद्ध भने जस्तै भएको छ । नेपाली कालिदास, माघ, श्रीहर्ष आदिको प्रशंसा गरेर अघाउँदैन । प्रस्तुत छ यहाँ महाकवि श्रीहर्षका प्रतिद्वन्द्वी महाकवि सुकृतिदत्तको कृति र छोटो परिचय । सुकृतिका पूर्वज वसु पन्त थिए । उनैका वंशमा कविवर इन्दिरारमण भए । इन्दिरारमणका नौ भाइ छोरा थिए । ती नौ भाइमध्ये कान्छा रमापति दत्त धौलागिरि अञ्चलको जिल्ला बाग्लुङ, ओखले गाउँमा बसे । उनी राजा मलयबमका गुरु भएर बसेका थिए । रमापतिका तीन भाइ छोरा थिए । ती हरिराम, शिवराम र रुद्रदत्त थिए । यिनै रुद्रदत्तका छोरा सर्वशास्त्रपारङ्गत भवदत्त थिए । भवदत्तका पनि चार भाइ छोरा भए— व्यासदत्त, श्रीदत्त, ज्वालादत्त र कान्छा सुकृतिदत्त । सुकृतिदत्तको जन्म वि. सं. १८८० मा भएको थियो । किनभने 'अष्टपदीव्याख्या' को अन्तिम पुष्पिकामा शाके १७६५ मा म २० वर्षको हुँदा यो 'व्याख्या' गरेको हुँ भनेर लेखेका छन् ।

सुकृतिदत्तले व्याकरणमा व्रीह्यादिसूत्राष्टकवृत्ति, परिभाषेन्दुशेखरमा क्रोडपत्र, शब्देन्दुशेखरमा टीका, तथा न्यायमा शक्तिवाद र व्युत्पत्तिवादमा क्रोडपत्र, शब्दशक्तिप्रकाशिका तथा गादाधरीमा टीका, साहित्यमा नैषध महाकाव्यको क्रोडपत्र, अष्टपदीव्याख्या, शृङ्गारसङ्ग्रह तथा स्वतन्त्र तन्त्रमा मकरन्दस्तुतिको टीका, स्वतन्त्ररचना–रसमाला, मन्दारमाला, रसरञ्जनी, रत्नावली, सिद्धान्तवाद, स्फोटवाद, गङ्गाप्रसाद, अलङ्कारचूडामणि, छन्दःप्रबन्ध, उदाहरणचन्द्रिका, देवीस्तोत्र र विरुदावली तथा कार्तवीर्योदय गरी जम्मा २५ ग्रन्थ लेखेका छन् । अरू पनि होलान् कि ? तर मेरा दृष्टिमा आएका ग्रन्थचाहिँ यति नै हुन् । यीमध्ये अष्टपदीव्याख्या र शृङ्गारसङ्ग्रह सबैभन्दा पहिले सुकृतिदत्तले लेखेका ग्रन्थ हुन् भन्ने विश्वास छ । उनको अन्तिम रचनाचाहिँ कार्तवीर्योदय महाकाव्य र देवीस्तोत्र नै हुनुपर्छ । देवीस्तोत्रमा भएको विकल चित्रणले त देवीस्तोत्र नै अन्तिम हो भन्न कर लाग्छ ।

कार्तवीर्योदय महाकाव्य श्रीहर्षको नैषध महाकाव्यको प्रतिपक्षीको रूपमा उभिएको अन्तिम महाकाव्य हो । कार्तवीर्योदयपछि भारत नेपाल दुवै देशभित्र

यस कोटिको महाकाव्य देखन र सुन्नमा आएको छैन । यस महाकाव्यमा भाषा, शैली, कुलक प्रयोग, निष्केवल तालव्य आदिको प्रयोगका साथै रस, छन्द, अलङ्कार, ध्वनि, अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना, धीरोदात्त नायक, नायिका, प्रसाद, माधुर्य, ओज गुण, तथा वैदर्भी, पाञ्चाली, गौडी रीति आदिको प्रयोगबारे अलगै विशद रूपमा विवेचना गरिएको छ । उपर्युक्त ग्रन्थहरूका सम्बन्धमा पनि छुट्टै जानकारी दिइएको छ ।

धन्यवाद र आशीर्वाद एकसाथ

यो कलम धेरै अभागी छ । यसले कसैबाट सहयोग र सहानुभूति पाउँदैन । कतै पाइहाल्यो भने कोठे, खोष्टे र बोक्रे सुझावहरूको मुरीमुरी रास पाउने गरेको छ । ती सहानुभूतिहरूले पनि पिल्सिएका घाउमा चरचन्याउने काम मात्रै गर्छन् । परन्तु मेरा पीएच. डी. का मार्गनिर्देशक श्रद्धेय महामहोपाध्याय डा. ब्रह्ममित्र अवस्थीजीबाट काव्यको मूलपाठ र पाठभेदहरूको प्रयोगात्मक सुझाव, क्रियात्मक सहयोग प्राप्त गरेको छु । त्यसै वेला एउटा सानो प्रस्तावना संस्कृत भाषामा लेख्ने आग्रह मैले उहाँसँग गरें । उहाँले सहर्ष स्वीकार गरेर सरलभाषामा भाव गाम्भीर्य-आप्लावित प्रस्तावना लेखिदिनुभयो । एतदर्थ श्रद्धापूर्वक धन्यवाद टक्ऱ्याउँछु ।

यसरी नै भारतीय भाषाविभाग (काशी हिन्दू विश्व-विद्यालय) का अध्यक्ष दर्शनाचार्य काव्यतीर्थ एम. ए. पीएच. डी. श्रद्धेय डा. डिल्लीराम तिमसिनाजीले पनि विहङ्गम दृष्टि फेरेर आफ्नो अमूल्य मन्तव्य प्रदान गरेबापत हार्दिक धन्यवाद (उहाँ मेरा गुरु हुनुहुन्छ) टक्ऱ्याउँछु । यसै क्रममा मेरा परम आज्ञाकारी छात्र डा. चिरञ्जीवी शर्मा वेदाचार्यले दैनिक तीन घण्टा र अवकाशको दिन पूरा समय लगाई धैर्य लगन र गुरुभक्तिका साथ प्रेसकापी तीन महीनामा तयार पारेर मलाई समर्पित गरे । साथै आवश्यक पुस्तकहरू पनि समय समयमा दिएर सहयोग पुऱ्याए । एतदर्थ प्रिय डा. चिरञ्जीवी शर्मालाई मुरिमुरि हार्दभावेन-आशीर्वाद छ । लेखन कार्यको सिलसिलामा पाएको सहयोग यो न पहिलो अवसर हो ।

परिशिष्ट र भूमिकाको प्रतिलिपि गर्ने काम नवीनकुमार राईबाट भयो । दीपककुमार राईले अरू आवश्यक सामग्री जुटाएर र मेरो दैनिक अत्यन्त आवश्यक सामग्रीहरू उपस्थित गरेर रात दिन खटिई सहयोग पुऱ्याए । कार्तवीर्योदयका अध्ययनका सिलसिलामा डा. गोविन्द टण्डन (बत्तीसपुतली काठमाडौं) तथा

प्रेम राई चामलिङ धरान दुवैले सहयोग गरेका छन् । कार्तवीर्योदय महाकाव्यको लागि यी क्षणहरू ऐतिहासिक भएका छन् । त्यसैले 'शुभेन चेतसा आशीषा सम्भावयामि' गर्न चाहन्छु । यसरी नै राष्ट्रिय अभिलेखालयका प्रधानानुसन्धानाधिकारी श्री बलराम डङ्गोल बन्धुलाई पनि धन्यवाद नदिईकन रहन सक्तिन्न । कार्तवीर्योदय महाकाव्यको प्रस्तुत फोटोकपी उहाँले गराइदिनुभएको हो । उहाँको सौजन्यलाई धन्यवाद । वेदान्तदेशिक सेवा संस्थान त्रिदण्डीमठ दारागञ्ज प्रयागका सञ्चालक-समितिलाई पनि धन्यवाद दिनुपरेको छ । मेरा यशस्वी ग्रन्थ 'वेदमा के छ ?', 'प्राचीन हिन्दूविज्ञान', 'वेदान्तनयभूषण' र 'पद्मस्मृतिग्रन्थ'— आदिका प्रेसकापी वेदान्तदेशिक सेवा संस्थान प्रयागमै तयार भएका थिए । संयोगवश कार्तवीर्योदय महाकाव्यको प्रेसकापी पनि यही संस्थानमै तयार भएको छ । त्यसैले गुणग्राहितापूर्वक वेदान्तदेशिक सेवा संस्थानलाई धन्यवाद छ । भूमिकाको सामग्री तयार गर्दा अनेक कष्ट उठाएर बाग्लुङ पुगेको थिएँ । त्यसै परिश्रमले यो भूमिका तयार भएको छ । अतएव बाग्लुङका तात्कालिक सहायक अञ्चलाधीश कार्कीजी, हाम्रा चरित्रनायक सुकृतिदत्तका सनाती यज्ञकुमार पन्त, कृष्ण श्रेष्ठ आदि बन्धुहरू र त्यत्रा दुःखका अवस्थामा कलमीलाई भान्सा पकाएर खुवाउने होटले पन्त बाजे[1] आदि सहयोगी सज्जनवृन्दलाई धन्यवाद र आशीर्वाद यथायोग्य छ ।

अन्तमा भू. पू. उ. शिक्षा निर्देशक (उत्तरप्रदेश सरकार) प्रसिद्ध लेखक तथा ख्यातिप्राप्त विद्वान् मित्रवर श्री गोपालदत्त पाण्डेय व्या. आ., एम. ए. लाई कायेन मनसा वाचा धन्यवाद टक्र्याउनु मेरो परम कर्तव्य बनेको छ । पाण्डेयजीले सुकृतिदत्त पन्तको दुर्लभ 'नैषधीय क्रोडपत्र' को फोटोकपी सौजन्यपूर्वक गरिदिनाले सुकृतिको धेरै कीर्ति गुप्त पाएँ, एतदर्थ धन्यवाद । पैसा कुनै ठूलो कुरा होइन; परन्तु सौजन्य व्यवहार धेरै ठूलो कुरा हो । यो सबैसँग हुँदैन । खालि पैसालाई मात्रै अगाडि सार्ने गोमन साँप हो भन्दछन् । हो त्यस्तै लागेको छ पनि । तर पाण्डेयजीको स्वभाववाट म अत्यन्त प्रभावित छु । बाग्लुङ मूलपानी, तातोपानी, ओखलढुङ्गा आदिका यज्ञकुमार, दानराज, योगराज पन्त आदिलाई पनि धन्यवाद छ । उहाँहरूको सौजन्यले पाएको सामग्री यसै भूमिकामा छरपस्ट पारेर राखेको छु ।

---

१. नाम बिर्सियो, नोट गरेको पाना पनि हरायो ।

पन्तहरूका आश्रयदाता पर्वते राजवंश

वर्तमान नेपालको धौलागिरि अञ्चलमा पर्ने पर्वते राजाहरूको वंशावली हेर्दा यी चन्द्रवंशी देखिन्छन् । वंशावलीअनुसार यिनीहरूको वंश निकै पुरानो परम्परामा आधारित छ । पर्वते राजाहरू खास ठूला राजा थिएनन् । पूर्वका लिम्बूहरूको भुरेभारे थुमको 'हाङ' पनि राजा भएजस्तै लिम्बूहरूको भन्दा अलि ठूलो बाइस र चौबीस मौजाको राज गर्नेहरूलाई नै बाइसे चौबीसे राजा भनेका हुन् । यीमध्ये कसैको मौजा ठूलो थियो भने कसैको सानो थियो । स्वयं पृथ्वीनारायण शाह पनि त्यसैभित्रका हुन् । बुद्धिवैभवले गर्दा उनी आधुनिक नेपालका राष्ट्रनिर्माता हुन पुगेका हुन् । पश्चिमका राजाहरूमा क्राचल्ल र अशोक चल्ललाई छोडेर त्यत्रो व्यापक राजा कुनै देखिँदैनन् । यी दुइका शिलालेख उत्तरकाशी गढवाल र बुद्धगयासम्म पाइन्छ । शेष प्रसिद्ध राजाहरूमा डोटीका नागमल्ल, बुङका कीर्तिमेदिनीसिंह, डिङकोटका डियाँ राजा, बझाङका जयपृथ्वीबहादुर, पाल्पाका पृथ्वीपाल सेन, मणिमुकुन्द सेन, रिसिङका मधुसूदन सेन, तनहुँका हरकुमारदत्त सेन, लमजुङका वीरमर्दन शाह, गोरखाका खड्का राजा, मकवानपुरका मानिक सेन, चौडण्डीगढीका कर्ण सेन, विजयपुरका कामदत्त सेनजस्तै पर्वतका राजा मलयबम र कीर्तिबम मल्ल ज्यादै प्रसिद्ध थिए ।

१) पर्वते राजाहरूको वंश[१] विष्णुदेखि ब्रह्माको नेत्रबाट उत्पन्न भएका अत्रि ऋषिबाट चलेको छ । यीमध्ये अत्रि, चन्द्रमा र बुधसम्म नामको अगाडि पछाडि कुनै पदवी लागेको छैन । परन्तु राजा पुरूरवादेखि राजा लक्ष्मीचन्द्रसम्म ७६ पिंढीका राजाहरूका नामको अन्तमा 'समाल' जोडिएको छ, जस्तै लक्ष्मीचन्द्र समाल आदि । राजा मित्र सेनदेखि राजा मिढमलसम्म १० पिंढीका नामको अन्तमा 'राईथोर' जोडिएको छ, जस्तै राजा मिढमल राइथोर आदि । यस

---

१. यो वंशावली स्व. मोहनबहादुर मल्लको घरमा भएको वंशावलीको संक्षेप हो । मूल प्रति मोहनबहादुरका कान्छा छोराको घर वाग्लुङ मल्लाजमा छ ।

यस वंशावलीमा पनि कन्नोजबाट आउने गन्ध आएको छ। सम्भवतः कन्नोजबाट आएकालाई राजा लक्ष्मीचन्द्रले 'राइथोर' जोडिदिएका होलान्।

२) ब्राह्मणीलाई बिहा गरेपछि देवशर्मा पाध्येदेखि काशीदास पाध्येसम्म ६ पिंढीको नामको अन्तमा 'पाध्ये' जोडिएको छ।

३) काशीदासदेखि धर्मदासमम्म चार पिंढीको नाममा 'दास' जोडिएको छ। देवषर, सेवषर र श्रीषर यी तीन नामका अगाडिपछाडि कुनै उपाधि जोडिएको छैन।

४) त्यसपछिका नाममा 'येन' 'कर' 'इमु' नामका पछाडि जोडिएका छन्।

५) काप्रियदेखि गजार्थसम्म नामको अन्तमा 'शाही' जोडिएको छ।

६) गजैभीमको समयदेखि राजा मलयबमसम्म १५ पिंढीको नामको अन्तमा 'बम' जोडिएको छ।

७) नर्सिंहदेखि ११ राजा धनेश मल्लसम्म नामको अन्तमा 'मल्ल' उपाधि जोडिएको छ।

८) राजा मलयबम मल्लदेखि विजयबम मल्लसम्म ६ पिंढीसम्मको नामको अन्तमा 'बम्ममल्ल' जोडिएको छ,

विजयबम मल्लका सन्तान थिएनन्। लक्ष्मीकुमार मल्लका छोरा चन्द्रकुमार र पृथ्वीबहादुर थिए। पृथ्वीबहादुर मल्ल वि. सं. १९८६ सालमा 'द्रवाङ' को पैरोमा परेर स्वर्ग भए।

९) राजा मलयबमका पाँच भाइ छोरा थिए। बदरीबम मल्लका समेत गरी राजा शाहबम मल्लका ७ भाइ थिए—

(क) जेठा शाहबम मल्ल वेणी मल्लाजमै शासन गर्थे।

(ख) माहिला अरिमर्दन 'जेमरुक' भन्ने ठाउँमा गएर बसे।

(ग) शत्रु मल्ल 'डांवा' मा गएर बसे।

(घ) कलिमर्दन मल्ल 'कुहुँ' मा गएर वसे।

(ङ) रमेश मल्ल 'माझकोट' मा गएर बसे।

(च) ठूलाकान्छा रघुदत्त मल्ल 'देवपुर' मा बसे।

(छ) कान्छा रघुनारायण मल्ल 'भीमपोखरी' मा गएर वसे।

यहाँ वंशावलीअनुसार राजा कीर्तिबम मल्ल रघुनारायण मल्लका छोरा देखिन्छन्। कीर्तिबम मल्लका पनि चार भाइ छोरा थिए- नृसिंहबम, राजेन्द्रविक्रम बम, विक्रमार्क बम, एउटाको नाम थाहा भएन।

१०) कीर्तिबम मल्लदेखि माथि तोरण मल्लसम्म ६० पिंढीका मूल वंशावली स्व. मोहनबहादुर मल्लको घरमा छ। यही वंशावली 'बुकी' पत्रिकाको दोस्रो

अङ्कमा ओङ्कारप्रसार गौचनद्वारा छापिएको छ। यी राजाहरूमध्ये मलयबम मल्ल र कीर्तिबम मल्लको ठूलो भूमिका छ।

विद्वत्प्रिय राजा मलयबम मल्ल

यति लामो समयमा कुन–कुन राजाले के–के गरे, यसको लेखाजोखा छैन। परन्तु मलयबम मल्लको नाम पर्वते राजाहरूमा अमर भएको छ। प्रेमनिधि पन्तका शिवताण्डतन्त्र, प्रायश्चित्तप्रदीप आदि ग्रन्थले मलयबम तथा उनकी रानी महलवसन्तालाई पनि ज्यूँदो राखेको छ। राजा मलयबम मल्ल केवल विद्वत्प्रिय मात्रै थिएनन्, अपितु स्वयं पनि विद्वान् थिए। शास्त्रहरूको मर्म बुझ्ने, धर्मात्मा, दानी र न्यायकारी राजा थिए। त्यसैले त उमापति, रमापति र प्रेमनिधिजस्ता विद्वद्वृन्दलाई राजाश्रय दिएका थिए। दोस्रो प्रमाण राजा मलयबम मल्लले आफैं पाठ गर्नका लागि प्रतिलिपि गराएका धेरै स्तोत्रका पानाहरू पाइएका छन्। 'इति श्रीमलयवर्म्मनृपोत्तमस्य पाठार्थं तारापुरश्चरणाभिधानग्रन्थरत्नं प्रतिलिपीकृतम्' इत्यादि अनेक ग्रन्थका अन्तिम पानाहरू यज्ञकुमार पन्त आदिका घरमा पाइन्छन्। नजान्ने र नमान्ने मान्छेका लागि केही पनि छैन, 'तारापुरश्चरण' जस्ता महत्त्वपूर्ण र विद्वत्तापूर्ण ग्रन्थ पाठ गर्न सक्ने राजा विद्वान् थिएनन् भन्न सकिँदैन। प्रेमनिधि आदिले पनि खालि राजा भनेर मात्र मानेका होइनन् भन्ने प्रमाण धेरै ग्रन्थका पुष्पिकाहरूबाट पाइन्छ। स्वयं विद्वान् नभई विद्वान्‌हरूको मर्म बुझ्न सक्दैन, रागद्वेषको कुरा अर्कै हो।

राजा स्वयं विद्वान् र विद्वत्प्रिय थिए, त्यसै भएर पनि विद्वन्नगरी काशीमा बास गर्थे। आफ्नो देश र काशीका विद्वान्‌हरूको विद्वत्ताको आस्वाद लिन्थे। काशी गढवासी टोलका छेउमा गोमठमा शाके १६५८ (वि. सं. १७९३) मा राजा मलयबम मल्लको स्वर्गवास भयो। प्रेमनिधि पन्त विद्वत्प्रिय राजाको मृत्यु भएको वेला धेरै दुःखी भएका थिए। यो कुरा उनैको चर्चाबाट थाहा पाइन्छ।

मल्लादर्शभित्र परेका ऐतिहासिक तथ्यहरू

मल्लादर्श टीका प्रेमनिधि पन्तका कृतिहरूमध्येको एक हो। यो 'शिवताण्डवतन्त्र' को टीका हो। यस टीकामा प्रेमनिधि पन्तले दार्शनिक विद्वत्ताको छटा राम्रोसँग देखाएका छन्, तन्त्रशास्त्रका त उनी निधि वा शेवधि नै थिए। उनको समयमा घटेका अथवा गरेका र गराएका कार्य वा घटनाहरूको उल्लेख मल्लादर्शमा पर्याप्त भएको छ। केही अंश पाठकवृन्दको सामुमा प्रस्तुत गरिँदछ–

पाना	विषय
४०	नाग मल्ल र नारायण मल्ल भूप दरिद्र भएको उल्लेख
४३	श्रीराज मल्ल र शाह मल्लले दुर्गासाधना गरेको उल्लेख
४४	शाह मल्लका छोरा घनश्याम मल्लको उल्लेख
४५	घनश्याम मल्लका छोरा मलयबमको तथा उनकी रानी महलवसन्ताको उल्लेख
४६	मलयबमका सात भाइ छोराहरूको उल्लेख
४७	मलयबमका छोरा शत्रुशालको तन्त्रसाधनाको उल्लेख
४९	रघूत्तम भूपवर्यको उल्लेख
५१	रघुनारायण नामक राजकुमारको उल्लेख
५२	भानुचन्द्र, बलीकरण, समुद्रक्षितयङ्गगुणवान् तथा सातौं क्षितिपतिकुमार श्रीरमेशको उल्लेख
५३	मलयबमका छोरा अरिमर्दन तथा राजेन्द्रकुमारको उल्लेख
५४	शत्रु मल्लका छोरा रविनारायण र कलिमर्दनको उल्लेख
५६	मलयबमले गण्डकीलाई बाँधेर शासन गरेको उल्लेख तथा रावणले तन्त्रसाधना गरेको उल्लेख
६४	मुस्ताङका राजालाई काकवेणीमा पछारेको तथा जुमलेश्वर राजाले दया गरेर छोडाएको साथै सम्पूर्ण आफना विपक्षी राजाहरूलाई हराएको उल्लेख
६५	महाराजा मलयबम विद्वान् थिए भन्ने उल्लेख र सम्पूर्ण तन्त्रशास्त्राध्ययन र यन्त्रसाधनाको उल्लेख
६६	राजा र रानी दुवैले साधना गरेको उल्लेख
७४	महाराज मलयबमले कठिन यन्त्रको साधना गरेको उल्लेख
७४	सधैं पण्डितमण्डलीमा चर्चित श्रीपतिको उल्लेख
७५	महाराज मलयबम प्रजासुखका लागि अग्रणी भएको उल्लेख
८२	महाराज घनश्यामको रानी पार्वतीले साधना गरेको उल्लेख
९७	महाराज मलयबमले काशीमा राजमहल बनाएर बसेको र स्वगुरुकरुणाले ग्रन्थकर्तालाई सघाउ पुऱ्याएको उल्लेख (१४ पटल)
११०	महाराज मलयबमकी यशस्विनी रानी महलवसन्ताको उल्लेख

यसरी प्रेमनिधि पन्तले आफना आश्रयदाता महाराज मलयबमको विद्वत्ता, साधना र यशोगानको उल्लेख गर्दै मल्लादर्शमा अरू घटनाहरूको पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

पर्वतको अन्तिम भाग्यरेखा राजा कीर्तिबम मल्ल

पर्वतका अन्तिम राजा कीर्तिबम भए । यिनको अवसानपछि पर्वत राज्य र विद्वत्ताको गढ अपरकाशी बागलुङको विद्वत्परम्परा एकै साथ धराशायी भयो । अब त राजनीतिका भुल्ला उखाल्नेहरू हुन सक्लान्, यसमा दुइ राय हुने छैन । त्यो विद्वत्परम्परा यस शताब्दीमा सम्भव छैन, तर आचार्य, एम. ए. जस्ता पास गर्ने छैनन् या हुने छैनन् भनेको चाहिं होइन । उमापति, रमापति, हरिराम, शिवराम, भवदत्त, प्रेमनिधि, व्यासदत्त, सुकृतिदत्तजस्ता दर्जनौं विद्वद्रत्न भएको ठाउँमा अब विद्वत्तालाई जान दिऊँ । यो ग्रन्थ यस विषयको हो भनेर छुट्ट्याउने मान्छे पाउन गाह्रो छ । कतै लुकेर बसेकाहरूलाई खोजेर निकाल्न सकिएला कि ! जसको[1] शासन कालमा विद्वान् साहित्यकार, दीन, दुःखी, कलाकार सबैले आश्रय पाएका थिए, ती कीर्तिबम मल्लको शासन कालमा भएका कुरा महाकवि सुकृतिदत्त पन्तले केही स्वयं आफ्नै आँखाले देखे होलान्, केही उनीभन्दा वृद्ध अनुभवी विद्वान्हरूबाट सुने होलान्, त्यसैले आफ्नो वंश परिचयमा अत्यन्त स्पष्टसँग लेखेका छन् ।

राजा कीर्तिबम राजा मात्र नभई कीर्तिका बिम्ब थिए । सुकृतिका वर्णन-अनुसार कीर्ति माने यशका बिम्ब माने स्वरूप, कीर्तिबम (कीर्तिबिम्ब) मल्ल हुन् । मलयबम (मलयविम्ब) जस्तै कीर्तिबम पनि संस्कृतका विद्वान् थिए । यिनी पनि दया, धर्म, वीरता, विद्वत्प्रियताका खानी थिए, दीन, दुःखीका कल्पद्रुम थिए । त्यसैले शिवरामजस्ता राजगुरुले उदार हुन कर लाग्यो ।

एक सानो कागज (नेपाली कागज) मा कीर्तिबम मल्लले पाठ गर्ने श्लोक भनी उल्लेख गरिएको छ । त्यो किताबको अन्तिम पाना हो, तर मूल किताब होइन । मूल किताब उतारिसकेपछि उतार्नेवाला विद्वान्ले श्लोक बनाएर समाप्त गरे । उतारेको ग्रन्थ त छँदै छैन, परन्तु उतार्नेले लेखेको श्लोक पनि पाँचौं श्लोकको अन्त्य अक्षरदेखि मात्र छ । त्यसपछिका श्लोकचाहिं यस्ता छन्—

---

१. तस्यावरोऽप्यनवरो नवरोपितः किं; कल्पद्रुमो भुवि गुणैः शिवरामनामा ।
श्रीकीर्तिबम्बनृपतेर्गुरुतामवाप्तो दैन्यञ्जहार कलिदुःखितमानवानाम् ।।४।।
तद्दृष्टिगोचरमितस्य जनस्य शश्वत् क्षुत्क्षामताऽवसनता जडताप्यपैति ।
यावद्वपुर्धृति दधौ व्रतमेवमेष दिक्प्रान्तविश्रुतशरच्छशिकल्पकीर्तिः ।।५।।

(कार्तवीर्योदय १७ सर्ग)

जयतु जयतु लक्ष्मीर्लक्षणालंकृताङ्गी
जयतु जयतु पद्मा पद्मपद्माभिवन्द्या ।
जयतु जयतु विद्या विष्णुवामाङ्कसंस्था
जयतु जयतु सम्यक् सर्वसम्पत्करी श्रीः ।।६।।

जयतु जयतु देवी देवसंघाभिपूज्या
जयतु जयतु भद्रा भार्गवी भाग्यरूपा ।
जयतु जयतु नित्या निर्मलस्नानवेद्या
जयतु जयतु सत्या सर्वभूतान्तरस्था ।।७।।

जयतु जयतु रम्या रत्नगर्भान्तिरस्था
जयतु जयतु शुद्धा शुद्धजम्बूनदाभा ।
जयतु जयतु कान्ता कान्तिमद्भासिताङ्गी
जयतु जयतु शान्ता शीघ्रमागच्छ सौम्ये ।।८।।

।। परालक्ष्म्यै नमः ।।

स्वस्ति श्रीगगनगिरिराजचक्रचूडामणिनरनारायणेत्यादिविविधविरुदावली-विराजमानमानोन्नतश्रीमहाराजाधिराजकीर्तिबममल्लदेवस्य पाठार्थं महालक्ष्मी-प्रसादः शुभं भूयात् ।

महाराज कीर्तिवम मल्लले पनि ठूलाठूला ग्रन्थ पाठ गर्ने गरेका रहेछन् भन्ने कुरा यी पङ्क्तिहरूले बुझाउँछन् ।

अनङ्गरङ्गकार श्री कल्याण मल्ल

नेपालमा राजा महाराजाहरू पनि विद्वान् थिए भन्ने उल्लेख ठाउँठाउँमा पाइन्छ । तर कसैकसैले यस्ता कुरालाई थोथे मर्केको घोघा भनेर हास्यास्पद पनि मान्ने गरेका छन्, कतै आफैं हास्यास्पद बनेका पनि छन् । तर घर बसी लङ्का देख्ने विद्वान्हरूले राजा महाराजा विद्वान् हुन सक्दैनन् भन्नु स्वयं हास्यास्पद हुनु हो । मैले साक्षात् पाएका संस्कृतका विद्वान् राजाहरूमा महाराजा दुर्गासिंह सोलन रियासत हिमाचल प्रदेश, महाराजा हरिसिंह हरिपुर, महाराजा कर्णसिंह जम्बु काश्मीर, काशीनरेश महाराजा विभूतिनारायण सिंह आदि राजा महाराजाहरूको विद्वत्ताबाट म राम्ररी परिचित भएको छु । यीमध्ये महाराजा दुर्गासिंहका संस्कृतमा कैयौं नाटक र व्याकरणका ग्रन्थरचना देखेको छु । विश्वास भएन र मैले स्वयं महाराजा दुर्गासिंहसँग साक्षात्कार गर्ने समय मागें, समय मिल्यो पनि । सोलन किलाको दरबारभित्र लगभग १५ दिनसम्म अनेक शास्त्रसम्बन्धी चर्चा

भयो । महाराज दुर्गासिंहले– 'महामहोपाध्यायमथुरानाथदीक्षितस्यान्तेवासी' भनेर आफ्नो परिचय दिएपछि मेरा महाराजा दुर्गासिंहको विद्वत्ताबारे शङ्का रहेन । उहाँले सभापति र प्रमुख अतिथि भएर संस्कृतमा भाषण दिँदै गरेका ठूलाठूला विद्वत्सभाहरूमा यो पङ्क्तिलेखक स्वयं उपस्थित थियो । प्रयागको विश्वसंस्कृत सम्मेलनमा (भू. पू. जम्बुकाश्मीरनरेश) डा. कर्णसिंहको संस्कृतमा उद्घाटन भाषण तथा विभूतिनारायणसिंह (भू. पू. काशीनरेश) को समापन भाषणले प्राचीन राजा महाराजा अश्वपति, जनक आदिको याद दिलाउँथ्यो ।

यस्तै नेपालका मल्ल राजाहरू पनि राम्रा राम्रा विद्वान् थिए भन्ने इतिहासको सुईंको हामीलाई नमिलेको होइन । काठमाडौं अधित्यकाका जयस्थिति मल्ल, सिंहप्रताप शाह आदि, बाग्लुङ पर्वतका मलयबम मल्ल, कीर्तिबम मल्ल तथा कल्याण मल्ल आदिले विद्वान् नहुने कुनै तगारो लगाएका छैनन् । बझाङे राजा रामजङ्ग पनि विद्वान् थिए भन्ने बारेमा दुइ–चार जना व्यक्तिबाहेक अन्य नेपालीहरू कसैलाई पनि थाहा छैन । सबैभन्दा ठूलो लापरवाही र वैमनस्य नै यसको कारण हो । राजा रामजङ्गले अध्यात्मरामायणको अंग्रेजीमा अनुवाद गरेका छन् ।

यति लामो गन्थनको गर्नुको अर्थ हो– कल्याण मल्ल नेपाली (खस क्षत्रिय) मल्ल खानदानका विद्वान् थिए, उनले 'अनङ्गरङ्ग' भन्ने कामशास्त्रविषयक ग्रन्थ लेखेका थिए । परन्तु 'अनङ्गरङ्ग' केही अंग्रेजी भाषामा र केही संस्कृत मूल र अङग्रेजी भूमिकामा छापिएको पनि बजारमा पाइएको छ । त्यसमा धेरै कुराहरू संशोधनीय छन् । बाग्लुङ गैरीगाउँमा पाइने 'अनङ्गरङ्ग' का पुष्पिकामा 'इति श्रीकल्याणमल्लविरचिते अनङ्गरङ्गे चन्द्रकलानिरूपणं नाम द्वितीयस्थलम्' भनेर लेखिएको छ । त्यसपछि शाके १७६४ (वि. सं. १८९९) भनी लेखिएको छ । यसका प्रतिलिपिकर्ता गङ्गाराम शर्मा हुन् । यी मल्ल राजाहरू शास्त्रका रसिक हुनाले नै यिनीहरूले विद्वान्हरूलाई केवल आश्रय मात्रै होइन अपितु शास्त्ररसले पनि रत्याएर राखेका थिए । प्रतिलिपिकर्ता गङ्गाराम नेपाली हुन् कि कुमैंया यो शोधको विषय हो । किनभने कुमैंया गङ्गाराम विद्वान् पनि प्रसिद्ध थिए ।

□

सुकृतिदत्तको वंश र विद्वत्परम्परा

वर्तमान धवलागिरि अञ्चलको जिल्ला बागलुङ (संुगुर जस्तो ढुङ्गा)[1] र जिल्ला पर्वतको सेरोफेरोमा बस्ने पन्तहरू मूल रूपमा चार हाँगामा बाँडिएका छन्– ती वसु पन्त, नाथु पन्त, भगि पन्त तथा सरम पन्त हुन् । कुलपरम्पराबाट हेर्दा वसु पन्त र भगि पन्तका कुलपुरोहित नाथु पन्त हुन पुगेका छन् । आज पनि वसु पन्त र भगि पन्तका सन्तानपरम्पराले कुलपुरोहित नाथु पन्तकै खलक-लाई मान्ने गरेका छन् । सरम पन्तको खलक त्यति सारो फैलिएको देखिएन । यद्यपि सरम पन्तको खलकमा अहिले पनि प्रसिद्ध विद्वान् पं. नयराज पन्तजी हुनुहुन्छ । यी चारै पन्तका पूर्वज कुमाऊका थिए भन्ने कुराको प्रसिद्ध तान्त्रिक विद्वान् प्रेमनिधि पन्त र महाकवि सुकृतिदत्त पन्त दुवैले उल्लेख गरेका छन् । 'श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसतिः' तथा 'कूर्माचलो जन्मभूः' आदि पद्यहरूबाट पन्तहरू कूर्माचलीय हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । रमापति पन्त प्रयागमा जन्मेका थिए, उनको शिक्षादीक्षा प्रयागमै भएको थियो । उमापति पन्तको जन्म र शिक्षादीक्षा कुमाऊमा भएको थियो । यी दुइ विद्वान् जीविका गर्न वा मुक्तिनाथ यात्राका लागि बागलुङ पर्वतमा पुगेका थिए । प्रेमनिधिको जन्म कुमाऊमा नै भए पनि उनले शिक्षा प्राप्त गरेपछि समग्र उमेर पर्वत (नेपाल) मा नै बिताएका थिए, अन्तिम समयमा काशीवासी हुन पुगे । विक्रमको सोह्रौं शताब्दीतिर पर्वते राजाहरूको खूब यश थियो; टाढाटाढाका विद्वान्‌हरूले पनि उनीहरूको यश सुनिसकेका थिए । त्यसैले रमापति र उमापतिजस्ता उद्भट विद्वान्‌हरू नेपाल पसे । यी विद्वान्‌हरूका विशेष आश्रयदाता महाराज मलयबमका पिता र स्वयं मलयबम थिए । दुवै बाबुछोरा अत्यन्त विद्वत्प्रिय तथा विद्वान् थिए । त्यसैले रमापति र उमापतिजस्ता विद्वान्‌हरूले बागलुङ पर्वतजस्तो ठाउँमा वास गर्न रुचाए । वेणी-जस्तो खोपिल्टामा भएको राजधानीमा राजगुरु बनी राजाश्रय लिएर बसे । यी

---

१. यस क्षेत्रमा किरातक्षत्रिय वान्तवा राईहरूको धेरै कालसम्म निवास थियो । किनभने बागलुङ, पाङ, बलेवा, आदि किराती शब्दहरू संज्ञावाचकका रूपमा आज पनि त्यहाँ विद्यमान छन् ।

ठकुरी मल्ल राजाहरू थिए। उता पन्तहरूलाई आश्रय दिने पाल्पाका किरात क्षत्रिय मगर कुलका महाराज मुकुन्द सेन थिए। महाराज मुकुन्द सेनले विद्वच्छिरोमणि कामदेव पन्तलाई पाल्पा ठुली हुँगीमा एक सय रोपनी भूमि दिएर राखेका थिए। कामदेव पन्तका जेठा नाति स्वनामधन्य सर्वशास्त्रपारङ्गत नीलदेव पन्त थिए। लमजुङ (बाटोमाथिको डाँडा) तथा गोर्खामा विक्रमको तेह्रौं शताब्दीतिर पन्तहरू बसोबास गर्न पुगिसकेका थिए। त्यसैले पन्तहरू द्रव्य शाहका सहयोगी बन्न पुगे। गोर्खाका खड्का मगर राजाहरूका आश्रयमा पनि पन्त र पाण्डेयहरू थिए। त्यसैले खड्का मगर राजाको अस्तित्व समाप्त पार्नका लागि पाण्डेय, पन्त, अर्ज्याल, आदि र स्वयं राना मगर ज्यादै सक्रिय थिए। घर नफुटेसम्म अर्काले भेद पाउँदैन। गोर्खा र लमजुङका पन्तहरूले कतै राजनीतिमा अलिअलि नाम कमाए कि? थाहा छैन। परन्तु बागलुङ पर्वत र पाल्पाका पन्तहरूले अलौकिक विद्वत्तामा ओधि यश आर्जेका छन्। तीमध्ये पाल्पाका नीलदेव पन्तलाई समस्त बङ्गालले नतमस्तक भएर स्वीकारेको छ। नीलदेव पन्तको अध्ययन पनि बङ्गालमा नै भएको थियो। पर्वत बागलुङका पन्तहरूमध्ये वेदान्तशास्त्र योग तथा नेपाली भाषाका सेवाका लागि वीरशाली पन्त अत्यन्त यशस्वी बने। त्यसपछि तन्त्रशास्त्रसाम्राज्यधुरन्धर प्रेमनिधि पन्त समस्त तन्त्रजगत्मा देशविदेशमा प्रख्यात भए। त्यसपछि कुनै रचना प्रकाशित नभए पनि सर्वाधिक यशस्वी महाकवि सुकृतिदत्त पन्त हुन पुगे। त्यसपछि गुल्मी जिल्लाका 'धारातल्थ' धारापानी दियाम आदिमा बसोबास गर्ने पन्त पनि प्रसिद्ध भए। सर्वप्रथम महामहोपाध्याय पदवी पाउने नेपाली विद्वान् म. म. धर्मरत्न हरि शर्मा मुनि गुल्मी धारापानीका थिए। विश्वप्रसिद्ध तान्त्रिक टेहरी नरेश कीर्ति शाहका राजगुरु महीधर डङ्गवालका साक्षात् गुरु थिए म. म. धर्मरत्न हरि शर्मा मुनि।

चारै थरी पन्तका सन्तान–वितान वर्तमान धौलागिरि अञ्चलको बागलुङ, पर्वत आदिमा छन्। सरम पन्तका सन्तान पर्वतको लिमिथाना र फलेवास आदिमा छन्। भगि पन्तका सन्तानहरू जिल्ला बागलुङको गलकोट, गैरीगाउँ, तथा ढिक्कीचौर आदिमा बसेका छन्। वेदान्तका प्रकाण्ड विद्वान् परम वैष्णव वीरशाली पन्त भगि पन्तका वंशकै थिए। वीरशाली पन्तको जन्म पनि गैरीगाउँ ढिक्कीचौरमै भएको थियो। गलकोटे राजगुरु पं. काशीराज पन्त पनि यसै वंशका थिए। नाथु पन्तका सन्तान गैरीगाउँ, मूलपानी आदिमा बसेका छन्। यसरी पर्वत क्षेत्रमा वसु पन्त, भगि पन्त, नाथु पन्त तथा सरम पन्तका सन्तानपरम्परा यशस्वी भएर बसेका देखिन्छन्।

सुधीन्द्र रमापति पन्त

पन्तहरूको इतिहास कोट्ट्याउँदा केही प्रामाणिक इतिहास पनि पाइएको छ । यद्यपि कृष्णागण्डकीको पवित्र पुलिन बागलुङ क्षेत्रमा बस्ने पन्तहरू विक्रमको सत्रौं शताब्दीको अन्तिमतिर पसेका थिए । यो इतिहास बलेवा लक्ष्मीनारायण मन्दिरको शिलालेख[1] तथा घण्टाको लेखबाट स्पष्ट हुन्छ । शिलालेखको मनन गर्दा विक्रमको सत्रौं शताब्दीतिर इन्दु कविवर प्रयाग (भारत) मा निवास गर्दथे भन्ने अनुमान हुन्छ । इन्दु कविवरको नाम इन्दिरापति थियो । इन्दिरापति धुरन्धर विद्वान् थिए । बागलुङ निवासी पन्तहरूका कुलदेवता लक्ष्मीनारायण हुन् भने इष्टदेवता 'तारा' अथवा तारिणी देवी हुन् । अतएव पन्तहरू मूलतः वैष्णवै हुन् । इन्दिरापतिका नौ भाइ छोरा थिए । नवै जना विद्वान् थिए । ती नौ भाइ छोराहरूमध्ये इन्दिरापतिका आठौं छोरा लक्ष्मीपति र कान्छा छोरा रमापति थिए । रमापतिले आफ्नो पिताको नाममा कुसुमा र बलेवाको माझमा कालीगण्डकीका तीरमा लक्ष्मीनारायण मन्दिर बनाए । रमापति पन्त वसु पन्तका वंशमा उत्पन्न भएका थिए । वसु पन्तका छोराको नाम कतै उल्लेख भएको पाइएको छैन । परन्तु नाति इन्दिरापतिको उल्लेख भने छ तर इन्दिरापतिका आठ भाइ छोराहरूको उल्लेख पनि कतै भएको छैन । यस्तै सुकृतिदत्त पन्तले पनि कार्तवीर्योदय[2] महाकाव्यको सप्तदश सर्गमा आफ्नो वंशपरिचय दिंदा

---

१. स्वस्ति श्रीमत्पन्तकुले निर्मलेऽजनि भूसुरे ।
प्रयागवसतिः श्रीमानिन्दुकविवरः सुधीः ॥१॥
नव तस्याभवन्पुत्रा विद्वांसः सर्व एव ते ।
तेषां कनीयान् कश्चिद्रमापतिरिति श्रुतः ॥२॥
रचितं सुचिरं (तेन) इन्दिरापतिमन्दिरम् ।
तदिदं तस्य सततं पुत्रैः पौत्रैः प्रपौत्रकैः ॥३॥
पालनीयं प्रयत्नेन परमेश्वरतुष्टये ।
शुभं भवतु सर्वेषां नारायणप्रसादतः ॥४॥

इति शाके संवत १६३७ भनेर लेखेको छ । सँगैको घण्टामा पनि यसरी नै लेखेको छ ।

२. विद्याकुशेशयवनीचरराजहंसे संसन्मुवादिगणवादविहीनदंशे ।
कूर्माचलाभिजनके वसुपन्तवंशे जातो रमापतिरिति प्रथितस्सुधीन्द्रः ॥१॥
कृष्णातटे प्रतिभटेऽमरविष्टपस्यागत्यैष पर्वतनरेन्द्रगुरुर्बभूव ।
अस्थापयच्च हृदि सौधवरेऽपि लक्ष्मीनारायणौ विपुलभावनया स विद्वान् ॥२॥

'वसुपन्तवंशे' मात्रै भनेका छन् । रमापति मुक्तिनाथको यात्रा गर्न आउँदा देवताहरू बस्ने स्वर्गजस्तो भूमि बागलुङमा पुगे । त्यहीं पर्वतका राजासँग भेटघाट गर्दा राजा रमापतिको विद्वत्ताबाट अत्यन्त प्रभावित भए । ती राजा थिए राजा मलयबमका पिता घनश्याम मल्ल । रमापतिले अब स्थायी बसोबासका साथ राजसम्मान पाएका हुनाले उनी पर्वत नरेन्द्रका राजगुरु कहलाए । रमापति पन्त अत्यन्त प्रख्यात विद्वान् थिए । आफ्ना समयमा न्याय, व्याकरण, साहित्य, ज्योतिष र कर्मकाण्डमा उनका टक्करका कोही थिएनन् । आफ्नो बुद्धि-वैभव र विद्वत्ता तथा लोकचातुर्यले गर्दा पर्वते राजाहरूमा रमापति पन्तको ठूलो प्रभाव थियो । त्यसैले कालीगण्डकीको किनारैमा रमापति पन्तले आफ्ना पिताका नाम-मा लक्ष्मीनारायणको मन्दिर स्थापना गरेर शिलालेख राखेका थिए । साथै आफ्नै वंशपरम्परालाई मन्दिरको रक्षा गर्ने आदेश पनि दिए ।

रमापति पन्तका पनि दुइ भाइ छोरा भए । जेठा छोराको नाम हरिराम पन्त तथा कान्छा छोराको नाम थियो शिवराम । यी दुइ भाइ उद्भट विद्वान् थिए । यसरी पर्वत, कुसुमा, बागलुङ, ओखले, गैरीगाउँ, मल्लाज, वेणी आदिमा भगि पन्तका योग्य सन्तानले निवास गरे । पर्वत क्षेत्रमा सोह्रौं शताब्दीदेखि अठारौं शताब्दीका अन्तिमसम्म काशीका विद्वान्हरूलाई अङ्गुलिमा नचाउने विद्वान्हरू विद्यमान थिए । मानौं पर्वत र बागलुङ अर्को काशी नै भएर बसेको थियो ।

पर्वतको विद्वत्परम्परामा रमापति पन्त, उमापति पन्त, प्रेमनिधि पन्त, हरिराम पन्त, शिवराम पन्त, धरणीधर पन्त, शिवराम, भवदत्त, रुद्रदत्त, दोस्रो भवदत्त, उनका पुत्र व्यासदत्त, श्रीदत्त, ज्वालादत्त र अन्तिम सुकृतिदत्त पन्त भए । यीमध्ये प्रेमनिधि पन्त र सुकृतिदत्तलाई छोडेर अरू कसैका पनि अमर कृतिहरू सुरक्षित रहेनन् । यसमा त्यतिखेरका नेपालका विद्वान्हरूको आपसी रागद्वेष तथा लापरवाही नै मुख्य कारण थियो । साथै त्यतिखेरका शासकहरूमा पनि त्यो प्रवृत्ति थिएन । सारै धेरै काम गरे बापत केवल प्रशंसा तथा अरू केही भत्ता अथवा रुपैयाँ, पैसा, जागीर दिएपछि सन्तुष्ट हुन्थे । विद्वान्हरूमा पनि दुर्गुणहरू थिए । त्यसैले नेपालका विद्वान्हरू अन्यसँग टक्कर गर्न सक्ने भए तापनि आफ्नो रचनाले प्रभावित पार्न सकेनन् । धन्न प्रेमनिधि र सुकृतिदत्तले भने आफ्नो होश सह्मालेर छोडे । तर यी दुइजस्ता विद्वान् नेपालमा अरू पनि थिए । स्वयं रमा-पतिकै रचनाहरू प्राप्त भएनन् । परन्तु उनले अवश्य लेखेका थिए । रमापतिको शिलालेखको रचनाबाट यो कुरा स्पष्ट बुझिन्छ ।

सकलशास्त्ररत्नाकर हरिराम पन्त

हरिराम पन्तका बारेमा स्वनामधन्य सुकृतिदत्त पन्तले स्पष्ट शब्दमा एक श्लोकमा[1] भनेका छन् । शास्त्ररत्नाकर हरिराम पन्त पुण्यश्लोक रमापति पन्तका जेठा छोरा थिए । यिनले सर्वप्रथम आफ्नै पिता रमापतिबाट शास्त्राध्ययन गरेका थिए । सानै उमेरमा यिनले अष्टाध्यायी तथा अमरकोष कण्ठस्थ पारेका थिए । प्रोष्छ्यानैमा पिता रमापतिले पाठ गर्न लगाउँथे । भूल गरेका ठाउँमा सुधारिदिन्थे । केही वर्षपछि हरिराम पन्तले अन्य न्यायग्रन्थका साथ 'चिन्तामणि'को पाठ पढेपछि उनी काशीमा देखापरे । केही वर्षसम्म काशीका विद्वान्हरूसँग शास्त्रार्थ गरे, केही विद्वान्सँग शास्त्रचिन्तन गरे र उनी आफ्नै देश बागलुङ पर्वततिर फर्के । आफ्नै देशमा हरिराम पन्तले न्याय, व्याकरण, वेदान्त आदि विषयहरूमा अनेक ग्रन्थ लेखेका थिए । परन्तु असावधानी र अपहेलना, तथा राग द्वेषका ज्वालामा ती ग्रन्थहरू कहाँ गए भन्न गाह्रो छ । परन्तु धर्मराजाध्वरीन्द्रका वेदान्तपरिभाषामा लेखेको टीकाले गदाधर र मधुसूदनसरस्वतीको विद्वत्ताभन्दा कुनै हालतमा कमी थिएन भन्ने कुरा बताउँछ । दुर्भाग्यले वेदान्तपरिभाषाको टीका पनि पूर्ण छ जस्तो लागेन । तर दूध पानी छुट्ट्याउने विद्वान्हरूले यसतर्फ अवश्य नै दृष्टि पुऱ्याउनेछन् ।

यसरी अनेक ग्रन्थहरूको रचना गरिसकेपछि पश्चिम कालीगण्डकीदेखि पूर्व अरुणकोशीसम्मका उद्भट विद्वान्हरूलाई शास्त्रार्थमा पराजित गरेर आश्चर्यजनक दिग्विजय गरेका थिए । सुकृतिदत्त पन्तजस्ता सरस्वतीपुत्रले त्यसै आफ्नो लेखनीको विषय बनाउने थिएनन् । त्यसैले सुकृतिलाई लेख्न कर लाग्यो । महाकवि सुकृतिदत्तका पालासम्म पनि हरिराम पन्तका ग्रन्थहरू विद्यमान थिए । अर्थात् वि. सं. १९२८ सम्म पनि सकलशास्त्ररत्नाकर हरिराम पन्तका ग्रन्थहरूको चर्चा विचर्चा र केही पठनपाठन पनि हुन्थ्यो । वेदान्तपरिभाषाको प्रस्तुत वेदान्तरत्नाकरटीका शिष्यवर्गमा पठनपाठनमा चलेको थियो । परन्तु शिष्यवर्गलाई ठम्याउन सकिएन । यो अनुसन्धानको विषय छँदैछ । ग्रन्थ पनि पूरा सुरक्षित राख्न सकेनन् । अहिलेसम्म प्राप्त उनको वेदान्तपरिभाषाका अनुमान खण्डको सात पृष्ठ हेर्दा विद्वत्ताको धाक–हाँक राम्ररी थाहा पाउन सकिन्छ ।

---

१. तस्यात्मजो सकलशास्त्रमतप्रवीणो ज्येष्ठस्तयोः समभवद्धरिरामसञ्ज्ञः ।
कृष्णारुणान्तरबुधान् प्रतिराजसंसन्निर्जित्य दिग्विजयकौतुकमातनोद्यः ॥

(कार्तवीर्योदय १७।३)

राजगुरु शिवराम पन्त

विद्वत्प्रवर शिवराम पन्त अत्यन्त यशस्वी विद्वान् थिए। यिनी रमापति पन्तका कान्छा छोरा थिए। यिनको शिक्षा दीक्षा पिता रमापतिबाट भएको थियो। केही वर्षपछि सकलशास्त्ररत्नाकर हरिराम पन्तबाट शिवराम पन्तको शिक्षा भयो। शिवरामले काशीको दर्शन मात्रै गरे, त्यहाँ विद्याध्ययन गरेनन्। शिवराम पन्तको समस्त विद्याध्ययन बागलुङ पर्वतमा नै भयो। सबै शास्त्रको अध्ययन आफ्नै ज्येष्ठ भ्राता हरिराम पन्तबाट गरेका थिए। शिवरामजीले सबै शास्त्र पढे तापनि उनका प्रधान विषय नव्यन्याय र व्याकरण थिए। परन्तु यी तान्त्रिक पनि थिए। अनेक शास्त्रहरूका साथ–साथै पर्वते पन्तहरू तन्त्रविद्यामा पनि अत्यन्त निपुण थिए। तन्त्रमा विश्वास राख्ने यिनी तन्त्रविशारद पनि थिए भन्नुमा अत्युक्ति हुने छैन। तर तन्त्रमा भने उनका रचनाहरू उपलब्ध छैनन्। बागलुङ गैरीगाउँ, ओखले, ओखलढुङ्गा आदिका डोका, थुन्चे, ढकी, फुर्लुङ आदिमा पोका बाँधेर राखेका पानाहरूमा लेखकले केही पाएका थिए। शिवराम पन्तका केही रचनाहरू हयग्रीव पन्तका छोरा यज्ञकुमार पन्तको घर ओखलढुङ्गामा डोकामा फेला परेका थिए। ती 'व्यधिकरणजागदीशि' लेखिएका टीका हुन्। त्यसले पनि शिवराम पन्त विद्वान् थिए भन्ने अडकल काट्न सकिन्छ। शिवराम पन्तको 'व्यधिकरण' को टीकाको विद्वत्तालाई बुझ्नका लागि मूल 'व्यधिकरण' ग्रन्थ लागेको हुनुपर्छ, तब मात्रै शिवराम यस्तै विद्वान् थिए भन्न सकिन्छ।

यसरी पर्वते पन्तहरू नव्यन्यायका विशेष र अरू शास्त्रहरूमा पनि गहन डुबुल्की लगाउने भएकाले नै बागलुङलाई काशी भनेको हो। पाङका ज्योतिषी वेनीका तान्त्रिक, ओखले गैरीगाउँका नैयायिक, वैयाकरण साहित्यिक भन्ने चलन आज पनि कतैकतै अस्सी नब्बे वर्षका बूढाहरूबाट सुन्न पाइन्छ। शिवराम पन्त ओखलेमा जन्मेका थिए। शिवराम पन्त सकल शास्त्र पढिसकेपछि तात्कालिक कीर्तिबम मल्लका राजगुरु भए। शिवराम पन्त राजगुरु हुनाका साथै धर्माधिकारी पनि भएको देखिन्छ। राजा कीर्तिबम मल्ल पनि उदार प्रकृतिका थिए। राजगुरु पनि उदार हुनाले नै कलिकालमा दुःख पाएका मानवका लागि शिवराम पन्त पृथ्वीका कल्पवृक्ष कहलाए। मानव मात्रको दुःख दूर गरे। आफ्नो आँखा र कानले भ्याएसम्म कपडा वस्त्र, भोकप्यास मेटाएर पनि शिक्षा दिए। शिवराम पन्त जबसम्म बाँचिरहे तबसम्म उनले यो आफ्नो व्रतलाई छोडेनन्। त्यसैले पर्वतराज्यमा राजगुरु शिवराम पन्तले शरत्कालिक इन्दुकलाजस्तै कीर्ति फैलाएका

थिए । यसरी विद्वत्ता र उदारता दुवै भएका यशस्वी शिवराम पन्त बीसौं शताब्दीभित्रै विलुप्त व्यक्तित्वको रूपमा रहे । यो त्यतिखेरका जन-समुदायको र शासकको लापरवाही हो भन्न सकिन्छ । यस्ता विषयलाई इतिहासले कहिल्यै क्षमा गर्ने छैन ।

महातान्त्रिक महायशस्वी प्रेमनिधि पन्तले पनि पृथ्वीप्रेमोदय ग्रन्थको अन्तिम पुष्पिकामा शिवराम पन्तको श्रद्धापूर्वक उल्लेख गरेका छन्—

हरिभुजमुनिस्कन्दवक्त्रचन्द्रे (१६७४) सुशाके
हिमधरनगपुत्रीनाथधान्यां लिलेख ।
द्विजवरशिवरामश्चात्मनाम्नः सुतुष्ट्यै
गणपतितिथिवारे भानुजे मार्गकृष्णे ॥

यसको अर्थ हो प्रेमनिधि पन्तले पनि शिवराम पन्तको विद्वत्ता र लोकतन्त्र-लाई नतमस्तक भएर स्वीकारेका थिए, यद्यपि पन्तहरूमा पनि मूढा पल्टाउने सानो काम थिएन । शिवराम पन्तले आफ्नै पिता सुधीन्द्र रमापति पन्तसँग अध्ययन प्रारम्भ गरेका थिए । केही वर्षपछि वेदान्त ग्रन्थहरूको अध्ययन आफ्ना सावखै दाजु सकलशास्त्ररत्नाकर हरिराम पन्तबाट गरेका थिए । पछि काशीमा पनि प्रेमनिधिहरूसँग गौमठमा[1] वसेका थिए । उतिखेर नेपालीहरूमध्ये धेरै बागलुङ्हरू गौमठमा नै बस्थे । काशीमा गढवासीटोला र मणिकर्णिकाको माझमा पर्ने गौमठ नेपालीहरूको ऐतिहासिक स्थल भएको छ । महाराजा मलय-बमको निवास गौमठमा थियो, उनको स्वर्गवास त्यहीं भयो । तान्त्रिक धुरन्धर प्रेमनिधि पन्तको स्वर्गारोहण पनि गौमठमा नै भएको थियो । रमापति, हरिराम आदिको निवास पनि गौमठमा नै हुन्थ्यो । शिवराम पनि कहिले कहीं गौमठमा नै आएर बस्थे ।

संक्षिप्तार्थप्रदीपिकाको मङ्गलाचरण

ध्यात्वा ब्रह्माह्वयं सत्यं चिदानन्दात्मकं हृदि ।
लिख्यते शिवरामेण सङ्क्षिप्तार्थप्रदीपिका ॥१॥

---

१. यहाँ गौमठ भन्नाले गौमठ नामको मठलाई भनिएको होइन, अपितु मणिकर्णिका, गढवासीटोला र गौमठको वरपर त्यतिखेर गौमठको नामले प्रसिद्ध थियो । यसै क्षेत्रमा महाराजा मलय बमको सुन्दर राजमहल बनेको थियो । यसै राजमहलको छेउ छाउमा विद्वान्हरू पनि वस्दथे ।

धर्मराजाध्वरीन्द्रलिखित वेदान्तपरिभाषामा दुवै दाजुभाइले टीका लेखेक रहेछन् । दाजु हरिराम पन्तको टीका सात पाना मात्र प्राप्त छ । त्यो पनि अनुमानखण्डको शुरूदेखि केही अंश मात्र पाइन्छ । किन्तु शिवराम पन्त[1]को टीका दुवैतिर लेखिएको ४६ पानासम्म उपलब्ध छ । यो ६ अङ्गुल चाक्लो र १३ अङ्गुल लम्बाइको छ ।[2] अक्षर पङ्क्ति १२ र कतै १३ सम्म पनि छन् । शिव-रामजीको वैदुष्यको पराकाष्ठा त्यही एउटा रचनाले बताउँछ । प्रशंसा गर्नुभन्दा प्रत्यक्ष रूपले हेरेर मनन गर्नु वेश होला । आजको बागलुङलाई हेर्दा ती सब कुराको विश्वास पनि हुँदैन ।

वादीभीकर सर्वतन्त्रस्वतन्त्र भवदत्त शर्मा

भवदत्त पन्त आफ्ना दाजुहरूभन्दा पनि अलौकिक प्रतिभा भएका थिए। भवदत्त पन्तले त्यस वेला आफ्ना विद्या बलले समग्र विद्वान् मण्डललाई आश्चर्य-चकित पारेका थिए । यसबारे आफैं लेख्नुभन्दा महाकवि सुकृतिदत्तको वचनलाई मनन गर्नु उत्तम होला । उनी लेख्छन् –

तस्यात्मजाजननताः शिवराम आद्यस्तस्यानुजः पृथुयशा भवदत्तशर्मा ।
तत्पश्चिमः कृतिमतः खलु रुद्रदत्तस्सर्वे सभा निगदिता विधिविष्णुशर्वैः ।।

(कार्तवीर्योदय १७।६)

सुकृतिदत्त कवि मात्र होइनन्, त्यसो हुँदा उनको प्रामाणिकतालाई ध्यानमा राखिएको छ । रमापति पन्तका साहिला छोरा अझ यशस्वी विद्वान् भएको बुझिन्छ रुद्रदत्त पन्त कान्छा हुनाका साथै अरू दाजुहरूभन्दा अलि मुन्तिर परेको बुझिन्छ। वादीभीकर भवदत्त शर्माका बारेमा सुकृति लेख्छन् –

तेषामुदग्रगुणगुम्फितकीर्तिकुन्दस्रक्तोरणावलिविकासितदिङमुखानाम् ।
शास्त्रारविन्दविलसद्रसचञ्चरीको रेजेतरां बुधवरो भवदत्तशर्मा ।।

(कार्तवीर्योदय १७।७)

भवदत्त शर्मा कुन कुन विषयमा पारङ्गत थिए भन्ने कुरामा शङ्का नरहोस्

---

१. श्री ५ पुरन्दर शाहका शिवराम नाम गरेका पण्डित थिए, उनले संस्कृतमा 'शिवगोरक्षस्तव' लेखेका छन् भनेर स्व. प. गोविन्दप्रसाद भट्टराईले 'नेपाल र नेपाली' भन्ने पुस्तक (११४ पृष्ठ) मा लेख्नुभएको छ । यी शिवराम उनै हुन् कि भिन्न हुन् खोजको विषय भएको छ ।

२. यो ग्रन्थ यज्ञकुमार पन्तको सौजन्यले प्राप्त गरिएको हो । यसलाई बडो मुस्किलले भए पनि फोटोकापी मात्रै प्राप्त गरेको छु ।

भनेर सुकृतिदत्तद्वारा लिखित यी पङ्क्तिहरूलाई मनन गर्दा श्रीहर्ष र गङ्गेश आदि मात्र होइन, अपितु नेपालमा पनि गङ्गेशोपाध्याय र श्रीहर्षजस्ता विद्वान् कैयौं भइसकेका रहेछन् भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ । सुकृतिका वचनलाई हेरौं—

नागाधीशवचो विचारविशदे गङ्गेश्वरोक्तताम्बुधौ
मन्थाद्रिप्रतिमे च तत्र युगले स्वान्तं समालम्बिते ।
साहित्यामृतकुण्डमीनसदृशे सांख्यैकसंख्यान्विते
नेपालक्षितिपालपूजितपदे का नेह विद्या स्थिता ।।८।।
सन्दिग्धे विषयेऽपि वादिरहिते पूर्वेऽपि पक्षे तथा
येनोट्टङ्कितमाकलय्य विलसद्राद्धान्तमूर्वीधरः ।
नागो मूर्द्धविधूननं स्म कुरुते यच्छाययाद्यापि तत्
संस्कारेण करोति किं मुहुरसौ भूकम्पकृत्कम्पनम् ।।९।।

(कार्तवीर्योदय १७ सर्ग)

यसरी नव्यन्याय, व्याकरण, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा, साङ्ख्य तथा साहित्य आदिमा अगाध गति राख्ने भवदत्त शर्माथि शङ्का–उपशङ्का गर्ने वादी कोही थिएनन् । आफैं आफ्ना विद्यार्थीहरूसँग पूर्वपक्ष राखेर उत्तर दिन्थे, स्वयं नै सिद्धान्त स्थापित गर्थे । भवदत्त शर्माको यस विद्वत्तालाई देखेर राजा महाराजाहरू पनि नतमस्तक थिए ।

पं. रुद्रदत्त शर्मा

'गुणोपसंहार' नाटककार पं. रुद्रदत्त पन्त, सुधीन्द्रकुलतिलक रमापति पन्तका कान्छा छोरा थिए । हरिराम, शिवराम तथा भवदत्त शर्माका कान्छा भाइ हुने सौभाग्य यिनैले पाए । यिनको गुणोपसंहार नाटकमा वेदान्त र न्यायको गुण, पदार्थ, व्याप्ति आदिलाई पात्र बनाएर जीवात्मालाई नायिका र परमात्मालाई धीरोदात्त नायक बनाइएको छ । नाटक पूरा छैन । शुरूदेखि १७ पाना तथा १०७ देखि १८२ सम्मका केही पाना मात्र प्राप्त छन् । ती पनि धेरै ठाउँमा पढ्न नसकिने खाले छन् । एक ठाउँमा 'इति रुद्रदत्तपन्तकृतं गुणोपसंहारनाटकम्' भनेर लेखिएको छ । कागज माड लगाएर बनाएको भए तापनि बेसम्भारले गर्दा जतातत राखनाले कुहिएर च्यातिएर गइराखेका छन् । तैपनि अर्को अधिकारी विद्वान् या अनुसन्धान गर्न आएको छ भने पहिले त बताउँदैनन्, बताए भने पनि छुन, हेर्न दिँदैनन् । कतैबाट उनीहरूले पनि त्यस्ता हस्तलिखित पुस्तक बेचेर धेरै रूपैयाँ कमाउने सुइँको पाएका रहेछन् कि ? त्यसैले विदेशीहरू

देखापरे भने बोलाएर पनि देखाउँदा रहेछन् । लेखकले चार पाँच ठाउँहरूमा आफ्नै आँखाले प्रत्यक्ष यस्तो देखेको छ । यो पङ्क्ति लेखकलाई पटक्कै देखाउन मानेनन् । तर एक जना घुमन्ते अमेरिकनलाई बोलाएर पल्टाई–पल्टाई देखाए । एक जना मेरा मित्रले सोध्रेछन्— स्वामीजी त्यत्रो कठिनाइसँग अनुसन्धान गर्न आउनुभयो, तपाईंले देखाउनुभएन, त्यो विदेशीलाई देखाएर के हुन्छ ? उनबाट 'विदेशीबाट पैसा धेरै पाइन्छ' भन्ने उत्तर आएछ । यसरी हाम्रा देशका हस्तलिपि ग्रन्थहरू विदेश लागेका होलान् । कैयौं हस्तलिखित ग्रन्थ त्यसै गए होलान् । कैयौं उत्तराधिकारी छोरा नाति योग्य निस्लेनन्, त्यसैमा च्यातिए, कुहिए, गले, ढुँढी परे, कतै पर्याकिए, कतै बेचिए होलान् । रुद्रदत्त शर्माका अरू पनि रचना होलान् । गुणोपसंहार नाटक गैरीगाउँ, गैरीधाराको सातयुगे काला काला पोका-हरूमा बाँधिएको छ । अयोग्य सन्तानका जेलमा परेका कृतिहरू दुइ–चार, दश–पन्ध्र रचनाहरू बाग्लुङ क्षेत्रमा अझै पनि छँदैछन् । लेखकले त्यहींका एक जना जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा काम गर्ने कर्मचारीलाई सूची बनाउन लगाएको हो । तर उनले सूची पूरा तयार पार्न सकेनन् । जे होस् यसरी रमापति पन्तका चारै भाइ छोराहरू पूर्ण उत्तराधिकारीका रूपमा थिए, यी सबै धुरन्धर थिए । सुकृति लेख्छन्—

> केचिद् व्याकरणेऽनवद्यविदका वेदान्तिवन्द्याः परे
> सांख्ये केऽपि सुसंस्थिताः कतिपये न्याये परे नाटके ।
> तत्तच्छास्त्रसुधानिधिप्रमथनेऽमन्दादरो मन्दरो
> मन्दारो भुवी मन्दको दरदरो हारस्स एकोऽभवत् ॥

नैयायिक धुरन्धर व्यासदत्त पन्त

व्यासदत्त पन्त वादीभीकर सर्वतन्त्रस्वतन्त्र भवदत्त शर्माका जेठा छोरा थिए । व्यासदत्तजीका प्रायः सबै ग्रन्थ गैरीधारा गाउँका एक जना सज्जनसँग प्रायः जस्ताका तस्तै छन् भन्न सकिन्छ । 'परन्तु' र 'प्रायः' दुवै लागेका हुनाले सबै छन् भन्न चाहिं सकिंदैन । यी पङ्क्तिका लेखकले देखेका ग्रन्थहरूमध्ये शक्तिवाद, व्युत्पत्तिवाद, प्रामाण्यवाद, मुक्तिवाद, गादाधरी, दीधिति र न्यायमकरन्द आदि छन् । यीमध्ये मुक्तिवाद दुइटा छन् । हरेरामतर्कवागीशको सानो छ, उनैका शिष्य तर्कसाम्राज्य धुरन्धर गदाधर भट्टाचार्यको मुक्तिवाद पनि छ । दुवैको मुक्तिवादको तुलना गरेर व्यासदत्तजीले 'गुरुशिष्ययोरनर्थान्तरकल्पनं व्यापकता-वच्छेदकीभूतमिति तथ्यम्' भनेर लेखेका रहेछन् । ती ग्रन्थहरू कुनै पनि छापिएका

छैनन्, सबै हस्तलिखित मात्रै छन् । तर कुनै ग्रन्थ पूरा पनि छैनन् र सुरक्षित पनि छैनन् । मुक्तिवाद नामको यो ग्रन्थ सात पन्ना मात्रै शेष छ । धन्न 'हरेराम-गदाधरयोर्गुरुशिष्ययोर्मुक्तिवादविचारः' भनेको आधारमा उक्त कुरा पत्तन पाइयो । प्रामाण्यवादमा र व्युत्पत्तिवादमा पनि लेखेका छन् । तर शङ्का पिशाचिनी आइहाल्छे । कीराले खाएर, केही पोतिएर, केही कुहिएर गएका छन् । तैपनि अझ पनि केही जगेर्ना गर्न सकेमा अवश्य पनि व्यासदत्तका बारेमा बुझ्न सकिन्थ्यो होला ।

साहित्यरत्नाकर श्रीदत्त कवि

साहित्यरत्नाकर श्रीदत्त कवि भवदत्त शर्माका माहिला छोरा थिए । श्रीदत्तका बारेमा पनि महाकवि सुकृतिदत्त पन्तका श्रीमुखबाट निस्लेका शब्दराशि मनन गर्नु उत्तम होला । सुकृतिले आफूभन्दा ठूला तीनै भाइ दाजुहरूका बारेमा लेख्दै गएर अन्त्यमा आफूलाई सबैभन्दा सानो र बुद्धि नभएको बताएका छन् । यो सुकृतिको नम्रता प्रदर्शन हो । यथा—

ज्येष्ठो न्यायविदग्रणीः समभवच्छ्रीव्यासदत्ताभिधः
साहित्याम्बुधिपारगस्तदनुजः श्रीदत्तनामा कविः ।
ज्योतिश्शास्त्रविदांवरस्तदनुजो ज्वालादिदत्तो गुणै-
रुत्पत्त्यापि जघन्यजोऽस्मि सुकृतिस्तेषामतिस्वल्पधीः ।।

यसरी आफना दाजुहरूका बारेमा सुकृतिले नम्रता देखाउनाका साथै दाजुहरूको योग्यता र रचनाहरूलाई पनि राम्ररी जानेका थिए । स्वयं कार्तवीर्योदय जस्ता महाकाव्य लेख्न सक्ने महाकविले अर्कालाई 'कवि' भन्छ या लेख्छ भने त्यो कवि पनि उत्कृष्ट रहेछ भन्ने बुझिन्छ ।

दैवज्ञशिरोमणि ज्वालादत्त पन्त

पाङका ज्योतिषी भनेपछि सबैले ठूलो आदर दिने गर्दथे । साथै पाङका ज्योतिषीले चिना हेर्दा अथवा लगन साइत आदि निकाल्दा अरू ज्योतिषीहरूले काट्ने हिम्मत राख्दैनथे । ज्योतिष शास्त्रमा बागलुङ पारिपट्टी पाङ गाउँ नेपालको पूर्व पश्चिम उत्तर दक्षिण र भारतको काशी, मिथिला, आदिका ज्योतिषीका कानमा पनि थुरिन पुग्यो ।

पर्वतीय पण्डित भन्दा सबै पर्वतमा बस्नेहरूको बोध हुन्छ । परन्तु नेपालदेखि हिमालयका पाँचै खण्डहरूमा पर्वत भए पनि प्राचीन कालदेखि नै बागलुङ क्षेत्रले

पर्वत संज्ञा पाएको बुझिन्छ । 'पर्वतनरेन्द्रगुरुर्बभूव' आदि पदले पनि पर्वत त्यस क्षेत्र-को नाम थियो भन्ने बुझिन्छ, परन्तु कालान्तरमा समस्त नेपाल, कुमाऊ, गढवालका विद्वान्हरूले आफूलाई पर्वतीय भन्न थालेको कुरा सत्य हो । धौलागिरि अञ्चल-भित्र पर्वत जिल्ला पर्छ । परन्तु विक्रमको सत्रौं शताब्दीदेखि उन्नाइसौं शताब्दीको पूर्वार्धसम्म पर्वतीय विद्वान् भन्नाले बाग्लुङ क्षेत्रकै विद्वान् मानिन्थे । बाग्लुङ शब्द राई बोलीको हो । यसको अर्थ हो सुंगूर जस्तो ढुङ्गा । हो पनि, कैयौं ठाउँमा आज पनि त्यस्ता आकारप्रकारका ढुङ्गा पाइन्छन् । तर आश्चर्यको कुरा त्यस्तो नाम कसरी पर्न गयो ? त्यस्तै पनि प्रसिद्धै छ । यो पनि किरातक्षत्रिय 'राई बोली' को नाम हो । ज्वालादत्त पन्त धेरै वर्षसम्म पाङमा बसेका थिए । उनका आश्रयदाता राजा कीर्तिबम मल्ल पनि पछि पाङमै आएर बसेका थिए । ज्वालादत्त पन्तभन्दा पूर्व पनि पाङमा ज्योतिषीहरू थिए कि थिएनन् ? यो ता शोधखोजको विषय छँदैछ । तर ज्वालादत्तपछि बाग्लुङ, कुसुमा, वेनी, पोखरा आदिलाई पाङले नै ज्यौतिष विद्यामा चम्काएको थियो ।

यसरी ज्वालादत्त पन्तले ज्यौतिष विद्याको धेरै प्रचार तथा अध्ययन र अध्यापन गरेका थिए । रचना विषयमा केवल जनश्रुति मात्र सार्थक नमानेर केही डोकामा, केही पोकामा, केही थुन्चे, नाङ्गला, डाला आदिमा होलान् । भेटिएको उनको २३ पाना मात्र भएको सूर्यसिद्धान्तमा नाम च्यातिएको छ, शुरूका पाना छैनन् । गैरीधाराको कालो पोकामा छ यो ।

नैयायिकशिरोमणि लक्ष्मीरमण पन्त

मन नपरी नपरी खोलेका पोकापत्यौराहरूमा निकै उल्लेखनीय इतिहास लुकेको हुन्छ । बागलुङ ओखले गैरीगाउँको एउटा घरमा न्यायधुरन्धर व्यासदत्त पन्तका तथा अरूका पनि विविध विषयका ग्रन्थहरू हस्तलिखित रूपमा विद्यमान छन् । न्याय, व्याकरण, साहित्य, ज्यौतिष, तन्त्र, कर्मकाण्ड, वेद आदि विषयका धेरै जसो उतारेका र केही स्वतन्त्र रचनाहरू पनि छन् । ती उतारिएका ग्रन्थ-हरूमा जसले उतारेका थिए, त्यस ग्रन्थका शुरू या अन्तमा ग्रन्थ नामसहित प्रतिलिपिकर्ताको नाम लेखेको हुन्छ । यस्ता पङ्क्तिलाई पुष्पिका भन्ने गरेका छन् । त्यसपछि संवत् लेख्ने चलन अझ महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसरी नै नैयायिक धुरन्धर रघुदेव भट्टाचार्यको 'आख्यातवाद' माथि मेरो नजर पुग्यो । त्यसको प्रतिलिपिकर्ता नैयायिकशिरोमणि लक्ष्मीरमण पन्त रहेछन् । पहिले त आख्यातवाद ग्रन्थ नै कमालको छ । त्यसलाई प्रतिलिपि गरी टिप्पणीको चाबी कस्ने विद्वान् लक्ष्मीरमण अझ कमालका देखिए । लक्ष्मीरमण पन्तले 'अख्यात' 'आख्यात' तथा

'वाद' शब्दमाथि कमालको वैदुष्य देखाएका छन् । त्यसमा पनि प्रभाकर-मीमांसाको 'अख्याति' सँग हुने दोष दिएर कतैकतै ग्रन्थकार रघुदेव भट्टाचार्यलाई चुप पार्ने काम खुलस्त रूपले गर्दै 'प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नभेदप्रतियोगिता-वच्छेदक' आदि नव्यन्यायका शब्दावलीले जटिल ग्रन्थलाई उतारिंवदा आफूलाई मन नपरेका स्थलहरूमा पर्याप्त मात्रामा कलम घुमाएको देखिन्छ । त्यसैले लक्ष्मीरमण पन्त कुन–कुन शास्त्रका कस्ता विद्वान् थिए भन्ने अडकल सहजै काट्न सकिन्छ । ग्रन्थको अन्तमा 'इति रघुदेवभट्टाचार्यकृत आख्यातवादः समाप्तः' भनेर लेखेपछि 'प्रतिलिपिकर्ता टिप्पणीकर्ता च लक्ष्मीरमणपन्तः शाके १७९७ (वि. सं. १९३२)' भनेर लेखिएको छ । बागलुङजस्ता ठाउँमा पनि रघुदेव, गदाधर आदि नैयायिक साम्राज्य धुरन्धरहरूलाई हाँक दिने विद्वान् थिए भन्ने इतिहास स्पष्ट भएको छ । 'अंग्रेजी बोर्डिङ्गको कीरा' नेपालमा पस्यो, त्यसैले कसैले पनि संस्कृतलाई रुचाउँदैन । नव्यन्याय झन् ठूलो शत्रु भइसक्यो । अध्यापक र विद्यार्थी दुवै आकाशका फूल भइसके । हेरौं लक्ष्मीरमण पन्तजस्तालाई फेरि नेपाल आमाले जन्माउँछिन् कि ?

परम वैष्णव विद्वत्प्रवर वीरशाली पन्त

नेपाली जगत्मा यशस्वी विद्वान् तथा योगी बागलुङ निवासी वीरशाली पन्त थिए । वीरशाली पन्त 'भगि पन्त' का खलक थिए । भगि पन्तका छोरा गौरीश्वर पन्त थिए । गौरीश्वरका छोरा महेश्वर पन्त भए । महेश्वरका धरणीधर, दाताराम, दयाराम, त्रिलोचन गरी चारभाइ छोरा थिए । यीमध्ये दयाराम पन्तका जेठा छोरा परम यशस्वी विद्वान् वीरशाली पन्त थिए । यिनको जन्म बागलुङ मूलपानी गैरीगाउँमा भएको थियो । उपर्युक्त कुरा उनीहरूकै वंशावलीमा लेखिएको छ ।

वीरशाली पन्तको जीवनी नेपाली भाषाका प्रथम उपन्यासकार गिरीशवल्लभ जोशीले 'प्रारब्धदर्पण' भन्ने उपन्यासमा, यिनीहरूमा घटेका घटनाहरूलाई समेटेर स्पष्टसँग लेखेका छन् । उनले अल्लारे बैंसमा अनेक शास्त्र योग, तन्त्र, सङ्गीतको विद्वत्ता र ऐश्वर्यले पूर्ण भएर बसेका व्यक्तिले अन्तिम समयमा शशिधर, वीरशाली र उनैका छोरासँग घटेको घटना प्रारब्ध नै हो भन्ने उल्लेख गरेका छन् । शशिधरले नेपालमा पसेर विहा गर्नु, गिरीशवल्लभले सत्तल, पौवा पाटीमा अन्तिम भिखारी जीवन बिताउनु, वीरशाली पन्तको छोरासँग त्यस्तो व्यवहार भएर वृन्दावन, बरसाना, गोवर्धनमा वास गर्नु निश्चितै प्रारब्धको खेल होला । वीरशाली पन्तको अन्तिम जीवन पनि वृन्दावन बरसाना गाउँमा यमुना नदीको

किनारामा बित्यो। आज पनि वीरशाली पन्त यमुनामा शिला भएर बसेको कुरा धेरैलाई थाहा छ। मुसलमान कवि रसखानले गरेको प्रतिज्ञा बागलुङ निवासी वीरशाली पन्तले पूरा गरेर देखाए। रसखानले भगवान् कृष्णका रूपदेखि मोहित भएर "जो खग हुंतो बसेरो करुं कालिन्दीकूल कदम्बके जस्न" भनेका थिए। अर्थात् मेरो दोस्रो जन्ममा पनि हे भगवन् ! वृन्दावन, नन्दगाउँ, बरसाना, गोवर्धनको सेरोफेरोको माटो वा ढुङ्गा भएर, त्यो पनि भएन भने चरा भएर यमुना नदीको तीरमा कदम्बको रूखमा बस्न पाऊँ भन्ने आशय व्यक्त गरेका थिए। वीरशाली पन्तको शरीर नेपाल बागलुङमा बनेको थियो। बागलुङको हावा, पानी माटाले बनेको शरीरलाई उनले बरसानामा गएर ढुङ्गो भएर सेलाए। भक्त या ज्ञानीका लागि ठूलो भाग्यको कुरा हो यो, अज्ञानीका लागि केही पनि होइन। तर टाउको रन्कनिने गरी ठोकर लाग्दा मात्र ऐय्या हुन्छ र होइन पनि 'हो' हुन्छ।

वीरशाली पन्त नेपाल र भारतको वृन्दावन, गिरिनार, पौडी गढवाल आदिमा अत्यन्त प्रसिद्ध भएका महापुरुष हुन्। शशिधर मिरासीन र वीरशाली पन्तको आध्यात्मिक विषयको शास्त्रार्थको चर्चा आज पनि नेपालमा मात्र होइन अपितु भारतमा पनि प्रसिद्ध छ। अध्यात्म विद्यामा शशिधर मिरासीन र वीरशाली पन्त दुवै भुरेबाबा 'ज्योतिर्मुनि' का शिष्य थिए। केही वर्षपछि वीरशाली पक्का कृष्णभक्त वेदान्ती भए। शशिधर योगी नै रहे। दुवै संस्कृतका विद्वान् थिए। परन्तु प्रचलित लोकभाषामा प्रचार गर्ने उद्देश्य दुवैको थियो। त्यसैले वीरशाली पन्त संस्कृतमा लेखिएका दर्शन ग्रन्थहरूका प्रकाण्ड विद्वान् भए पनि उनले नेपालीमा नै लेखे। वीरशालीको संस्कृतरचना पाइएको छैन। शशिधर त गढवाली भाषामा पनि आदिकवि हुन पुगेका छन्। शशिधरका नेपाली-हिन्दी मिश्रित भजनहरू थुप्रै छन्। उनका 'शशिधरयोगशास्त्रम्' र 'वाण्युपनिषद्' (वाणोपनिषद्) दुइटा साना-साना ग्रन्थ अशुद्ध संस्कृतमा लेखिएका छन्। परन्तु वीरशाली पन्तका नेपालीमा निबर्क रचना छन्। धेरैजस्तो अनुसन्धानकै गर्भमा छन्। संस्कृतका ग्रन्थहरूमा वीरशाली पन्तको रचना भनेर नेपालमा सुन्न वा देख्न पाइएको छैन। तर वृन्दावन कलाधारीका बगैंचामा पण्डित रेवतीरमण खुलालसँग ब्रह्मतत्त्वमीमांसा, भक्तिस्वरूपम्, स्वरूपसिद्धान्तमुक्तावली भन्ने तीनवटा वीरशालीद्वारा रचित ग्रन्थ थिए। यीमध्ये ब्रह्मतत्त्वमीमांसामा अद्वैत, द्वैत र अरू दर्शनहरूका सिद्धान्तलाई मीमांसा गरेर विशिष्टाद्वैत पक्षलाई अङ्गालेको देखिन्छ। यसले के बुझिन्छ भने वीरशाली पन्त विशिष्टाद्वैतवादी थिए। यस कुरालाई 'भक्तिस्वरूपम्' भन्ने ग्रन्थले पनि स्पष्ट बुझाउँछ।

स्वरूपसिद्धान्तमुक्तावली ग्रन्थ पद्यात्मक छ। नाना छन्द तथा अलङ्कार आदिले गुम्फित यो ग्रन्थ द्रष्टव्य छ। यी प्रौढ र विद्वत्तापूर्ण ग्रन्थहरू हुन्। यी ग्रन्थहरूका अन्तिम पुष्पिकामा 'इति पर्वतीयवीरशालीविरचितब्रह्मतत्त्वमीमांसा समाप्ता', 'नेपालाभिजनपर्वतीयवीरशालीरचितभक्तिस्वरूपं समाप्तम्', 'स्वरूपसिद्धान्तमुक्तावली समाप्तिमगात्' भनेर लेखिएको छ। तर वि. सं. २०२७ देखि मैले निरन्तर खुलालजीलाई खोजें। तर उनी स्वर्गे भइसकेका रहेछन्। ती ग्रन्थ कहाँ छन् भन्न सकिन्न। तर वृन्दावनभित्र खोजी गर्दा पाउन सकिएला भन्ने आशाचाहिँ छदैं छ। सबैभन्दा धेरै बागलुङलाई चम्काउने विद्वान् यिनै वीरशाली थिए। आश्चर्यको कुरा ज्योतिर्मुनि (भुरेबाबा) सँग योग सिकेर पनि यी योगतिर त्यति साह्रो प्रभावित भएजस्तो लागेन।

द्रौपदीविलाप, कृष्णचरित्र तथा विमलबोधानुभव आदि ग्रन्थहरूलाई मेरा आँखाले साक्षात्कार गर्न पाएका छैनन्। अर्काले दिएका उद्धरणका आधारमा लेखिएको हो। यसरी वीरशाली पन्तले संस्कृत र नेपाली दुवै भाषामा अद्भुत कलम चलाएको कुरा थाहा पाइन्छ। तर दुर्भाग्यको कुरा बाँकी नेपालले त बिर्स्यो भइहाल्यो, बागलुङले समेत बिर्सिनु सारै चित्त दुख्दो कुरा हो।

पं. पद्मपाणि धरासुर

पद्मपाणि धरासुर (ब्राह्मण) अत्यन्त यशस्वी सर्वतन्त्रस्वतन्त्र कवितार्किकसिंह महाकवि सुकृतिदत्त पन्तका कान्छा छोरा थिए। सुकृतिका जेठा छोरा बृहस्पति र कान्छा छोरा पद्मपाणि थिए भन्ने इतिहास कार्तवीर्योदय महाकाव्यको अन्तिम १७ सर्गको वंशपरिचयबाट प्राप्त हुन्छ। वि. सं. १९२८ तिर महाकवि अत्यन्त वृद्ध भइसकेका थिए। त्यस बेला जेठा छोरा बृहस्पति बाबुका सेवामा[1] रत थिए भन्ने कुरा पनि त्यसै वंशपरिचयबाट बुझिन्छ। त्यसैले आफ्नो रचना अर्थात् महाकाव्यका कवितालाई सम्बोधन गरेर कविते? चिन्ता नगर[2], सुकृतिको तपले कोही न कोही यस महाकाव्यको आदर गर्ने, बुझ्ने, छपाउने, कदर गर्ने अवश्य यस धरातलमा आउनेछ, अथवा मेरो स्वर्गवास भएपछि दुवै

१. अथवास्ति सुतो बृहस्पतिः परिचर्य्याकुशलस्तवाधुना।
भविता शिशुपद्मनाभकोऽवरपुत्रोऽपि कियद्दिनैरलम् ॥२७॥

२. कविते भवितेह को नु मे सरसोक्तेरनुरागभाजनम्।
इति मा स्म तपस्तपोबलात्सुकृतेः कोऽपि जनिष्यते तथा ॥२६॥

भाइले तेस्रो कान्छो[1] भाइ मानेर यस कार्तवीर्योदय महाकाव्यलाई पनि अंश बिनुपर्छ भनेर लेखेका छन् । दैव संयोगले दुवै छोराहरू निस्सन्तान भए । शरीरजन्य छोराहरू निस्सन्तानै भए पनि यस संसारमा कार्तवीर्योदय महाकाव्य जबसम्म रहन्छ तबसम्म सुकृतिको वंश अक्षुण्णरूपले चलेको मानिनेछ । सुकृतिकै भनाइअनुसार यो महाकाव्य उनको कान्छो छोरा हो । बुढेसकालको अन्तिम परिश्रम भएको हुनाले यस काव्यलाई सुकृतिले धेरै माया पनि गरेका छन् ।

त्यस्तो वैदुष्य भएका महान् विद्वान्का कान्छा छोरा पद्मपाणि धरासुर पनि कम विद्वान् थिएनन्, तन्त्रशास्त्रका पनि विद्वान् थिए । यिनले 'कार्तवीर्य-स्तोत्र' को प्रतिलिपि गरेका छन् । यो स्तोत्र उपडामरतन्त्रबाट लिइएको हो । यस तन्त्रलाई अश्वक्रान्त र रथक्रान्त सम्प्रदायको सम्मिलित ग्रन्थ मान्दछन् । कसैले अलग्गै मान्ने गरेका छन् । यी तन्त्रहरूका अध्ययनले बागलुङको तन्त्रपरम्परा र तन्त्रसम्प्रदायका बारेमा बुझ्न अझ सजिलो पर्छ । प्रेमनिधि, सुकृति आदि पनि तान्त्रिक थिए, यति त प्रायः सबैले जानेकै छन् । तर कुन सम्प्रदायका हुन्, यी परम्परालाई जानेका हुँदैनन् । यसलाई छुट्टयाउन आवश्यक छ । पद्मपाणि धरासुर र उनका बाबु सुकृतिको परम्परा बेग्लाबेग्लै छन् । त्यसैले उपडामर तन्त्रको उपासक हुँदा 'उपडामर' को 'कार्तवीर्यस्तोत्र' पद्मपाणि धरासुरले लिपि गरेको कुरा स्पष्ट छ । यसको प्रतिलिपि ओखलढुङ्गामा यज्ञदुसार पन्तका घरमा छ । अन्तिम पुष्पिकामा पद्मपाणि धरासुरले यसरी लेखेका छन्—

हरेश्चक्रावतारो यः कृतवीर्यात्मजो बली ।
मनोऽभीष्टप्रदो भूयान्मलैवस्मनृपाय सः ॥
खरामरसभू १६३० शाके भद्रे हरिदिने सिते ।
तदर्थमेनमलिखत् पद्मपाणिर्धरासुरः ॥

यसका आठ पानाहरूमा अरू वैदुष्यपूर्ण टिप्पणी र विचारहरू लेखिएका छन् । त्यसैले अनुमान गर्न सकिन्छ कि यो हीङ नभए पनि हीङको टालोचाहिँ अवश्य नै हो । अहिले त बागलुङ र सेरोफेरोमा हीङको टालो पनि देखिएन । अर्थात् पिताभन्दा पुत्रमा कालक्रमले साधनाभेदले केही कमी आउनु स्वाभाविकै हो । तर बागलुङ एक्कासि विद्वत्तामा अपुताली हुनु दुःखको कुरा हो । अब त

---

१. पुत्रस्यास्य कनीयसो मम पुनः काव्याभिधानस्य च
ज्येष्ठाभ्यां मयि तारिणीपदगते दायः प्रदेयो ध्रुवम् ।
नित्यावेक्षणदुष्टतानिरसनाविघ्नप्रचारादिको
भूयाद्वां कुशलं सदाप्यविकलं सौभ्रात्रभाजोरिति ॥२८॥

सामान्य पुराण गरिखाने पाउनु पनि निक्कै मुस्किल छ । परन्तु पद्मपाणि धरासुरका ती टिप्पणीहरू जो तन्त्र, व्याकरण, ज्यौतिष आदि विषयका छन् सङ्कलन गरेर प्रकाशमा ल्याएका खण्डमा धरासुर पनि सपुत्र हुन सक्छन्, अपुत्रको कल्पना गर्नुपर्दैन । स्तोत्रचाहिँ मलयवर्मका लागि सारेको भनेर पुष्पिकामा लेखे तर छुट्टै धेरै कुराहरू अलगअलग पानाहरूमा लेखेको सम्पत्ति चाहिँ निश्चय नै राष्ट्रको सम्पत्ति हो, राष्ट्र र समाजको गौरव हो ।

ज्योतिर्विद् पं. लक्ष्मीनारायण

सर्वतन्त्रस्वतन्त्र शिवराम पन्तका दाहिने हात भएर राजा कीर्तिवम मल्लका राजकाजमा कलम चलाउने विद्वान् थिए पं. लक्ष्मीनारायण ज्योतिर्विद् । यिनी धर्मशास्त्र र ज्यौतिषमा शिवरामका टक्करका थिए । न्याय, व्याकरण, साहित्य, वेदान्त, दर्शन आदि शास्त्रहरूमा शिवराम पन्तले कसैलाई छेउ पर्न दिंदैनथे भने, ज्यौतिष र कर्मकाण्डमा पं. लक्ष्मीनारायण ज्योतिर्विद्ले पनि छेउ पर्न दिंदैनथे । त्यसैले सामयिक रूपमा शिवराम राजगुरु भए, लक्ष्मीनारायण ज्योतिर्विद् राजकाज, लेखाजोखा, ज्यौतिष र कर्मकाण्डमा कहलाएका विद्वान् थिए । पं. लक्ष्मीनारायण ज्योतिर्विद्को ज्यौतिष र कर्मकाण्डसम्बन्धी विद्वत्ताबारे डोटीका ६४ वर्षीय उमाकान्त भट्ट आदिबाट प्रशस्त सुन्न र जान्न पाइयो । ज्यौतिष तथा कर्मकाण्ड विषयमाथि यिनका ग्रन्थ लेखिएका छन् भन्ने चर्चा वयोवृद्ध उमाकान्त भट्टले गर्नुभएको थियो, तर देख्न भने पाइएको छैन ।

प्रत्यक्ष प्रमाणचाहिं के हो भने राजा कीर्तिवम मल्लले आफ्ना गुरु, परम गुरु, परापरगुरु गरी तीन गुरुहरूलाई सबै कर माफ गरिदिएको ताम्रपत्र[1]का लेखक लक्ष्मीनारायण ज्योतिर्विद् थिए । ताम्रपत्र लेखिसकेपछि 'श्रीशाके १६६९ मुकाम राजधानी वेणी, लिखितं लक्ष्मीनारायणज्योतिर्विदा शुभम्' भनेर लेखिएको छ । त्यसपछि छेउमा यस्तो लेखिएको छ ।

श्रीकीर्तिवर्म्मेन नृपोत्तमेन प्रीत्यर्थमेतत्परदेवतायाः ।
समर्पितं श्रीगुरुपादपद्मयोः संरक्षणीयं खलु भाविभूतैः ।।

छेउमा उर्दूमा पनि लेखिएको छ । जे होस् लक्ष्मीनारायण ज्योतिर्विद् पनि

---

१. यो ताम्रपत्र बागलुङ मूलपानी गा. वि. स. वा. नं. ६ रुमरी दानराज पन्तको घरमा छ । मैले उहींबाट प्राप्त गरेको हो, यो ताम्रपत्र देखाएवापत धन्यवाद ।

पर्वतराज्यमा एक विभूति थिए, एक रत्न थिए। उनका रचनाहरू कतै लुकेका छन् त्यो अनुसन्धेय विषय बनेको छ।

पं. देवीदत्त पन्तको रसमञ्जरी व्याख्या

पं. देवीदत्त पन्त पनि बागलुङ क्षेत्रका बेजोड विद्वान् थिए। देवीदत्त पन्तका अरू कृतिहरू त अनुसन्धेय छँदै छन्, तर प्रसिद्ध भानुदत्त मिश्र रचित 'रसमञ्जरी' को प्रतिलिपि देवीदत्त पन्तले गरेका छन्। देवीदत्तले रसमञ्जरी उतारेका मात्रै होइनन् अपितु उनका विद्वत्ताका परिचायक गजबका टिप्पणीहरू पनि दिएका छन्। रसमञ्जरीको प्रथम श्लोक यस्तो छ—

आत्मीयञ्चरणं दधाति पुरतो निम्नोत्तमायां भुवि
स्वीयेनैव करेण कर्षति तरोः पुष्पं श्रमाशङ्कया।
तल्पे किञ्च मृगत्वचो विरचिते निद्रातिभागैर्निजैः
अन्तःप्रेमभरालसं प्रियतमामङ्के दधानो हरः ॥१॥

विद्वज्जनमनोभृङ्गरसव्यासङ्गहेतवे।
एषा प्रकाश्यते श्रीमद्भानुना रसमञ्जरी ॥२॥

यी दुइ मङ्गल श्लोक लेखेपछि भानुदत्तले अनेकानेक नायिकाका भेद देखाएका छन्। ग्रन्थका अन्तमा भानुदत्त मिश्रले आफूलाई 'विदेहभू' निवासी भनेर नेपाली सिद्ध गरेका छन्।

तातो यस्य गरवरः (?) कविकुलालङ्कारचूडामणिः
देशो यस्य विदेहभूः सुरसरित्कल्लोलकिर्मीरिता।
पद्येन स्वकृतेन तेन कविना श्रीभानुनोर्जिता
वाग्देवी श्रुतिपारिजातकुसुमस्याद्धाकरीमञ्जरी ॥१३८॥

यसरी अन्तिम पुष्पिकामा 'इति श्रीमद्भानुदत्तमिश्रविरचिता रसमञ्जरी समाप्ता' लेखिएको छ। त्यसछि यस्तो श्लोक छ—

चतुस्त्रिसप्तभू १७३४ शाके तुलार्के गुरुवासरे।
देवीप्रसादपन्तेन लिखिता रसमञ्जरी ॥

माथि लेखेको श्लोकअनुसार १७३४ शाके (वि. सं. १८६९) मा देवीदत्त पन्तले रसमञ्जरी प्रतिलिपि गरेका हुन्। परन्तु देवीप्रसाद पन्त केवल प्रतिलिपि मात्र गर्ने पण्डित थिएनन्, यिनी 'रसमञ्जरी' का बेजोड विद्वान् थिए। देवीदत्तले उतारेको प्रतिदेखि छुट्टै प्रतिमा संख्या दिएर जुन व्याख्या र केही

टिप्पणीहरू दिएका छन्, यी उनका असाधारण वैदुष्यलाई बताउने प्रमाण हुन् भन्न सकिन्छ। देवीदत्तले मङ्गलाचरणको प्रथम र द्वितीय श्लोकको अभूतपूर्व व्याख्या गरेका छन्। 'अन्तःप्रेमभरालसं' पदमा देवीदत्तले देवीदत्तं भएर लेखेका छन्। यस्तै 'विद्वज्जनमनोभृङ्गरसव्यासङ्गहेतवे' पदमा पनि अचम्मका कुरा देखाइएको छ। अगाडि टिप्पणीहरू पनि गजबगजबका छन्। मूलकारलाई पनि 'श्रीमद्भानु' आदि पदले निवर्क भुईंचालो ल्याएको छ। यी नै प्रमाणहरूले बुझिन्छ देवीदत्त पन्त पनि बागलुङ क्षेत्रमा कमालका उद्भट विद्वान् थिए। 'प्रियतमामङ्के दधानो हरः' मा पं. देवीदत्तले सम्भोग शृङ्गार रसको स्थापना गरेको चाहिँ अलिकति नसुहाएको पाएँ। तर त्यतिले देवीदत्तको लोकोत्तर वैदुष्य लुक्दैन।

दुर्भाग्यको कुरा रसमञ्जरी व्याख्याको ६ पानादेखि छैन, अन्तिमको चाहिं ३ पाना मात्रै छ। पुष्पिका यो मूल ग्रन्थभन्दा अलग्गै पानामा लेखिएको छ। बागलुङमा र ओखलढुङ्गामा यज्ञराज पन्तका घरमा केही पाना छन्। केही गैरीधाराका व्यासदत्तको पुस्तकसङ्ग्रहमा छ, परन्तु पूरा छैन। पुस्तकको सुरक्षा पनि छैन। यस्तो हुनु हाम्रो राष्ट्र र समाजको दुर्भाग्य हो। मेरा विचारमा देवीदत्त पन्तले 'रसमञ्जरी' टीका नै लेखेको हुनुपर्छ। कतै अन्यत्र खोजे प्राप्त होला कि जस्तो मलाई लागेको छ।

विद्वत्प्रवर डमरुवल्लभ पन्त

पन्तहरूमध्ये विद्वत्प्रवर डमरुवल्लभ पन्तको नाम पनि भारतमा त प्रख्यातै छ। भारतको विद्वत्समाजले आज पनि सभासम्मेलनहरूमा नीलदेव, प्रेमनिधि, सुकृतिदत्त, डमरुवल्लभ, विष्णुप्रसाद भण्डारी, विष्णुहरि रिमाल र पद्मप्रसाद भट्टराईलाई भुल्न सकेका छैनन्। तीमध्ये नेपालमा एक दुई जना विद्वान् या पण्डितहरू बाहेक डमरुवल्लभ पन्तको नामसम्म पनि जान्दैनन्। यस अर्थमा म नेपालका यस क्षेत्रका एक मात्र विभूति पं. नयराज पन्तजीलाई धन्यवाद नदिई रहन सक्दिनँ, जसले काठमाडौंका गल्लीमा गुहुमा लुटपुटिएको कागजको पाना भेला पारेर 'गल्लीमा फ्याँकिएका कसिङ्गर' भन्ने ग्रन्थ तयार पार्नुभयो। उपर्युक्त ग्रन्थ पढ्नुभन्दा पूर्व ९४ वर्षीय महिमानन्द भट्टाचार्यजीबाट (नवद्वीप भाट्टपाडा, उहाँकै घरमा) डमरुवल्लभ पन्त नेपाली थिए, कलकत्ता शिवकुमार भवनमा अध्यापक थिए, न्याय, व्याकरण र साहित्यका विशिष्ट विद्वान् थिए आदि प्रशंसा उनका बारेमा सुन्न पाएँ। तर कुरा त्यतिकै रहे।

फरि वाराणसीमा आएपछि पण्डितराज राजेश्वर शास्त्री तथा मुकुन्द

शास्त्री खिस्ते दुवै विद्वान्‌हरूबाट पनि विशेष सुन्न पाएँ । पं. नयराज पन्तजीका अनुसार उनले आफ्ना रचना काठमाडौंमा रानीपोखरी पाठशालामा पनि पढाएका रहेछन् । यसैले उनको रचना तथा अनुवाद पनि रहेछ भन्ने थाहा पाइयो। पन्तहरूमध्ये डमरुवल्लभ पन्त पनि विशिष्ट विद्वान् थिए तर डमरुवल्लभका बारेमा अनुसन्धान गर्न बाँकी नै छ ।

विद्यानिधि पं. उमापति पन्त

प्रेमनिधि पन्तले आफ्ना जन्म दिने मातापिता तथा जन्मभूमिबारे धेरै ठाउँमा लेखेका छन् । प्रेमनिधिजस्ताका पिता विद्वत्तामा कम थिए होलान् भन्न सकिन्न, हुनत सबै बाबु विद्वान् हुन्छन् अथवा थिए भन्न पनि सकिदैन । लोकापवाद पनि प्रसिद्ध छ । परन्तु पर्वते मल्ल राजा घनश्याम मल्ल, मलयबम मल्ल र कीर्तिबम मल्ल आदिका पालामा पर्वत क्षेत्र विद्वत्तामा 'अपरकाशी' भयो। त्यसको कारण उमापति र रमापति पन्त नै हुन् भन्न सकिन्छ । उमापतिले कूर्माचलमा पढेका थिए भन्छन् । कूर्माचलका विद्वान्‌हरू उद्भट भए । तिनले काशी, अयोध्या, मथुरा, मिथिला, अनुपशहर आदिबाट विद्याध्ययन गरी जाने गरेका थिए । यीमध्ये उमापति काशीकै विद्यार्थी हुनुपर्छ । व्याकरण, ज्यौतिष, कर्मकाण्ड, पुराण, तन्त्रादिका विद्वान् उमापतिको जीविका विद्याध्ययनपछि कुमाऊमा चल्न सकेन । त्यतिखेर पर्वतका राजा घनश्याम, मलयबम आदिको नाम टाढाटाढासम्म पुगेको थियो । यी राजाहरू स्वयं विद्वान्, विद्वत्प्रिय छन् र यिनले विद्वान्‌हरूलाई आदर गर्छन् भन्ने कुरा सुनेकै थिए । नेपालको प्रसिद्ध वैष्णवतीर्थ मुक्तिनाथ यात्राको बहानाले प्रयागबाट रमापति बाटो लागे । कुमाऊबाट उमापति पनि छोरा प्रेमनिधि र पत्नी उद्योतमतिलाई साथ लिएर नेपाल पसे। यसरी सबै पर्वत (बागलुङ) आइपुगे । राजाले माझकोट गैरीगउँमा बास बस्न दिए ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्र तन्त्रधुरन्धर प्रेमनिधि पन्त

प्रेमनिधि पन्तका बारेमा जानीनजानी सबैलाई लेख्न मन लाग्छ । तर वस्तुसत्य पहिल्याउन भने दाँतबाट पसीना चुहुन्छ । धेरैले प्रेमनिधि नेपालीका हातबाट फुत्केलान् कि भनेजस्तो गरेर जबरजस्ती नेपाली बनाउन खोजेछन् । वास्तवमा विद्वान् कवि, साहित्यकार, दार्शनिक, साधु, संन्यासी आदि दिशा, काल, देशदेखि अनवच्छिन्न हुन्छन् । ती सबै देशका हुन्छन्, सबै समाजका हुन्छन् ।

भारतमा सर्वमान्य लेखक म. म. डा. गोपीनाथ कविराज तथा तान्त्रिक चन्द्रमणि, ज्ञानानन्दस्वामी आदिले प्रेमनिधिको तन्त्रशास्त्रको देन र विद्वत्ताबारे धेरै लेखेका छन् । धेरैले यिनलाई काशीवासी लेखेका छन्, कँयौंले कुमाऊका लेखेका छन्, कँयौंले कौवेरी दिशाका निवासी थिए भनेर लेखेका छन् । यस परिस्थितिमा प्रेमनिधि कहाँका थिए भनेर निर्णय गर्नु आवश्यक छ । वसन्तवल्लभ भट्टको 'कूर्माचलीय विद्वानों की संस्कृतको देन' भन्ने शोधपत्रमा प्रेमनिधि, नीलदेव आदि प्रसिद्धिमा आएका नेपाली विद्वान्हरू कुमाऊका हुन पुगेका छन् । यस परिस्थितिमा पनि नेपाली विद्वान्हरूले उधोमुण्टो लगाएर बस्ने काम उचित थिएन र उचित छैन पनि ।

प्रेमनिधिबारे अनुसन्धान गरेर नेपालीमा लेख्ने योग्य लेखकको आवश्यकता पनि छदैछ । जुन कुनैले लेखेर उपहासको पात्र बन्ने र बनाउने काम पनि राम्रो होइन ।

यस परिस्थितिमा प्रेमनिधिबारे लेख्ने योगी नरहरिनाथ, मोहनबहादुर मल्ल तथा विश्वनाथ भट्टराई आदि अरू पनि छन् । योगीजी अवश्य नै निदिखुदि गर्ने मान्छे हुन् । विश्वनाथ भट्टराईको लेख अनुसन्धानपूर्ण र आधिकारिक छ, साथै परिश्रम पनि लेखकले पर्याप्त मात्रामा गरेका छन् । तर केही कुरा विचारणीय नै छन् ।

प्रेमनिधि पन्त धौलागिरी अञ्चल बागलुङ जिल्ला गैरीगाउँका निवासी थिए । यिनी हयग्रीव पन्तका पूर्व पुर्खा थिए भनेर इतिहास प्रकाश अङ्क १ पृष्ठ ८७ मा छापिएको विषयलाई बागलुङ मलाज निवासी मोहनबहादुर मल्लले योगीजीको मतको आलोचना गर्दै शाके १६४८ (वि. सं. १७८३) मा शिवताण्डवतन्त्रको टीका लेखेको हो भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । सो अङ्कको इतिहास प्रकाशको पृष्ठ ५५० मा प्रेमनिधि पन्तका आमाबाबु र उनको परिचय दिइएको छ । यस कारण प्रेमनिधिका जन्मभूमिका सम्बन्धमा विवाद गर्ने आवश्यकता देखिदैन । 'कूर्माचलो जन्मभूः' शब्द स्वयं प्रेमनिधिकै हुनाले उनी कुमाऊका कुनै ठाउँमा जन्मेका थिए भन्ने बुझिन्छ । प्रेमनिधि सानै उमेरमा पिता उमापति र माता उद्योतमतिका साथ मुक्तिनाथ यात्रा गर्न पसेका थिए, मुक्तिनाथ दर्शन गरेर फर्कंदा पर्वते राजा मलयवम आदिसँग भेट भयो । त्यसपछि बागलुङ माझकोट गैरीगाउँमा बसे । यसै गाउँमा बसेर प्रेमनिधिले दिनकर भन्ने गुरुसँग पढेका थिए । दिनकरका बाजे हरिराम थिए, बाबु रघुदेव शीतिकण्ठ देखिन्छन् । उनकी दिदी राजलक्ष्मी राजा जिल्ल शाहलाई दिएका रहेछन् । उनबाट प्रताप शाह भए । जिल्ल शाह कुमाऊ या डोटीतिरदा राजा हुन् । जे होस् प्रेमनिधिका

पिता उमापति धर्मशास्त्र, तन्त्र, ज्यौतिषका प्रकाण्ड विद्वान् थिए । त्यसैले पर्वतका राजाहरूले उमापतिलाई आश्रय दिएर राखेका थिए । त्यसै राजाश्रयमा हुर्केका प्रेमनिधिले आफ्ना आश्रयदाता राजा मलयबम र रानी महलवसन्ताको निक्कै राम्रो वर्णन गरेका छन् भन्ने केही व्यक्तिहरूबाट सुनिएको छ । मलयबममाहात्म्य हेर्ने इच्छाले बागलुङ पुगेर चाहारियो । त्यस बाहेक प्रसिद्ध पुस्तकालयहरूमा पनि हेर्ने प्रयास गरियो । तर ग्रन्थको नाम नसुनेका भन्नेहरू धेरै निस्के । योगीले मलयबममाहात्म्य बारे प्रकाश पारेका छन् । प्रेमनिधिले राजा मलयबमका कान्छा छोरा रमेशबमको अथक सहयोगले 'शिवताण्डव' टीका लेखेका छन् । रमेशबम मल्लका कान्छा छोरा शत्रुभञ्जनको नाम पनि त्यहाँ जोडिएको छ ।

राजा मलयबमको मृत्यु शाके १६५८ (वि. सं. १७९३) मा भयो भनेर प्रेमनिधि पन्तले लेखेका छन् । त्यसो हुँदा शिवताण्डवको टीका लेखेको ११ वर्षपछि मलयबममाहात्म्य लेखेको बुझिन्छ भन्ने पनि एकथरी छन् । शिवताण्डवमा मलयबमका जेठा छोराको नाम 'प्रियवर्त' लेखिएको छ । मलयबममाहात्म्यमा 'शाहबम' भनेर लेखिएको छ भन्दछन् । परन्तु मोहनबादुर मल्लको लेखाइअनुसार प्रियवर्त नै राजा भएपछि शाहबमका नामले प्रख्यात भए । यी सबै प्रमाणहरूले प्रेमनिधि पन्तको जन्म कुमाऊँमै भए पनि उनी नेपालका पर्वते राजाका पूजनीय सम्माननीय एवं प्रसिद्ध विद्वान् नेपाली नागरिक थिए । यिनको शिक्षादीक्षा नेपालैमा भयो । अन्तिममा धेरै जसो काशीमै बास गर्नाले 'वाराणसीवासभूः' भनेर लेखेका हुन् ।

प्रेमनिधि पन्तका रचना

१। प्रेमोदय र पृथ्वीप्रेमोदय

प्रेमनिधि पन्तले आफ्ना समयमा अनेक रचना गरेका छन् । ती रचनाहरूमा आफ्नो जन्मभूमि र अन्तिम बासभूमि दुवै उनले स्पष्टसँग लेखेका छन् । तर त्यति मात्रले उनी कुमैया हुन सक्दैनन् । यो निश्चित छ । प्रेमनिधिले आफ्नो रचना 'प्रेमोदय'मा जन्मभूमि र वासभूमि दुवै लेखेका छन् ।

यस्योद्यतमती सती गुणवती माता पितोमापति-
नर्मिप्रेमनिधीति पन्तकुलभूः कूर्माचलो जन्मभूः ।
सूपास्यं कृतवीर्यजाच्युतपदं वाराणसीवासभूः
तस्मादभ्युदितेऽयमाद्य उदयः प्रेमोदये पूरितः ॥

यस श्लोकमा स्पष्टसँग जन्मभूमि, वासभूमि र ग्रन्थ पूरा गरेको कुरा

लेखिएको छ । उनले अर्को ग्रन्थ 'पृथ्वीप्रेमोदय' भन्ने लेखेका छन् । त्यस ग्रन्थको पुष्पिकामा चाहिँ 'काश्यां स्थितः सद्द्विजः' भनेर लेखेका छन् । त्यसपछि ग्रन्थ समाप्तिको तिथि, संवत्, दिन, वार पनि लेखे । जस्तै -

रामशास्त्रनृपसम्मितशाके[१] मार्गशीर्षसितबाणतिथौ च ।
पुष्पभे विधुदिने परिपूर्णो ग्रन्थलक्षणमहाधरराजः ॥

यसरी प्रेमोदय र पृथ्वीप्रेमोदय दुवै धर्मशास्त्रसम्बन्धी ग्रन्थ प्रेमनिधिले लेखेका रहेछन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ ।

धर्मतत्त्व भन्ने ग्रन्थको मङ्गलाचरण र पुष्पिकाहरूबाट पनि प्रेमनिधि पन्ता कस्ता खालका विद्वान् थिए, उनका गुरु को थिए भन्ने प्रश्नहरूको उत्तर प्राप्त हुन्छ ।

सूनोर्दिनकरस्यैषा मायाभट्टमनीषिणः ।
चन्द्रालोकस्य विवृतौ कृतिरस्तु सताम्मुदे ॥
शरनवशिववस्त्रक्षोणी १५९५ युक्ते सुशाके ।
भ्रमररुचिरपक्षे मेषगे चन्द्रभानौ ॥
क्षितिसुखजनकं श्रीशाहमल्लावम् ।
नीडप्रबलसुकृतपात्रं ... ... ॥

उपर्युक्त पुष्पिकामा शाके १५९५ (वि. सं. १७३०) ताकाका प्रसिद्ध मीमांसक गागा भट्ट र उनका पिता दिनकर भट्टको नाम पनि प्रेमनिधि पन्तले उल्लेख गरेका छन् । यो निश्चय पनि शोधको विषय हो, यद्यपि १५९५ पनि स्पष्ट लेखेको छ । धर्मतत्त्वको पुष्पिका श्लोकबाट प्रेमनिधिको अन्तिम समय पनि राम्ररी बितेन भन्ने बुझिन्छ ।

---

१ 'नृप' शब्द ज्योतिषीहरूको पारिभाषिक शब्द हो । ज्योतिषका विद्वान्-हरू नृप शब्दको अर्थ १६ के को आधारमा गर्छन्, यो मलाई चित्त बुझेको छैन । जस्तै राम भन्नाले राम, परशुराम र बलराम प्रसिद्ध छन् । शास्त्र पनि छवटै प्रसिद्ध छन् । यसै प्रकारले १४ मनुहरूलाई लिने हो भने २ वटा अरू नृप हुनुपर्‍यो, होइन अरू नै हुन् भने कुन कुन हुन् ? होइन भने नृप शब्दको १६ अर्थ गराइको प्रमाण या आधार पाइएन । त्यसो भए तापनि अहिलेलाई मैले नृप शब्दको अर्थ १६ नै हुने कुरालाई मानी 'रामशास्त्रनृप' को अर्थ १६६३ मानेको छु ।

भूयिष्ठन्द्रविणात्मजं जनयितुं लिप्सावता चेतसा
नार्यः पञ्च[1] मया क्रमेण कुलजाः काले समुद्वाहिताः ।
सद्विद्या कविता विदेशवसतिः सेवा तथाभ्यर्थना
दैवेन प्रतिकूलकेन युगपद्वन्ध्याः समस्ताः कृताः ।।

यस श्लोकमा प्रायः प्रेमनिधिले आफ्नो समस्त जीवनी लेखेर दुः पोखेका छन् । नेपालका विद्वान्हरू सबै नै यस्तै थिए त ? भन्ने प्रश्नहरूले कत कता कुत्कुत्याइराखेको छ ।

२) पृथ्वीप्रेमोदय

यस ग्रन्थका २५ श्लोक अन्तिम ग्रन्थका रूपमा प्राप्त छ । त्यो पनि जीर्ण शीर्ण छ, ग्रन्थको अन्तिम अंश हो कि अध्यायको अन्तिम अंश हो छुट्याउ गाह्रो छ । पुष्पिकामा 'इतिश्रीभारद्वाजकुलप्रसूतपन्तोपनामकप्रेमनिधिशर्म निर्मितः पृथ्वीप्रेमोदयः[2] सम्पूर्णः' भनेर लेखिएको छ । सम्पूर्ण शब्दले त ग्रन्थक अन्तिम पुष्पिका जस्तो लाग्छ । तर कतैकतै अध्याय पूर्ण हुँदा पनि सम्पूर्ण श प्रयोग भएको देखिनाले बीचको कुनै अंश हो कि जस्तो लाग्छ । यस पुष्पिकादेखि तल मालिनीमा यो श्लोक छ ।

हरिभुजमुनिस्कन्दवक्त्रचन्द्रे १६७४ सुशाके हिमधरनगपुत्रीनाथधान्यां लिलेख
द्विजवरशिवरामश्चात्मनाम्नः सुतुष्ट्यै गणपतितिथिवारे भानुजे मार्गकृष्णे।

यस पुष्पिका श्लोकले शिवराम पन्तको प्रसन्नताको लागि यो लेखिएको हो भन्ने कुरा स्पष्ट गरेको छ । १९१ पानाको आठ औंला चाक्लो तथा सोह्र औंल लामो यो ग्रन्थ हस्तलिखित छ । कुनैमा १२ र कुनैमा १३ पङ्क्ति पनि छन् । पृथ्वीप्रेमोदय ग्रन्थको नाम कसरी भयो ! थाहा हुन सकेन । ग्रन्थ प्राप्त भएको अंशले धर्मशास्त्रकै देखिन्छ ।

---

१. प्रेमनिधि पन्तका पत्नीहरू पाँच जना थिए भन्ने इतिहास यसै पद्यबाट स्पष्ट हुन्छ । सबै पत्नीहरूको नाम उल्लेख छैन । तैपनि नेपालका प्रथम विदुषी नारी तथा तन्त्रराजतन्त्रको टीकाकर्त्री तथा प्रायश्चित्तप्रदीपको प्रथम नेपाली भाषानुवादकर्त्री प्रेमनिधि पन्तकी तृतीय पत्नी प्राणमञ्जरी थिइन् ।

२. श्रीदत्त पन्तका पनाति योगराज पन्त मूलपानी लामेला तातोपानी गाउँ जिल्ला बागलुङ धवलागिरि अञ्चलमा पाएको प्रतिचाहिँ पूर्ण छैन । पृथ्वीप्रेमोदय डेढ पानाजति छ । प्रेमोदयको अन्तिम एक पाना मात्रै छ । यी दुवै योगराज पन्तकै घरमा छन् । धेरैजसो मातृकाहरू देखाउन मानेनन् । विदेशी रुपियाँको चस्का लागिसकेजस्तो लाग्यो ।

३) प्रायश्चित्तप्रतीप

प्रायश्चित्तप्रदीप पनि धर्मशास्त्रकै ग्रन्थ हो । यसमा हिन्दूहरूले अर्थात् समस्त सनातनधर्मावलम्बीहरूले गर्नुपर्ने क्रियाकलापको उल्लेख छ । मूलतः अन्य शास्त्रहरूबाट आधार लिएर लेखिएको छ । यसमा स्वयं वा उनकी पत्नीले लेखेको नेपाली भाषामा टीका पनि छ । यो टीका नेपाली भाषाको पहिलो टीका वा भाषाप्रयोग मानिन्छ । यस ग्रन्थमा प्रेमनिधिले आफ्ना आश्रयदाता राजाहरूको उल्लेख गर्दा मलयबम राजा र उनकी रानी महलवसन्ता आदिको उल्लेख गरेका छन् । यो ग्रन्थ मलयबमका कान्छा भाइ रमेश मल्लको सहयोगले लेखिएको हो । अन्तिममा शाके 'वेदशरर्तुभू१६५४परिमिते' भनेर पुष्पिकामा लेखिएको छ । अप्रकाशित ग्रन्थ ४०० पानाको छ । पाना छ अङ्गुल चाक्लो र सोह्र अङ्गुल लामो छ । यो ग्रन्थ राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पनि जीर्ण शीर्ण दुर्वाच्य अवस्थामा छ । अरू सानासाना धर्मशास्त्रका ग्रन्थहरू केही राष्ट्रिय अभिलेखालयले प्रकाशमा ल्याएको छ तापनि महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरू थन्किएकै छन् ।

४) त्रिपुरसुन्दरी पद्धति

प्रेमनिधि पन्तको तन्त्रसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ हो त्रिपुरसुन्दरीपद्धति । यो ग्रन्थ सबैभन्दा ठूलो र महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ हो । तन्त्रजगत्मा प्रेमनिधिको ठूलो देन मानिने कारणहरूमध्ये एउटा यही ग्रन्थ हो । यस टीकाको नाम कमला र कतैकतै कर्मकला पनि देखिन्छ । यस ग्रन्थका तीन खण्ड छन् । पहिलो श्रीविद्यानित्यकर्मकलाखण्ड ४९ पानाको छ, दोस्रो नैमित्तिककलाखण्ड २३१ पानाको छ, तेस्रो काम्यकलाखण्ड १३७ पानाको छ । दश अङ्गुल लामो चार अङ्गुल चाक्लो नेपाली कागजमा लेखिएको छ । यो प्रेमनिधिको महत्त्वपूर्ण अमर कृति हो । यो प्रति भने राष्ट्रिय अभिलेखालयमा राम्रै हालतमा छ । तर त्यसको उद्धार गर्ने कोही छन् कि छैनन् ?

५) शिवताण्डवमल्लादर्श

यो प्रेमनिधि पन्तको अत्यन्त प्रसिद्ध ग्रन्थ हो । यसको प्रसिद्धिले ठूलाठूला विद्वान्हरूलाई ठाउँठाउँमा धराशायी बनाएको छ । जस्तो अन्नं भट्टको सानो 'तर्कसङ्ग्रह' पढेर तर्कसङ्ग्रह जान्ने विद्वान्हरूले तर्कसङ्ग्रहको उद्धरण दिँदा अशुद्धि काटेजस्तै हो । आनन्दज्ञानको तर्कसङ्ग्रह नहेर्ने विद्वान्ले तर्कसङ्ग्रहको भ्रममा बकवास गरेजस्तै हुन्छ । यस्तै प्रसिद्ध 'शिवताण्डव' स्तोत्रलाई प्रायः समाजमा शङ्करको उपासना गर्नेहरूले जानेकै हुन्छन् । त्यसैले प्रेमनिधि पन्तले शिवताण्डवमा टिप्पणी लेखेको छन् भन्ने गरेका छन् । यसबारे मैले प्रसङ्गवश एउटा ठूलो काशीको विद्वत्सभामा मानिएका र चुनिएका विद्वान्हरूलाई सोधेँ ।

किनभने दक्षिणको सभा थियो । सभा गराउने मेरै मित्र हुनाले मै त्यस सभाम उपस्थित हुन पाएँ ।

विद्वान्हरूले प्रेमनिधिका बारेमा निक्कै सुनेका रहेछन् । उनीहरू 'शिव ताण्डव' लाई रावणकृत 'शिवताण्डवस्तोत्र' बताए । मलाई धेरै आश्चर्य लाग्यो। वस्तुतः एक सज्जनको घरमा मैले 'शिवताण्डवतन्त्र'[1]को पाण्डुलिपि हेरेको थिएँ । हाम्रै नेपालीहरूले पनि शिवताण्डवमा टिप्पणी लेखेका छन् भनेर लेख्ने हरू छन् । तर उनीहरूलाई पनि शिवताण्डव स्तोत्र हो कि तन्त्र ग्रन्थ हो थाह छ कि छैन भन्न सकिन्न । 'शिवताण्डव' तन्त्र ग्रन्थ हो । यसै ग्रन्थमाथि प्रेमनिधि पन्तले संक्षिप्त रूपमा मल्लादर्श टीका लेखेका छन् । यस ग्रन्थको क्रियात्मक भाग धेरै हुनाले सबैले सम्पादन गर्ने क्षमता राख्दैनन् । त्यसमा पनि रेखाहरूको विचार र उल्लेखले गर्दा कसैलाई ग्रन्थ उठाउने साहसै हुँदैन । त्यसका केही अस्पष्ट अंशहरू वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयको सरस्वती भवनमा छ । एक शुद्ध प्रति व्यक्तिगत रूपमा स्व. महामहोपाध्याय नित्यानन्द पर्वतीयका दौहित्र (भू. पू. उ. शि. सचिव) गोपालदत्त पाण्डेय व्या. आ. एम. ए. का पासमा छ। मल्लादर्श टीकाको मङ्गलश्लोकमा पनि 'प्रायश्चित्तप्रदीप' मा जस्तै आफ्ना आश्रयदाता मल्ल राजाहरूको परिचय रूपमा उल्लेख भएको छ । यो तन्त्रको अद्भुत[2] ग्रन्थ हो ।

---

१. पुस्तकमिदं त्रिपाठीकेशवदत्तशास्त्रिणः पर्वतीयस्य मल्लादर्शाख्यशिव-ताण्डवयन्त्रस्य १३५०० ग्रन्थो ज्ञेय इति । यस्य नेपालदेशे वाण्य ? लेखकद्वारा सम्पादितं संवत् १९३१ आश्विनशुक्ल १५ गुरुपुरोहितप्रसादत इति शुभम् ।"

यो शिवताण्डवतन्त्रको बाहिरको पानामा लेखेको छ ।

२. प्रेमनिधि पन्तका तन्त्र, धर्मशास्त्र, भक्ति आदि विषयहरूमा अप्रकाशित साना ठूला गरी पचासभन्दा अधिक ग्रन्थ छन् । ती सर्व ग्रन्थहरूको सूची तयार पार्ने मेरो विचार थियो । परन्तु अरू नै कार्यमा व्यस्त हुनाले सङ्कलन गर्ने अवसर मिलेन । यी ग्रन्थहरू नवद्वीप बङ्गालमा म. म. हरिप्रसाद शास्त्रीको पुस्तक सङ्ग्रह, पं. तारापद स्मृतितीर्थको पुस्तक सङ्ग्रह, भाट्टपाडा श्रीजीवन्याय-तीर्थको ग्रन्थसङ्ग्रह, वाराणसेय सरस्वती भवनको पुस्तक सङ्ग्रह, काठमाडौं पुरातत्त्व-अभिलेखालयको ग्रन्थसङ्ग्रह, तथा पर्वत, बाग्लुङ आदिका गाउँहरूमा कलमीले देखेको छु । भविष्यमा नेपालीआमाको आँसु पुछ्ने कुनै पुत्र जन्मेला भन्ने आशामा छु ।

६) शारदातिलकतन्त्र

यो ग्रन्थ तन्त्रशास्त्रहरूमध्ये प्रसिद्ध छ। यसमाथि पनि प्रेमनिधि पन्तले कलम चलाएका छन्। यो टीका प्रकाशित भएको छ। वास्तवमा यो टीका प्रकाशमा आएपछि नै प्रेमनिधि विद्वत्समाजमा धेरै विख्यात भए। त्यसैले महामहोपाध्याय डा. गोपीनाथ कविराजजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय ख्याति प्राप्त विद्वान्हरूले पनि प्रेमनिधिको विषयमा कलम चलाउने अवसर पाएका थिए।

७) मलयबममाहात्म्य

यस ग्रन्थको चर्चा इतिहास प्रकाशको प्रथम अङ्कमा योगी नरहरिनाथजीले गर्नुभएको छ। योगीजीले प्रथम अङ्कमा मलयबम माहात्म्य प्रेमनिधि पन्तले लेखेर प्रशंसा पाएको बारे प्रकाश पार्नुभएको छ। त्यस मलयबममाहात्म्यको खोजीमा म एक महीनाभन्दा बढ्तै बागलुङ र सेरोफेरोमा घुमें र त्यहाँका विद्वान् भनाउँदा र केही हस्तलिपि राख्नेहरूका घरमा गएर हेरें। परन्तु प्राप्त हुन सकेन। सोधखोज गर्दा हामीले त सुनेकै छैनौं भने। योगीजीसँग सोध्दा खोज्नुपर्छ मात्रै भन्नुभयो, तथ्य के हो भविष्यले बताउला।

नेपाली विदुषी प्राणमञ्जरी

मध्यकालिक इतिहास निक्कै साँगुरिएको छ। परन्तु यो इतिहास यत्तिकै साँगुरिएका होइन। यो इतिहास वेदहरूको संहिता कालमा खुलस्त भएको देखिन्छ। ब्राह्मण र आरण्यक तथा उपनिषद्कालिक महिलाहरूको योगदान तत्तत्प्रसङ्गमा मार्मिक रूपमा लेखिएका छन्। 'वेदमा के छ?' मा यी विषयहरूमा विशद चर्चा भएको छ। संहिताकालिक वाक्, वागाम्भृणी, सूर्या, रोमशा आदि, ब्राह्मण, उपनिषद्कालिक मैत्रेयी, गार्गी, पुराणकालिक मदालसा, रामायणकी सीता, महाभारतकी कुन्ती, द्रौपदी आदि भात पकाउने र नानी खेलाउने महिला मात्रै थिएनन्। यिनीहरू आ-आफ्ना समयका दिग्गजयुगप्रवर्तिका महिला विदुषीहरू थिए। यी महिलाहरू घरगृहस्थीका व्यावहारिक कामदेखि लिएर शास्त्र, न्याय, युद्ध, कृषि, आदि प्रत्येक विषयमा दक्ष थिए। ऋग्वेदमा यस्ता धेरै मन्त्रहरू छन्, जो तात्कालिक महिला विदुषीहरूले सङ्कलन (रचना) गरेका छन्। यो इतिहास मध्यकालमा केही स्वार्थीहरूले विच्छिन्न पारे। त्यो पनि समय आयो, स्त्री र शूद्रले पढ्ने अधिकारै छैन भन्न थाले। साथै शूद्रनामधारीमा जुन अत्याचार भयो त्यसमा इतिहास नै साक्षी छ। परन्तु यहाँसम्म भयो कि ब्राह्मण कुलका महिलाहरू पनि वेद, शास्त्रहरूको अध्ययन र अध्यापनबाट वञ्चित गराइए। खेत, बारी, पँधेरा, घाँस, पानी, भाँडा बटुकामा र कोक्रामा नानी-

लाई हेर्ने बाहेक उनको केही अधिकार रहेन। आइमाईको काम पकाउनु, नानो पाउनु र खेलाउनु मात्र भयो। सामाजिक काममा तल्लो घर र माथिल्लो घर; धेरै भए वल्लो घरदेखि पल्लो घर; टाढाको यात्रा भनेको आफ्नो घरदेखि माइतीघर, त्यहाँदेखि आफ्नै सिकुवा, दलान, कौसी, धुरेन र पधेंरामा नै टुङ्गिएको थियो।

यस परिस्थितिमा नेपाल राष्ट्रले प्राणमञ्जरी जस्ती विदुषी पाउनु सानो इतिहास होइन। ग्रन्थमाथि टीका लेख्न सक्ने, ग्रन्थहरूको अनुवाद गर्न सक्ने विदुषीलाई देख्दा या नाम मात्र भए पनि लेखेको देख्दा उस्तै त्यस्तैलाई शङ्का हुनु अथवा पत्यारो नलाग्नु अर्कै कुरा हो। विदुषी प्राणमञ्जरी तन्त्रजगत्प्रख्यात तन्त्रसम्राट् प्रेमनिधि पन्तकी तृतीया पत्नी थिइन्। जेठी कमला, माहिली सुमति, साँहिली प्राणमञ्जरी थिए। प्राणमञ्जरी अत्यन्त विदुषी थिइन्। प्राणमञ्जरीले त्रिपुरसुन्दरीपद्धतिको पहिलो पृष्ठमा आफ्ना माता, पिता, पति र मातापिताको जन्मभूमिको परिचय दिएकी छिन् —

> यस्याः कोऽपि च हर्षदेवविबुधस्तातः प्रसूः श्रीमती
> ख्याता हर्षमतीति चन्द्रदिगितः कूर्माचलो जन्मभूः।
> विद्वत्प्रेमनिधेस्तृतीयवनिता श्रीप्राणमञ्जर्यहं
> कुर्वे यां कमलां स्वतन्त्रमततः श्रीसुन्दरीपद्धतिम् ॥

यस पद्यमा प्राणमञ्जरीको परिचय र विद्वत्ता दुवै पर्याप्त मात्रामा छन् भन्न सकिन्छ। प्राणमञ्जरीको पिताको नाम हर्षदेव थियो। सौभाग्यवती र विदुषी पुत्री प्राणमञ्जरीलाई जन्माउने आमाको नाम हर्षमती थियो। प्राणमञ्जरी-को पतिदेवको नाम प्रेमनिधि थियो। परन्तु प्रेमनिधिको जस्तै प्राणमञ्जरीका माता–पिता पनि कूर्माचलको कुनै चन्द्रदिग् भन्ने ठाउँमा जन्मेर नेपाल पर्वतको तल्मा, दाना, ओखले आदिमा आएर बसे। त्यसैले कूर्माचलो जन्मभूः लेखेका छन्। यसको मतलब उनको जन्म कूर्माचलमा भएको हो भन्ने होइन। पूर्वज अथवा मातापिता कूर्माचलबाट आएका हुन्; यति सङ्केतको लागि कूर्माचलो जन्मभूः को प्रयोग भएको हो। त्यसैले प्राणमञ्जरी अथवा प्रेमनिधिको जन्म कुमाऊमा हुनु आवश्यक छैन। यति मात्र हो उनले कुमाऊलाई बिर्सन सकेनन्। त्यसो त चार शताब्दीपछि पनि पन्त र पाण्डेयहरूले खास गहिरो कुरा पर्‍यो भने कूर्माचलीय हौं भनेकै सुनिन्छ। तर गम्भीर विचार गर्दा यिनीहरू कुमाऊका त हुन्, तर यिनका पनि पुर्खाचाहिं दक्षिणबाट आएका द्राविडहरू हुन्। यिनले आफू द्राविड हुँ भन्न त परै जाओस्, दक्षिणबाट आएका हौं भन्न पनि भुलिसके। कसै-कसैले मात्र हाम्रा पूर्वज दक्षिणबाट आएका हुन् भन्छन्। जे भए पनि विदुषी प्राणमञ्जरीले अठारौं शताब्दीको महिला समाजको इतिहास बोकेकी छन् भन्नुमा

दुइ राय हुने छैन । रह्यो आइमाई विदुषी हुन सक्दैनन् भन्ने कुरा, उनका नाममा कसैले ग्रन्थ रचना गरिदिएको हो भन्नु आदि भ्रमात्मक कुरा हुन् । यसबारेमा विशेष शोधपूर्ण विचार भविष्यमा निस्कनेछ ।

प्राणमञ्जरी आफ्ना पतिदेव प्रेमनिधिजस्तै विदुषी थिइन् । प्राणमञ्जरीका ग्रन्थहरूमा भएका टीकाहरूमध्ये तीनवटा चाहिँ प्रसिद्धिमा आएका छन् । प्रथम प्रायश्चित्तप्रदीपको नेपाली भाषाकरण, दोस्रो त्रिपुरसुन्दरीतन्त्रको (कमला) सुन्दरी टीका, तेस्रो तन्त्रराजतन्त्रमाथि सुदर्शन टीका छन् । प्राणमञ्जरीदेवीलाई सदा नेपालको विद्वत्परम्परामा महिला समाजको प्रतिनिधि विदुषीको रूपमा युगौं याद गरिने छ ।

नाट्यरसिक पं. गङ्गाराम शर्मा

बागलुङ क्षेत्रका गङ्गाराम शर्मा वेदान्त साहित्य आदिका धुरन्धर विद्वान् थिए । यी विक्रमको अठारौं शताब्दीतिर परिमार्जित विद्वान् भइसकेका थिए । यद्यपि गङ्गाराम शर्मा शास्त्री नामका विद्वान् कुमाऊमा पनि थिए । परन्तु कुमैंया गङ्गाराम शास्त्रीका प्रपौत्र गणेशदत्त शास्त्री र उनका छोरा नाति आज पनि वाराणसी बुग्धविनायक क्षेत्रमा बसेका छन् । अतः कुमैंया गङ्गाराम शर्मा-भन्दा भिन्न नेपाली गङ्गाराम शर्मा यी हुन् ।

गङ्गाराम शर्मले शाके १७३७ (वि. सं. १८७२) मा विशाखदत्तकृत 'मुद्राराक्षस' नाटकको प्रतिलिपि गरेका छन् । यस नाटकका ४५ वटा अन्तिमका पाना मात्रै छन् । यी पानाहरूमा मूल नाटकबाहेक नाटकीय टिप्पणी र कतै टीका लेखेका छन् । शुरूको धेरै अंश छैन । मुद्राराक्षस नाटक उपलब्ध छ । यो नाटक निकै ठूलो आकारमा छ । परन्तु गङ्गाराम शर्मले लेखेको नाटकमा सबै अंश छैनन् । तर अहिले जति अंश उपलब्ध छन्, तिनमा लेखिएका टीका–टिप्पणीका संस्कृतले गङ्गाराम शर्मा कुन कोटिका विद्वान् थिए भन्ने कुरा स्पष्ट बुझिन्छ । वस्तुतः गङ्गाराम शर्मा नाटककारका हैसियतले पाठक वा दर्शकको हृदय स्पर्श गर्न अत्यन्त खप्पिस थिए । परिमार्जित र सुललित पदविन्यासले गर्दा गङ्गाराम शर्मा नाटककारहरूको मुटु छाम्न सक्ने अत्यन्त कुशल नाटकीय विद्वान् थिए भन्न सकिन्छ । यिनले आफ्ना टीकाभित्र कालिदासका मालविकाग्निमित्र, शाकुन्तल र धनञ्जयको वेणीसंहार नाटकको तुलनात्मक अध्ययन पनि गरेर देखाएका छन् । अन्तमा 'इति श्रीगङ्गारामशर्मणा सटिप्पणं प्रतिलिपीकृतं मुद्राराक्षसनाटकं परिपूर्णम्' भनेर लेखेका छन् ।

गङ्गाराम शर्मले प्रतिलिपि गरेको शिवस्तोत्रको मूल किताब सानो छ । यो

कतै अनुष्टुप्, कतै वंशस्थ, कतै शार्दूलविक्रीडित छन्दमा निबद्ध छ। यस स्तोत्रमा शिवका स्तुतिको व्याजले वेदान्तपरक स्तोत्र हुनु स्वाभाविकै हो। परन्तु गङ्गाराम शर्माले ठाउँ–ठाउँमा वेदान्तपरक टिप्पणी गरी जुन बुट्टा भरेका छन् ती विद्वान्हरूले मनन गर्न योग्य छन्। ती टिप्पणीका पङ्क्तिहरूले उनी न्याय, वेदान्त, साहित्यका उद्भट विद्वान् थिए भन्ने बुझाउँछ। उनले 'अघोर' आदि शब्दका अर्थ विचित्र लगाएका छन्। अन्तमा (पुष्पिकारूपमा) 'इति गङ्गाराम-शर्मणा सटिप्पणं प्रतिलिपीकृतं शिवस्तोत्रं समाप्तम् शाके १७३८ (वि. सं. १८७३) शुभमस्तु' भनेर लेखिएको छ। उनी कुन थरका थिए भन्ने लेखिएको छैन। बाग-लुङको सेरोफेरोमा सोधखोज गर्दा पनि थाहा पाइएन। उनको शिवस्तोत्र र टिप्पणीहरू पनि छरपस्टै छन्।

गङ्गाराम शर्माले उतारेको तेस्रो पुस्तक 'अनङ्गरङ्ग' हो। यस ग्रन्थका लेखक श्रीकल्याण मल्ल हुन्। यो ग्रन्थ कति स्थलसम्म पूर्ण छ भन्न सकिन्न। परन्तु गङ्गाराम शर्माले द्वितीय स्थलसम्म उतारेका छन्। यो विशुद्ध काम-शास्त्रको ग्रन्थ हो। पद्मिनी, शङ्खिनी आदि नायिकाका भेद र उदाङ्ग कामकलाको वर्णन यसमा भएको छ। यसमा पनि गङ्गारामले ग्रन्थकारको होडमा ग्रन्थकार-लाई मात गर्ने टिप्पणी ठाउँठाउँमा रचेका छन्। यो मेरो विषय होइन, तैपनि मैले हेरें। केवल गङ्गाराम शर्माको बुद्धिवैशद्यद्वारा प्रभावित भएँ। यी टिप्पणीहरू-लाई भेला पारेर छपाए संस्कृत जगत्को मात्रै होइन अपितु नेपाल राष्ट्रको पनि ठूलो नाम हुने थियो।

विद्याकलानिधि धरणीधर सुधी

धरणीधरको प्रसिद्धि विद्वत्समाजमा आज पनि निकै चर्को छ। तर ती ईशावास्योपनिषद्को शाङ्करभाष्यलाई खण्डन गरेर 'ईशतत्त्व' लेख्ने धरणीधर हुन् कि अर्कै धरणीधर हुन् भन्न सकिन्न। इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यले मध्यप्रदेश रिवा महाराज रघुराजसिंहका राजगुरु धरणीधर पन्त थिए भनेर लेखेका छन्। उनै धरणीधरको 'ईशतत्त्व' हो भन्ने आधार भेटिएको छैन। पं. गोपालदत्त पाण्डेय (भू. पू. उ. सचिव उ. प्र. सरकार) का घरमा प्राप्त 'यम-द्वितीयानिर्णय' पनि धरणीधरकै नाममा छ। ईशतत्त्वको मङ्गलश्लोकमा नेपालका शाहवंशीय राजाहरूको नाम उल्लेख गर्ने धरणीधर सुधी यिनै हुन् कि भनेजस्तो लाग्छ। तर धरणीधर सुधीले पन्त वा पन्थ भनेर लेखेका छैनन्। ज होस्— यी धरणीधर सुधी निश्चितै सुधी मात्रै होइनन् सुधीन्द्र हुन्। यी पनि तान्त्रिक थिए। वेदान्ती धरणीधर तान्त्रिक थिए कि थिएनन् भन्न निकै गाह्रो छ। प्रमाणाभाव-

ले गर्दा वेदान्ती धरणीधर बागलुङतिरका थिए भन्नु पनि कठिन छ । कैयौं ठूला खाले नेपाली विद्वान्हरूले यी बागलुङतिरका थिए भनेका छन् । प्रमाण सोधेपछि हक्कबक्क भए ।

वेदान्ती धरणीधर अत्यन्त प्रसिद्ध विद्वद्धौरेय नीलदेव शास्त्रीको खानदानका हुन्, यसमा सन्देह छैन तर धरणीधर सुधी चाहिं तान्त्रिक सुधी हुन् र अन्य शास्त्रहरूमा पनि प्रगाढ पाण्डित्य राख्दथे । धरणीधर सुधीको तारार्चनकल्पवल्लीको प्रतिलिपि र विषयस्थलहरूमा टिप्पणी भेटिएको छ । ग्रन्थको मङ्गलाचरणमा यस्तो लेखिएको छ --

प्रणम्य रामेश्वरपादपद्मं ताराश्चिरश्चेतसि चिन्तयित्वा ।
करोमि तारार्चनकल्पवल्लीं सुबोधिनीं बालविबोधनाय ।।

यो ग्रन्थ आठ अङ्गुल चाक्लो र अठार अङ्गुल लामो कागजमा लेखिएको छ । लेखाइचाहिं कतै आठ हरफ त कतै दश हरफ, कतै एघार र बाह्र हरफमा पनि लेखिएको छ । दुवैतिर गरी जम्मा २५ पाना छन् । त्यसको अन्तमा यस्तो पुष्पिका छ —

श्रीरामानन्दशिष्येण कृष्णानन्देन धीमता ।
कृता तारार्चनायैव कल्पवल्ली विदां मुदे ।।

मूल रूपमा यो ग्रन्थ श्रीकृष्ण भट्टाचार्यले लेखेका थिए । त्यसैले अन्तिम पुष्पिकामा इति श्रीकृष्णभट्टाचार्यकृता तारार्चनकल्पवल्ली समाप्ता' लेखिएको छ । श्रीकृष्ण भट्टाचार्य रामानन्द तान्त्रिकका शिष्य थिए । उनले तन्त्रदीक्षा लिएपछि कृष्णानन्द भएको इतिहास स्पष्ट छ । यसै ग्रन्थको प्रतिलिपि धरणीधर सुधीले गरेका हुन् । यो प्रतिलिपि १६९५ शाकेमा गरेको भनेर पुष्पिकामा लेखिएको छ, तर यो सन्देहात्मक छ ।

बाणनन्दरसभूमिते शके कर्कगे दिनपतौ हि पुस्तकम् ।
कीर्तिबिम्बनृपतेर्मुदे स्वयं संलिलेख धरणीधरः सुधीः ।।

यो पुस्तक कीर्तिबम राजाका प्रसन्नताका लागि लेखिएको हो भनेर लेखे तापनि कीर्तिबम मल्लको समयसँग मेल खालाजस्तो लागेको छैन । परन्तु छुट्टै सङ्ख्या दिएर नौ पन्नाको कागजमा लेखेको टिप्पणी तन्त्रसम्प्रदायका विद्वान्हरूलाई साह्रै उपयोगी र विद्वत्तापूर्ण छ । तर रोगचाहिं उही छ; पूरा छ जस्तो लाग्दैन । यो ग्रन्थको अन्तिम पानातिरको टिप्पणी हो । किनभने टिप्पणीको बाणनन्दरसभूमिते शके भनेर लेखेको पुष्पिकाले यो अन्तिम हो भनेर बुझाएको छ । उग्रताराबीजमन्त्रका केही अन्तिम पानाहरू यज्ञकुमार पन्तका घरमा पनि

छन् । त्यसका पुष्पिकामा पनि 'शाके १६७४ (वि. सं. १८०९) चत्रामाया श्रीकीर्तिविम्बमल्लस्येक्षणञ्जातम्' लेखेको छ । यसको प्रतिलिपिकर्ता र लेखक दुवैको नाम छैन । परन्तु राजा कीर्तिबम मल्लले कितावलाई हेरेर पाठ आदि गरेको पनि बुझिन्छ । यो प्रतिमा ग्रन्थका केवल तीन पाना मात्रै छन् ३ पानाको रचनाले भए पनि धरणीधर सदा अमर रहनेछन् ।

*

सुकृतिको गुरुपरम्परा

सर्वतन्त्रस्वतन्त्र महामहोपाध्याय नीलदेव पन्त र उनका रचनाहरू

सुकृतिदत्त सूरिका गुरु भएका हुनाले नीलदेव पन्तजीका रचनाहरू र वंशको परिचय यहाँ दिंदा अप्रासङ्गिक नहोला भन्ने ठानेको छु। संस्कृतका नेपाली विद्वान्हरूमा नीलदेव पन्तले विद्वत्तामा जुन यश आर्जेका थिए; त्यो आज पनि ताजै छ। तर त्यत्रा ठूला विद्वान्का अवश्य पनि पुस्तकसङ्ग्रह हुनुपर्छ, किनभने विद्वान्हरूको सर्वस्व पुस्तकालय नै हो। यति मात्र होइन विश्वका सबै वर्ग र सबै विषयहरूमा विद्वान्हरूका लागि पुस्तकालय नै प्रमुख पाइएको छ। पुस्तकालयको परम्परा आधुनिक र पाश्चात्यहरूको देन होइन। यो अत्यन्त प्राचीन परम्परामा रहेको एक साँचो ऐतिहासिक देन हो। त्यसै परम्परामा म. म. नीलदेव[1] पन्त पनि भएका हुनाले नीलदेवको ग्रन्थालय अवश्य पनि महत्त्वपूर्ण थियो। सङ्ग्रह पनि महत्त्वपूर्ण थियो। म. म. नीलदेव पन्त वि. सं. १९२६ सम्म जीवित थिए। नीलदेवले आफ्ना एउटै पुत्र वाचस्पतिलाई अपर वाचस्पति बनाएका थिए। उनको देहावसानपछि योग्य शास्त्रीय पुत्र म. म. वाचस्पति पन्तका हातमा ग्रन्थालय पऱ्यो। त्यसपछि म. म. वाचस्पतिले पनि आफ्ना समानै 'आत्मा वै जायते पुत्रः' श्रुतिका अनुसार दुइ पुत्र जन्माए। ती दुइ थिए— महावैयाकरण जयदेव पन्त र सर्वशास्त्रपारङ्गत तान्त्रिकशिरोमणि दिव्यदेव पन्त। दुवै उद्भट विद्वान् थिए। नीलदेवको ग्रन्थालय सरेर यी दुवै भाइको हातमा पऱ्यो। जब यी दुवै भाइ छुट्टिए, त्यसै वेलादेखि पुस्तकालय दुइ भागमा बाँडियो। राणाशासनले गर्दा जयदेव र दिव्यदेवले पनि अनेक रङ बदल्नुपऱ्यो। भाइ–भाइमा पनि भाइचारा रहेन। त्यसै वेला नीलदेवजीको स्वरचित ग्रन्थ र ग्रन्थालय समाप्त भयो। दिव्यदेव र जयदेवको वि. सं. १९६० देखि ६४ सम्म

---

१. पं. नीलदेव पन्तजीले वि. सं. १९२० सम्म पनि सालको ६०० रू. वेतन पाउँथे; यो १९२० को ढड्डामा स्पष्ट लेखिएको छ।

जमेर भएको[1] झगडाले सर्वनाश पनि भयो । 'भाइ फुट्यो घर नास्यो' भ
उखान नीलदेवका नातिहरूमा स्पष्ट हुन्छ । त्यसै वेलादेखि नीलदेवको पुस्तकाल
र रचना स्वाहा भयो । तैपनि भुवनदेव पन्त र भैरवदेव पन्तका घरमा उप
निषद्हरू अलिअलि छँदैछन् । हरेक उपनिषद्हरूका बाहिरका खोलमा म. म
नीलदेवको आफ्नो हस्ताक्षर छ । केवल 'नीलदेव' चार अक्षर मात्रै लेखेका छन्
भुवनदेव पन्तसँग भएका उपनिषद् ग्रन्थ यी हुन्– ईशावास्य, मुण्डक, तैत्तिरीय
बृहदारण्यकोपनिषद् । बृहदारण्यकोपनिषद्चाहिं शुरूको दुइ अध्याय मात्रै छ
यसमा भगवद्–आनन्दज्ञानको 'भाष्यतात्पर्यटीका' पनि छ । यो टीका नीलदेवक
समयमा छापिने कुरै थिएन, त्यसैले सार्न लगाएका होलान् । अरू भैरवद
पन्तका घरमा उपलब्ध उपनिषद्हरू यी हुन्– छान्दोग्य, केन, माण्डूक्य, प्रश्न
ऐतरेय, श्वेताश्वतर र कैवल्योपनिषद् । यहाँ पनि छान्दोग्यमा आनन्द ज्ञानक
भाष्यतात्पर्यटीका छ । प्रश्नादि उपनिषद्हरूमा नारायणेन्द्र सरस्वतीकृत उप
निषद् भाष्य विवरण छ । यी टीकाहरूमध्ये नीलदेवजीका पनि केही मिसिएका
छन् जस्तो लाग्छ । पढ्दाखेरि छेउछाउ कतै माझैमा पनि लेखिएका छन्
राष्ट्रिय पुस्तकालयद्वारा प्रकाशित सूचीमा नीलदेवका जम्मा दुइटा पुस्तकक
उल्लेख भएको छ । लगत ३ नं. १११ ग्रन्थ सं. ४००० नेपालीभाषाका 'पाल्पा
काव्य (पालकाव्य) तथा अर्को गजायुर्वेद २१६ पत्र पं. नीलदेव पन्त १९१९ भने
लेखेको छ । पाल्पाकाव्य पाइएन । गजायुर्वेद पनि नीलदेवको होइन । त
यहाँ पाइएन भन्दैमा नीलदेवले रचना गरेका थिएनन् भन्न चाहिं मिल्दैन । किन
भने म. म. चित्रधर मिश्र, म. म. सुब्रह्मण्य शास्त्री, म. म. सीताराम शास्त्री
नैयायिक आदि र नेपालका सर्वशास्त्रपारङ्गत सुकृतिदत्त पन्त जस्ता तथा आफ्
पुत्र वाचस्पति पन्तजस्तालाई तयार पार्ने विद्वान्ले आफैं कलम चलाउन जान्दैन
थिए भन्नु मूर्खतापूर्ण कुरा हो । स्व. पद्मप्रसाद भट्टराईलाई पनि लेखन जान्दैन
थिए नै भन्थे । यहाँसम्म कि भट्टराईजीका पट्टशिष्य र मित्रहरूले सम्म पनि पद्म
प्रसाद भट्टराई लेखक कवि थिए भनेर जान्दैनथिए । परन्तु वर्तमान बडागुरुज्
पं. अम्बिकाप्रसाद अधिकारीले कुराको सिलसिलामा मलाई एकपटक भन्नुभयो –
हामीले स्व. पद्मप्रसाद भट्टराईको सम्बन्धमा राखेको धारणा गलत निस्कियो ।[2]

---

१. यी कुरा उनैको परिवारबाट स्पष्ट रूपमा लेखकले सुनेको छ ।

२. पद्मस्मृतिग्रन्थ प्रकाशित हुँदा उहाँ बडागुरुज्यू हुनुभएको थिएन । केही कारणवश म उहाँको घरमा पुगें । उहाँले विद्वद्जनोचित आतिथेय गरेपछि स्व. पद्मप्रसाद भट्टराईजीको प्रसङ्ग निक्लँदा उपर्युक्त प्रसङ्ग भन्नुभएको हो ।

"तपाईंले पद्मप्रसादजीका लेख र कविताहरू सङ्कलन गरेर पुस्तकाकारमा राखी 'पद्मस्मृतिग्रन्थ' नाम दिई एक ठूलो तथ्य सामुमा ल्याउनुभएपछि पद्मप्रसाद ज्यूँदै भए, अब कहिल्यै मर्ने छैनन्" भनेर उहाँले भन्नुभएको थियो।

यस्तै म. म. नीलदेव पन्तका पनि लेखहरू कतै अवश्य थन्किएका होलान्, विशेष गरेर नातिहरूका बाझाबाझले कतै परे होलान्।

महामहोपाध्याय वाचस्पति पन्त र उनका रचना

म. म. वाचस्पति पन्त नीलदेव पन्तका एकै पुत्र थिए। वाचस्पतिले शुरू-देखि अन्तिमसम्म न्याय, व्याकरण, साहित्य, वेदान्त, मीमांसा आदि सम्पूर्ण शास्त्र आफ्नै पिता म. म. नीलदेव पन्तबाट पढेका थिए। अन्तिम समयमा आफ्ना पितृ-चरणका आज्ञाले केही समय राजाराम शास्त्री रानडेसँग पढेका थिए। वाचस्पति पन्तले आफ्ना पितालाई सानै उमेरदेखि शास्त्रहरूमा सवाउन थालेका थिए। पछि पिता प्रसन्न भएर 'अब त वाचे (वाचस्पति) पनि पण्डित भएछ' भनेका थिए अरे। किन नहोस् त योग्य पिताका योग्य पुत्र! सिंह फुकुर्नोसँग जाँदैन, फ्याउरो जन्माउँदैन। सिंहले सिंह नै जन्माउँछ। वाचस्पति पनि आफ्ना समय-का उद्भट विद्वान् थिए। तर 'जमरा' (वर्ष ३ अङ्कुर ३) का अनुसार वि. सं. १९४४ तिर खड्गशमशेर पर्वमा परेर वाचस्पतिले पनि देश निकाला हुनुपर्‍यो।

काशीमा भवानीजानिको चरणकमलमा बसेर सरस्वतीसाधना गर्दै जाँदा 'गीतामण्डल' नामक ग्रन्थ लेखेर समस्त काशीमा विद्वान्हरूद्वारा 'प्रशंसापत्र' पाएका थिए। त्यही 'गीतामण्डल' हो कि अर्कै हो भन्न गाह्रो भए पनि एउटा सानो गीता सम्बन्धी पुस्तक वाचस्पतिका नामबाट प्रकाशित छ। अकुशल सम्पादक र प्रुफ पढाइको लापरवाहीले वाचस्पतिका विद्वत्तामा आँच आउने गरी प्रकाशित भएको छ। राम्रो सम्पादन र संशोधन भएको खण्डमा रचना राम्रो हो। वाचस्पतिको रचना 'गीतामण्डल' बाहेक पाणिनिका अष्टाध्यायीमा 'लक्ष्यदर्शिका' टीका पनि भएको बुझिन्छ। त्यसैमा केही रूपहरू लेखेर 'इति महामहोपाध्यायवाचस्पतिपन्तविरचिता लक्ष्यदर्शिका समाप्ता' भनेर पुष्पिकामा लेखिएको छ। मूल ग्रन्थ अरू नै हुनुपर्छ। राष्ट्रिय अभिलेखालयमा भएका दुवै प्रति ग्रन्थका रूपमा देखिएनन्। वाचस्पतिका जेठा छोरा जयदेव पन्तले पिताका लक्ष्यदर्शिकामाथि 'दीर्घदर्शिका' टीका लेखेको उल्लेख पनि त्यसै प्रतिमा छ। तर त्यसमा पनि केही रूप र केही टापटिपे टिप्पणी मात्रै देखिए। ग्रन्थका अन्त-मा 'इति महामहोपाध्यायवाचस्पतिपन्तसूरिविरचितायां लक्ष्यदर्शिकायां जयदेव-

सूरिकृता दीर्घदर्शिका समाप्ता' आदि लेखेका छन् । पिता–पुत्र दुवैले अष्टाध्यायी माथि लक्ष्यदर्शिका र दीर्घदर्शिका टीका लेखेका थिए भन्ने कुरा यस पुष्पिकाबा बुझिन्छ । किन्तु ग्रन्थको नाम मात्रै छ, ग्रन्थ उपलब्ध छैन । यस बाहेक स. म. वाचस्पति सूरिका महत्त्वपूर्ण अरू रचना हुनुपर्छ; शोध खोज गर्न अझ बाँकी छ यी राष्ट्रका सम्पत्तिको चर्चा गर्ने मान्छे पनि नपाइएको हुनाले केही चर्चा अगा बढोस् भन्नाका निमित्त यहाँ सानो चियोचर्चो गरिएको हो । भविष्यमा विशे खोजको आशा गरिन्छ, परन्तु यहाँ दिएका सामग्री आफ्नो कल्पना होइन, उनै खानदान भैरवदेव पन्त, भुवनदेव पन्त तथा उनका माताजी आदिबाट सङ्कल गरेको सामग्री यहाँ प्रस्तुत गरिएको हो ।

वैयाकरणकेशरी पं. जयदेव पन्त र उनका रचना

वैयाकरणकेशरी पं. जयदेव पन्त प्रख्यात विद्वान् सर्वतन्त्रस्वतन्त्र स. म. नीलदेव पन्तका जेठा नाति तथा स. म. वाचस्पति पन्तका जेठा छोरा थिए। यिनी आफ्ना समयका प्रख्यात वैयाकरण थिए । प्रख्यात वैयाकरण हुनुका साथै अन्य शास्त्रका पनि धुरन्धर विद्वान् थिए । परन्तु यिनी विशेष शब्दविद्यामा नै धेरै रमाउने गर्थे । जयदेवलाई शब्दविद्यासम्बन्धी शिक्षा तथा कोष आदिको अध्यापन आफ्नै पिता म. म. वाचस्पति पन्तबाट भएको थियो । यस दृष्टिले कामदेव, नीलदेव, वाचस्पति र जयदेव पन्तसम्म पाल्पाली पन्तहरूको विद्वत्परम्परा अक्षुण्ण रह्यो । चार पुस्तासम्म यो विद्वत्परम्परा एकभन्दा एक हुँदै गयो, अपुताली परेन । पाँचौं पुस्तादेखि वंश त उसरी नै चल्दै गयो, तर विद्याको चाहिँ अपुताली पर्‍यो । आज पनि नीलदेवको वंश फूलेफलेकै छ, तर विद्वत्तामा भने पाँचौं पिढीदेखि अपुताली पर्‍यो । जयदेव र दिव्यदेवको झगडापछि यो वंश 'अंग्रेजीबाज' हुन थाल्यो, तर अंग्रेजीबाजै भए पनि शङ्करदेवले केही शिक्षा सम्बन्धी स्तुत्य सेवा गरेका छन् । जयदेव शङ्करदेवका वंशज भुवनदेव पन्तहरू हुन् । दाजु भाइको झगडापछि वि. सं. १९७५ मा महावैयाकरण जयदेव पन्तको मृत्यु भयो।

तर जयदेव पन्त मरेका छैनन्, किनभने उनका दुइवटा रचना छन् । ती हुन् – 'कारकावली' र 'समासावली' । जयदेवजीले यी दुवै रचना आफ्नै समयमा प्रकाशित गराएका थिए । जयदेव सूरीले कारकावली र समासावली दुवै ग्रन्थहरूमा पहिले कारिका लेखेर कारक र समास सम्झाउने महत्त्वपूर्ण प्रयास गरेका छन् ।

पठन–पाठनमा हामी विदेशीहरूले लेखेका ग्रन्थलाई समावेश गर्छौं, तर हाम्रा विद्वान्हरूले गरेको परिश्रमको अवहेलना गर्ने गरेका छौं । यसैले

नेपालका विद्वान्हरूको परम्परा छिन्नभिन्न भएको हो। यो कसैलाई थाहा नै छैन। प्रकृतमा जयदेवको कारकावली र समासावलीबाहेक तेस्रो ग्रन्थ दीर्घदर्शिका हो। दीर्घदर्शिका टीका पाणिनिको अष्टाध्यायीमा म. म. वाचस्पति सूरिले लेखेका 'लक्ष्यदर्शिका' को पनि टीका हो। दीर्वदर्शिका नाम उल्लेख भएको एउटा ग्रन्थ राष्ट्रिय अभिलेखालयमा छ, परन्तु ग्रन्थरूपमा छैन। जेभए पनि वैयाकरण-केसरी जयदेव सूरि आफ्ना समयका महान् वैयाकरण थिए। उनी पाल्पाली पन्त परम्पराका अन्तिम विद्वान् थिए।

तन्त्रशिरोमणि राजगुरु दिव्यदेव पन्त

राजगुरु दिव्यदेव पन्त यशस्वी सरस्वतीका वरदपुत्र म. म. नीलदेव पन्तका कान्छा नाति तथा म. म. वाचस्पति पन्तका कान्छा छोरा थिए। दिव्यदेव पनि आफ्नै पिता र पितामहजस्तै विद्वान् थिए। साथै यिनमा एउटा विशेषता थियो तन्त्रप्रयोग। अन्तिम समयमा दिव्यदेवले पनि नेपाललाई रुचाएनन् अथवा नेपालले दिव्यदेवलाई रुचाएन, यो भन्न सारै गाह्रो छ। राजगुरु भएर बसेका विद्वान् पछि देश छोडेर बाहिर गई देहत्याग गर्नु अथवा आफ्नो सर्वत्र तन्त्रोपासना सम्बन्धी धरोहर बाहिर राख्नुको अर्थ हो; भित्र साह्रै दुःख हुनु।

भारतप्रख्यात धुरन्धर नैयायिक राजेश्वर शास्त्रीजीले एक पटक प्रसङ्गमा मलाई दिव्यदेव पन्तका विद्वत्ताका बारेमा सुनाए। तर त्योभन्दा पहिले पनि दिव्यदेव जुवाडे र तान्त्रिक पण्डित थिए भन्थे। यी भन्नेहरू सबै नेपाली नै हुन् र थिए। तर पण्डितराज राजेश्वर शास्त्रीजस्ताले दिव्यदेव पन्तका विद्वत्ताका बारेमा मुक्तकण्ठले प्रशंसा गर्दा म गद्‌गद् भएँ। पण्डितराज शास्त्री हतपत कस्तै विद्वान्को पनि प्रशंसा गर्दैनथे। कसैले प्रशंसा गरे भने 'वयं द्रक्ष्यामः' मात्रै भन्ने गर्थे। त्यस्ता विद्वान्ले दिव्यदेवलाई न्यायमा पनि प्रशंसा गरेको सुनें। जब कि न्यायमा आफूदेखि अरूलाई नगन्ने मान्छे थिए उनी। अरू सबै विषयको विद्वान् हुनुका साथै दिव्यदेव तन्त्रका पनि ठूला र प्रयोगात्मक विद्वान् थिए। दिव्यदेव पन्तले प्रयोग गरेका तन्त्रका यन्त्रहरू र अन्य तन्त्रका सामग्री तथा केही तान्त्रिक ग्रन्थहरू आज पनि राजेश्वर शास्त्रीका सङ्ग्रहमा रामघाट काशीमा छँदैछन्। राजेश्वर शास्त्रीजी भन्थे— 'दिव्यदेव पन्त नेपाल छोडकर जब वाराणसी में आए थे, उस समय काशीनरेश महाराजा प्रभुनारायण सिंह ने बहुत बडा सम्मान किया था'। जे होस् कालगतिले सुरक्षित केही रहेनन्। छोरा नातिले कसैलाई पनि ज्यूँदो राखेको देखिएको छैन। इतिहासै छैन। आफ्नै कृतिले वा अरूले ज्यूँदो राख्ने गरेका छन्। भुवनदेव पन्त र उनकै पूज्य माताको भनाइ-

अनुसार वि. सं. १९९३ सालमा दिव्यदेव पन्तको मृत्यु भयो । दिव्यदेवजीले वाराणसीमा बसेर लेखेका ग्रन्थहरूमध्ये 'वाणीविलास' र 'पुरुषधौरेय' (मा टिप्पणी) यी दुवै ग्रन्थ धेरै समयसम्म धितालकोमा थिए । यी कुरा राजेश्वर शास्त्रीजीले भएका हुन् ।

नेपालमा दिव्यदेवको प्रचलित रचना 'शाहवंशचरित' नेपाली काव्य प्रथम भाग छ भरे । हेर्ने प्रयास धेरै गरियो, तर कसैले उपलब्ध गराउन सकेनन् । आफूले खोज्दा पनि उपलब्ध हुन सकेन । दोस्रो रचना 'हयसुचरितम्' राष्ट्रिय अभिलेखालय (विषयसङ्ख्या २९८— ४ । १६५८ । B. 315/91) मा भएको उल्लेख छ, तर पुस्तक खोज्दा पाइँदैन । यसरी पाल्पाली पन्तहरूको विद्वत्परम्पराको अन्त भयो ।

नेपालको तान्त्रिक परम्परामा पर्वतको स्थान

सुकृतिदत्त पन्त पनि तारिणी अथवा ताराका परमोपासक भएका हुनाले तन्त्रबारे केही लेख्नु अप्रासङ्गिक नहोला भन्ने ठानेर लेख्दैछु । नेपालको इतिहास तान्त्रिक परम्पराबाट पनि निकै पुरानो बुझिन्छ । स्वयं 'नेपाल' शब्द पनि अत्यन्त प्राचीन छ । वेदहरूमा अथर्व परिशिष्टदेखि लिएर पुराण, रामायण, महाभारत साथै तन्त्रग्रन्थहरूमा नेपाल शब्दले ठूलो र आदरणीय स्थान पाएको देखिन्छ । यो इतिहास ठाउँ ठाउँमा मैले सङ्केत गर्दै आएको छु । त्यसैले ईसापछि बनेका भाषा र बोलीका शब्दहरूको खिचातानी गरेर 'नेपाल' शब्दको अर्थ गर्नु प्राचीन इतिहासको गला घोट्नु मात्र हुनेछ । तिब्बती र नेवारी भाषाको पुच्छर निमोठेर 'नेपाल' शब्दको अर्थ गर्नु पनि त्यसै अन्यायको शिकार हुनु हो । जुन शब्द ईसापूर्व हजारौं वर्ष पहिलेका भाषामा प्रयोग भएर ग्रन्थहरूमा बसेको छ; त्यसलाई ईसापछि बनेका भाषाहरूका प्रभावबाट के हुन सक्छ ? यस्तो बुद्धि लगाउनेले यस इतिहासलाई स्वीकार गर्न सक्दैन ।

यसरी नै तन्त्रसाहित्यको देन पनि पुरानो देखिन्छ । प्राचीनकालिक तन्त्रशास्त्रहरूको आदानप्रदानमा नेपाल कसैभन्दा पछाडि छैन । तर नेपाल आफ्नै अकर्मण्यले पछाडि भएको इतिहास पनि बिर्सन सकिन्न । यसतर्फ अहिलेसम्म पनि नेपाल सचेत छैन, सबै विदेशी कुरा बटुल्नुमा भने नेपालीहरू कमर कसेर सचेत भएका देखिन्छन् ।

तन्त्रहरूमा भौगोलिक भेदले उपासनापद्धति पनि भिन्नभिन्न भएको देखिन्छ । तन्त्रोपासनापद्धतिमा मुख्य तीन सम्प्रदाय छन् । ती हुन्– अश्वक्रान्त,

रथक्रान्त, विष्णुक्रान्त । तीमध्ये विन्ध्याचलदेखि दक्षिणी समुद्रपर्यन्तको भागलाई 'अश्वक्रान्ता' भनिन्छ । यस भागमा चल्ने तन्त्रलाई अश्वक्रान्त सम्प्रदायका तान्त्रिक भनिन्छ । उसै विन्ध्याचलदेखि पूर्व चट्टल (चटगाउँ वर्मा आदि) मा चल्ने तन्त्र-सम्प्रदायलाई विष्णुक्रान्त सम्प्रदाय भनिन्छ । विन्ध्याचलदेखि उत्तर महाचीनादि-सम्म रथक्रान्त सम्प्रदायको चलन छ । यहाँ भौगोलिक दृष्टिले विभाग गर्दा पन्तहरू मूलतः द्राविडहरूमा पर्ने हुनाले अश्वक्रान्त सम्प्रदायका तान्त्रिक मानिन्छन् । किनभने सबै पन्तहरू आफ्नो मूल थलो दक्षिण भारत बताउँछन् । नेपालको तान्त्रिक सम्प्रदाय रथक्रान्त हो । अश्वक्रान्त आदि तन्त्रका उपासक सात्विक वैष्णव थिए । पछि यसमा बलि प्रथा भिसिएको बुझिन्छ । 'श्रीविद्या' अथवा 'श्रीयन्त्र' ईसा पूर्वकालदेखि प्रचलित थियो । बाह्र महाशक्तिपीठहरूमध्ये नेपाल पनि एक 'महाशक्तिपीठ'मा गनिन्छ । खास गरेर रथक्रान्त सम्प्रदायको प्रधानपीठ नेपाल मानिन्छ ।

यसरी तीन सम्प्रदायमा पनि शैव, शाक्त र वैष्णव गरी तीन भेद गरेका छन् । काश्मीरशैव, वीरशैव, पाशुपत आदि शैवी धाराका तन्त्र हुन् । वैखानस, पाञ्चरात्रादि वैष्णवी धाराका तन्त्र हुन् । शाक्तधारामा पनि उपासनाभेदले धेरै धारा फुटेका छन् । शाक्तधाराभित्र पर्ने वामाचार, दक्षिणाचार, दिव्याचार, कौलाचार, प्रसिद्ध छन् । यसैमा कालान्तरमा मासु, रक्सी र बलिजस्ता कुरीति-हरू गाँसिएका हुन् । तान्त्रिकहरूमा उपास्य शक्तिका रूपमा मानिने काली, तारा, भुवनेश्वरी, भैरवी, छिन्नमस्ता, मातङ्गी, वगलामुखी, कमला र धूमावती हुन् । यी कुनै नाम वैदिक संहिता ग्रन्थमा पाइँदैनन् । परन्तु लक्ष्मी र विद्याकी अधिष्ठात्री सरस्वतीको उल्लेखचाहिं छ । कतैकतै सरस्वतीको नीलवर्णको रूप उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यसै नीलवर्णा सरस्वतीलाई कालान्तरमा काली मानेर तान्त्रिकले पूजा गर्न थालेका हुन् भन्ने कुरा पनि घाइघुइँ सुनिन्छ । परन्तु सरस्वतीले आजसम्म पनि रगतको भोग खाएको देखिएको छैन । गणेश[१] र

---

१. यद्यपि गणेशको पूजा गर्दा लड्डू, पान, सुपारी, दुग्ध आदि सामग्री उपयोगमा ल्याउने गरेका छन् । त्यसैले गणेशलाई मोदकप्रिय पनि भनिन्छ । परन्तु काठमाडौं अधित्यकाभित्र गणेशका थान मूर्तिहरूमा डिम्बा र रगत प्रशस्त मात्रामा देख्न पाइन्छ । यहाँसम्म कि अहिंसाका प्रचारक विश्वज्योति बुद्धका मूर्तिछेउमा पनि आजभोलि रगत देखिन थालेका छन् । गुम्वाको नजीकमा बलिदान गर्नु त केही जस्तो मानेका छैनन् । केही वर्षपछि गणेश, बुद्ध र पशुपतिले पनि कालीको रूप लिने हुन् कि ?

बुद्धले भने काठमाडौंभित्र लुकीलुकी खाँदैछन् । यसरी सबै विद्याको अधिष्ठात्री-लाई नै काली पारेका हुन् कि अलगै हो, यो भविष्यको खोजको विषय बनेकै छ । तर नेपालको गुह्यकालीपीठ जगत्प्रसिद्ध छ । उनैको रूपबाट उछिट्टिएर विन्ध्यवासिनी, वज्रवाराही, दक्षिणकाली, क्षीरभवानी, पाटेश्वरी आदि तान्त्रिक देवीहरू नेपालभित्र छन् । कालीको मन्दिर सुकृतिदत्त पन्तको जन्मभूमि बागलुङमा पनि छ । क्षीरभवानी काश्मीर श्रीनगर तथा काठमाडौंदेखि अन्यत्र देखिएको छैन । क्षीरभवानी एक मात्र नेपालको विशेषता जस्तो लागेको छ ।

सुकृतिदत्त पन्तले विद्याकी अधिष्ठात्री देवी तारा वा तारिणीको मात्र उल्लेख गरेका छन् । उनले ताराको भरिमेटेर उपासना गरेको तथा त्यसैको फलस्वरूप तारिणीले उनलाई अलौकिक विद्या दिएको कुरा उनका रचनाबाट प्रत्यक्ष बुझिन्छ । परन्तु प्रेमनिधि र सुकृति दुवैको सम्प्रदाय 'अश्वक्रान्त' भए पनि पछि 'रथक्रान्त' को वामाचारादिमा पसे कि ! भन्ने तर्कना पनि छँदैछ । जे होस् नेपालको राजधानीमा महाकालसंहिता जस्ता ग्रन्थको निर्माण भयो भने पर्वत (बागलुङ) मा कार्तवीर्यसपर्या, कार्तवीर्योदय, मल्लादर्श आदि जस्ता ग्रन्थहरूको रचना भएको इतिहास हामीले भुल्नु हुँदैन । परन्तु तन्त्रको परम्परा नेपालमा किरातकालदेखि चलेको देखिन्छ । बुद्ध पनि शाक्यवंशीय किरात क्षत्रिय थिए, अनि स्वयं तान्त्रिकै थिए । यसबारे म. म. बुद्धदेव भट्टाचार्य आदिका रचनाहरू हेर्नु आवश्यक छ । परन्तु बुद्ध स्वयं हिंसा र दुर्व्यसनका विरोधी थिए । यसरी बुद्ध आदिदेखि लिएर नेपालको तन्त्रशास्त्रको परम्परा आजसम्म सुरक्षित छ । नेपालको धेरै पुरानो इतिहासमा किरातकाल वैदिक र तान्त्रिक दुवै उपासनामा आधारित थियो । लिच्छविहरू पनि वैदिक र तान्त्रिक दुवै थिए । मल्ल शासनमा जयस्थिति मल्ल, जगज्ज्योति, भूपतीन्द्र, सिद्धिनरसिंह मल्ल आदि प्रसिद्ध तान्त्रिक साधक थिए । सेन राजाहरूमा पाल्पाका मुकुन्द सेन, मकवानपुरका माणिक सेन, चौदण्डी गढीका कर्ण सेन, विजयपुरका हरि सेन, त्रिविक्रम सेन आदि पनि तान्त्रिक उपासक थिए । शाहकालिक राजाहरूमा श्री ५ प्रतापसिंह, श्री ५ गीर्वाणविक्रम, श्री ५ राजेन्द्रविक्रम तथा भारदारहरूमा रङ्गनाथ पौडेल, वाणीविलास पाण्डे, दिव्यदेव पन्त, कुलनिधि पन्त, पर्वतका राजा मलयबम, कीर्तिबम आदि प्रसिद्ध थिए । यीमध्ये सर्वाधिक ख्यातिप्राप्त प्रेमनिधि पन्तको तन्त्रमाथि धेरै देन छ । त्यसपछि उनैकी तृतीय (साहिली) धर्मपत्नी प्राणमञ्जरी, सुकृतिदत्त पन्त, उनका कान्छा छोरा पद्मपाणिधरासुर तथा धरणीधर सुधी आदिले नेपालको तन्त्रजगत्मा ठूलो देन दिएका छन् । त्यसैले नेपालको तन्त्रपरम्परामा पर्वतको ठूलो देन छ भन्न करै लागेको छ । तर आज पर्वतमा

विद्वत्ताको क्षेत्रमा अपुताली भएको देखिन्छ । पाँच पिँढीपछि विद्वत्ताको अपुताली पर्छ भनेको साँच्चै रहेछ । आज सुक्तिदत्त, प्रेमनिधि आदि जस्ता विद्वान्हरूको जन्मभूमि पर्वत (बागलुङ) हो भन्दा विश्वास लाग्दैन । सबैभन्दा ठूलो कुरा उनको नाम लिन पनि बन्द भएछ । सरस्वती या तारिणीले सुक्तिलाई जस्तै फेरि वरदान दिऊन् भन्ने प्रार्थना छ ।

महाकवि सुक्तिदत्त सूरिको जीवन परिचय

स्वनामधन्य सुक्तिदत्त पन्तका पूर्वपुरुष वसु पन्त थिए । वसु पन्तका छोरा इन्दिरापति भए । उनका छोरा रमापति भए । रमापति पन्तका हरिराम, शिवराम, भवदत्त र रुद्रदत्त गरी चार भाइ छोरा भए । ती भाइहरूमध्ये कान्छा-रुद्रदत्त पन्तका छोरा भवदत्त भए । यी पनि आफ्ना पूर्वजहरू जस्तै अत्यन्त प्रतिभाशाली उद्भट विद्वान् थिए । यिनै भवदत्त शर्मा र भार्गवीका[1] गर्भबाट चार भाइ छोरा भए । तिनीहरू एकभन्दा एक विद्वान् थिए । जेठा व्यासदत्त, माहिला श्रीदत्त, साहिंला ज्वालादत्त तथा कान्छा सुक्तिदत्त थिए । सुक्तिको जन्म वि. सं. १८८० मा भएको बुझिन्छ । महाकाव्य वि. सं. १९२८ मा पूरा गरेका थिए । सुक्तिदत्तले आफूलाई अत्यन्त नम्र देखाउँदै 'उत्पत्त्यापि जघन्यजोऽस्मि + सुक्तिस्तेषामतिस्वल्पधीः'[2] भनेका छन् । यी चारै भाइको जन्म गैरीगाउँ ओखलेमा भएको थियो । आज उहाँ हयग्रीव पन्तका छोरा यज्ञकुमार पन्त बसेका छन् । पीपलका रूखमुनि चौतारामा बसेर सुक्तिले शास्त्र निर्णय दिने गर्थे । त्यसै ओखलढुङ्गामा अनेकौं विद्यार्थीहरूलाई पढाएर विद्वान् बनाएका थिए । त्यो पीपल सुक्तिले आफ्नै हातले लगाएका थिए । चौतारा पनि आफ्नै हातले लगाए-का थिए । विद्यार्थीहरूलाई ढुङ्गा ओसार्न लगाएर आफूले गाह्रो लगाउने गर्थे । त्यो पीपल र चौताराले आज पनि सुक्तिलाई पर्खिराखेकै छ; फेरि सुक्तिले आएर यसै ठाउँबाट शास्त्रनिर्णय दिऊन्; यसै ठाउँबाट सयकडौं विद्यार्थीहरूलाई भित्र-बाट कोमल र बाहिरबाट कठोर अनुशासन पढाएर विद्वान् बनाऊन् भनेर ।

---

१. श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसतिप्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया ।
लेभाते सुक्तिं सुतं निजमतेः संशुद्ध एतत्कृते
काव्ये श्रीकृतवीर्यसूनुचरिते सर्गो गतः षोडशः ।।

२. शाके १७६५ मा सुक्तिदत्त २० वर्षका थिए भनेर अष्टपदीव्याख्या-को अन्तिम पुष्पिकामा स्वयं लेखेका छन् ।

चौतारादेखि अलि तल सुकृतिको राम्रो खेत छ । तर संसार यस्तै हो । रावणको लङ्का राम्रो थियो । रामको अयोध्या पनि राम्रो थियो । तर तरैमा रह्यो। यो कुरा कविले आफैं लेखेका छन् ।[1]

यहाँ यज्ञकुमार पन्तबाट प्राप्त भएको सामग्री पनि प्रस्तुत गर्नु आवश्यक देखिन्छ । यज्ञकुमार पन्तका भनाइअनुसार वसु पन्तका छोरा इन्दिरापति भए। इन्दिरापतिका नौ भाइ छोरा थिए । तीमध्ये लक्ष्मीपति र कान्छा छोरा रमापति मुक्तिनाथ दर्शन गर्न आएका थिए । त्यसै बेला मल्ल राजाहरूले दुवैलाई मूल-पानीमा सुविधा दिएर राखे । तर लक्ष्मीपतिका सन्तान भएनन् । रमापतिका हरिराम, शिवराम, तथा आत्माराम तीन भाइ छोरा भए । तीमध्ये हरिरामका छोरा राधाकृष्ण थिए । शिवरामका शिवदत्त, भवदत्त, रुद्रदत्त तीनै भाइ छोरा भए । आत्माराम सन्तानरहित थिए । शिवदत्तका छोरा विद्यानिधि थिए ।

भवदत्तका छोरा मायादत्त, व्यासदत्त, श्रीदत्त, ज्वालादत्त तथा कान्छा छोरा सुकृतिदत्त भए । रुद्रदत्तका पनि गुरुदत्त, ऋषिदत्त, नागदत्त, छायादत्त, श्रीनिवास पाँचै भाइ थिए । सुकृतिदत्तका बृहस्पति[2] र पद्मनाभ दुइ भाइ छोरा थिए तथा एउटी छोरी थिइन् । सुकृतिदत्तका छोराहरूबाट कुनै सन्तान भएनन्। यज्ञकुमार पन्तका भनाइअनुसार सुकृतिदत्तकी श्रीमतीको नाम गङ्गाकुमारी थियो । छोरीको विवाह प्रसिद्ध लोहिनी ब्राह्मण परिवारमा भएको थियो ।

भरतराज पन्तका भनाइअनुसार सुकृतिदत्त पन्तकी छोरीको नाम श्रीविद्या थियो । श्रीविद्याको विवाह रङ्गनाथ लोहनीसँग भयो । रङ्गनाथ र श्रीविद्याका छोरा नेपालका प्रसिद्ध ज्योतिषी राधानाथ लोहनी थिए । राधानाथ लोहनी सुकृतिदत्तका छोरीपट्टिका सन्तान थिए भन्नुमा अस्वीकृति नहोला । सुकृतिदत्तले प्रारम्भमा आफ्नै पिता र बाजेसँग पढे, तापनि त्यतिखेर चारैतिर नीलदेव पन्तको लोकोत्तर वैदुष्यको धाक जमेको हुनाले सबैले सल्लाह गरेर नीलदेवसँग पढ्न पठाएका थिए । सुकृतिदत्तले नीलदेव पन्तसँग पढे र वाराणसीबाट दुवै गुरुशिष्य

---

१. अजरामरतापि पूरयोध्या विननाश क्षणभङ्गुरं वपुः ।
स्थितिशालि कियद्दिनन्नराणान्न मुधा मत्सरिणो वुधास्तत् ॥३१॥

२. कविते ! भवितेह को नु मे सरसोक्तेरनुरागभाजनम् ।
इति मा स्म तपस्तपोबलात्सुकृतेः कोऽपि जनिष्यते तथा ॥२५॥
अथवास्ति सुतो वृहस्पतिः परिचर्य्याकुशलस्तवाधुना ।
भविता शिशुपद्मनाभकोऽवरपुत्रोऽपि कियद्दिनैरलम् ॥२६॥

(कार्तवीर्योदय १७ सर्ग)

सँगै नेपाल फर्केपछि मूलपानी ओखलेमा बस्न मन लागेन । अनि ओखले छोडेर काठमाडौं किलागढ (किलागल) मा गएर बसे । सुकृतिको शरीर त्यहीं छुट्यो कीर्ति मात्र शेष रह्यो, हो 'कीर्तिर्यस्य स जीवति' ।

सुकृतिका माहिला दाजु व्यासदत्तका कृष्णदत्त, गीर्वाणदत्त, गिरिधारीदत्त गरी तीन भाइ छोरा थिए । कृष्णदत्तका वाचस्पति, यज्ञदत्त, लक्ष्मीदत्त, प्रद्युम्न, लीलादत्त गरी पाँच भाइ छोरा भए । वाचस्पतिका जेठा छोरा हयग्रीव पन्त थिए । हयग्रीवका जेठा छोरा यज्ञकुमार हुन् । पन्तपरिवार मूलतः वैष्णव भएका हुनाले लक्ष्मीनारायण अथवा रामलाई कुलदेवता मान्दछन् । तन्त्रसाधना गर्ने हुनाले तारालाई इष्टदेवता मान्दछन् । हयग्रीव पन्तको ७३ वर्षको उमेरमा वि. सं. २०३१ मा देहावसान भयो । हयग्रीवले आफ्ना बाजे कृष्णदत्तसँग व्याकरण पढेका थिए । गणित र फलित ज्यौतिष सुकृतिदत्तका छोरीपट्टिका नाति प्रसिद्ध ज्योतिषी राधानाथ लोहनीसँग पढेका थिए । हयग्रीव व्याकरण, ज्योतिष र पुराणमा पनि दक्ष थिए । हयग्रीव भइन्जेल बागलुङ र पाङ्का ज्योतिषीहरूलाई जनताले बिर्सिएका थिएनन् । पुराना बूढापाकाहरूको भनाइअनुसार हयग्रीव पन्तको र सुकृतिदत्त पन्तको रूपमा कुनै अन्तर थिएन । सुकृतिलाई देख्ने पुराना बूढाहरूले हयग्रीव पन्तलाई देखेर सुकृतिदत्त नै भनेर मान्थे अरे ! हयग्रीव भन्थे रे– मभन्दा धेरै पुराना बाजे, साथै उहाँको यश र विद्वत्ताको छेउमा पुग्न मलाई सय जन्म लाग्छ, त्यसैले मलाई लज्जित नपार्नुहोस् । कुन्नि, यो कुरा कहाँसम्म सत्य हो ! यसलाई यहीं बिसाइन्छ ।

वि. सं. १९०६ सम्म सुकृतिदत्तहरू चारै भाइ सँगै रहेछन् । १९०६ चैत्र १२ रोज २ का दिन पुस्तक बण्डा गरेका रहेछन् । त्यस बण्डापत्र कागजमा लेखेअनुसार जेठा दाजु व्यासदत्तको बण्डामा १०६ किताब परेका रहेछन् । तर त्यो पत्र ठीकसँग पढ्न सकिन्न । केवल संवत् मात्र पढ्न सकिन्छ । निकै पुरानो भएकाले अव्यवस्थित छ । सुकृतिदत्तको अन्तिम पारिवारिक जीवन राम्रो थिएन भन्ने कुरा यी कागज पत्रहरूबाट बुझिन्छ । तर अन्तिमसम्म समग्र शास्त्र प्रातःस्मरणीय महामहोपाध्याय नीलदेव पन्तसँग पढेर नेपाल फर्केपछि सुकृतिदत्त प्रायः बागलुङबाट विरक्त रहेको बुझिन्छ । जे भए पनि उनी महान् नेपाली आमाका छोरा थिए । आफ्नो जीवन कालमा आफ्ना रचना प्रकाशित देख्न पाएनन् । उनलाई आफ्नो अमूल्य रचनाको दुर्व्यवस्था हुने डर थियो । त्यसैले उनी चिन्तित थिए र राजधानीमै बसोवास गर्दा केही व्यवस्था भइहाल्ला कि भनेर काठमाडौंमै बास गर्न पुगेका थिए ।

योग्य गुरुका योग्य शिष्य

संस्कृतका नेपाली विद्वान्हरूमध्ये म. म. नीलदेव पन्त साक्षात् सरस्वती मानिन्थे। नीलदेव पन्तको विशेष गुणगान गर्ने र उनलाई देवताझैं मान्नेहरू बङ्गालको शान्तिपुर, नदिया, कृष्णनगर, भाट्टपाडा आदिमा आज पनि बसेका छन्। ६४ वर्षका महिमानन्द भट्टाचार्य, ६२ वर्षका श्रीजीव न्यायतीर्थ, ६६ वर्षका ताराचरण स्मृतितीर्थ, आदिका मुखबाट लेखकले श्रद्धापूर्वक सुनेको छ। नीलदेवको विद्याध्ययनक्षेत्र पनि मायापुर तथा भाट्टपाडा नै थियो। पछि वाराणसीमा आएर बसे। बुलानालाको नेपाली राजगुरुको भवन भनेर जानिने भवन शुरूमा नीलदेव पन्तको घर थियो। पछि राजगुरु विजयराज, हेमराज आदिले लिएका हुन्। म. म. नीलदेवजीले त्यसै घरमा बसेर मिथिलाका राजगुरु म. म. चित्रधर मिश्रलाई मीमांसा शास्त्र पढाएका थिए, म. म. सीताराम शास्त्रीलाई नव्यन्याय र म. म. सुब्रह्मण्य शास्त्रीलाई अद्वैतादि वेदान्त पढाएका थिए। त्यसै घरमा बसेर सुकृतिदत्त पन्तले म. म. नीलदेव पन्तबाट समस्त शास्त्र पढेका थिए। यो समय लगभग वि. सं. १८७० को थियो। १९०१ मा दुवै गुरुशिष्य काठमाडौं पसेर मखनटोलमा संस्कृत विद्यालय स्थापित गरे। यस विद्यालयका संस्थापक म. म. नीलदेव पन्त थिए। परन्तु विद्यालय धेरै चल्न सकेन।[1] किनभने राणा-

---

१. नीलदेव पन्त र वाचस्पति पन्तले अर्कै विद्यालयमा पढाउन थालेका थिए। यस बारेमा श्रीशरद्चन्द्र भट्टराईको लेख मननयोग्य छ।

पण्डितराज राजेश्वर शास्त्री पं. पद्मप्रसाद भट्टराईका सहपाठी तथा भारत प्रख्यात विद्वान् हुनुहुन्थ्यो। पं. नीलदेव पन्तको शिष्यपरम्पराको प्रामाणिक ज्ञान राख्नेहरूमध्ये स्व. राजेश्वर शास्त्री पनि एक हुनुहुन्थ्यो। आफ्ना मातामह म. म. सुब्रह्मण्य शास्त्रीबाट उहाँले विद्याध्ययन गर्नुभएको हो। सुब्रह्मण्य शास्त्री नीलदेवजीसँग आफूले पढ्दा घटेका अनुभवहरू आफ्ना नातिलाई सुनाउने गर्थे रे। सुकृतिदत्त पन्तसँगका आफ्ना साहचर्यका घटनाहरू पनि सुब्रह्मण्य शास्त्रीबाट स्व. राजेश्वरजीले सुन्नुभएको थियो। सुकृतिदत्त पन्त नीलदेव पन्तका नै छात्र हुन् भन्ने प्रामाणिक इतिहास उहाँबाटै प्राप्त भएको हो। वि. सं. १९०० तिर नीलदेव र सुकृतिदत्त दुवै गुरुशिष्य नेपाल पसेको, तात्कालिक नेपाली शासकद्वारा नीलदेवको उचित सत्कार नभएको, वाराणसीमा महादेवको मूर्ति (ललिताघाटको नेपाली मन्दिर) स्थापना गर्दा गरिएको कर्मकाण्डलाई नीलदेवले अशास्त्रीय घोषणा गरेको, जङ्गबहादुरले नीलदेवको अपमान गर्न खोज्दा 'खसा: प्रत्यक्षराक्षसा:'

हरूको शासन थियो। नीलदेवले जङ्गबहादुर र जङ्गबहादुरले नीलदेवलाई मान्दैनथिए। त्यसैले विद्यालय चलेन। तर त्यस विद्यालयका अध्यापक सुकृतिदत्त पनि थिए। यसरी काठमाडौंमा बसेर सुकृतिदत्तले आफ्ना यशस्वी रचनाहरूमध्ये कार्तवीर्योदय महाकाव्यलाई समाप्त गरेका थिए। उनले काव्य समाप्तिका बारेमा स्वयं यस्तो लेखेका छन् —

नागेन्द्रनेत्रनवभूमितविक्रमाब्दे
वैशाखमासि सितपक्षतृतीयतिथ्याम्।
श्रीकार्तवीर्यचरितोदितकाव्यमेनत्
श्रीतारिणीकरुणया परिपूर्णमासीत् ॥

यी पङ्क्तिहरूको अध्ययन गर्दा वि. सं. १९२८ मा कार्तवीर्योदय महाकाव्य सुकृतिदत्त पन्तले पूरा गरेका रहेछन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

लोकोत्तर वैदुष्य

सुकृतिदत्त सूरिले आफ्नो नम्रता कालिदासले जस्तै देखाएका छन्। सुकृतिदत्त सूरिको स्पष्ट उक्ति यस श्लोकमा प्रकट भएको छ—

सन्तस्सदैव कटुदन्तनिवृत्तचित्ता
वित्तागुणैस्सुनिपुणैरतिबुद्धिमन्तः।
ते पक्षगा मम भवन्तु भवन्तु येषां
कारुण्यतो व्रजति सर्वकलाकलापः ॥

(कार्तवीर्योदय १।८)

तर अनावश्यक नम्रता पनि दुर्गुण नै हो। अर्काले तपाईं नभनी आफैले मपाई भन्नु पनि उचित कुरा वा शिष्टाचार होइन। तर 'तपाईं' भन्ने संसारमा कोही छैनन् भने आफ्नो परिचय आफैले दिनु घमण्ड अथवा अपराध होइन।

कविले गर्वोक्तिका साथमा आफ्नो महाकाव्य अध्येताका बारेमा भनेका छन्—

भनेको आदि कर्णपरम्पराबाट सुनिएका कुरा प्रामाणिक नै देखिन्छन् भन्ने स्व. पण्डितराज राजेश्वरजीको कथन थियो।

आफ्ना कुनै पनि ग्रन्थमा सुकृतिदत्तले आफ्ना गुरुको नामोल्लेख गरेका छैनन्, यो चाहिं उदेकलाग्दो र खोजी गर्नैपर्ने विषय भएको छ।

फणिपतिभणितिप्रविष्टचेता उदयनवाचि विशारदः स्मृतिज्ञः ।
भरतवचनभारतोक्तिविज्ञो मम कृतिदर्शनमातनोतु विद्वान् ॥

(कार्तवीर्योदय १७।१७)

अर्थात् पतञ्जलिकृत महाभाष्य अर्थात् व्याकरण, उदयनका वाणी, प्राचीन न्याय, पुराण तथा स्मृतिहरूमा विशारद, भरतको नाट्यशास्त्र तथा महाभारत यी ग्रन्थहरूमा प्रवेश भएको विद्वान्‌ले यस महाकाव्यको अध्ययन तथा मनन गर्न सक्छ, सबै विद्वान्‌हरूको वश चल्ने छैन । किनभने गुरुकृपाले कतिपय' पद-योजनाहरूमा देवगुरु बृहस्पति पनि पछि पर्नेछन् । मजस्तै परिश्रमी शास्त्र-व्यसनीले मात्रै त्यो भेउ पाउन सक्छ ।

हो पनि, कार्तवीर्योदय महाकाव्यको गम्भीर अध्ययन गर्दा महाकविको सुकृतिदत्त पन्तको उपर्युक्त उक्ति गर्वोक्ति होइन अपितु वस्तुसत्य हो भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ । कविले आफ्नै शब्दमा यसो पनि भनेका छन् –

हामीजस्तै रागद्वेषरहित विद्वान्‌हरूले तुलना गर्नुहुने नै छ । तर श्रीहर्षको कविता तुल्य छ कि अथवा हीन छ ? त्यो सत्य भन्नुहोला । किनभने झूटो बोल्नुभन्दा ठूलो पाप अरू छैन । कालिदास, भवभूति, मुरारि, माघ र श्रीहर्ष आदि आफ्ना काव्य, नाटक, महाकाव्यरूपी शरीरले कल्पसम्म रहेझैं म पनि यस संसारमा रहनेछु ।

सुकृतिदत्त सूरिले अन्य ग्रन्थहरूमा झैं नैषधीय क्रोडपत्रमा पनि लोकोत्तर वैदुष्यको परिचय दिएका छन् । यिनी तन्त्र, ज्यौतिष, न्याय, व्याकरण, वेदान्त, साहित्य, महाकाव्य, नाटक, गद्य तथा टीका आदि लेखेर श्रीहर्षसँग प्रतिद्वन्द्विताम उभिने प्रथम नेपाली आमाका छोरा देखिन्छन् । कार्तवीर्योदय महाकाव्यका सर्गहरूमा छन्द, अलङ्कार, रस, ध्वनि तथा शब्दरचना, व्याकरणका प्रयोगहरूबाट महाकविको लोकोत्तर वैदुष्य स्वयं प्रष्फुटित भएको छ । विज्ञ जनले उतैबाट जान्नुहुनेछ ।

सुकृतिको अन्तिम जीवन

सुकृतिको अन्तिम जीवन दुःखको ज्वालामा थियो भन्ने इतिहास उनको शब्दावलीबाट स्पष्ट हुन्छ । हुन त हाम्रो समाज यस्तै हो । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

---

१. कतिपयपदयोजनासु वाचस्पतिरनुयातु तुलाङ्गुरोः प्रसादात् ।
अहमिव न निबन्धगाढबन्धे प्रभुरयमस्ति सुरक्षितीक्षितस्तः ॥

(कार्तवीर्योदय १७।१८)

भोकै मरे भन्छन् । सुकृतिजस्ता अलौकिक राष्ट्रका प्रतिभाले दुःख पाएनन् होला भन्न सकिन्न । सुकृतिको कार्तवीर्योदय महाकाव्यप्रति सारै माया थियो । यसलाई पूरा गर्दा जीवनभरि आर्जेका विद्वत्तालाई खर्च गरे । अन्तिम रचना वा कान्छा छोरा (कार्तवीर्योदय) प्रति सबै आमाबाबुको माया ममता अधिक हुन्छ । दुवै दाजुहरू (बृहस्पति र पद्मनाभ) लाई भाइलाई पनि अंश दिनु है भनेर छोडेका रहेछन् । जान्नु न तान्नु घचेटि माग्ने राल सिंगान पुछ्नेहरूलाई ताडना दिंदै सुकृतिले विज्ञ जनहरूले दूध पानी छुट्टयाउने विश्वास गरेका छन् । अन्तिममा महाकविले रामको अयोध्यापुरी त नाश भयो भने म जस्ताको जीवन कति दिन रहला र ? भनेका छन् । वश यी नै पङ्क्तिहरू कोरिंदै गरेका वेलासम्म सुकृति भौतिक कीर्तिले शेष रहे होलान् । पछि यस दुःखी जीवनलाई यस अबुझ समाजमा देखाउन नपरोस् भनेर सदाका लागि त्याग गरे । तर सुकृति आज पनि हाम्रा अगाडि ज्यूँदै छन्, अमर छन् ।

⁂

सुकृतिका रचना

व्रीह्यादिसूत्राष्टकवृत्ति

बहुप्रतिभाशाली महावैयाकरण सुकृतिदत्त पन्तले पाणिनिको व्रीह्यादिसूत्र-माथि विवृति लेखेका छन् । यो ग्रन्थ राष्ट्रिय अभिलेखालय (ल. सं. प. ३८७४। विषय सं. ५५७ तथा प. सं. ७८) मा छ । यो ग्रन्थ पूरा भएजस्तो लाग्दैन, तर पनि यस विवृतिबाट सुकृतिदत्त कस्ता वैयाकरण थिए भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। जहाँ पनि सुललित–आलङ्कारिक पदावली रचनाको माधुर्यमा डुबेको हुन्छ, त्यहाँ व्याकरण जस्ता शुष्क विषयलाई सरस माधुर्य प्रदान गर्ने कला सुकृतिबाहेक अरू-मा हुन सक्तैन भन्ने मलाई विश्वास छ। उनका 'व्रीह्यादिसूत्राष्टकविवृति' को मङ्गलश्लोक विज्ञजनसमक्ष प्रस्तुत छ —

यामादिमायां रमणीस्वरूपां लसन्मणिद्योतितवर्मभाजाम् ।
नानास्त्रविभ्राजिकरां स्तुवन्ति तारास्तु सा निखिलवाङमयदर्शिनी नः ।।१।।
नत्वा मुकुन्दचरणाम्बुजमादरेण गोवर्द्धजातभगवद्वचनानुसारात् ।
प्राचीननव्यपथपान्त इमां सुकीर्तिः[1] सूत्रेऽष्टके मुनिकृते विवृतिं करोति ।।२।।

भाष्यादूर्ध्वं कुणिप्रभृतिभिर्वामनाद्यैस्ततोऽर्वाक्
सूत्रे दाक्षीसुतमुनिकृते कल्पितैवास्ति वृत्तिः ।
न्यूनाधिक्यं किमपि मनसा तत्र सञ्चिन्त्य नूत्नां
वृत्तिं कुर्वे पृथुहितकरीमिष्टवाक्यादियुक्ताम् ।।३।।

भाष्यं भाष्यत एव सम्प्रति जनैर्नैवार्थतो गम्यते
विच्छिन्ना पदमञ्जरी विरहिता नो काशते काशिका ।
कौमुद्यो निखिलाश्च शेखरपथाद्वक्राः सनक्रापगा-
तुल्यास्तच्छिशवः श्रयन्तु सुगमां वृत्तिं मदीयामिमाम् ।।४।।

---

१. सुकृतिदत्त पन्तका नामका बारेमा धेरै मानिस भ्रममा परेको देखियो। कसैले 'सुकृति' नै उनको असली नाम हो भनेर लेखेका छन्, भने कसैले 'सुकीर्ति' ठीक हो भनेर लेखेका छन् । स्वयं ग्रन्थकर्ताले दुवै नाम प्रयोग गरेका छन् ।

साहसं मम संवीक्ष्य बालोपकृतये कृतम्
सहसा सहसा मा भूत् सहसामा बुधावलिः ।।५।।

अष्टाध्यायीं पठतामभीष्टसिद्धये ...

सुकृतिदत्त पन्तले विश्वेश्वर पाण्डेयको 'वैयाकरणसिद्धान्तसुधानिधि' जस्तै अष्टाध्यायी ग्रन्थमाथि यो विवृति लेखेको हुनुपर्छ । तर वर्तमानमा उपलब्ध विवृति पूरा छैन । व्रीह्यादिसूत्राष्टकविवृतिजस्ता महत्त्वपूर्व ग्रन्थको तिथिमिति भने देखिएन ।

परिभाषेन्दुशेखरक्रोडपत्र

अठारौं शताब्दीतिर नागेश भट्टले बनाएका शब्देन्दुशेखर' तथा 'परिभाषेन्दुशेखर' दुवै ग्रन्थ नव्यव्याकरणका परम्परामा विश्वविख्यात छन् । परिभाषेन्दुशेखरमा सुकृतिदत्तले बनाएको क्रोडपत्र पनि प्रसिद्ध भइसकेको छ । जर्मन विद्वान् पोलथिमेलाई पनि यसबारे थाहा थियो र उहाँले ''नेपालका विद्वान् सुकृतिदत्त पन्तका 'शेखरक्रोडपत्र' तपाईंले पढ्नुभएको छ ?'' भनेर मलाई सोध्नुहुन्थ्यो । ''किं सुकृतिदत्तस्य क्रोडपत्राणि अवलोकितानि ?'' भनेर एउटा विदेशीले संस्कृतमा आफ्नो देशको विद्वान् र उनको रचनाबारे प्रश्न गर्दा मनमा अवश्य खल्लो लाग्यो । ती विदेशी विद्वान्लाई अप्रकाशित 'क्रोडपत्र' का बारेमा कसरी थाहा भयो ? तर प्रश्न गर्नेहरूबाट धेरै ठूलो ज्ञान उपलब्ध हुँदो रहेछ भन्ने ज्ञान पनि भयो । एक–दुइ घण्टा नै भए पनि पोलथिमेसँग प्रयागमा खूबै राम्रो वार्तालाप भएको थियो । उहाँ संस्कृत सम्मेलनमा भाग लिन आउनुभएको थियो । पोलथिमेलाई 'शेखरक्रोडपत्र' का साथै कार्तवीर्योदय महाकाव्यको सातौं र आठौं सर्गका शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको बारेमा पनि जानकारी रहेछ ।

शेखरक्रोडपत्रको मङ्गलाचरण सुकृतिदत्तले यसरी लेखेका छन्—

श्रीमत्पतञ्जलिपदाम्बुजमादरेण
चित्ते विचिन्त्य सुकृतिः कृतिनां कृतेऽद्य ।
काञ्चिद्विचारमतिदेशविधौ विधत्ते
दृष्टिं क्षिपन्तु विबुधावयपात्रसन्तः ।।१।।

यो क्रोडपत्र राष्ट्रिय अभिलेखालय (ल. स. पं. ६१९० । विषय सं. ६४५)-मा छ । तर यहाँको क्रोडपत्र पूरा भएजस्तो लागेन । परिभाषेन्दुशेखरमा विद्वत्ताको भेउ नपाई चेउ खानेहरूलाई ताडना गर्दै सुकृति लेख्छन्—

दुरूहाणां पदार्थानां परिभाषेन्दुशेखरे[1] ।
विकाशयन्त्यां टीकायामस्यामज्ञो न खेलतु ॥

सुकृतिदत्तजस्ता विद्वत्कुलधौरेयले यो ताडना गर्न उचितै लाग्छ । आफू गर्न नसक्ने अर्कालाई पनि गर्न नदिनेहरूलाई अवश्य सुकृतिदत्तको उपर्युक्त वचन विन्यासले पोल्नेछ । यही वचन दूध–पानी छुट्टचाउनेलाई अमृत हुनेछ ।

शक्तिवादक्रोडपत्र

महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ 'शक्तिवाद' मा पनि टिप्पणीका रूपका कलम चलाएं छाडे सुकृतिदत्तले । शक्तिवादजस्ता दुरूह ग्रन्थका टिप्पणीहरूमा पनि ग्रन्थलाई स्पष्ट पार्न उनले यसरी लेखेका छन् —

जातिवाचकपदार्थस्येत्यर्थः । तेन तदादितस्तथाननुभवेऽपि न क्षतिः । ज्ञान-शक्तिपक्षोऽग्रे मूल एव प्रपञ्चितो दूषितश्चेति नात्र पुनर्दोषोद्भावना कृता । व्याख्यातश्च तत्र तत्रास्माभिरितीहोपरम्यते । शिवमस्तु । इति सुकृतिदत्तकृता शक्तिवादटिप्पणी ।[2]

नैषधीय क्रोडपत्र

सुकृतिको अर्को रचना अत्यन्त प्रख्यात नैषधीयमहाकाव्यको 'क्रोडपत्र' हो । त्यसको मङ्गलश्लोकमा सुकृति भन्छन्—

श्रीमद्भुवनाथ (?) पदारविन्दमरन्दमनोमिलिन्दः ।
एकांत (?) कृति कोऽपि कृति विधत्ते हीरात्मभूधीरवचां सुसिध्यै ॥१॥
मान्योक्तिवद्भवतु तस्य कवीश्वरस्य वाणीं नवां बहुलदूषणदूषितेति ।
श्रीहर्षधीरकवितापदमेकमेव चाख्याति कोऽपि सुकृतिः कृतिनां हिताय ॥२॥
ज्ञानेन्द्रभिक्षोरज्ञानाच्छ्रीहर्षकविर्गिरि (?) ।
सङ्क्रान्ताऽज्ञानध्वान्तघ्नो द्वादशार्काः समुत्थिताः ॥३॥

यी श्लोक शुद्ध पढ्न सकिने स्थितिमा छैनन् । यस्तै पङ्क्ति पनि शुद्ध पढ्न

१. राष्ट्रिय अभिलेखालय (व्याकरणविषय ल. सं. प. ३७७६ । वि. सं. २२३ । प. सं. २१) ।

२. राष्ट्रिय अभिलेखालय (न्यायविषय पं. ल. ६६४३ । वि. सं. ५६२ (ख); पं. ६६४४ शक्तिवाद) ।

निषर्क गाह्रो छ । तथा हि 'हंसं तनौ सन्निहिते चरन्तम्' इत्यादि श्लोकको पूरै टीका लेखिएको छ ।[1] तर बाहिरको खोलमा चाहिँ 'क्रोडपत्र भनेर लेखिएको छ । एक श्लोकको पनि 'क्रोडपत्र' पूरा देखिदैन । सुकृतिदत्तले त पूरा लेखेका थिए होलान् । त्यसको सुरक्षा गर्नेहरूले पूरा सुरक्षा गर्न सकेनन् । यताबाट पूरा नैषधमा सुकृतिको टीका भएको सङ्केत मिल्छ ।

सुकृतिको नैषधमाथि कस्तो अधिकार थियो ? कुन ढङ्गको आलङ्कारिक पाण्डित्य थियो ? भन्ने प्रत्यक्ष प्रमाण नैषधको उपलब्ध 'क्रोडपत्र' नै भएको छ । ठाउँठाउँमा यिनले नैषधकारलाई प्रतिद्वन्द्वीको रूपमा उभ्याएर लेखेको स्पष्ट बुझिन्छ । कतैकतै श्रीहर्षको अलौकिक पाण्डित्यलाई पनि पानीमा नून मिलेर एकाकार भएजत्तिकै पारेको छ । यस पक्षमा सुकृतिको वा श्रीहर्षको अन्धभक्त नभई दूधपानी छुट्ट्याउने हंसको आवश्यकता छ । श्रीहर्षप्रति गर्नुपर्ने कर्तव्य सुकृतिले आफ्नो क्रोडपत्रको मङ्गल श्लोकमा भनिसकेका छन् । तुलनात्मक-अध्ययन गर्दा सुकृति र श्रीहर्ष व्याकरणदेखि लिएर भाषाविज्ञानसम्म पनि परस्पर तुलनीय छन् भन्न सकिन्छ ।

परन्तु अहिले उपलब्ध 'नैषधीयक्रोडपत्र' जम्मा २३ पाना मात्रै छ, त्यो पनि पुरानो जीर्ण-शीर्ण भएकोले सुवाच्य छैन । त्यति नै भए पनि कूर्माचलीय विद्वान् तारादत्त पाण्डेयले कतैबाट हात पारेर राखेका रहेछन् । त्यहाँबाट सारेर म. म. नित्यानन्द पर्वतीयका दौहित्र (भू. पू. उ. शि. सचिव उत्तर प्रदेश) श्रीगोपालदत्त पाण्डेय (व्या. आ. एम. ए.) बाट सौजन्यपूर्वक प्राप्त भयो र हेर्न पाइयो ।

क्रोडपत्रमा सुकृतिदत्त पन्तले श्रीहर्षको नैषधीयचरित महाकाव्यलाई मध्यम काव्यको संज्ञा दिएका छन्, सिद्धान्तकौमुदीको तत्त्वबोधिनी टीकाकार ज्ञानेन्द्रभिक्षुको त सातोपुत्लो उडाएका छन् । सुकृतिको अलौकिक वैदुष्यको झल्को यो क्रोडपत्रमा देखन पाइन्छ । तर ग्रन्थ पूरा छैन, यही नै दुःखको कुरा छ ।[2]

---

१. हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम् ।
ग्रहीतुकामादरिणाशयेन यत्नादसौ निश्चलतां जगाहे ।।

(नैषधीय चरित ३।४)

२. नैषधीय क्रोडपत्रको बाहिरी खोलमा यस्तो लेखेको छ—
कविजीवनचरितमेतन्नयपालदेशवासिनां सुप्रसिद्धतरमेवास्ति किल ... ... इत ८ पूर्वं पञ्चत्रिंशद्वर्षे आर्यघट्टे वागमतीतीरे पशुपतीश्वरसन्निधौ ... गण्डकी-

रसमाला तथा रसिकरञ्जनी

सुकृतिका उपलब्ध ग्रन्थमध्ये रसको विषयका ग्रन्थ 'रसमाला' र 'रसिकरञ्जनी'[१] हुन् । महाकवि सुकृतिदत्त पन्तले यी दुवै ग्रन्थहरूको नैषधी क्रोडपत्रमा स्वयं उल्लेख गरेका छन् । क्रोडपत्रमा 'वैदर्भी रीतिः, माधुर्यो गुणः द्राक्षापाकः, मध्यमकाव्यम्, उपजातिच्छन्दः । एतेषां लक्षणानि मत्कृतलक्षणानि मत्कृतरसमालारसिकरञ्जन्योर्विलोकयितव्यानि' भनेर लेखेका छन् । दुर्भाग्य यी ग्रन्थ हेर्न पाएको छैन । यी दुवै ग्रन्थ रीति रस, छन्द, अलङ्कार, जाति गुण आदि समस्त आलङ्कारिक सामग्रीहरूले भरिएको हुनुपर्छ । साथै यी पनि प्र ग्रन्थजस्तै विलक्षण वैदुष्यपूर्ण हुनुपर्छ भन्ने मलाई लागेको छ ।

व्युत्पत्तिवादटिप्पणी

यस ग्रन्थको उल्लेख पनि क्रोडपत्रमा भएको छ । मैले त शङ्का मात्र गरें

तीरनिकटवर्तीवागलुङदेशनामजस्सकलशास्त्रपारदृश्वा ... राजसम्मानादिकलब्ध साप्तपौरुषी निजसाहित्यादिविधी चाधीत्य बहून् ग्रन्थांश्च सम्यक् टीकाभिस्स मलङ्कृतस्वतन्त्रतन्त्रापि संस्थाप्य राजभि राजगुरुमान्यताश्चानुभूय पुत्रादीनध्याप योगानुभवञ्च लब्ध्वा निजरामपादानुकम्पयाभिमतध्यानलब्धपरमनिर्महोदधे निममज्ज, निजकलेवरञ्च जहौ, तदेतत्सर्वं तदीयरचनानां गद्यपद्यमयमूलटीका ... स्वयमेव सर्वं लिलेखेति शिवम् ।

यो लेख ग्रन्थसङ्ग्रहकर्ता स्व. तारादत्त पन्तले लेखेको हुनुपर्छ । नैषधको यो उपलब्ध प्रति तारादत्त पन्तबाट म. म. नित्यानन्द पन्तका हातमा आएको हो । त्यसपछि नित्यानन्द पन्तका दौहित्र गोपालदत्त पाण्डेयका हातमा सुरक्षित हुन पुग्यो । तारादत्त पन्त साहित्यशास्त्रका धुरन्धर विद्वान् थिए । तारादत्त पन्तको पनि 'भूगोलकाव्यम्' प्रकाशित छ । सुकृतिदत्त पन्तका बारेमा जति सुने-जानेका थिए, यिनैले लेखेर छोडे । सुकृतिका क्रोडपत्र र कार्तवीर्यो दय महाकाव्यबाट तारादत्त पन्त पनि सारै प्रभावित थिए । नत्र उनी जस्ता तस्ता कसिङ्गर बटुलेर राख्ने पण्डित थिएनन् । विद्वत्ता नभएको किताब लिएर आउने मान्छेलाई त्यसै पुस्तकले कटारो हानिहाल्ने विद्वान्ले सुकृतिको सुकीर्ति लाई राखिदिए ।

१. सुकृतिले यस ग्रन्थको उल्लेख अष्टपदीव्याख्या 'भावामृत' मा पनि गरेका छन् । उदाहरणचन्द्रिका, रत्नावली, रसिकरञ्जनी, शृङ्गारशतकम् आदि लेखेर 'भावामृत' व्याख्या लेखिसक्दा उनी बीस वर्षका थिए !

थिएँ, परन्तु रहेछ । यस तथ्यलाई केलाउन क्रोडपत्रमा निकै परिश्रम गर्नुपऱ्यो । तर परिश्रमको फल मीठो हुन्छ, यो सत्य हो । सुकृतिले ज्ञानेन्द्र भिक्षुको जोडदार खण्डन गर्दै जाँदा व्युत्पत्तिवादमा पनि आफूले टिप्पणी लेखेको इतिहास लेखे—

विवेचितश्चै तदस्माभिर्व्युत्पत्तिवादटिप्पण्यां सप्तमीकारकप्रकरणेऽधिका जिज्ञासुभिस्तत्रैवावलोकनीयम् ।

उपर्युक्त पङ्क्तिले पूरै 'व्युत्पत्तिवाद' मा आवश्यक स्थलहरूमा उनले टिप्पणी गरेका रहेछन् भन्ने कुरा स्पष्ट पारेको छ । नत्र केवल सप्तमीकारकमा टिप्पणी लेख्नु कुनै तुक बस्दैन । किनकि व्युत्पत्तिवादको उल्लेखनीय स्थल सप्तमीकारकभन्दा अरू उल्लेखनीय छन् । जे भए पनि नैयायिकधुरन्धर–सुकृतिदत्त पन्तको महत्त्वपूर्ण र लोकोत्तर वैदुष्यपूर्ण कलम व्युत्पत्तिवादमा पनि चलेको छ भन्ने कुरामा दुइ राय हुने छैन ।

शब्दशक्तिप्रकाशिकाटीका तथा गादाधरीटीका

सुकृतिदत्तको अर्को ग्रन्थ हो जगदीश भट्टाचार्यको 'शब्दशक्तिप्रकाशिका' । विद्वान्हरू भन्छन् 'जगदीशस्य सर्वस्वं शब्दशक्तिप्रकाशिका' । जगदीशले आपना जीवनभरि तपस्या गरेको पाण्डित्य शब्दशक्तिप्रकाशिका भन्ने ग्रन्थमा देखाएका छन् । यसमा विद्वान्हरूको दुइ मत हुने ठाउँ छैन ।

'शब्दशक्तिप्रकाशिका' मा टीकाटिप्पणी लेखेको कुरा नैषधको क्रोडपत्र मा सुस्वयं कृतिले लेखेका छन् । भट्टोजि दीक्षितको 'प्रौढमनोरमा' र 'गुणरत्नमहोदधि' को उद्धरण दिंदै ज्ञानेन्द्र भिक्षुको खण्डन गर्दा 'जगदीशगदाधरादिनिबन्धेषु प्रपञ्चितश्चास्माभिः' भनी लेखेका छन् । नैयायिक साम्राज्य धुरन्धर गदाधरको शक्तिवाद र व्युत्पत्तिवादमा भएको टिप्पणी त स्पष्टै भएको छ । परन्तु जगदीशको निबन्धमा 'प्रपञ्चितश्चास्माभिः' भन्ने शब्दले 'निबन्धेषु' भन्ने शब्दसँग सामञ्जस्य राख्दा जगदीशको ग्रन्थमाथि पनि उनले कलम चलाएका रहेछन् भन्ने स्पष्ट हुन आउँछ । परन्तु जगदीशको कुनचाहिँ ग्रन्थमाथि कलम चलेको हो; त्योचाहिँ ग्रन्थ प्राप्त नभएसम्म अनुसन्धानकै विषय भएको छ । जगदीशको निबन्ध र शब्दशक्तिप्रकाशिका यी दुइमा टिप्पणी गरेको हुनु धेरै सम्भव छ, किनभने सबै महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरूमा मात्र सुकृतिको कलम चलेको देखिन्छ ।

शब्देन्दुशेखरक्रोडपत्र

नागेशको पाण्डित्य 'शब्देन्दुशेखर' बाट बुझिन्छ । राष्ट्रिय अभिलेखालयमा

भएको पुस्तकसूचीमा 'शेखरद्वयको क्रोडपत्र' भनेर लेखिएको छ । नेपथ्
'क्रोडपत्र' बाट शब्देन्दुशेखरमा पनि सुकृतिदत्त पन्तले टीका लेखेका रहेछन् भन्
बुझिन्छ, किनकि त्यसमा 'अत्र शेखरटीकायां विलोक्य' भनी लेखेका छन् । परन्
त्यो टीका आँखाले हेर्न पाएको छैन ।

मकरन्दस्तुतिटीका

'मकरन्दस्तुति' तन्त्रसम्बन्धी ग्रन्थ हो । यो ग्रन्थ सारै ठूलो त छैन, तर सारै महत्त्वपूर्णचाहिं छ । स्वयं सुकृतिदत्त तान्त्रिक थिए । उनी तारिणी र ताराका ज्यादै भक्त देखिन्छन् । हो पनि तपस्या र उपासनाविना कुनै पनि कार्य सफल हुन सक्दैन । लक्ष्यप्राप्तिका लागि अथवा सिद्धान्तसम्म पुग्नका लागि दृढताका साथ जति तपस्या (कर्म) को आवश्यकता छ उति नै इष्टदेवोपासना पनि आवश्यक हुन्छ । सुकृतिदत्त सकलशास्त्र प्राप्तिका लागि जति तपस्या (कर्म) गर्दथे उति नै आफ्ना इष्ट तारिणीको उपासना गर्दथे भन्ने इतिहासको जानकारी उनकै ग्रन्थहरूबाट पाइन्छ ।

वाचस्पति मिश्रलाई ईमानदार टीकाकार भनेर विद्वान्हरूले मानेका छन् । छवटै दर्शनहरूमा वाचस्पतिका सर्वमान्य टीका भेटिएका छन्, तर यी पङ्क्तिका लेखकले वाचस्पतिका पाँच वटा दर्शनहरूमा मात्र टीका देख्न पाएको छ । जुन शास्त्रमा भए पनि उसैको भएर लेख्न सक्ने वाचस्पतिसँग नेपाली वाचस्पति सुकृतिदत्त तुलनीय देखिन्छन् । शास्त्रसाधना र उपासनाद्वारा उनी विलक्षण नैयायिक, उद्भट वैयाकरण, अलौकिक आलङ्कारिक, महाकाव्यकारका साथै अतुलनीय तान्त्रिक पनि बन्न पुगे । बागलुङले मात्रै पाएको सम्पत्ति होइन, अपितु समस्त नेपालको साझा सम्पत्ति हो सुकृति । अझ भनौं भने नेपालले मात्रै होइन, अपितु समस्त संस्कृतजगत्ले पाएको गौरव हो सुकृति ।

सुकृतिको तान्त्रिक ग्रन्थ मकरन्दस्तुति विशुद्ध तान्त्रिक प्रेमनिधि पन्तका तन्त्रग्रन्थहरूभन्दा कुनै हालतमा कमसल छैन । ग्रन्थाकारमा चाहिं यो सानो छ । प्रेमनिधि शुद्ध तन्त्र र धर्मशास्त्रका विद्वान् थिए; तन्त्रमा विशेष प्रख्यात भए । भास्कर रायपछि तन्त्रजगत् प्रेमनिधि पन्तको धेरै ऋणी छ । यसमा राय बाझ्दैन । परन्तु प्रेमनिधिका प्रभावले सुकृतिले एउटै सानो मकरन्दस्तुतिमा तन्त्र सम्बन्धी पाण्डित्यको कसौटी राखेको कुरा हामीले भुल्नु हुँदैन । यसरी सुकृति आज सुकीर्ति भएर बाँचेका छन् । सुकृतिदत्त पन्तले आफ्ना जीवनकालमा यद्यपि कुनै ग्रन्थ प्रकाशित रूपमा देख्न पाएनन्; तथापि अमर र यशस्वी महाकाव्य कार्तवीर्योदयको चर्चा उनकै समयमा पनि पर्याप्त थियो । आज पनि उच्चकोटिको

विद्वत्समाजमा त्यसको चर्चा छँदैछ । भारतमा वाराणसी, बङ्गाल, काश्मीर, महाराष्ट्र, गुजरात तथा दक्षिण भारत आदिमा कार्तवीर्योदय महाकाव्यको चर्चा–परिचर्चा भएको बारे र सुकृतिको चतुरस्र विद्वत्ताबारे कानले मनग्य रस लिन पाएको छ ।

शृङ्गारसंग्रह

यस ग्रन्थको प्रारम्भका चार श्लोक मात्र प्राप्त भएका छन् । ग्रन्थ पूरा हेर्न नपाए पनि मङ्गलाचरणका श्लोकबाट स्पष्ट बुझिन्छ, 'शृङ्गारसङ्ग्रह' नामक ग्रन्थ सुकृतिदत्त पन्तले लेखेका रहेछन् । चौथो श्लोक यस्तो छ —

श्रीदत्तसुप्रसादेन्दुविवृद्धमतिवारिधिः ।
सुकीर्तिदत्तशर्माहं कुर्वे शृङ्गारसङ्ग्रहम् ॥४॥

सुकृतिदत्त पन्तले कतै पनि आफूलाई पढाउने गुरुहरूको नाम उल्लेख गरे-जस्तो लाग्दैन । कुनै ग्रन्थमा गुरुहरूको उल्लेख भएको छ कि ? त्यो भविष्यले बताउला । 'शृङ्गारसङ्ग्रह' का श्लोकमा भने सुकृतिले आफ्ना माहिला दाजु श्रीदत्त पन्तको नाम आदरपूर्वक उल्लेख गरेका छन् । ग्रन्थका नामले नै यो ग्रन्थ शृङ्गारविषयकै हो भन्ने स्पष्ट पारेकै छ ।

उदाहरणचन्द्रिका

'अधिकन्तु मत्कृतायामुदाहरणचन्द्रिकायां द्रष्टव्यम्' भनेर सुकृतिले यत्रतत्र लेखेको पाइन्छ । 'उदाहरणचन्द्रिका' को उल्लेख पाइनाले पनि सुकृतिदत्त पन्तले उदाहरणसम्बन्धी स्वतन्त्र ग्रन्थ लेखेको थाहा भएको छ । यतिभन्दा धेरै भन्ने कुरा अहिले देखिएको छैन ।

देवीस्तोत्रम्

यो 'देवीस्तोत्र' जम्मा १६४ श्लोकमा रचित छ । यो भावपूर्ण पाण्डित्य-पूर्ण रचना देखिन्छ, साथै दुःखपूर्ण पनि देखिन्छ । यसमा मिति केही नलेखिए पनि यो सुकृतिको अन्तिम रचना हो कि भनेजस्तो लाग्छ ।

विरुदावली

यो ग्रन्थ नेपालका शाहवंशीय राजाहरूको विरुदावली हो । यसमा केही..

श्लोक कार्तवीर्योदय महाकाव्यबाट लिइएका छन् तापनि केही श्लोकलाई हेरफेर पारेर राखिएको देखिन्छ । शेष रचना स्वतन्त्र देखिन्छ । यस विरुदावलीमा पनि १६२ श्लोक छन् । कार्तवीर्योदयमा जस्तै खड्गबन्ध, त्रिशूलबन्ध आदि र कुलकादिको प्रयोग यसमा भएको छ । यसमा कान्तिपुरीको तुलना इन्द्रको अमरावतीसँग गरेको देखिन्छ । पाण्डित्यपूर्ण तथा मनोहर वर्णन गर्ने शैली सुकृतिको बाहेक अरू कसको होला र ?

अष्टपदीव्याख्या भावामृत

यो प्रसिद्ध कवि जयदेवको 'गीतगोविन्दम्' को अष्टपदीको व्याख्या हो । यो व्याख्या सुकृतिदत्तले २० वर्षको उमेर हुँदा लेखेका हुन् । 'अधरे मधुरे वेणुं विन्यस्य ···' बाट शुरू गरेर 'जयति राधाविटः कोऽपि' भन्दै ३ श्लोकमा मङ्गलाचरण गर्छन् । त्यसपछि २० वर्षका युवक बाणभट्टसँग पौंठे खेल्दै ८ पङ्क्तिमा 'बभूव' भन्ने क्रियापद दिने गद्य लेख्छन् । त्यसपछि अष्टपदीको व्याख्या प्रारम्भ गर्छन् । अष्टपदीव्याख्या[1] समाप्त भएपछि यो श्लोक दिइएको छ—

> बाणाङ्कवाजीन्दुमिते सुशाके समागतो विंशतिमाब्धकार्षीत् (?)
> सुकीर्तिदत्तो भवदत्तपुत्रः कृष्णातटे पर्वतनिवृतीदम् ।।५।।

त्यसपछि 'इति श्रीविंशतिवर्षदेशीयसुकृतिदत्तकविकृता वदसीत्याद्यष्टपदीव्याख्या समाप्तिमिता' भनेर लेखेका छन् । यी उपर्युक्त पङ्क्तिहरूले के स्पष्ट पार्छन् भने 'अष्टपदीव्याख्या' र 'शृङ्गारसङ्ग्रह' यी दुवै ग्रन्थ सुकृतिदत्तका प्रारम्भिक कालका रचना हुन् । तर विचार गर्ने कुरा के छ भने २० वर्षको अवस्थामा प्रौढ रचना गर्न सक्ने युवा पाउनु मुस्किलै छ । यद्यपि भारतका आद्य शङ्कराचार्यले त्यो चमत्कार देखाएका थिए भन्छन् । तर मैले प्रमाणचाहिं पाउन सकेको छैन । सुकृतिदत्तको यो प्रमाण पाउँदा हामीले खालि अर्काकै मात्र मुख ताक्ने गरेका रहेछौं भन्ने मनमा लाग्छ ।

---

१. अष्टपदीव्याख्या, विरुदावली, देवीस्तोत्र, उदाहरणचन्द्रिका, शृङ्गारसङ्ग्रह यी हस्तलेख रङ्गनाथ लोहनी र श्रीविद्याका छोरा प्रसिद्ध ज्योतिषी राधानाथ लोहनीका जेठा छोरा दामोदरनाथ लोहनीको घर ठमेल काठमाडौंमा छन् । दामोदरनाथकै सौजन्यले मैले हेर्न पाएको थिएँ । दामोदरनाथ सुकृतिदत्तकी छोरी श्रीविद्याका नाति हुन् । अष्टपदीव्याख्या भावामृत वि. सं. २०४९ मा मैले प्रकाश गराएको छु ।

कार्तवीर्योदय महाकाव्यमा नामोल्लेख भएका ग्रन्थहरू

सुकृतिदत्त पन्तका सम्पूर्ण रचनाहरूमध्ये कार्तवीर्योदय महाकाव्यको पुष्पिका-भित्र गुम्फित ग्रन्थहरूको नामावली महाकविले स्वयं दिएका छन् । महाकविले जानिसकेका रहेछन् कि भविष्यका यी ग्रन्थरत्न हेर्ने कोही हुने छैनन्, अथवा तिनको सङ्कलन गरेर एकै स्थानमा उपलब्ध गराउने कुनै हुने छैनन् ।

१) सिद्धान्तवाद

कार्तवीर्योदयको आठौं सर्गको १०२ श्लोकमा 'सिद्धान्तवादानुज' भन्ने उल्लेख भएको छ । दर्शनको सिद्धान्त हो कि, अलङ्कार अथवा काव्यसिद्धान्त हो या व्याकरणसिद्धान्त हो ? केही भन्न या लेख्ने आधार पाइएको छैन । ग्रन्थ प्राप्त नभएसम्म यो 'सिद्धान्तवाद' सिद्धान्तवादकै रूपमा रहनेछ ।

२) रत्नावली

नवौं सर्गको ११४ श्लोक महाकविले 'रत्नावलीभ्रातरि' भनेर उल्लेख गरेका छन् । रत्नावलीको पनि नामकरणबाहेक परिचय दिने सामग्री पाइएको छैन । नामकरणको दृष्टिले चाहिं यो एउटा नाटिका हुनुपर्छ भन्न लाग्छ । शेष भविष्यले बताउनेछ ।

३) स्फोटवाद

दशौं सर्गको ११६ श्लोकमा 'स्फोटवादानुजे' भनेर उल्लेख भएको छ । यो चाहिं ग्रन्थ वैयाकरणहरूको अष्टविध स्फोटवाद र आलङ्कारिकहरूको ध्वनि बारेको आलोचनात्मक ग्रन्थमध्ये होला ! किनभने ठाउँठाउँमा त्यस्तै सङ्केत गरेको भेटिन्छ । स्फोट र ध्वनिका सम्बन्धमा विचारको आदान प्रदान अनादि सिद्ध कुरा छ ।

४) गङ्गाप्रसाद

एघारौं सर्गको १२१ श्लोकमा 'गङ्गाप्रसादानुजे' भनेर यस ग्रन्थको उल्लेख गरेका छन् । वाराणसीमा बस्दा दुवै गुरुशिष्यको गङ्गास्नान गर्ने घाट 'नारदघाट' थियो । नारदघाटमै सुकृतिले गङ्गाको महिमाबारे रचना गरेको हुनु स्वाभाविक हो । त्यस्तै गङ्गाजीले सुकृतिलाई अभीष्ट फल दिएको वर्णन हुनु पनि स्वाभाविक हुन जान्छ । कुनै कुरा मनमा लिएर गङ्गाजीमा गएर सङ्कल्प गरेको हुन सक्छ । त्यो सङ्कल्प पूरा भयो होला । त्यसैको वर्णन 'गङ्गाप्रसाद' भयो । यो ग्रन्थ आकारमा सारै ठूलो छैन होला ।

५) अलङ्कारचूडामणि

बाह्रौं सर्गको १५८ श्लोकमा 'कविकुलालङ्कारचूडामणि' भन्ने उल्लेख

आएको छ । यसका बारेमा धेरै तर्कवितर्क गरेपछि यो कुनै ग्रन्थको नाम हो भन्ने निष्कर्षमा पुगेको छु । उनका आलङ्कारिक रचनाहरूमध्ये यो रचना ठूलो र सर्वश्रेष्ठ होला भन्ने मनमा राखेको छु । आठौं सर्गमा अलङ्कारहरूको छनोट हेर्दा मलाई लाग्छ उनले ठूलाठूला कविकुल–अलङ्कारचूडामणिहरूको अलङ्कारशास्त्रबारे समालोचना गरेर आफ्नो स्वतन्त्र मतको स्थापना गरेको हुनुपर्छ । मैले जहाँ पनि उनका ग्रन्थहरूको उद्धरण दिने विचार गरेको थिएँ । तर दुर्भाग्यले ग्रन्थ नै प्राप्त भएन ।

६) मन्दारमाला

तेह्रौं सर्गको अन्तिम श्लोकमा 'मन्दारमालानुजे' भनी उल्लेख आएको छ । मन्दारमालाका बारेमा सुकृतिदत्तले बाणभट्टको 'कादम्बरी' जस्तै गद्यकाव्य लेखेको हुनुपर्छ । एउटा मन्दारमाला नामक राम्रो गद्यकाव्य प्रकाशित भएको छ, तर त्यो अर्कैको नाममा छ । पूर्ण रूपमा शोध खोज नगरी यस्ता कुरा भन्न सकिने विषय होइनन् । नीलदेव पन्तका ग्रन्थहरू पनि यसरी नै लुप्त भएको हुन सक्छ ।

७) छन्दःप्रबन्ध

चौधौं सर्गमा 'छन्दःप्रबन्धानुजे' भनी उल्लेख भएको छ । यो आलङ्कारिक छन्दहरूका बारेमा लेखिएको ग्रन्थ हो । यसको नामले नै यो कुरा स्पष्ट बुझाएको छ । प्रचलित छन्दहरूका बारेको समालोचना वा सुकृतिको आफ्नै स्वतन्त्र रचना पनि यो हुन सक्छ, ग्रन्थ प्राप्त नभएसम्म यसै भन्न सकिन्न । जहाँसम्म मलाई लाग्छ कार्तवीर्योदय महाकाव्यमा ठाउँ–ठाउँमा प्रचलित छन्दहरूको उल्लङ्घन भएको देख्दा छन्दविषयमा सुकृतिदत्त सूरिको स्वतन्त्र विचार हुँदो हो !

माथि उल्लिखित ग्रन्थलाई कार्तवीर्योदय महाकाव्यका पुष्पिकाहरूमा सूत्रमा मणि उनेर राखेझैं गुम्फित गरेर राखेका छन् । नैषधीय क्रोडपत्र, रसमाला, रसिकरञ्जनी, व्युत्पत्तिवादटिप्पणी, शब्दशक्तिप्रकाशिका टीका, गादाधरीटीका, शब्देन्दुशेखरटीका यी सात ग्रन्थहरूको उल्लेख नैषधीयक्रोडपत्रमा भएको छ ।

कार्तवीर्योदय महाकाव्य

सुकृतिदत्त पन्तका सम्पूर्ण रचना अलौकिक वैदुष्यले भरिएका छन् । भारत विख्यात विद्वान्हरूले कार्तवीर्योदय महाकाव्यलाई चिनेका छन् । यसरी सुकृतिको सुकीर्ति भने कार्तवीर्योदय महाकाव्यले राखेको देखिन्छ ।

कार्तवीर्य अर्जुन

'कृतवीर्यस्यापत्यं पुमानिति कार्तवीर्यः' कृतवीर्य शब्दमा अपत्यार्थमा 'अण्' प्रत्यय गरेर कार्तवीर्य शब्द सिद्ध गरिन्छ । कृतवीर्य चन्द्रवंशी राजा थिए । कार्तवीर्य उनैका पुत्र थिए । कार्तवीर्यका हैहय, सहस्रबाहु, सहस्रार्जुन, अर्जुन आदि अनेक नाम छन् । कार्तवीर्यको राजधानी महिष्मती थियो ।

कार्तवीर्यले गुरु दत्तात्रेयका योगबलले सहस्र बाहु प्राप्त गरेका थिए । यी सहस्रबाहुले समग्र पृथ्वीमा अधिकार जमाएका थिए । लङ्कापति रावण पनि कार्तवीर्यको फन्दामा परेका थिए । पछि रावणका बाजे पुलस्त्यले छुटाएका थिए । कार्तवीर्यले जमदग्निका आश्रमबाट बाछासहित गाई अपहरण गरेका थिए । कार्तवीर्य चक्रवर्ती सम्राट् थिए तापनि उनलाई जमदग्निका पुत्र परशुरामले युद्धमा मारेका थिए । महाभारतको अनुशासनपर्वमा यो इतिहास स्पष्ट छ । महाकविले भने यस विषयमा कुनै चर्चा गरेका छैनन् ।

उड्डामरेश्वर तन्त्र आदिमा कार्तवीर्यको उद्देश्यले दीपदान दिने विधान छ । वाल्मीकिरामायणमा कार्तवीर्यले रावणलाई लछारेर आफ्नो घरमा बाँधेर राखेको उल्लेख विस्तृत रूपमा गरिएको छ । भागवतमा पनि विशेष चर्चा छ –

अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ।
दत्तात्रेयाद्धरेरंशात् प्राप्तयोगमहागुणः ।।२४।।

न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ।
यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्यजयादिभिः ।।२५।।

(श्रीमद्भागवत ९।२३)

यद्यपि कार्तवीर्यको पुराणहरूको, महाभारतको वर्णन तथा उड्डामर आदि तन्त्रहरूमा भएको वर्णन, शैली र क्रमसमेत मिल्दैन तथापि कार्तवीर्यलाई अद्भुत चमत्कारी विष्णुका अवतार अथवा चक्रावतार मानेर दीपदान दिने र तन्त्रोक्त रीतिले कार्तवीर्यको उपासना गर्ने पद्धति विचित्र छ । तान्त्रिक सम्राट् प्रेमनिधि पन्तले 'कार्तवीर्यसपर्या' लेखेर तन्त्रपद्धतिले उपासना गरेका छन् । सुकृतिदत्त

सूरिले कार्तवीर्योदय महाकाव्य लेखेर नेपाली विद्वद्वृन्दलाई ठूलो सहयोग पुऱ्याए छन् । यसरी कार्तवीर्यार्जुन भूमण्डलमा पूज्य भएका देखिन्छन् ।

महाकवि सुकृतिदत्त सूरिका चरित्रनायक कार्तवीर्य अर्जुनका नामले प्रसि छन् । यस काव्यमा पनि ठाउँ–ठाउँमा अर्जुन संज्ञाको उल्लेख भएको छ । प्रसिद्धि मा आएका अर्जुन जम्मा तीन जना छन् पाण्डुपुत्र अर्जुन, कृतवीर्यपुत्र अर्जुन मालवा देशका राजा अर्जुन । यीमध्ये मालवाका अर्जुन तेह्रौं शताब्दीतिर राजा थिए । प्रसिद्ध विद्वान् हरिहर यी अर्जुनका राजगुरु थिए ।[1] हरिहर अर्जुनको प्रशस्ति लेखेर प्रभूत मात्रामा पारितोषिक पाएका थिए । पाण्डुतन अर्जुन महाभारतका प्रमुख पात्र थिए । महाभारत भीष्मपर्वको केही अंश छुट्या एर 'गीता' नाम राखेर पाठ गर्ने गरेका हुनाले तथा भगवान् कृष्णका साथ अर्जु नाम जोडिएको हुनाले पाण्डुतनय अर्जुन अत्यन्त प्रसिद्ध भएका छन् । परन्तु दुवै अर्जुनभन्दा भिन्नै कृतवीर्यपुत्र अर्जुन थिए । यिनैलाईसह स्रार्जुन, अर्जु सहस्रबाहु आदि नामले पुकारिन्छ । कार्तवीर्योदय महाकाव्यका धीरोदात्तनाय यी नै अर्जुन हुन् । यसमा सन्देह छैन ।

परन्तु महाभारत अनुशासनपर्वको १५२ अध्यायमा वर्णित कार्तवी तथा श्रीमद्भागवत (९।२३।२४) मा वर्णित कार्तवीर्य 'हैहय' होइनन् वाल्मीकि तथा विष्णुपुराणका अनुसार कार्तवीर्यलाई 'हैहय' भन्नु उचित छैन। पाठकवृन्दले यी ग्रन्थहरूका मूललाई लिई विशेष तुलनात्मक अध्ययन गर्नुहुनेछ यहाँ विष्णुपुराणका चतुर्थांशका एघारौं अध्यायलाई जस्ताको तस्तै राखिन्छ–

रजिका सन्तान नहुष थिए । नहुषका छ भाइ छोराहरूमध्ये माहित छोरा ययाति थिए । ययातिका जेठा छोरा यदु थिए । यदुका सहस्रजित् आदि चार भाइ छोरा थिए । सहस्रजित्का छोरा शतजित् थिए । शतजित्का हैहय, हेहय तथा वेणुहय तीन पुत्र भए । हैहयका धर्म तथा धर्मका पुत्र धर्मने थिए । धर्मनेत्रका कुन्ति, कुन्तिका सहजित् तथा सहजित्का पुत्र महिष्मान् थिए यिनैले माहिष्मती पुरी बसाएका थिए ।

---

१. कृत्वा काव्यमवाप विश्वमहितां कीर्तिं कविग्रामणीः ।
श्रीहर्षः श्रियमद्भुतां हरिहरो लेभेऽर्जुनः क्ष्माभुजः ।।

(एकावली १।११)

२. नागरी प्रचारिणीसभाको हिन्दी विश्वकोश आदिमा यही लेखिएको छ हुन सक्छ अशुद्ध छापियो होला ।

महिष्मान्का पुत्र भद्रश्रेण्य, भद्रश्रेण्यका दुर्मद, दुर्मदका पुत्र धनक थिए। यिनै धनकका कृतवीर्य, कृताग्नि, कृतधर्म तथा कृतौजा नाम गरेका चार पुत्र भए। धनकका जेठा छोरा कृतवीर्यका पुत्र अर्जुन थिए। कृतवीर्यका छोरा हुनाले उनको नाम कार्तवीर्य पऱ्यो। गोरा हुनाले अर्जुन नामले प्रसिद्ध भए। गुरु दत्तात्रेयका तपोबलले सहस्रबाहु कहलाए। कार्तवीर्यका पूर्वज यदु अत्यन्त प्रसिद्ध भएका हुनाले कार्तवीर्यलाई यदुवंशी अथवा यादवकुलभूषण पनि भनेका छन्। अझ पूर्व कुलपरम्परालाई हेर्ने हो भने कार्तवीर्य चन्द्रवंशी हुन्।

सुकृतिदत्त सूरीका धीरोदात्त नायक सप्तद्वीपका शासक यिनै कार्तवीर्य हुन्। कृष्ण विष्णुका पूर्ण अवतार थिए, कार्तवीर्य चक्रका अवतार थिए। वर्तमान युगमा तन्त्रक्षेत्रमा कार्तवीर्यको उपासना सबैभन्दा धेरै गर्छन्। तन्त्रसम्प्रदायमा पाञ्चरात्रपद्धति तथा कार्तवीर्योपासना पद्धतिलाई विष्णुक्रान्त पद्धति पनि भन्ने चलन देखिन्छ। माहिष्मती पुरीवासी सप्तद्वीपका शासक हरिका चक्रावतार नै सुकृतिदत्तको कार्तवीर्योदय महाकाव्यका नायक हुन पुगेका छन्।

विदर्भको राजधानी माहिष्मती

सुकृतिदत्त सूरिले कृतवीर्यपुत्र कार्तवीर्य (अर्जुन = सहस्रार्जुन) को वर्णन गर्दा विशेष रेवा, सोमपुत्री, सोमोद्भवा, नर्मदा तथा क्षिप्रा (शिप्रा) नदीहरूको गरेका चर्चा छन्। यी सबै नदीहरू वर्तमान भारतको मध्यप्रदेशभित्र पर्छन्। पुराण तथा महाभारतकालसम्म पनि वर्तमान मध्यप्रदेशको उज्जैन आदि लगायत ठाउँ विदर्भदेश कहलाउँथे। महाराज कृतवीर्य यसै विदर्भदेशका शासक थिए। कृतवीर्यको राजधानी माहिष्मती थियो। उनका पुत्र सहस्रार्जुन–सहस्रबाहु अत्यन्त योग्य, वीर, सर्वगुणसम्पन्न शासक थिए। कुण्डिननगरका[१] क्रथकैशिकवंशज[२] महाराज भोजकी पुत्री राजकुमारी कनकप्रभासँग कार्तवीर्य सहस्रार्जुनको स्वयंवर सम्पन्न भयो। कार्तवीर्य यादववंशभूषण[३] थिए।

---

१. क) नगरं खलु कुण्डिनम् (कार्तवीर्योदय ९।६)
   ख) कुण्डिनेशदुहितुः (कार्तवीर्योदय १०।६२)
   ग) कुण्डिननाकनाथः (कार्तवीर्योदय १४।६७)
२. क) क्रथकैशिकवंशमौक्तिकं गुणविश्रामललामधाम सः।
   इह भोज इति प्रथाङ्गतो धरणीजानिरलं विराजते।।
   (कार्तवीर्योदय ६।३५)
   ख) समिति समुपयातो भोजकन्न्या कृते त्वम् (कार्तवीर्योदय ११।६१)
३. विलोकितुं यादववंशभूषणः (कार्तवीर्योदय १२।४)

कुण्डिन नगर

कार्तवीर्यको भौगोलिक देश विदर्भ तथा राजधानी माहिष्मती[१] पुरी बारेमा विद्वान्हरूमा सन्देह छैन । परन्तु कुण्डिन नगर अथवा कुण्डिनपुरका बारे अवश्य सन्देह छ । सुकृतिदत्त सूरिले पनि विशेष सङ्केत गरेजस्तो लाग्ने कुण्डिननगरका बारेमा यहाँ केही चर्चा गर्नु उचितै होला ।

वर्तमान समयमा एउटा कुण्डिननगर बिहार नालन्दाको छेउमा पर्छ एउटा कुण्डिननगर आसाम प्रान्तमा परशुरामकुण्ड जाने बाटैमा पर्छ । यस कुण्डिन नगरका राजा भीष्मक अत्यन्त प्रसिद्ध थिए । त्यसैले विहारको कुण्डिननगर नभएर कामरुप्रदेशका कुण्डिननगरका शासक महाराज भोज थिए भन्न सकिन्छ तर कार्तवीर्य त प्रसिद्धै थिए । परन्तु प्राचीनकालिक भोज, कुन्तीभोजबाहे अरूको चर्चा वा उल्लेख देखिएको छैन । त्यसैले महाकविले 'कुन्ती' पद छोडे भोज मात्रै लेखेका हुन् कि भन्ने तर्कना पनि हुनु स्वाभाविकै हो । तर महाकवि लाई यस तथ्यको ज्ञान थियो । त्यसैले आदरपूर्वक लेखेका छन् । दुवै तथ्य भविष्यको शोधको गर्भमा छ । कविहरू निराधार हुँदैनन् । कुण्डिननगर आसाम सदियाको नजीक परशुरामकुण्ड जाने बाटैमा पर्छ तापनि विहारीहरूले[२] पनि कुण्डिनपुर वा नगरका अधिकारी हामी हौं भन्ने अधिकार घोषित गर्न सक्छन् जैनाचार्य महावीरको जन्म पनि विहारकै कुण्डिन ग्राममा भएको थियो । त कुण्डिनपुर विदर्भको छेउ कतै थियो, अथवा विदर्भभित्र पनि कतै थियो । किनभने कनकप्रभालाई पनि 'विदर्भजा'[३] भनेको पाइन्छ । त्यसैले यो भविष्यको अनु सन्धानको गर्भमा बसेको छ भनिएको हो । यद्यपि विहारको कुण्डिनगरको प्रसिद्धि छैन । विदर्भभित्र थियो कि भन्ने कुण्डिननगरको पनि पत्ता लागेन । तर आसाम

---

१. अवन्ति, उज्जयिनी, मालवा, माहिष्मती, विदर्भ नर्मदा नदीको घाटी मा बसेको प्राचानी राजधानीको नाम हो (प्रा. भा. ज. रा पृ. ४०) ।

२. कुण्डिनपुरे विहारे नालन्दे प्राक् स रुक्मिणीयज्ञे । (श्व. २ ।)

३. विदर्भजां दर्भदलाग्रवुद्धि सन्दर्भशुद्धां गिरमावभाषे ।

(कार्तवीर्योदय १२।१०३)

विदर्भको राजधानी कुण्डिनपुर थियो (म. भा. व. ६०।१९) भनी लेखेको छ भनेर (प्रा. भा. ज. रा. पृ. ६०) लेखेको छ । अनुसन्धानको विषय छँदैछ ।

(कामरूप) सदियाको छेउको कुन्दनपुर प्राचीनकालमा पनि प्रसिद्ध थियो । आज पनि प्रसिद्ध छ । अहिले भीष्मकनगर कुन्दिनपुरको नामले प्रसिद्ध छ । त्यो अरुणाचलमा पर्छ । अरुणाचलका प्राचीन प्रसिद्ध पुरातात्त्विक अवशेषहरूमध्ये कुण्डिननगर, मालिनी स्थान, परशुरामकुण्ड आदि पर्छन् । यसको अनुसन्धानको लागि कलमी गएको छ ।

⁂

कार्तवीर्योदय महाकाव्य

रचनाको उद्देश्य

सुक्तिदत्त सूरिका उपलब्ध र उल्लेख भएजति रचनाहरूमध्ये कार्तवीर्यो महाकाव्यलाई अन्तिम रचना ठानेका छौं । अरू सुदृढ प्रमाण नपाउन्जेल धारणा रहिरहनेछ, लुलो हुने छैन, 'ठोकुवा' पनि होइन । यस अन्तिम रच को प्रयोजन केवल 'नैषध महाकाव्य' को प्रतिद्वन्द्विता' हो । अर्को सुक्तिदत्त गर्वोक्ति श्रीहर्षको भन्दा कम छैन । श्रीहर्षले खण्डनको मङ्गलाचरणमा 'मा खल: खेलतु' भनेर लेखका छन् भने प्रतिद्वन्द्वितामा उठेका कवि सुक्तिदत्तले बाँकी राख्थे, 'सुक्तिरसौ मनुते जरत्तृणात्ति' भनिहाले ! हो पनि । सुक्ति एकएक रचनालाई हेर्दा गर्वोक्ति होइन अपितु वस्तुसत्य देखिन्छ ।

माघ, भारवि, कालिदास, आदि प्रसिद्ध महाकाव्यकार सबैले पूर्वजह उच्छिष्ट अर्थात् जुठो चाटेकै हुन् । त्यस्तै मेरो कवितामा पनि प्राचीन विद्वा हरूको शैली अथवा पदावली मिल्न पुगे भने किन उच्छिष्ट नहोला ! विश्वम नयाँ रचना गर्ने को छ ? संसारमा कुनै वस्तु नयाँ छैन । संसार पनि नय

---

१. श्रीहर्षकाव्यमिव सुन्दरसर्गबन्धमानन्दयुक्तमनलङ्कृतमेव नेषत् ।
रम्योज्वलं कलिकथाकलितं तदीयञ्जाने जनञ्जनितहीरभवप्रकाशम् ॥३४॥
भूखण्डमण्डनमिदं विमतञ्जयिष्णु: कीरोक्तिभिर्विशदखण्डरसं महार्थम् ।
ब्रह्मोत्तरं किमपि निर्वचनासहिष्णु: श्रीहर्षखण्डनमिवातिधिनोति धीरान् ॥३५

(कार्तवीर्योदय १ सर्ग

नासूयामो वयमिह बुधा मत्सरत्यक्तविज्ञा:
श्रीहर्षोक्तिस्सहृदयहृदां हर्षवर्षन्तनोतु ।
तुल्या हीना मम भणिति यादृशी चास्ति तस्या:
सत्यं सत्यन्निगदत तथा नानृतात्पापमन्यत् ॥

(कार्तवीर्योदय १७।२०)

होइन । जसले पनि गुरुपरम्पराको उच्छिष्ट खाएकै हुन्छ भने आफ्नो पनि कुनै न कुनै पद्य या शब्दावलीलाई रालसिंगान पुच्छ्नेहरूले भविष्यमा उच्छिष्ट भन्लान् भनेर शिखरिणीमालामा गर्जेका छन्[१] । भविष्यका आलोचकहरूलाई पहिले नै तर्जना गर्नु सुकृतिदत्त सूरिको दूरदर्शिता थियो । यति मात्रै होइन महाकविले आफ्नो काव्यमाथि भविष्यमा हुने आलोचना–प्रत्यालोचनाहरूको सूत्ररूपमा लुप्तोपमाका साथ आफैंले सङ्केत गरिसकेका छन् । तर मुख्य प्रयोजनका रूपमा सुकृतिले नैषध महाकाव्यको प्रतिद्वन्द्वितामा कार्तवीर्योदय महाकाव्यलाई नेपालको धरातलमा अवतरित गराएको इतिहास स्पष्ट छ ।

सुकृतिदत्तमा श्रीहर्षसँग पाखुरा सुर्काएर प्रतिद्वन्द्विता गर्ने अवसर कसरी आयो ? यो निकै विचारणीय विषय भएको छ । नैषध, रघुवंश, कुमारसम्भव, शिशुपालवध, किरातार्जुनीय, हरिविजय, यादवाभ्युदय, सहस्रपादुका आदि महाकाव्यहरू सुकृतिदत्त सूरिका दैलामा हात जोडेर उभिएका हुन्थे । अर्थात् सुकृतिले यी सबै काव्यहरू खारिसकेका थिए । यी महाकाव्यहरूमध्ये नैषध महा-काव्यमाथि कोडपत्र लेख्न उनी बसे । त्यस बेला 'खण्डनखण्डखाद्य' पनि अवश्य अध्ययन गरे हुनन् । त्यसै बेला खण्डन र नैषधको पद्यात्मक अर्थात् काव्यात्मक शैलीसँग उनको भेट भयो । श्रीहर्षको शुष्क दार्शनिक मस्तिष्क पनि यतिको रसिलो काव्यात्मक हुन सक्छ भने मेरो मस्तिष्कले नवरसरुचिर किन नहुने भन्ने अठोट सुकृतिमा पलायो, फलतः कार्तवीर्योदय महाकाव्यको जन्म भयो । नेपाली विद्वान्ले लेखेको, सर्वाङ्गपूर्ण महाकाव्यको गुणले भरिभराउ भएको यस महाकाव्य-का धीरोदात्त नायक नायिका कार्तवीर्य र कनकप्रभा तथा नैषध महाकाव्यमा वर्णित नल र दमयन्तीको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा 'कतिपयपदयोजनासु वाचस्पतिरनुयातु तुलाङ्गुरोः प्रसादात्' यो गर्वोक्ति सार्थक भएको देखिन्छ । यसलाई झूटो प्रशंसा अथवा अनावश्यक घमण्ड भनी बुद्धिमा कीरा परेकाले मात्रै भन्न सक्छ । परन्तु सर्ग र श्लोक सङ्ख्याका दृष्टिले प्रतिद्वन्द्विता गरेको देखिदैन ।

भाषाशैली

सुकृतिदत्त सूरि केवल एक विषयका विद्वान् थिएनन्, उनी न्याय, व्याकरण,

---

१. क्वचित्किञ्चिच्छैलीमनुभजतु मे नाम कविता
बुधां प्राचीनानां भवति च किमुच्छिष्टमियता ।
यतस्सन्तो धन्या जगदुपकृते शीतलगवी
प्रचारङ्कुर्वन्तो विदधति सुधांशोरनुगतिम् ।।
(कार्तवीर्योदय १७।२१)

वेदान्त, मीमांसा, साहित्य, तन्त्र तथा ज्यौतिष शास्त्रका अद्वितीय विद्वान् थिए। उनका समयमा उनीसँग टक्कर लिने विद्वान् काशीमा पनि खोज्नुपर्थ्यो। यो स... राजेश्वर शास्त्री द्राविडको कथन हो। यस्ता सुकृतिदत्त सूरिले सानासाना ग्रन्थ... उने विषयहरूमा हात हालेकै छैनन्। व्याकरणका शब्देन्दुशेखर, परिभाषेन्दुशेखर; नव्यन्यायमा शक्तिवाद, व्युत्पत्तिवाद, शब्दशक्तिप्रकाशिका, गादाधरी; प्राचीन न्यायमा उदयनाचार्यको किरणावली; तन्त्रमा मकरन्दस्तुति; साहित्यमा नैषध... क्रोडपत्र आदि डेढ दर्जन मूर्धन्य ग्रन्थ लेखिसकेपछि यो कार्तवीर्योदय महाकाव्यको रचना भएको देखिन्छ। यस परिस्थितिमा सुकृतिदत्तको भाषा जुन कुनै विषयमा प्रौढ हुनु कुनै अत्युक्तिको विषय होइन। उपलब्ध ग्रन्थहरूमध्ये यो महाकाव्य अन्तिम रचना भएको हुनाले भाषामा निखर–तिखरपना हुनु स्वाभाविकै हो। भाषाका बारेमा निष्पक्ष नीरक्षीरविवेचनपेशल विद्वद्वृन्दका सामुमा स्वयं काव्य नै उपस्थित छ।

वैयाकरणहरूलाई व्यायाम गराउने क्रियापद

कार्तवीर्योदय महाकाव्यको भाषा स्वाभाविकै धारामा बगेको छ, तर पाण्डित्यपूर्ण शब्दावलीमा कठिनता आउनु अत्युक्ति होइन। कतै समासान्त पद कतै क्रियापदको जटिलता भने अवश्य नै छ, पाणिनिको अवतारले पनि डुबुल्की खाएर हम्मे गर्नुपर्ने छ। कतिपय क्रियापदहरू जस्तैः– अचीलृयन्, आप, आस, आपत्, अयष्ट, आस्त, अवर्तत्, व्यमिद्धे, विसस्मरुः, वीयुः, गमे, गातेस्म, चुकुवे, चेलचे, ममौ, रिरमयिषुः, स्मृत्य, सस्नौ इत्यादि वैयाकरणहरूलाई अवश्य नै उठबस गराउने खालका छन्। कुनै त क्रियापदै होइनन् जस्तो लाग्छ।

यद्यपि कालिदासका प्रशंसक विश्वमा धेरै छन्। संस्कृत जगत्मा कालिदास एउटा काव्य क्षेत्रका नक्षत्र हुन् भन्न करै लाग्छ। परन्तु कालिदास विद्वान् होइनन् अपितु वैदर्भी र उपमाका परिपाक कवि मात्र थिए। त्यसैले कालिदास र सुकृतिको तुलना गर्नु व्यर्थ छ। माघ वैयाकरण थिए, शिशुपालवधसँग भाषागत रूपमा सुकृतिको कृति आफ्नो क्षेत्रमा आफैं उत्कृष्ट छ। दण्डी र भारविमध्ये दण्डी पदलालित्यले बाँचेका छन् भने भारविले अर्थगौरवको प्रशस्ति पाएका छन्। जयदेवले 'पाञ्चालीपदावलीललितगेय' काव्यमा आफ्नो नाम सुरक्षित गरेका छन्। परन्तु यस्ता कुरा वेदान्तदेशिकका यादवाभ्युदय तथा पादुकासहस्र र हरिविजय आदि महाकाव्यको दर्शन नपाउनेहरूले भनेका हुन्।

हर्षको 'मालुरं पचेलिमम्' जस्तै सुकृतिको 'क्षितिलेखसखः' तथा 'द्वीपनाकुनलिनोदरः' आदि शब्दप्रयोग भने अवश्य नै व्यायाम गराउने खालका छन्।

स्ता शब्द अनेकौं स्थलहरूमा प्रयोग भएका छन् । तर 'उदिते सुकृते: काव्ये क्व ाघ: क्व च हीरक:' भन्ने विद्वान्हरूको पनि कमी देखिने छैन ।

मङ्गलाचरणको वैशिष्टय

कार्तवीर्योदय महाकाव्यको विचित्रता प्रत्येक सर्गको प्रारम्भमा गरिएको ङ्गलाचरणरूपी आपना इष्ट देवी ताराको नमस्कारले व्यक्त गरेको छ । ारम्भिक मङ्गल वस्तुनिर्देशात्मक र नमस्कारात्मक कलाले पूर्ण छ। तर झट्ट हेर्दा केवल नमस्कारात्मक मात्रै हो कि भने जस्तो पनि लाग्छ ।

द्वितीय सर्गमा वस्तु–विषयक निर्देशात्मक मङ्गल भएको मानिन्छ । यो कुरा 'अथ' र 'धरणीश्वर' यी दुइ शब्दले बुझाउँछन् । 'कृतवीर्य' राजा हुनाले उनैका पुत्र अर्जुन=कार्तवीर्यको वस्तुनिर्देशात्मक विषय थप भएको छ । तृतीय सर्गमा पनि यता तारिणीको करुणा र उता मुनिको करुणा वस्तु र नमस्कार दुवै प्रकारको मङ्गल वर्णन छ । चतुर्थ सर्गमा 'चक्रधर' र 'क्षीरोदजा' यी शब्दले मङ्गलको रूप स्पष्ट पारेका छन् । दत्त मुनिको उपदेश सुनेर रानीसहितका राजाद्वारा पूजन गर्ने प्रसङ्गमा अर्थापत्ति रूपमा मङ्गल गरिएको छ । पाँचौं, छैटौं र सातौं सर्गमा केवल वस्तु निर्देश मात्रै भएको छ । आठौं सर्गमा कविले आफूलाई 'सत्कवि' को दाँजोमा 'वैधेय' भनेका छन् तथा आपना इष्टदेव तारिणीको करुणादृष्टिको अपेक्षा राखेका छन् । नवौं सर्गमा विघ्नव्यूह हटाउनका लागि तारिणीको वन्दना गरिएको छ । दशौं सर्गमा पनि तारिणीको दयाको अवलम्बन गरिएको छ । एघारौं सर्गमा गरिएको उमाको चरणकमलको वन्दना अति मनोहर र पाण्डित्यपूर्ण छ । द्वादश सर्गमा कविले तारिणीलाई अगाडि लगाएर आपनो महाकाव्यरचनारूपी समुद्र सफलतापूर्वक पार गर्न चाहेको स्पष्ट बुझिन्छ । तेह्रौं सर्गमा चतुर्भुज, चतुर्वक्त्र, पञ्चवक्त्र भएका साकारको कथन गरेर कुनै निराकार 'मह' तेजका साथ ताराको नमस्कार गरिएको छ। चौधौं सर्गमा कविले तारिणीका चरणकमललाई हृदयमा राखेर ध्यान गरेको उल्लेख छ । पञ्चदश सर्गमा पनि तारिणीका चरणकमलको धूलोको वर्णन गरिएको छ र साथै नमस्कार पनि गरिएको छ । षोडश सर्गमा पनि पाण्डित्यप्रदर्शनका साथै तारिणीका चरणको ध्यान कविद्वारा गरिएको छ । सप्तदश सर्गमा केवल आपनो वंशको परिचय दिइएको छ ।

मङ्गलाचरणका सबै पद्य गेय तथा मुखस्थ गर्न योग्य छन्, साथै अर्थका दृष्टिले अत्यन्त वैदुष्यपूर्ण छन् । कैयौं श्लोक पण्डितहरूका लागि कसौटी बन्न पुगेका छन् । शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार, छन्द, अर्थ र समास सबै विचारणीय छन् ।

यशस्वी महाकवि सुकृतिदत्त सूरिले यस काव्यलाई खुरु-खुरु लेख्न पा
पहिले प्रथम सर्ग लेखे होलान् । त्यसपछि स्वास्थ्यले साथ दिएन अथवा
विघ्न आइलाग्यो । त्यो सर्ग त्यत्तिकै थन्कियो । केही समयपछि फेरि अर्को
शुरू गरे, फेरि रोकियो । यसरी चतुर्थ सर्ग थालेपछि लगातार पाँच, छ
सर्गसम्म लेखेर सिद्ध्याए । फेरि त्यस्तै विघ्न पऱ्यो । ८ देखि १५ स
सर्गहरू त्यस्तै विघ्नव्यूह र प्रत्यूहका समूहमा केही महीना अथवा केही
रोकिए; अर्थात् पन्ध्रौं सर्गमा कविले केही समय बिसाए । कविको हृ
मस्तिष्कमा कहाँसम्म थियो भन्न सकिन्न । तर कारणवश महाकविले यस का
समाप्ति पन्ध्रौं सर्गमा गरेका थिए । कविले स्वयं 'काव्येऽस्मिन् कृतवीर्यसूनु
तारापदाब्जार्पिते' भनेर पुष्पिकामा स्पष्ट भनेका छन् । ग्रन्थ समाप्त नभए
इष्टदेवतालाई समर्पण गर्ने प्रसङ्ग आउँदैन ।

सुकृतिदत्तलाई कार्तवीर्योदयको रचना प्रारम्भ गरेपछि धेरैपटक बिस
शुरू गर्दै फेरि बिसाउँदै गर्नुपऱ्यो । यसरी पन्ध्रौं सर्ग पुगेपछि कविको वार्ध
सबैभन्दा ठूलो उच्चाटन वैरी भयो होला । अनि उनी तारालाई अर्पण गरेर
केही वर्षपछि फेरि केही विसेक भए । अनि १६ र १७ सर्ग थपेपछि मिति ल
एर छोडे । त्यसपछि महाकवि यस धराधाममा धेरै दिन नरहेजस्तो लाग्छ ।

कुलकहरूको प्रयोग

कार्तवीर्योदय महाकाव्यको अर्को विशेषता यसमा भएको 'कुलक' को प्र
हो । यसमा प्रचुर मात्रामा मुक्तक, युग्मक, विशेषक, कुलकहरूको प्रयोग भए
छ ।[१] पाँच श्लोक, सात श्लोक, तथा नौ श्लोक आदिमा कविले वाक्यार्थ पू

---

१. साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् ।
क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते ।।

(महिमभट्टको व्यक्तिविवे

मुक्तक श्लोकमा वाक्यार्थ पूरा हुन्छ । अरू श्लोकबाट मुक्त भए
हुनाले मुक्तक नाम विशेष आलङ्कारिकहरूले दिएका हुन् । दुइवटा श्लोक
वाक्यार्थ पूरा भएमा 'युग्मक' हुन्छ, वाक्यार्थबोधका लागि अन्यत्र जानुपर्दैन
तीन श्लोकभित्र वाक्यार्थ पूरा भएमा विशेषक हुन्छ । पाँच, सात तथा नौ सङ्ख्या
सम्मका श्लोकहरूमा वाक्यार्थ पूरा भएमा पनि 'कुलक' नै हुन्छ । सहाय
क्रियापदहरू धेरै भए पनि प्रधान क्रियापद एकै हुनुपर्छ भन्ने आलङ्कारिक शि
मणिहरूको धारणा छ ।

गरेका छन्; त्यसैले 'पञ्चभिः कुलकम्', 'सप्तभिः कुलकम्,' 'नवभिः कुलकम्' भनेर ठाउँ–ठाउँमा निर्देश पनि गरेका छन्। युग्मक र विशेषकचाहिँ निर्देश नगरेका स्थलविशेषमा पनि छन्। यी कुलकहरू कविले काव्यवैचित्यका लागि प्रयोग गरेका होलान्। यसरी मुक्तक, युग्मक, विशेषक तथा कुलकहरूको प्रयोग गर्नु कविको वैशिष्ट्य नै हो।

रस–प्रयोग

'रस्यते–आस्वाद्यते इति रसः' यस व्युत्पत्तिका आधारमा रस शब्दले षड्रसलाई पनि बोध गराउँछ।[1] तर यसको सम्बन्ध श्रव्यकाव्य र दृश्यकाव्यगत नवरससँग छ। ती रसहरूमध्ये यस काव्यमा शृङ्गार रस प्रधान रहेको छ। नवौँ सर्गको कनकप्रभा स्वयंवरोपक्रम शृङ्गार रसको अनुपम छटा हो। स्वयंवरको उपक्रममा विदर्भनगर गमनका वेलामा वर्णित शृङ्गारिक छटा आफ्नै प्रकारको छ। एकादश सर्गको प्रभात वर्णन, स्वयंवरस्थलमा गएको वर्णन तथा चौधौँ

---

१. क) 'रसो वै सः' (तैत्तिरीय उपनिषद् ३।६)

ख) 'विगलितवेद्यान्तरसंवेद्यो रसः' (अभिनवगुप्तः)

ग) रस आस्वादनस्नेहयोरिति धात्वर्थः। तथा च तिस्रो व्युत्पत्तयोऽभ्युपयन्ति विपश्चितः। रसयतीति रसः यो हि सामाजिकान् रसयति–आस्वादयति आस्वादमानन्दं प्रापयति स रसः।

रस्यत इति रसः, यस्सामाजिकै रस्यते–आस्वाद्यते–आस्वादविषयीक्रियते रसः सः।

रस्यतेऽनेनेति रसः। अत्र करणार्थकव्युत्पत्तिद्वाराभ्युपगतः रसशब्दार्थो नाविन्यप्राविण्येन प्रामुख्यं भजत इति निश्चप्रचङ्क्तुं प्रभवामः। शृङ्गारादयो हि रसास्यहृदयानां स्वान्ते रसमुत्पादयन्ति।

अतोऽपि हेतोस्तेषां रसविषयिकी करणतोपपद्यते। अतएव व्युत्पत्तिङ्करणधौरेया विविधार्थेषु रसशब्दप्रयोगेनाभिव्यञ्जयन्ति। पुरुषशरीरस्य धातुविशेषः। कटुकादिरसविशेषः। विभावादीनां स्थायिभावेन सह संयोगादुत्पन्नः काव्यशास्त्रसम्मतरसः। नितान्तनिर्मलमुकुलितस्यान्तःकरणभक्तेरुत्पन्नानन्दोऽपि रसः। अत एव 'स एव रसानां रसतमः' (छा. उ. १।३) विश्वनाथस्यापि 'लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित्प्रमातृभिः स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः' (साहित्यदर्पणे ३।३) अत एव ब्रह्मानन्दसहोदरत्वमुच्यते।

सर्गको कार्तवीर्यको विवाहको वर्णन भृङ्गार रसका परिपाक हुन् । १४
प्रावृट् तथा शरद्वर्णन, समुद्रविहार, सप्तद्वीप विहारको वर्णन गर्दा मह
भृङ्गार रसले ओतप्रोत गराएका छन् । प्रत्येक सर्गमा प्रसङ्गानुसार भृङ्ग
गुम्फित भए पनि वीर, हास्य, करुणा, रौद्र, बीभत्स आदि रसहरू पनि
नुसार अनायासै हात जोडेर उपस्थित हुन पुगेका छन् । चतुर्दश सर्गमा
दर्प भङ्ग हुँदा वीर रसको सम्पुट उदाहरण योग्य देखिन्छ । द्वादश सर्गको
श्लोकलाई बीभत्स रसको उदाहरणमा राख्न सकिन्छ ।

यस्तै अरू रसको परिपाक मूल काव्यको अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ ।
भाव, विभावको स्वरूपलाई उद्दीपन विभावको पराकाष्ठामा राख्दा यस
विप्रलम्भ भृङ्गार र सम्भोग भृङ्गार दुवैको रूप स्पष्ट पारेको देखिन्छ
काव्यमा उपसंहारको रूपमा अन्तिम रसको परिपाक 'शान्त' रसमा प
भएको देखिन्छ । किनभने १६ सर्गमा यज्ञयाग आदि गरेर पुण्यलाभ
न्याय, वैशेषिक, बौद्ध, सांख्य, वेदान्त आदि दर्शनहरूका माध्यमले मोक्ष
मुक्तिको स्वरूप विचार गरी कार्तवीर्यको मुखबाट (सदा चिदानन्दमय
वाप्ति मुक्ति) स्वीकार गराएका छन् । कैयौं स्थानमा निर्वेद पनि 'शान्त'
परिपाक बनेको देखिन्छ ।

निष्केवल-तालव्य आदिको प्रयोग

कविले काव्य रचना गर्दा निष्केवल-तालव्य, निर्मूर्धन्य, निष्केवल-
निष्केवल-ओष्ठ्य, निरनुनासिकसन्ध्यक्षर, निर्दन्त्यौष्ठ्यसन्ध्यक्षर, निरूष्मा
एकजातीयस्वर, द्विव्यञ्जन, चतुर्व्यञ्जन, पादगोमूत्रिका, अर्द्धगोमूत्रिका,
गोमूत्रिका, प्रतिलोमार्ध, अपुनरुक्तव्यञ्जन, पूर्वप्रतिलोमापरपद्य, अनुलोम
लोमैकपाद, द्वितीयतृतीयगूढादिपाद, यमकसङ्कर, सर्वतोभद्र द्व्यक्षर, दशद
बन्ध, षोडशदलपद्मबन्ध, द्वाभ्यां खड्गबन्ध, धनुर्बन्ध, त्रिशूलबन्ध, विरोधा
पुनरुक्तवदाभास, श्लेषलाटानुप्रास, छेकानुप्रास, वृत्यनुप्रास, समुद्गकयमक,
यमक, द्वाभ्यां धेनुवन्ध, हारबन्ध आदि शब्दालङ्कारको परिपूर्ण प्रयोग गरेका
अकारादि क्रमले श्लोक रचना भएको महाकाव्य कार्तवीर्योदय मात्रै हो ।
महाकाव्यहरूमा यो विशेषता पाइएको छैन । कतै ओझेल परेका होलान्
त्यो अर्कै कुरा हो । यसरी उक्त शब्दालङ्कारादिको प्रयोगबाहुल्य कार्तवी
महाकाव्यको अर्को विशेषता हो ।

अलङ्कारको प्रयोग

महाकवि सुकृतिदत्त सूरिले आफ्नो अमर महाकाव्यको आठौं सर्ग

श्लोकको रचना गरेका छन् । यसै सर्गभित्र उपमा, रूपक, अनुमान, स्मृति, उत्तर, अधिक, सामान्य, विशेष, समाधि आदि भेद र उपभेद गरी जम्मा ८० अलङ्कार-हरूका प्रयोग गरेका छन् । यसको तात्पर्य अरू सर्गहरूमा अलङ्कार छैनन् भन्न खोजेको चाहिँ होइन । अन्यत्र पनि उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक, भ्रान्तिमान आदि र उपभेदको अनायास प्रयोग भएको छ । परन्तु आठौं सर्गमा 'अर्थालङ्कार' को पाण्डित्यप्रदर्शन गर्दा महाकविले यसभित्र आफ्नो रचनालाई उदाहरण बनाएर प्रयोग गरेका छन् । यो पनि कार्तवीर्योदय महाकाव्यको एउटा विशेषता नै हो ।

सुकृतिदत्त सूरिले अलङ्कार, छन्द, रीति, गुण आदिका लक्षण र उदाहरण आदिको प्रयोग आफ्नै कविकुलालङ्कारचूडामणि, रसमाला तथा रसिकरञ्जनी आदि ग्रन्थहरूमा गरेको बुझिन्छ । महाकविले 'नैषधीयक्रोडपत्र' को तेस्रो पानामा उक्त कुराको स्वयं उल्लेख गरेका छन् । तर दुर्भाग्यले सबै ग्रन्थ उपलब्ध छैनन् । उक्त क्रोडपत्र पाएपछि खोजका लागि निकै परिश्रम गरें, तर परिश्रम व्यर्थ भएको छ । हिम्मत हारेको छैन । सबै कुरा खानु; तर हरेस नखानु । हरेस खाने साधक आफ्नो लक्ष्यसम्म पुग्न सक्दैन । सुकृतिका ग्रन्थहरूका बारेमा पनि यही नै सोचेको छु ।

ध्वनिको प्रयोग

प्रथम सर्गमा महाकवि सुकृतिदत्त सूरिले माहिष्मती नगरीको छेउमा कल-कल निनाद गर्दै बगेकी रेवा नदीको स्वाभाविक वर्णन गर्दा 'ध्वनिचारु' शब्दको प्रयोग गरेका छन् । रेवाको तरङ्ग मानौं आफ्नो भुजा फैलाएर कल्लोल शब्दले गीत गाएजस्तै सुनिन्छ । त्यस गीतको मधुर ध्वनि रेवाको शब्दमा हुन सक्दैन । तर उत्प्रेक्षा मात्र हो । मानौं तौर्यत्रिक वाद्यको अनुकरण हो । यहाँ 'चारुध्वनि' मा परेको 'ध्वनि' शब्दले ध्वनिसम्प्रदायलाई स्पष्ट रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ । परन्तु शब्दतः 'ध्वनिचारु' को अर्थ रेवा नदीको सुन्दर शब्दमा नै जोडिए पनि काव्यको आत्मा नै ध्वनि[१] हो भन्ने सिद्धान्तको परिपाक सुकृतिले देखाएका

---

१. क) काव्यस्यात्मक ध्वनिः (ध्वन्यालोक १.१)

ख) शब्दो नाम ध्वनिः (तै. प्रा. त्रि. भा २।१)

ग) प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिशब्देनोच्यते (महाभाष्य १।१।१७)

घ) स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः (महाभाष्य १।१।७०)

ङ) स्फोटः शब्दो ध्वनिः (हरिवृत्ति १।२२)

छन् । यस ध्वनिलाई भाषावैज्ञानिक महावैयाकरण भर्तृहरिले काव्य प्र 'स्फोट' शब्दको व्यवहार गरेको देखिन्छ । यसरी ध्वनिलाई काव्यको आत्म स्वीकार गर्ने ध्वनिकाव्यको संस्थापकाचार्य आनन्दवर्धनले पनि स्फोटलाई नै ध्व मानेजस्तो बुझिन्छ । 'प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः व्याकरणमूलत्वात्सर्वविद्या नाम्' आनन्दवर्धनले यस पङ्क्तिलाई लेखेर शब्द र अर्थले सम्मिलित शब्द प्रधा नै काव्य हुन्छ भन्न खोजेका हुन् । कालिदासको 'वागर्थाविव संपृक्तौ' (रघुवं १।१) ले यसै पक्षलाई ध्वनित गर्छ । शब्दावली भिन्न हुनु अर्कै कुरा हो । त्यसै सुकृतिदत्तको लक्ष्य पनि वाच्यवाचकभावैमा टुङ्गिएको छ । रेवा नदीको ध्वनि चारुता केवल गङ्गायां घोषः' जत्तिकै मात्र हो । अब आलङ्कारिक अथवा अ निर्मत्सर तत्त्वबुभुत्सु विद्वान्हरूले लक्षणा, व्यञ्जना अथवा अभिधाले अर्थ लगा पनि हुन्छ ।

'श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति' तथा 'प्रतीतपदार्थको लो ध्वनिशब्देनोच्यते' भनेर पतञ्जलि, भर्तृहरि आदिले ध्वनि शब्दको व्याख्या गरेका छन् । त्यसैले ध्वनि शब्द एकलकाटे शब्द होइन, व्यापक शब्द हो 'वाच्यवाचकाभ्याम्–अर्थशब्दाभ्यां मिलितः शब्दात्मा = शब्दप्रधानः, काव्य व्यञ्जकत्वसाम्यात् ध्वनिः' शब्द नभई अर्थ हुँदैन । अर्थ नभएको शब्द पनि हुँदैन । तर नबुझ्नु अर्कै कुरा हो । त्यसो हुँदा शब्दप्रधान काव्यको नाम 'ध्वनि (आनन्दवर्धनाचार्यको मत) ठीक देखिन्छ । तर यहाँ व्युत्पत्तिका भेदले अर्थ लाउदा लेखेको देखिन्छ । ध्वनि शब्दको व्युत्पत्ति गराइबाट अभीष्टार्थ निकाल्ने प्रयास गरिएको छ ।

ध्वनिशब्दको व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ

ध्वनि शब्दको कैयौं प्रकारको व्युत्पत्ति गरेर आ–आफ्नो अर्थ सिद्ध गर्ने चेष्टा विद्वान्हरूले गरेको देखिन्छ । कुन सही कुनचाहिं असही भन्ने कुरा स्पष्ट देखिंदैन । तापनि प्रकरणवश व्युत्पत्ति तथा अर्थ गराइको परिपाटी बुझिन्छ । 'ध्वनयति यः स ध्वनिः' यस व्युत्पत्तिले ध्वनित गर्ने व्यञ्जक शब्द नै ध्वनि हो भन्ने अर्थ हुन्छ । 'ध्वनयति ध्वनति वा यः स ध्वनिः' यस व्युत्पत्तिले व्यञ्जक–अर्थ–परक ध्वनि शब्दको अर्थ भएको देखिन्छ । 'ध्वन्यते यः स ध्वनिः' यस व्युत्पत्ति–द्वारा रस अलङ्कारादि वस्तुलाई ध्वनि भन्ने अर्थ स्पष्ट हुन्छ । 'ध्वन्यतेऽनेनेति ध्वनिः' यस विग्रहले शब्दार्थ व्यापारपरक ध्वनि शब्दको अर्थ गरेको देखिन्छ । करणार्थक व्युत्पत्तिलभ्य ध्वनिमा कैयौं आलङ्कारिक कुराहरूले आग्रह गरेको देखिन्छ । 'ध्वन्यतेऽस्मिन्–इति ध्वनिः' यस व्युत्पत्तिले जसमा रस अलङ्कार आदि

ध्वनित हुन्छ त्यही ध्वनि हो भन्ने अर्थ हुन्छ । यसै अर्थमा ध्वनि शब्द काव्यपरक हुन पुगेको छ । करण र अधिकरण–अर्थमा रुचि राख्ने विद्वान्हरूको मात्रा धेरै छ। यी विग्रह व्युत्पत्तिमध्ये 'यदिच्छसि तथा कुरु' गर्नेहरूको मात्रा कम छैन। प्रकृतमा जो ध्वनित भएको छ, त्यही अर्थ तत्त्वबुभुत्सुजनले लिने गरेका छन् । परन्तु काव्यमा ठाउँठाउँमा प्रयोग भएको ध्वनि शब्द प्रसङ्गानुसार विद्वज्जन-ग्राह्य छ । 'लसद् ध्वनिस्तत्कविता च कान्ता' (कार्तवीर्योदय १०।८) आदिमा महाकविले उक्त कुराको सङकेत दिएको देखिन्छ ।

अभिधाको प्रयोग

कार्तवीर्योदय महाकाव्यमा अभिधा शब्दको प्रयोग गर्दा 'व्यञ्जयत्यभिधयापि दुरापम्' (३।४७) भन्ने पद्यावली प्रयोग भएको छ । 'अभिधीयते = वाच्यवाचकत्वेन कथ्यते निर्वचनं क्रियते वा यया सा अभिधा' यस विग्रहले वस्तुस्वरूप कथन (शब्दार्थले कथन मात्र) अभिधाको अर्थ स्पष्ट हुन्छ । अथवा 'अभिधीयते यया सा अभिधा' यस व्युत्पत्तिमा 'अभिहितानाम्, अभिधाशक्त्या प्रतीतानामर्थानाम् अन्वयः य परस्परसम्बन्धः सः अभिहितान्वयवादः' यसैलाई भट्टमीमांसकले स्वीकारे गरेका छन् । किनभने अभिधाशक्ति र ज्ञात पदार्थको परस्पर सम्बन्धको नाम हो अभिहितान्वय । यस सिद्धान्तअनुसार त्यसलाई अभिहितान्वयवाद भनिएको हो । यस पक्षलाई लिएर कुमारिल भट्टले ठूलो तहल्का मच्चाए । यसै अभिधाशक्तिवादीलाई पदार्थवादी पनि भन्दछन् । यिनका मतमा 'देवदत्तो गच्छति' यस वाक्यमा प्रथम देवदत्त पदार्थको बोध हुन्छ । त्यसपछि गच्छति पदार्थको बोध भयो । तेस्रा क्षणमा देवदत्त र गच्छति दुवै पदार्थको अन्वय सम्बन्ध माने । त्यसपछि चतुर्थ क्षणमा तात्पर्याख्य शक्तिले वाक्यार्थको प्रतीति हुन्छ । परन्तु अन्विताभिधानवादी प्रभाकर (गुरु) आदिले खण्ड वाक्यार्थलाई मान्दैनन् । किनभने शब्दहरूका वाक्यमा अन्वय सम्बन्ध हुन्छ । अन्विताभिधानवादीलाई वाक्यार्थवादी पनि भन्दछन् । यिनका सिद्धान्तमा अन्वित पदयुक्त वाक्यले अन्वित वाक्यार्थको प्रतीति हुन्छ । गुरुमतमा पदहरूको स्वतन्त्र अर्थ छैन । त्यसैले 'अन्वितानां परस्परं गौणप्रधानभावेन सम्बद्धानामर्थानाम् अभिधानं यत्र तदन्विताभिधानम् ।' गौण तथा प्रधान भावले देवदत्त र गच्छति पदार्थको अभिधाशक्तिद्वारा प्रतीति हुन्छ । अभिधाशक्तिले नै अखण्डवाक्यार्थको बोध हुन्छ ।

माथि उल्लिखित दुवै थरीको मत प्रसिद्ध छ । कुनचाहिँ उचित हो भन्ने बारेमा अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना आदिका विशारदहरूले अहिलेसम्म हाईकोर्टमा मात्रै पुऱ्याएका छन् । दुवै पक्षका वकील बराबरै देखिन्छन् मुद्दा पेश गर्ने तरीका

र प्रमाण सामग्री पनि उत्तिकै छन् । परन्तु यस विवादमा अथवा सिद्धान्त सुकृति पनि नपरेका होइनन् । उनले कार्तवीर्योदय (३।४४-४६) मा भाक्त गौणी निरूढा, अभिधा, व्यञ्जना तथा योगशक्तिलाई आफ्ना शब्दावलीमा मार्मि ढङ्गले भनेका छन् । त्यसैमा एउटै शब्दले 'अभिधया दुरापं व्यञ्जयति' भनी अभिधार्थको तात्पर्य बुझाएका छन् ।

लक्षणाको प्रयोग

सुकृतिदत्तले आफ्ना अमर कीर्तिमा लक्षणा शब्दको प्रयोग नगरी 'भाक्त-मर्थमपहाय' शब्दले तीन प्रकारका लक्षणाका उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् । सीधा 'भाक्त' का उदाहरणमा 'सुहृध' र 'कुशल' शब्द दिइएको छ । गौणी भक्तिको उदाहरणमा 'अग्नि माणवकम्' पद दिइएको छ । तेस्रो लक्षणाको उदाहरणमा 'सुनिरूढा' भनिएको छ । निरूढा लक्षणलाई मीमांसकहरू पनि अनादि परम्परा-बाट चलिआएको भनी मान्दछन्, वैयाकरणहरूले चाहिं प्रसिद्धावृत्ति र अप्रसिद्धा-वृत्तिका नामले मान्दछन् । तर दूधभात भन्नु र खीर भन्नुमा धेरै फरक देखिदैन।

भाक्त शब्दको अर्थ

यहां 'भाक्त' भक्तिबाट आएकालाई भनेका हुन् । 'भज्यते सेव्यते बुधैः प्रसिद्धतया-उद्घोष्यत इति भक्तिः[1], ततः आगत इति भाक्तं गौणम्' यसको व्युत्पतिलभ्य-अर्थ हो गौणी गर्भलक्षणा । यसलाई 'अग्निर्माणवकः' 'सिंहो माण-वकः' आदि उदाहरणहरूमा घटाउन सकिन्छ । रूढार्थ, यौगिकार्थ, योगरूढार्थ, आदि शब्द व्यापार स्थलमा प्रयोग गर्दछन् । त्यसैले मुख्यार्थ अथवा तात्पर्यार्थ बाधित हुंदा 'भाक्त' अर्थात् लाक्षणिक- अर्थ विद्वद्गोष्ठीमा गर्ने चलन छ । परन्तु विद्वान्हरूले मात्रै होइन अपितु अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना, प्रयोग नगर्ने र नबुझ्ने साधारण गाउँले, गोठाले आदिले पनि 'खोलैमा घर छ' भनेको सुनिन्छ। गोठालाले 'गङ्गायां घोषः' शब्दलाई सुनेका छैनन, फेरि पनि तात्पर्यार्थ बाधित वाक्य प्रयोग गरेर आफ्नो व्यवहार गर्छ । जस्तै पानीको प्रवाह नभएकालाई

---

१. भज्यते-सेव्यते भगवदाकारमन्तःकरणं क्रियतेऽनयेति करणव्युत्पत्या भक्तिशब्देन श्रवणकीर्तनादिसाधनमभिधीयते (भ. रसा.) भक्तिशब्देऽत्र व्युत्पत्ति-भेदः । अतएव व्युत्पत्तिवैलक्षण्यात् भक्तिशब्दस्यैकत्वेऽपि-अर्थवैलक्षण्यमभ्यु-पयन्ति विदः ।

खोला भन्ने चलन छैन । त्यस्तै 'भगीरथखातावच्छिन्न' जलप्रवाह नभएकालाई गङ्गा भनिंदैन । पानीको प्रवाहमाथि घर हुन सक्दैन । त्यसैले अभिधेयार्थ वा तात्पर्यार्थ बाधित भयो । अतः 'जहदजहत्' अथवा अनादि परम्परा निरूढा लक्षणाको आश्रय लिएर 'खोलैमा घर छ' भन्ने वाक्य-अर्थको खोलाको किनारैमा घर रहेछ भन्ने तात्पर्यार्थ बुझिन्छ ।

व्यञ्जनाको प्रयोग

आलङ्कारिक शिरोमणिहरूले व्यञ्जनालाई पनि स्थान दिएका छन् । 'किमर्थं गङ्गायां घोषः ?' शैत्यत्वपावनत्वावच्छिन्नत्वाद् गङ्गायां घोषः' भन्ने गरेका छन् । अर्थात् शीतल तथा पवित्र हुनाले, साथै प्रशस्त मात्रामा पानी चलाउन पाइने हुनाले गङ्गा या खोलामा घर बनाएर बसेको अर्थ व्यञ्जनाले गर्ने गरेका छन् । 'गतस्त्वमर्कः' 'सा एव चैत्रक्षपा' आदि वाक्यहरूमा व्यञ्जनालाई झुण्डचाउने गरेका छन् । यसरी महाकवि सुकृतिदत्तले पनि 'गाङ्गतोऽपि तटतोऽतिशुचिश्च' (३।४७) भनेर व्यञ्जनावृत्तिको अभिव्यक्ति गरेको देखिन्छ ।

महाकाव्यको लक्षण तथा भेद

'कु शब्दे' तथा 'कवृ वर्णने' धातुबाट 'कौति–कवते इति' यस व्युत्पत्तिमा 'कविः' शब्द निष्पन्न हुन्छ । 'कवृ' धातुका अर्थमा कैयौं धातुपाठहरूमा 'वर्णने' पाठ छैन, परन्तु 'कवृ वर्णे' पाठ छ । परन्तु 'धातुसार' आदिमा 'कवृ वर्णने' भ्वादिपाठ देखिन्छ । त्यसैले 'कु शब्दे' को अर्थ शब्द गर्नु मात्रै हो । तर 'कवृ वर्णने' धातुबाट 'कवते ग्रथ्नाति स्वहार्दभावान् पद्यरूपेण इति कविः' जसले अन्तरात्माको तलस्पर्शी भावलाई मार्मिक कवितारूप दिएर व्यक्त गर्छ त्यसलाई कवि भनिन्छ । 'कवेर्भाव कर्म वा काव्यम्' कविको भाव नै लेखनी व्यापार कर्ममा परिणत भएपछि वर्णात्मक काव्य कहलाउँछ । वर्णात्मक काव्य पनि दृश्यकाव्य र श्रव्यकाव्य भेदले दुइ प्रकारका हुन्छन् । नाटकहरू जति छन् ती सबै दृश्य हुन्, किनभने पात्रहरूलाई मञ्चमा मञ्चन नगरेसम्म दृश्य हुनै सक्तैन ।

दृश्यकाव्यका रूपमा उपलब्ध रचनाहरूमा छविलाल सूरि ढुङ्गेलका सुन्दरचरित, कुशलवोदय, धर्मगुप्तको महीरावणवध, कालिदासको शाकुन्तल आदि उदाहरण दिन योग्य छन् । श्रव्यकाव्य भनेको सुनेर रसास्वादन गरिने काव्य वा महाकाव्यलाई भनिन्छ । यी पनि दुइ प्रकारका हुन्छन्— खण्डकाव्य र महाकाव्य । खण्डकाव्यमा कालिदासको मेघदूत, गुणराज खनालको रुक्मिणीहरण आदि लिन सकिन्छ भने महाकाव्यमा नैषध, शिशुपालवध, किरातार्जुनीय, कार्त-

वीर्योदय, सत्यहरिश्चन्द्र आदिलाई लिन सकिन्छ । श्रव्यकाव्यमा लघु
बृहत्त्रयी भेद गरी दुइ प्रकारका प्रख्यात छन् । यीमध्ये नैषध, शिशुपा
किरातार्जुनीयलाई कैयौंले बृहत्त्रयीमा राखेका छन् भने धेरैको यस
सहमति छैन । तर कार्तवीर्योदय महाकाव्य नैषधको प्रतिद्वन्द्वी भएको
नैषधको प्रतिद्वन्द्वितामा नै रहनेछ ।

महाकाव्यको लक्षण गर्दा अग्निपुराणमा 'काव्यं स्फुरदलङ्कारं गुणवद्दोष
तम्' (३३७।६।७) भनेर लेखेको छ । प्रसादादि गुणले प्रकाशित तथा
अलङ्कारहरूले युक्त दोषरहित काव्य हुन्छ भन्ने पुराणकारको अभिप्राय हो ।
अलङ्कार, लक्षणा र रीतिले युक्त निर्दोष रचना नै काव्य हो भनी चन्द्रालोक
भनेका छन् । परन्तु काव्यप्रकाशकार मम्मटका अनुसार 'तददोषौ शब्
सगुणौ–अनलङ्कृती पुनः क्वापि' (काव्यप्रकाश १।३) अर्थात् अलङ्कारले
गुणसहित, दोषरहित शब्दार्थलाई काव्य भनिन्छ । कतै कतै अलङ्कार नभए
'काव्य' पद व्यवहार हुन्छ भनेर काव्यको लक्षण गरेको देखिन्छ । परन्तु यो ल
विश्वनाथलाई मन परेन र 'रसात्मकं वाक्यं काव्यम्'[1] (साहित्यदर्पण १
रसात्मक वाक्य नै काव्य हो भनेर लेखे । मम्मटको काव्यलक्षणको विशेष्यांश
छुन नसके पनि विशेषणांशलाई विश्वनाथले निक्कै हल्लाएको देखिन्छ । य
नै पण्डितराज जगन्नाथले पनि मम्मटको काव्यलक्षणलाई मानेनन् । त्य
'रमणीयार्थप्रतिपादकशब्दः काव्यम्' भनेर काव्यको लक्षण गरे । रमणीय अर्थ
प्रतिपादन गर्ने शब्दावली जसमा प्रयोग भएको छ, त्यसैलाई काव्य भन्छ
परन्तु विश्वेश्वर पाण्डेयले अलङ्कारकौस्तुभमा तिनैलाई उभ्याएका छन् । वि
श्वर पाण्डेय अलङ्कारशास्त्रका अन्तिम विद्वान् थिए भन्छन् । मेरो विचा
काव्य र अलङ्कारका रचयिता सुकृतिदत्त अन्तिम विद्वान् हुन् । काव्यका त

---

१. लक्षणं हि यदव्याप्ति-अतिव्याप्ति असम्भवदोषत्रयशून्यत्वे
असाधारणधर्मत्वम् । प्रकृतलक्षणे चोद्देश्यविधेयभावसङ्घटनावसरे काव्यनि
द्देश्यतानिरूपितरसात्मकवाक्यनिष्ठविधेयताऽभ्युपगम्यत आहोस्वित् रसात्म
वाक्यनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितकाव्यनिष्ठविधेयता वा । तथैव रमणीयार्थप्रतिपाद
शब्दनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितकाव्यनिष्ठविधेयता— अथवा काव्यनिष्ठोद्देश्यता
रूपित–रमणीयार्थप्रतिपादकशब्दनिष्ठविधेयता किमभ्युपयते ? लक्षणद्वये
परस्पराश्रयो वदतो व्याघातः । प्रतिपित्सुजनसौकर्याय सम्बन्ध-सम्बन्धी विचार
सम्बन्धश्च विशिष्टप्रतीतिनियामक इति (अलङ्कारशिरोमणि २।४७) उपर्यु
दोषाः प्रसक्ता एव प्रतिभान्ति ।

सयकडौं विद्वान्हरूले गरेका छन्, गर्ने पनि छन्। यी माथिका लक्षणहरूमा कार्तवीर्योदय कुन कसीमा कसिने हो, अथवा कस्नुपर्ने हो यी तथ्य अलङ्कार-काननकण्ठीरवजनमाथि छोडेको छु।

कार्तवीर्योदय काव्य महाकाव्य हो कि होइन भन्ने तर्कना पनि हुनु स्वाभाविकै हो। यस तर्कनाका उत्तरमा साहित्यदर्पणकार विश्वनाथ महापात्रलाई नै अगाडि सार्ने विचार उत्पन्न भयो ममा। विश्वनाथ महापात्रले लेखेका छन्—

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायक सुरः।
सद्वंशः क्षत्रियो वाऽपि धीरोदात्तगुणान्वितः॥

(साहित्यदर्पण ६।३१५)

अर्थात् महाकाव्य सर्गबन्धले युक्त हुनुपर्छ। काव्यको नायक शूरवीर सद्वंश क्षत्रिय हुनाका साथ धीरोदात्त गुणले परिपूर्ण हुनुपर्छ। अथवा जाति-विशेषमा आग्रह छैन; शूर, वीर र धीरोदात्त गुणले युक्त भए हुन्छ। आठ सर्ग-भन्दा वढी नै हुनुपर्छ। द्वीप द्वीपान्तरको वर्णन, समुद्रविहार, वर्षा, शरद्, वसन्त आदि ऋतुहरूको सरस वर्णन महाकाव्यका लक्षणभित्र पर्छन्।

प्रकृत कार्तवीर्योदमा सर्वगुण सम्पन्न धीरोदात्त नायक छन्। नायक उत्तम यदुकुलभूषण हुन्। यस रचनामा द्वीप, द्वीपान्तरको वर्णन प्रचुर मात्रामा छ। वर्षा, शरद्, समुद्र, खोलानाला, वनजङ्गल आदिको वर्णन तथा कविको वंशपरिचय-सहित जम्मा १७ सर्गमा यस काव्यको समाप्ति भएको छ। त्यसैले यो महाकाव्य सर्वगुण सम्पन्न भएको हुनाले कार्तवीर्योदय महाकाव्य नाम सार्थक छ। महाकाव्यको लक्षणले परिपूर्ण यो वि. सं. १९२८ को अन्तिम महाकाव्य हो। यसपछि यस कोटिको महाकाव्यको रचना भएको देखिएको छैन। काव्य, महाकाव्य भारत र नेपालमा गरी दर्जनौं लेखिएका छन्। तर कार्तवीर्यका छेउमा जान सबै डराएका छन्। भविष्यलाई नभनौं अहिलेसम्म कार्तवीर्योदयले नैषधसँग लाप्पा खेलेर बाक्साभित्र बन्द रहनु अरूको नभए पनि नेपालीको त भाग्य नै फुटेको हो भन्न कर लाग्छ।

धीरोदात्त नायक र नायिका

कार्तवीर्योदय महाकाव्यका नायक तीनै लोकमा विख्यात सर्वगुणसम्पन्न विष्णुको चक्रावतार अर्जुन महाराज कृतवीर्यका पुत्र हुन्। कृतवीर्य सन्तानरहित थिए। महाराज कृतवीर्य सपत्नीक दत्तमुनिका आश्रममा गए। पुत्रप्राप्तिको आशीर्वाद प्राप्त भएपछि 'अर्जुन' को जन्म भयो। जातसंस्कार, चूडाकरण आदि

सबै कर्म दत्तमुनिले गरे । विद्यारम्भ पनि दत्तमुनिले नै गराए । तपोवनको आश्रममा बसेर अर्जुनले समस्त विद्याध्ययन गरी सर्वशास्त्र सम्पन्न भए विदर्भनगरको राजधानी माहिष्मती नगरीमा फर्के । यता कुण्डिननरेश महा भोजपुत्री कनकप्रभा जाज्वल्यमाना थिइन् । सर्वगुणसम्पन्न कार्तवीर्य-अर्जु नाम तथा उनका गुणराशिको वर्णन सुनेर भोजपुत्रीमा मिलनको उत्सुकता दि दिनै बढ्दै थियो । सर्वलक्षणसम्पन्ना अन्वयवती, विनयवती, लावण्यवती कन प्रभाका आभाले कार्तवीर्य अर्जुनका युगल श्रुतिपुटलाई पनि छुन पुग्यो । विस स्वयंवरमा आबद्ध भएपछि उनीहरू महाराजा कार्तवीर्य र महारानी कनकप्रभा रूपमा प्रख्यात भए । यसरी धीरोदात्त नायक र नायिकाले युक्त काव्य र नाय का बारेमा कविले स्वयं आपना अमर लेखनीले उल्लेख गरेका छन् । सर्वा परिपूर्ण स्मृतिशास्त्रहरूमा उल्लेख भएको लोकविख्यात नायक यस काव्यले पा कविकल्पना होइन, अपितु वस्तुसत्य हो । कविका शब्दावलीमा हेर्नुहोस्—

भङ्गश्लेषप्रचुरमुदयद्बह्वनुप्रासपद्यं
धीरोदात्तस्मृतिगदितलसन्नायकं पूर्णभङ्गैः ।
वीरप्रागखिलरसयुतन्नातिसंक्षिप्तसर्गं (?)
प्रायो व्यङ्ग्यप्रकटितचमत्कारसारप्रचारम् ॥

यसरी कविले धीरोदात्त नायकका साथै काव्यको विशेषताको वर्णन सूत्र रूपमा गरेका छन् । वस्तुतः स्मृति, पुराण, तन्त्रादिमा प्रख्यात कार्तवीर्य यस काव्यका धीरोदात्त नायक हुन् ।

प्रसाद गुण

प्राचीनकालिक-आलङ्कारिकहरूले आ-आपना गुण मान्दै आएका छन् दार्शनिकहरूले सत्त्वलाई तमस्, रजस् गुण मानेका छन् । पाणिनि आदि शाब्दि हरूले अ, ए, ओ, लाई गुण मानेका छन् । नैयायिकहरूले रूप, रसादि २४ गु स्वीकार गरेका छन् । यस्तै आलङ्कारिकहरूले प्रसाद, माधुर्य र ओज तीन काव्य गुण मानेका छन् । कुन मान्ने र कुन नमान्ने भन्ने प्रश्न गर्ने ठाउँ छैन । तत्त विषयहरूमा सबैको गुण मान्य छ । प्रकृतमा सुकृतिदत्त सूरिले स्वीकार गरे आपनै कवितामा राखेका गुणहरू काव्यगुणरसिक तत्त्वबुभुत्सुजनसमक्ष प्रस्तु गरिँदै छ । कार्तवीर्यलाई राज्य सुम्पेर कृतवीर्य तपोवनतिर जाँदा कवि (प्रसादगुणयुक्त) निम्न श्लोक प्रस्तुत गरेका छन्—

उटजविपुलसौधः शान्तिराज्ञी विहारी शमदमसचिवाढ्यः कामकोपादिशत्रून् ।
द्रुततरमभिभूय प्राप्तयोगाग्रभूमिर्व्यहरदतुलसौख्ये भूमिजानिः पुराणः ।।
(कार्तवीर्योदय ८।९६)

यस पद्यमा कविले उटजलाई सौध (धनिक निवास) तथा शान्तिलाई पटरानी, शम, दम आदिलाई सचिव, कामक्रोधादि शत्रुलाई जितेर योगको तुर्यभूमिमा राजाले विहार गर्नु नै प्रसाद गुणको उदाहरण मानेका छन् । महाकाव्यहरूमा प्रायः प्रसाद गुण नै प्रधान रूपले स्वीकार गरेको देखिन्छ । परन्तु कार्तवीर्योदयकारले जुन ठाउँमा जस्तो आवश्यकता पऱ्यो त्यहाँ त्यही गुण, त्यही रीति अवलम्बन गरेको देखिन्छ ।

उपर्युक्त प्रसाद गुण स्वयं कविका मूलको उदाहरण हो । प्रसाद गुणको विशेषता नै झट्टै अर्थको प्रतीति हुनु हो । शीघ्र अर्थको प्रतीति नभएमा प्रसाद गुण मानिंदैन । प्रस्तुत उदाहरणमा प्रसाद गुणको झलक राम्रो भएको देखिन्छ ।

माधुर्य गुण

अथ कनकतनूजोत्पश्य मायान्तनूजे
गुरुपदमनुयास्यन्मौनमाधाय वेषम् ।
मितहितवचनेनाश्वासयन्पुत्रपौत्रान्
तपसि विहितकामो मन्दिरात्संप्रतस्थे ।।
(कार्तवीर्योदय ८।९७)

माधुर्य गुणको अर्थ नै मीठो हुनु हो । जुन पद्य वा कवितामा कोमल पदावलीको प्रयोग भएको हुन्छ तथा समान ध्वनिहरूको प्रयोग अर्थात् अनुप्रास अलङ्कारको बाहुल्य छ; जुन कवितामा लामो समास र मूर्धन्य वर्ण ट, ढ आदिका र सन्ध्यक्षरको प्रायः अभाव हुन्छ, त्यही नै रचना माधुर्य गुणले युक्त मानिन्छ । सुक्तिका काव्यमा माधुर्य गुणले भरिभराउ अनुप्रासललित पदावलीको कुनै कमी छैन । प्रसाद र माधुर्य गुणको प्रधानता यस काव्यको विशेषता हो । हर्षको नैषधलाई कैयौंले प्रसाद गुणयुक्त काव्य हो भनेर लेखेका छन् ।

तर महावैयाकरण र साहित्यका विद्वान् हुँ भन्नेहरूलाई पनि अर्थांशमा घोरिनै पर्छ । सुक्तिका सबै पद्य त्यस्ता छैनन् । प्रतिद्वन्द्विताका कारण र प्रखर पाण्डित्यका कारणले गर्दा भाषामा क्लिष्टपना आउनु अर्कै कुरा हो ।

ओज गुण

माधुर्य गुणमा निषिद्ध ध्वनि अर्थात् ट, ढ, ड, आदिको प्रयोग, सन्ध्यक्षरको

प्रचुर प्रयोग तथा लामा–लामा समास ओज गुणका लक्षण हुन् । यस प्रकारको कविता शैलीलाई आलङ्कारिकहरूले 'गौडी रीति' भन्ने संज्ञा दिएका छन् । यो ओज गुण तथा गौडी रीतिको प्रयोग विशेषतः वीररसप्रधान काव्यहरूमा हुने गर्दछ । परन्तु प्रसङ्गवश अन्यत्र पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । सुकृतिदत्त सूरिको ओज गुणको प्रस्तुत उदाहरणलाई लिन सकिन्छ -

कर्णाभ्यर्णविकृष्टसृष्टगरलज्वालाज्वलत्कुण्डलि-
व्यात्ता भीषणतुण्डतुल्यविनमत्प्रोद्दण्डकोदण्डतः ।
क्षिप्रक्षिप्तविपक्षपक्षविलसत्क्षोणीन्दुलक्षात्रसत
वाक्ष्यालक्ष्यविलक्षलक्षनिकरः क्षेमं दधौ क्ष्मापतिः ।।

(कार्तवीर्योदय ८।१०१)

गुणसाङ्कर्य

माधुर्य, प्रसाद, ओज तीनै गुणहरूमा प्रयोग गरिने वर्णहरूको सम्मिश्रण पाइने रचनालाई गुणसाङ्कर्य संज्ञा दिएका छन् काव्यकारले । गुणसाङ्कर्य सबै काव्य र महाकाव्य स्तोत्र आदिमा पाइन्छ । गुणसाङ्कर्यबाट एक दुइ मात्र बाँचेका छन् कि ! त्यसैले गुण, रीति र आलङ्कारिक दृष्टिले मात्र कुनै आचार्यहरूको पद्यरचनालाई हेरिँदैन किनभने उनीहरू साङ्कर्यमा परेकै हुन्छन् । वेदान्तदेशिक स्वामी, रूप गोस्वामी, जीव गोस्वामी, सनातन गोस्वामी र अप्पय दीक्षित जस्तालाई छोडेर अरू सबै साङ्कर्यको भागी भएकै देखिन्छन् । यहाँसम्म कि ठूला–ठूला कविहरूमा पनि 'साङ्कर्य' पाइन्छ । सुकृतिदत्तले पनि आफ्ना रचनामा स्वयंले उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् -

गते ताते कश्चिद्दिवसगणमुद्विग्नहृदय-
स्ततो राज्याशक्तिः क्षपितपितृविश्लेषशुक् (?)
स चक्रे स्वे चक्रे नवनवजनानन्दमनिशम्
तदात्वे चायत्यामपि सकलयोगैर्नरपतिः ।।

(कार्तवीर्योदय ८।१००)

छन्द प्रयोग

महाकवि सुकृतिदत्त सूरिले अरू काव्यगत विधाहरू जस्तै छन्दहरूलाई मूल काव्यभित्र सूत्रमा मोतीका दाना उनेजस्तै उनेर राखेका छन् ।

स्रग्धराको दुग्धधारा

विशालगृहपङ्क्तिकोपवनमालिनी
कृत्रिमाभिनव्यनगशालिनी शिखरिणी कक्षे स्थिताः ।
वसन्ततिलकावली सदृशसुन्दरी,
संवृता कथं रुचिरपताका भवतु देव सैषा पुरी ॥
(कार्तवीर्योदय १।३१)

स्रग्धराको छटा

एनं श्रीनाथशर्वाद्वियमतिमतुलाखर्वगर्वारिवर्गा-
ग्राहव्यूहा[१]द्गजेन्द्राज्ज[२]रठकमठकाद्वै जयन्तीतरङ्गात् ।
कोदण्डामन्थदण्डात्सुतसुतरलतरवार्य्याहवक्षीरवार्द्धे: (?)
सेवंते चन्द्रलक्ष्मौ निरवधिजलधिस्रग्धरायान्धरायाम् ॥

शिखरिणीमालाको प्रयोग

मधुभ्राम्यद्भृङ्गीमधुररवसंवादितदिशि
विहन्तुञ्चेद्ग्रीष्मे हिमिशिखरिणी हा सुवदने ?
वृणु द्विट्पद्मालीशिशिरमहसं सुन्दरहसन्
त्वमेनं भूपालं समुचितमनङ्गप्रतिकृतिम् ॥

शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग

प्रालेयाचलपादकाननदरीरध्यस्य निर्यज्झरी-
राशिलष्य क्षितिपालमेनमुदितं शार्दूलविक्रीडितम् ।
आलीनां व्यजनानि लेपि विमुखी ग्रीष्मे प्रवालोत्तरे
तल्पे निर्विश कामकौतुककलानन्दं कलेशानने ॥

पृथ्वी छन्दको प्रयोग

इदन्नृपगुणोत्कराकलनकाल एवादरात्
समीपसमितार्जुनेवृशमुपाददे भूपजा ।
निजान्तिकसमागतस्त्वितमय्यान्यदास्था कृता
तिरस्कृतिकला भवेज्जगति कापि पृथ्वी नृणाम् ॥

---

१. 'व्यूढ' इति पाठः ।
२. 'ज' इति पाठः ।

मालिनी जातिको प्रयोगछटा

कनकजननभूपं प्राप्य सा क्षेममूर्तिन्नरपतिमभिलिषे नेतरं राजपुत्री ।
विकशितसहकारं माघवे मासि लब्धा तदितरतरुजाले मालिनी भूत्समुत्का ॥
(कार्तवीर्योदय १२।१५३-५७)

यसरी नै द्वादश सर्गको अन्ततिरमा मन्दाक्रान्ता, स्रग्धरा, शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडित, पृथ्वी तथा मालिनीको छटा घटाच्छन्न भएर बसेको छ । १३ सर्गमा 'मन्दाक्रान्तातरुणहरिणी तीरवानीरभूमौ' (१३।२१) आदिमा छन्दको छटा आफ्नो अमर महाकाव्यमा प्रयोग गरेका छन् ।

अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग केवल १५ सर्गमा गरेका छन्, तर त्यहाँ चित खोलेर २६८ श्लोकसम्म कलम नरोकिकन दगुराएको देखिन्छ । शब्दहरूको हेरफेर भए पनि पदलालित्य र रसमाधुर्यमा अन्तर आएको छैन । कविले ९ सर्गमा पनि श्लोकहरूका मध्यमा अरू छन्द गाभेका छन् ।

अरू काव्यमा नपाइने विशेषता

कार्तवीर्योदय महाकाव्यलाई एउटै आँखाले हेरेर हुँदैन । यसका कैयौं विशेषताहरू यस्ता छन् जो नैषध, शिशुपालवध, किरातार्जुनीय, हरिविजय, राघवपाण्डवीय, कृष्णार्जुनीय, रघुवंश आदि प्रसिद्ध ठूला मानिएका काव्यहरूमा पनि पाइँदैनन् । फुटकर रूपमा कसैले लेखेका छन् भने बेग्लै कुरा हो । तर आजसम्म नपाइएको शैलीमा अकारादि वर्णक्रम क्ष, त्र, ज्ञसम्मका ९९ श्लोक महाकविले सप्तम सर्गमा दिएका छन् । त्यसो गर्दा पनि प्रसङ्ग र कथावस्तुमा फरक पर्न दिइएको छैन । काव्यगत सौन्दर्यमा पनि कमी ल्याएको छैन । यस प्रकारको महाकाव्य अहिलेसम्म यही मात्र हो भन्दा अत्युक्ति नहोला । यस दृष्टिले सुकृतिदत्तको यो महाकाव्यको सातौं सर्गसँग तुलना गर्न सकिने महाकाव्य अर्को देखिदैन । यो कार्तवीर्योदयको अमर विशेषता हो । महाकाव्यमा हुनुपर्ने लक्षण, गुण र प्रयोग यस काव्यको सातौं सर्गमा पूर्ण रूपले भएको छ । यस प्रकारको चमत्कारपूर्ण शब्दालङ्कार यसै सर्गमा छ । आठौं सर्गमा कविले ८४ अलङ्कार प्रयोग गरेका छन् । अर्काको उधारो लिने कवि र महाकविहरू पनि धेरै छन् । तर अलङ्कार र ओज, माधुर्य, प्रसाद गुण आदि पूर्वाचार्यहरूकै मान्दै आए पनि उद्धरण स्वतन्त्र रूपमा कविका आफ्नै छन् । यी विशेषताहरू अरू महाकाव्यहरूमा पाइँदैनन् । यसरी अन्यका महाकाव्यलाई सुकृतिदत्त सूरिको महाकाव्यसँग तुलना गर्नु पनि अनधिकार चेष्टा मात्र हुनेछ ।

कार्तवीर्योदयको रीति

कविले यस महाकाव्यमा विशेषतया सबैभन्दा सजिलो वैदर्भी रीति नै अपनाएको देखिन्छ कतै–कतै 'समासबहुला गौडी' भनेर गौडी रीतिको दिग्दर्शन पनि गरिएको छ। परन्तु वैदर्भी रीति नै मुख्य रीति भएको छ। कतै–कतै पद-हरूमा पाञ्चालीले पनि ठाउँ पाएको छ। रीतिका सम्बन्धमा आलङ्कारिकहरूले उपमा अलङ्कार र वैदर्भी रीतिको परिपाक अवस्था दर्शाउने कालिदास हुन् भनेर औँल्याएका छन्। भारविलाई अर्थगौरव सुम्पेका छन्। दण्डीलाई पदलालित्यका सम्राट् भनेका छन्। यसै गरी 'माघे सन्ति त्रयो गुणाः' पनि भनेका छन्। फेरि 'नवसर्गगते माघे नवशब्दो न विद्यते', अर्थात् माघको शिशुपालवध काव्यको ८–९ सर्ग पढिसक्दा कुनै नयाँ शब्द रहँदैनन् पनि भन्छन्।

फेरि कुनै विद्वान् पड्केर गर्जिए — 'उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः'। अर्काले पनि 'काव्य' भन्ने शब्दलाई छोडेर 'भानौ' वा कसैले त 'सूर्य' आदि पद जोडेर हरिसुत श्रीहर्षको नैषधलाई नै सर्वश्रेष्ठ काव्य ठहऱ्याए। रस, छन्द, अलङ्कार रीति, अभिधावृत्ति, लक्षणा, व्यञ्जना आदिको सफल प्रयोगले यो सर्वगुणसम्पन्न महाकाव्य हो भनेर धेरैले भनेका छन्। महाकवि सुकृतिदत्त सूरिले श्रीहर्षलाई पनि ललकारेको देखिन्छ। कैयौं पद्यहरूमा देवगुरु बृहस्पति पनि गुरुकृपाले अनुगमन गर्नेछन् भन्ने महाकविको गर्वोक्ति सुन्न नसक्नेहरूले कार्त-वीर्योदय महाकाव्यमा रीतिको अभाव देख्नेछन्। कैयौं मानिएका आलङ्कारिक-हरूले प्रेसकापी देखेर नै कविको लोकोत्तर वैदुष्यको चमत्कार मात्रै हो भनेका छन्।

आलङ्कारिकहरूले वैदर्भीको दश गुण मानेका छन्। जस्तै —

> श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता।
> अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजकान्तिसमाधयः॥
> इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः।

यसलाई भरत, दण्डी, आदिले स्वीकारेका छन्। तर वामन भने दश शब्द-गुण र दश अर्थगुण मान्दछन्। मम्मट, आनन्दवर्धन आदिले ओजमाधुर्य र प्रसाद गुणभित्रै अरू गुणलाई अन्तर्भाव गरेर मानेका छन्। सुकृतिले मानेका कुरा काव्यभित्र स्पष्टै छ। नमूनाका रूपमा वैदर्भीलाई हेरौं—

> अनेन यूना तव कम्बुकण्ठि त्वयैव शोभास्य धराधिपस्य।
> तडिद्विलासेन विना न मेघो मेघं विना भाति तथा तडिन्न॥

(कार्तवीर्योदय १२।१०५)

वैदर्भी रीतिको अर्को छटा

वैदर्भी रीति रीतिहरूमा सर्वोत्तम रीति हो । त्यसैले सबै कवि र महाक… हरूले वैदर्भी रीतिलाई छोडेका छैनन् । बीभत्स, वीर, आदि रसको प… प्रकट गर्नुलाई गौडी रीतिको शब्दावली उपयुक्त मानिए पनि समस्त काव्य… गौडी रीतिलाई राख्न सकिन्छ । धेरै तिक्खर हुनाले गुण पनि दोषजस्तै हुन्छ… पाञ्चाली मात्र पनि सर्वत्र हृदयग्राही हुँदैन । 'लाटी' लाई सबैले स्वीकार गरे… छैनन् । त्यसैले प्रस्तुत महाकाव्यमा वैदर्भी, गौडी तथा पाञ्चाली तीनै रीतिहरू… प्रयोग देखिन्छ ।

वैदर्भी रीतिको एउटा सुन्दर उदाहरण प्रस्तुत छ —

इत्थं सखीवाक्यविलोभिताऽपि सा तत्र भूपे लुलुभे न विज्ञा ।
शौरिप्रभा केनचिदर्थिताऽपि नजातु देवान्तरमभ्युपैति ।।

(कार्तवीर्योदय १२।१३४)

बीभत्स रसमा गौडी रीति

क्रन्दत्फेरुरटत्कफेरुनिपतद्गृध्रं द्रवत्कौणपम्
नृत्यद्भूतगणं हसद्यमभटं कृत्वारिपूर्णाबलम् ।
अस्यार्तार्जितभानुबाडवबृहद्भानुः प्रतापोत्करः
त्रैलोक्यं तिमिरोज्झितं कलयितुञ्चाकल्पमाकल्पते ।।

(कार्तवीर्योदय १२।१३३)

सामान्यतया 'समासबहुला गौडी' भन्ने चलन छ । तर केवल दीर्घ समास मात्रै होइन अपितु टवर्ग, रकार आदि कठिन वर्णविन्यासका साथ समासबहुला हुँदा गौडी आफ्ना रूपमा पूर्ण हुन्छ । त्यो यहाँ स्पष्ट छ ।

अनुप्रास र उत्प्रेक्षाको छविमा पाञ्चाली रीतिको छटा

जलजञ्जलवासजन्मना तपसा तत्पदताङ्कितं तनुः ।
यदिदं श्रितचारुहंसकं कविवाक्यैर्मधुरैश्च संस्तुतम् ।।

(कार्तवीर्योदय ६।६५)

यस पद्यमा कविद्वारा पाञ्चाली रीतिको प्रदर्शन अनायास हुन गएकाले… अनुप्रास र उत्प्रेक्षा अलङ्कारको सुन्दर छटा प्रस्तुत भएको छ । पाञ्चालीको अर्को…

प्रदर्शन गर्दा अनुप्रासको मनोहर छटा प्रस्तुत भएको छ । साथै लुप्त–उपमा पनि अनायास स्फुट भएको छ । जस्तै—

मदमत्तमरालमानिनी मनसा मन्दगमाभिमानकम् ।
विजहाति विदर्भसुभ्रुवो गतिमालोक्य विलासलालिताम् ।।

(कार्तवीर्योदय ६।६६)

कोमलपदावलीललिता–अनुप्रासबहुला–क्वचित्समासरहिता नै पाञ्चालीको विशेष गुण हो । शुद्ध पाञ्चालीको प्रयोग भएको काव्य जयदेवको 'गीतगोविन्द' प्रसिद्ध छ । परन्तु उपर्युक्त पद्यलाई मनन गर्दा पाञ्चालीमा पनि सुकृतिदत्तको कलम पछाडि छैन भन्ने लागेको छ । ६ सर्ग र १५ सर्गका धेरै जसा पद्यहरू वैदर्भी र पाञ्चालीका छटाले भरिएका देखिन्छन्, तर तीनै रीतिको प्रयोग भएको छ । तथापि आधिक्य कुनचाहिँको छ त्यो अलङ्काररीतिरसास्वादनचतुरजन-समक्ष छोडिएको छ ।

*

कार्तवीर्योदय महाकाव्यको संक्षिप्त कथावस्तु

प्रथम सर्ग

महाकवि सुकृतिदत्त पन्त मूलतः तान्त्रिक उपासक थिए । उनका कुल
लक्ष्मीनारायण तथा इष्टदेवता तारा थिए । ताराका यिनी अनन्य उपासक
त्यसँले विघ्न शमनको लागि महाकाव्यको मङ्गल श्लोक (शिखरिणी छन्द)
आफ्ना इष्टदेव तारालाई स्मरण गर्दछन् । दुइ श्लोकमा ताराको स्तुति गरे
कार्तवीर्य (अर्जुन) को महिमा गान गर्छन्— जसको नाम आज पनि स
भूमण्डलमा विद्यमान छ, त्यस कार्तवीर्यको महिमाको गुणगान गर्दा मेरो बुद्धि
वाणी दुवै पवित्र हुनेछन् र मैले लेखेको काव्यकथाले पूर्वज र भविष्यका
परम्परालाई पवित्र पारोस् ।

गुणग्राही सत्कवि विद्वज्जन तथा माहिष्मती नगरीको प्रशंसाका साथ
नदीको हृदयस्पर्शी मनोहर वर्णन छ । यसै प्रसङ्गमा पर्यायमा नर्मदा[1] को
मनोहर वर्णन विलक्षण शब्दावलीमा छ । कार्तवीर्यको राजधानीको वर्णन
इन्द्रको 'अमरावती' सँग तुलना गर्दै यो दोस्रो अमरावती हो भन्ने कुराको म
हारी वर्णन काव्यमा पाइन्छ । द्विजबालाहरूले न्याय, व्याकरण, स्मृति आदि
अध्ययन गर्ने; अध्यापकगणद्वारा न्यायका पक्ष, विपक्ष आदिमा व्याकरण आद्य
कृत्, तद्धित आदिमा साङ्ख्यका प्रकृति पुरुष वेदान्त योग विषय आदि
शास्त्रार्थ एवं चर्चा गरिने; नयाँ वसन्त ऋतु सधैं भान हुने; महर्घ हीरा, मोत
रत्न आदिले सुशोभित हुने माहिष्मती पुरी छ भन्ने वर्णन महाकाव्यमा कवि

---

१. कैयौं विद्वान्हरूको भनाइअनुसार रेवा र नर्मदा पर्यायवाची संज्ञा हु
कैयौंले शोणभद्रलाई रेवा भनेर मानिएको हो पनि भन्दछन् । परन्तु ती दु
पर्यायवाची नै हुन् ।

गरेका छन् । जसमा दिग्गज विद्वान्हरू विराजमान छन् । जुन नगरीमा श्रीहर्ष-जस्ता खण्डनखण्डखाद्यका पङ्क्तिहरूको खण्डन गर्ने विद्वान् पनि थिए । अथवा कालिदास र भारविजस्ता सुन्दर कविता रच्ने सुकविहरूले भरिएको, कृष्ण र अर्जुनको गीतारूपी युक्तिले सुशोभित भएको त्यो पुरी थियो । कतै उपवन नाना प्रकारका वृक्षलताहरूले सुशोभित भएको छ । जसमा सुन्दर देवाङ्गनातुल्य युवतिहरू विहार गर्छन् । जुन नगरीमा प्रतिगृहहरूमा सधैं द्वारपाल सुसज्जित छन् । सबैलाई क्षेम दिने माहिष्मती नगरीको जय होस् भनी प्रथम सर्गको संक्षिप्त कथा वस्तुको वर्णन गरिएको छ । प्रथम[1] सर्ग जम्मा ४५ श्लोकको छ । यसरी माहिष्मती वर्णनको कथावस्तु प्रथम सर्गमा रहेको छ ।

द्वितीय सर्ग

त्यस माहिष्मती नगरीमा समस्त जनताको हित गर्ने समस्त गुणले युक्त अत्यन्त पराक्रमशाली कृतवीर्य राजाले राज गर्दथे यस सर्गमा राजा कृतवीर्यको विद्या, दान, धर्म, यज्ञ आदिको अत्यन्त मनोहारी तथा हृदयग्राही वर्णन गरेका छन् कविले । महाराजा कृतवीर्यको राजधानी माहिष्मती नै भए पनि उनी तपोबल र शौर्यले सम्पूर्ण विश्वमा उदीयमान थिए । त्यसैले कृतवीर्यदेखि हार्ने राजा र महाराजाहरूले सुन, चाँदी, हीरा, मोती आदि दिएर बिदा गर्थे । माहिष्मतीका प्रजावर्गले उनको जयजयकार गर्थे । यस्ता सर्वगुणसम्पन्न महाराज कृतवीर्यले सम्पूर्ण सांसारिक वन्धनलाई छोडी मुनिवेश धारण गरेर समस्त विश्वको पूजनीय क्षेमधामस्थित गुरु दत्तात्रेयको आश्रममा पदार्पण गरे । यस सर्गमा अनेक छन्द

---

१. यस सर्गमा शिखरिणी, उपजाति, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, वसन्त-तिलका, रथोद्धता, शिशुलीला, मालिनी, शार्दूलविक्रीडित र तीन अप्रचलित छन्द गरी जम्मा १३ छन्दको प्रयोग महाकविले गरेका छन् । गुणग्राही विज्ञ पाठक तथा अलङ्कारशिरोमणि विद्वान्हरूले यस महाकाव्यलाई पढ्दा कट्टै 'अशुद्ध' को हिलोले नछयाप्नुहोला । किनभने महाकविजीका छन्दःप्रबन्ध, अलङ्कारचूडामणि, रसमाला आदि ग्रन्थहरू प्राप्त हुन सकेनन् । मेरो विचारमा छन्दःसम्बन्धी विचार महाकविले आफ्नो स्वतन्त्र रचना 'छन्दःप्रवन्ध' मा गरे-को हुनुपर्छ र आफ्नो स्वतन्त्र मत राखेको हुन सक्छ । त्यसैले महाकविभित्र धेरै ठाउँमा 'पिङ्गलच्छन्दःसूत्र' 'वृत्तरत्नाकर' 'वृत्तमाला' 'छन्दःकौमुदी' आदिमा पाइने छन्दहरूको नियम मिलेको देखिएन । त्यसैले मैले घोर परिश्रम गरेर पनि काट्ने प्रयास गरिनँ ।

प्रयोग गर्नुको साथ उत्कृष्ट काव्यात्मक शैलीमा वर्णन भएको छ। यो म
सुकृतिदत्तको वैलक्षण्य हो। यसरी द्वितीय सर्गमा ५८ श्लोकमा[1] सर्ग
भएको छ।

तृतीय सर्ग

महाराज कृतवीर्य सपत्नीक गुरु दत्तको क्षेमधाममा पुगेपछि उनले
दत्तात्रेयको राजोचित सम्मान र शिष्टाचारपूर्वक प्रमाण गरे। त्यसपछि एक
मा लगेर राजोचित शिष्टाचारका साथ गुरु दत्तात्रेयले पनि राज्यको कुशल
सोधे।

सौभाग्यले मुनीश्वर ! दर्शन प्राप्त भयो। यो सौभाग्य यहाँकै आशीर्वा
पाएको हो। यस्ता सम्मानोचित वचनले मुनीश्वर दत्तात्रेयलाई उत्तर दिए
मुनीश्वर दत्तात्रेयले पूर्ण आशीर्वाद दिए। पुत्रवान् हुने आशीर्वाद लिएर महार
कृतवीर्य सपत्नीक आफ्नो राजधानी माहिष्मती फर्के। माहिष्मतीमा प्रजाले
उत्सवका साथ महाराजा र महारानी दुवैको स्वागत गरे। दुवैले प्रजाको कुश
क्षेम सोधे। फेरि उसै प्रकार राज्य गर्न लागे। ६२ श्लोकमा[2] यो सर्ग पू
भएको छ।

चतुर्थ सर्ग

दत्त मुनिले दिएको आशीर्वाद र उपदेशहरूको चिन्तन र मनन गर्दै क्षे
आश्रमबाट रानीसमेत फर्केपछि संसाररूपी समुद्र पारकर्ता भगवान् चक्रधर
पूजा गरे। स्वयं भगवान् चक्रधर अर्थात् विष्णुले नै उनको मूल सन्ततिको रक्षा
का लागि जन्म लिए। त्यस बालकको नाम श्वेत = अर्जुन राखे। यिनै
सम्पूर्ण ब्रह्माण्डमा अघटित घटना घटाउनेछन् – 'अघटितघटना पटीयसी माया
भनियो। विदर्भ देशमा 'कनकप्रभा' नामले श्वेत = अर्जुनकी सहधर्मचरीको रूपमा
अवतरित हुने भन्ने पूर्व सूचनाअनुसार त्यस वचनको पनि पालना भयो। यसरी
सम्पूर्ण लोककल्याणका लागि महाराज कृतवीर्यका पुत्रका रूपमा स्वयं भगवान्

---

१. द्वितीय सर्गमा केवल वियोगिनीमा महाकविले काव्यगत हृदय खोलेका
छन्। उपसंहार मात्र शार्दूलविक्रीडितमा गरेका छन्।

२. तृतीय सर्गमा स्वागता र मालिनीका धारा बगेका छन्। अन्त्यमा
शार्दूलका चालमा सर्गको समाप्ति भएको छ।

विष्णुले अवतार लिए । कुरुवंशीहरूको वेदविहित नियम विधानअनुसार सम्पूर्ण जातकर्मादि विधिपूर्वक गरेर निगमविधिवक्ता महर्षि दत्त आफ्नो आश्रम क्षेमधामतिर लागे । यसरी यो सर्ग ७२ श्लोकमा[1] पूरा भएको छ ।

पञ्चम सर्ग

अब नरेन्द्र कृतवीर्यका पुत्र कार्तवीर्य महर्षि दत्तबाट संस्कार पाएर आफ्नै राजसंस्कारले चम्कन लागे । नरेन्द्र आफ्ना राजकुमार कार्तवीर्यको संस्कार सुसम्पन्न भएको देखेर प्रसन्न भए । छैटौं दिन षष्ठीकर्म गरेर एघारौं दिन 'अर्जुन' नामकरण गरे । आफ्नै सदुपदेशका फलस्वरूप दशौं दिन व्यतीत भएपछि नरेन्द्र कृतवीर्यले पवित्र संस्कार गरे । वर्षाकालिक मेघले पृथ्वीमा वर्षा गरेर अन्तरिक्षमा गएजस्तै दत्त मुनि पनि आफ्नो क्षेमधामतिर गए । यता बालक कार्तवीर्य राजभवनमा भुईंमा बामे सर्न थाले । अनेक प्रकारका लीलाद्वारा माता–पितालाई प्रसन्न गर्न थाले । पाँच वर्षको भएपछि राजकुमार कार्तवीर्यलाई अक्षरारम्भ गर्न फेरि मुनि दत्त आए (बाह्रौं वर्षमा वैदिक विधिले उपनयन संस्कार सम्पन्न भएको छ) । त्यसपछि ऋक्, यजु, साम, अथर्व चारै वेद तथा अङ्ग–उपाङ्ग आदि समस्त शास्त्र पढेर पारङ्गत भई अद्भुत वैदुष्यले कार्तवीर्य पृथ्वीतलमा चम्किए । यसरी कार्तवीर्यको जन्म र विद्याप्राप्तिको वर्णन पञ्चम सर्गमा महाकविले अत्यन्त मनोहर किसिमले गरेका छन् । ८२ श्लोकमा सर्ग[2] पूरा हुन्छ ।

छैटौं सर्ग

छैटौं सर्गमा कार्तवीर्यले अद्भुत तप गरेको वर्णन छ । आफ्ना पिता कृतवीर्यभन्दा पनि ठूलो तथा घोर साधना गरेको देखेर इन्द्र डराए । कार्तवीर्यको तपस्या भङ्ग गर्ने प्रयासमा इन्द्र लागे । तर कार्तवीर्य आफ्ना तपस्यामा जमी रहे । महाकविले यस सर्गमा पनि द्रुतविलम्बित छन्दको माध्यमले अलौकिक वर्णन गरेका छन् । यस सर्गको वर्णनीयता श्रीहर्षको नैषधसँग तुलनीय छ । यो

---

१. चतुर्थ सर्गमा वसन्ततिलका, मालिनी र शार्दूलविक्रीडित छन्दमा काव्यगत कथावस्तुलाई कुँदिएको छ ।

२ पञ्चम सर्गमा इन्द्रवज्रा, कामचारिणी तथा शार्दूलका साथै कतै-कतै नमिल्ने छन्द पनि छन् ।

सर्ग[1] ९२ श्लोकमा समाप्त भएको छ ।

सातौं सर्ग

सातौं सर्ग कार्तवीर्योदय महाकाव्यको हृदय हो । यस सर्गमा अ, आदिदेखि ज्ञसम्मको वर्णाक्षरक्रम क्रमबद्ध रूपमा प्रस्तुत भएको छ । वर्णहरूलाई श्लोकको आदि अक्षर बनाइएको छ । विचित्र वर्णनका साथ अर्थालङ्कारको चमत्कारपूर्ण अलौकिक वर्णन गरिएको छ । आजसम्म उपल काव्यहरूमा यस प्रकारको अर्थालङ्कारिक वर्णन देखिएको छैन । यो सुकृति सूरिको ठूलो काव्यात्मक विशेषता हो । यस सर्गमा निष्केवलग्रह, निष्केवलताल अनुनासिक, निर्दन्त्य, निरूष्म, एकजातीय, द्विव्यञ्जन आदि र पादगोमूत्रि अर्द्ध गोमूत्रिका, श्लोकगोमूत्रिका, सर्वतोभद्रिका, धनुर्बन्ध, त्रिशूलबन्ध आदि महाकाव्यगत अङ्ग–प्रत्यङ्गको पूर्णता छ; यसर्थ यो काव्य दर्शनीय भएको छ यसरी उक्त विषयवस्तुको सम्पूर्ण वर्णनका साथै कार्तवीर्य तपोवनबाट आफ्न राजधानी क्षेमपुरी माहिष्मतीमा फर्केको उल्लेख पनि यस सर्गमा भएको छ यो शब्द वैचित्र्यले भरिएको सर्ग छ । यस सर्गमा[2] ९९ श्लोक छन् ।

आठौं सर्ग

अष्टम सर्गको कथावस्तु पनि आलङ्कारिक छ । महाराज कृतवीर्य वृद्ध भएका हुनाले सम्पूर्ण राज्यभार आफ्ना योग्य पुत्र कार्तवीर्य (अर्जुन) का हातमा सुम्पिदिए । राज्यका कार्यभारबाट मुक्त भएर महाराज कृतवीर्य फेरि तप गर्न तपोवनतिर लागे । यता अर्जुनले आफ्नो पैतृक परम्पराबाट प्राप्त राज्यको दुइ गुना विस्तार गरी शासन गर्न थाले । समस्त प्रजावर्गलाई पुत्रीकृत बनाएर कार्तवीर्य भुवनमण्डलविख्यात भए । यस वर्णनमा महाकविले सम्पूर्ण आलङ्कारिक ताकत लगाएर देखाएका छन् । यस सर्गमा उपमा, पूर्णोपमा, श्रौति, आर्थी,

---

१. यस सर्गमा द्रुतविलम्बित, स्रग्धरा तथा शार्दूलविक्रीडित छन्द प्रयोग भएका छन् । द्रुतविलम्बित छन्दको धाराप्रवाहमा पनि कथावस्तु जस्ताको तस्तै छ ।

२. यो सर्ग आलङ्कारिक दृष्टिले काव्यको मुटु हुन पुगेको छ । यसमा इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, मिश्रित उपजाति, अनुष्टुप्, वंशस्थ, स्रग्विणी, स्रग्धरा, शार्दूल र केही अपरिचित छन्द पनि कत कतै प्रयोग भएको छ ।

आदि ८२ अलङ्कार प्रयोग भएका छन् । साथै क्यच्, क्विप्, णमुल्, लुप्त, प्रयोग पनि गरेका छन् । सर्गको अन्तमा प्रसाद, माधुर्य, ओज गुण प्रयोग भएका छन् । गुणसाङ्कर्य पनि मननयोग्य छ । यसरी अर्थालङ्कारको चमत्कारमय वर्णन महाकविले मार्मिक ढङ्गले गरेका छन् । महाराज कृतवीर्यले छोरा कार्तवीर्यलाई राज्यभार दिएर तपोवन गएको मनोहर वर्णन यस सर्गको मूल छवि हो । यहाँ अभूतपूर्व कवित्व प्रदर्शन भएको छ । यस सर्गमा १०१ श्लोकमा सर्ग[1] पूरा भएको छ ।

नवम सर्ग

नवम सर्गमा महाकविले कार्तवीर्य र कनकप्रभाका स्वयंवरका उपक्रममा उनको सौन्दर्य, गुणराशि तथा अङ्गप्रत्यङ्गको अभूतपूर्व वर्णन गरेका छन् । कनकप्रभाको मधुरस्मित, भ्रूकटाक्ष आदि तथा सखीजनोपहसित, ऋतु, वन, पर्वत, आदिको वर्णन यस सर्ग[2]को विशेषता भएको छ । कविको शब्दावली अत्यन्त मनोहर छ । ११३ श्लोकमा कनकप्रभाको वर्णन समाप्त भएको छ । नायिकारसिक जनहरूका लागि यसै सर्गबाट मात्र काव्य प्रारम्भ भएको मानिन्छ । यस सर्गभन्दा पूर्वका सर्गहरू विद्वत्ता र गहनताले परिपूर्ण भएका हुनाले महाकाव्यगत मर्म बुझ्नेहरूले मात्र मधुर रसास्वादन लिन पाउँछन् । 'षष्ठी प्रथमा' पण्डितका बसको छैन । परन्तु यो भन्न खोजेको पनि होइन कि नवम सर्ग एकदमै फ्यातुलो छ । नायिकागत आलम्बन, उद्दीपन, सञ्चारी, व्यभिचारी भाव तथा विप्रलम्भ शृङ्गार मर्मज्ञहरूलाई मात्र विशेष रसदायक छ । महाकवि सुकृतिदत्त सूरिको अद्भुत वर्णन शैलीले अवश्य प्रभाव पार्छ ।

दशम सर्ग

यस सर्गमा कनकप्रभालाई साक्षात् जनार्दनको चक्रावतार अर्जुनकी योग्य महिषी देखाउनुका साथै विदर्भगमनको बेला मार्गमा पर्ने ऋतु, खोला,

---

१. यसमा पनि अनुष्टुप्, वसन्ततिलका, मालिनी, स्रग्धरा, शार्दूल र अरू छन्द पनि मिश्रित भएको देखिन्छ । यो सर्ग पनि (काव्यको दृष्टिले) छन्द र विषयवस्तुको दृष्टिले अभूतपूर्व देखिन्छ ।

२. नवम सर्गमा अनुष्टुप्, वियोगिनी, मालिनी, उपजाति, स्रग्धरा, शार्दूल छन्दका साथै माझ–माझमा अरू छन्द पनि घुसेका छन् ।

नाला, वन, पर्वत, मन्त्री, सेवक, सुतारे आदिको वर्णन मार्मिक ढङ्गले ग छ। कुण्डिनेश भोजपुत्री राजकुमारी कनकप्रभासँग निकट भविष्यमा स्व प्रायः निश्चय भइसकेको हुनाले वन्दीजनले जयजयकार गर्दै हिंडे। यस्तो मङ्ग वेलामा यात्रा गर्दा मदोन्मत्त सेनामा भएका गजसमूहको ध्वनिले पनि म जनाउँदै थियो। यस प्रकारका मङ्गलमय वेलामा क्षेमाङ्कबाट विदर्भका स महाराज कार्तवीर्यले प्रस्थान गरे। यसरी यस काव्यमा महाकाव्यगत गुण हृदयहारी वर्णन भएको छ। ११८ श्लोकमा दशम सर्ग[1]को वर्णन पूरा हुन्छ।

एकादश सर्ग

जन्मेदेखि लिएर महाराजा कृतवीर्यका पुत्र कार्तवीर्य–अर्जुनले अहिलेस अमङ्गल देखेका छैनन्। उनको सर्वत्र जयघोष भइराखेको छ। महारा कार्तवीर्यको (शयन, उत्थान, स्नान आदि) सम्पूर्ण क्रियाकलाप शास्त्रीय त राजकीय ठाँटवाँटको भइराखेको छ। महाराज कार्तवीर्यको शयन उत्थान प्रभातवेलाको मनोहरमूर्तिको वर्णन चित्रकार सुकृतिदत्त सूरि जस्ताका तूलिकाबा नै सम्भव थियो। यस सर्गमा प्रभातवर्णन र स्वयंवरस्थलगमनवर्णन वस्तुत कविहृदयले गरेको छ। प्रत्येक श्लोक मननीय र तुलनीय छन्। १२० श्लोकमा यो सर्ग[2] समाप्त भएको छ।

द्वादश सर्ग

यस सर्गमा विदर्भाधिपति महाराज कार्तवीर्यको राजकीय वैभवयुक्त स्वयं- वरको वर्णन भएको छ। महाराजा कार्तवीर्यको स्वयंवरमा कुरुवंशीय राजा, मथुराधीश, वाराणसीका भूपति, अवन्तीनाथ, पाटलीपुत्रका भूपति आदिको उल्लेख महाकविको मधुर लेखनीले उतारेको छ। यस वर्णनमा पुष्पपुरको सुन्दर- ताको उल्लेख तथा शिप्रा (क्षिप्रा) नदीको उल्लेखका साथै मध्य उज्जैनको भूगोलको पनि उल्लेख भएको देखिन्छ। यसै सर्गमा प्रसङ्गवश आनन्दकानन

---

१. यस सर्गमा पनि छन्दको धेरै जटिलता देखिन्छ। वसन्ततिलका, इन्द्र- वज्रा, उपेन्द्रवज्राको भेद उपजाति, कतै स्वागता र कामचारिणी, कतै मालिनी र शार्दूलबाहेक कैयौं अरू छन्द पनि मिश्रित छन्।

२. यस सर्गमा पनि अनुष्टुप्, मालिनी, द्रुतविलम्बित, वियोगिनी, शार्दूलविक्रीडितका साथ अरू छन्द पनि मुछिएका छन्।

विश्वेशनगरी, वाराणसी, काशी, मुक्तिक्षेत्र आदिको उल्लेख तथा 'काशी' शब्दको व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ दार्शनिक विचारको छ। जहाँ धरित्रीपुरुहूत पुत्री र नवयौवन परिपूर्ण जुंगाको कोमलरेखा रेखित सर्वगुण सम्पन्न तथा वीर शासक कार्तवीर्यको उपमा दिने शब्द नै छन। यसरी महाराज कार्तवीर्यको अभूतपूर्व स्वयंवरवर्णनमा यो सर्ग समाप्त भएको देखिन्छ। १५७ श्लोकमा यो सर्ग[1] पूरा भएको छ।

त्रयोदश सर्ग

यस सर्गमा कविले कार्तवीर्यको वर्णन गरेका छन्। पूरा सर्गमा कार्तवीर्यको महत्त्वाकांक्षा उनको ऐश्वर्य तथा सौन्दर्यको वर्णन कविको काव्यात्मक विशेषता भएको छ। भावी पटरानी कनकप्रभा र उनका सखीजन विलासवतीवर्णनले काव्यरसिकहरूको मन अवश्य हर्नेछ। तपोवनबाट अर्थात् दत्ताश्रमबाट सर्वशास्त्रपारङ्गत तथा सर्वगुणसम्पन्न भएर आएका योग्य पुत्रलाई राज्यभार सुम्पेर कृतवीर्य वन गएपछि सुन्दर पत्नी प्राप्त गरेर कार्तवीर्यले प्रजालाई प्रसन्न पारेर राज्य गरे, प्रजाले कार्तवीर्यको जयजय मनाए, कार्तवीर्य पनि सुखी भएर भूलोकको इन्द्र बने आदि वर्णन यस सर्गको विषयवस्तु हो। ५४ श्लोकमा यो सर्ग[2] पूरा भएको छ।

चतुर्दश सर्ग

यस सर्गमा नारायणचक्रावतार महाराज कार्तवीर्यको स्वयंवर कुण्डिन नगराधीश महाराज भोजकी पुत्री राजकुमारी कनकप्रभाका साथ भएको उल्लेख कविले साक्षात् देखेजस्तै गरेका छन्। कार्तवीर्य स्वयंवर गरेर कुण्डिन नगरबाट फर्केपछि विदर्भदेशको राजधानी माहिष्मतीमा आए। एक दिन महाराज कार्तवीर्य र महारानी कनकप्रभा रेवा नदीमा स्नान गर्न जाने खबर पाएर दशास्य रावण पनि सन्ध्या पूजाको व्याजले रेवानदीको तटमा आए। जहाँ राजारानी स्नान गर्दै थिए। सामान्य बहानामा कार्तवीर्यले रावणको पूजासामग्री सबै हरण

---

१. यसमा पृथ्वी, उपजाति, वसन्ततिलका, शार्दूल, मन्दाक्रान्ता, स्रग्धरा, शिखरिणी, मालिनी आदि र अरू नबुझिने छन्द पनि गाभिएका छन्।

२. यसमा– अनुष्टुप्, उपजाति, शार्दूल, मन्दाक्रान्ता, मालिनी, छन्दको प्रयोग भएको छ।

गरे । त्यसपछि दुवैको घमासान युद्ध भयो । रावण हाऱ्यो । कार्तवीर्यले रावणलाई आफ्नो वशमा पारी माहिष्मती नगरीमा लगेर थुने । यसरी यस अध्यायमा कार्तवीर्यको स्वयंवर र रावणको घमण्ड भङ्ग गरेको रमणीय कवितावली अत्यन्त हृदयस्पर्शी वर्णन भएको छ । रावणको दर्प भङ्ग भएपछि आफ्ना बाजे पुलस्त्यले रावणलाई छुटाएर लगे । यसरी १२३ श्लोक[1]मा यो सर्ग पूरा भएको छ ।

पञ्चदश सर्ग

यो सर्ग महाकाव्यकार सुकृतिदत्त सूरिको भौगोलिक अध्ययनको कसौटीको रूपमा आएको छ । नर्मदा, रेवा नदीमा जलविहार गर्दा महाबली रावणको दर्पदलन गरेपछि भोजकुमारी कनकप्रभाका साथ पृथ्वीतल सप्तद्वीप उपक्रम भयो । यसै बेला प्रावृट् वर्णन मनोहर रूपमा गरेका छन् । फेरि लगत्तै शरद् ऋतु प्रारम्भ भयो । दुवै ऋतुहरूको हृदयग्राही वर्णन यस सर्गको मुटु हो । त्यसपछि प्लाक्षद्वीपको उपद्वीप तथा तीर्थहरूको दर्शन गर्दै हरिभद्र आदिमा स्वेच्छया विहार गरे । यसरी नै शाल्मलीद्वीप, कुशद्वीप, जम्बुद्वीप, आदि सप्तद्वीपको भ्रमण गरे । ती द्वीपहरूसँग सम्बन्ध राख्ने समुद्रहरूको विहार गरेर राजा तथा रानी दुवै आनन्दित भए । जम्बुद्वीप आदिमा पर्ने केतुमाल, मानसरोवर कैलास, माल्यवान, गन्धमादन आदि पर्वतहरूको दर्शन गर्दै भरत[2]द्वारा पालित भारतवर्षमा आइपुगे । यसरी अलकनन्दा नदीमा स्नान गरेर वाराणसीका विश्वनाथको दर्शन गरे । प्रयागराजमा गङ्गायमुनामा स्नान गरेपछि माहिष्मतीबाट राजारानीको सवारी लिन मन्त्रिगण तथा सभ्य नागरिक आए । माहिष्मतीमा पुगेपछि महाराज कार्तवीर्य र महारानी कनकप्रभाको जयजयकार मनाइयो । यस सर्गमा सप्तद्वीप वर्णन गर्दा भूगोलको वर्णन स्वाभाविक हुन गएको छ । प्रावट् र शरद् ऋतुहरूको मनोहारी वर्णन यसको विशेषता हो । २७० श्लोकमा पञ्चदश सर्ग[3] टुङ्गिएको छ ।

---

१. चौधौं-सर्गमा उपजाति, वियोगिनी, पुष्पिताग्रा, शार्दूल र केही मिश्रित छन्दको प्रयोग भएको छ ।

२. भरणात् पोषणात् चैव मनुर्भरत उच्यते । यस इतिहासको अनुसार मनुले शासन गरेको देशलाई 'भारत' भनेको हो ।

३. यस सर्गमा पूरै अनुष्टुप् छन्द छ । अन्त्यमा वसन्ततिलका र शार्दूलविक्रीडित छन्दद्वारा सर्गको उपसंहार भएको छ ।

षोडश सर्ग

वस्तुतः यो सर्ग कैयौं वर्षपछि थपेजस्तो लाग्छ । किनभने महाकविले १५ सर्गको पुष्पिकामा आफ्ना इष्टदेव भगवती परामभा तारिणीलाई काव्य समर्पित गरिसकेका छन् । परन्तु पछि कार्तवीर्य पनि केवल सम्राट् मात्र थिएनन्, विद्वान्, कवि, कलाकार र दार्शनिक पनि थिए । यता महाकवि पनि समस्त शास्त्र पारङ्गत भएर वृद्ध भइसकेका थिए । दुवैलाई जीवनको अन्त्यतिर वैराग्यले मोक्षको इच्छा हुनु स्वाभाविक थियो र स्वाभाविकै हो पनि । षोडश सर्गमा महाराज कार्तवीर्यले पनि मोक्षको इच्छा गर्दा मुक्तिको बारेमा निकै खोज गरेका छन् । महाराज कार्तवीर्यले महारानी कनकप्रभासहित मनु आदिको नियमअनुसार वर्णाश्रमधर्मको पालन गर्दा भोगवाहिनी प्रवृत्तिदेखि शक्तिवाहिनी प्रवृत्तितिर लागे । अनेक यज्ञकुशल विद्वान्हरूलाई बोलाएर दर्शपौर्णमास, अश्वमेध, वाजपेय, विश्वजित् आदि यज्ञादि गरी प्रशस्त दान दक्षिणा दिए । सय करोड कर लिने शासकले एक करोड दानै दिएर समाप्त गर्थे । यसरी कवीश्वर कार्तवीर्यले फेरि समस्त तीर्थहरूको भ्रमण र स्नानबाट पुण्यार्जन गर्न थाले । कार्तवीर्य देवऋण, ऋषिऋण पितृऋण तीनै ऋणबाट मुक्त भएर दर्शनशास्त्रको चिन्तन गर्न लाग्छन् । जगत्को कार्यकारणभाव, जीवात्मा र परमात्माको ऐक्य विचार, शक्ति र शक्तिमान्को विचार, जीवगत प्रकृति तथा माया र ब्रह्मविचार आदि पर्याप्त रूपमा महाराज कार्तवीर्यले विचार गरेका छन् । यस प्रसङ्गमा वैशेषिक र नैयायिकहरूका पीलुपाकवाद र पिठरपाक वैनाशिक तथा विवर्तवाद आदिका चर्चा हुन पुगेका छन् । मीमांसक, साङ्ख्य आदिको मुक्तिलाई अस्वीकार गरेर चिदानन्दमयस्वरूप प्राप्ति नै मुक्ति हो भन्ने कुरा कविले कार्तवीर्यका मुखबाट स्वीकार गरेका छन् । यसरी मोक्ष प्राप्तिका लागि महारानीसहित महाराज कार्तवीर्य समाङ्क माहिष्मती नगरीदेखि मोक्षनगरीतिर प्रस्थान गरे । यहाँ आलङ्कारिकहरूको भनाइअनुसार 'शान्तोऽपि केचित्' अर्थात् कतिपयले शान्त रसलाई पनि स्वीकार गरेका छन् । महाकवि सुकृतिदत्त पन्तले कार्तवीर्यको मुक्तिलाई शान्तरसमा पर्यवसान गरेको कुरा स्पष्ट छ । यसरी १२५ श्लोकमा सर्गको[1] समाप्ति भएको छ ।

---

१. यस सर्गमा पृथ्वी, वसन्ततिलका, उपेन्द्रवज्रा, उपजाति, वंशस्थ, वियोगिनी, मालिनी, शार्दूल, स्रग्धरा र माझमा अरू पनि एक दुइ छन्द पसेका छन् ।

सप्तदश सर्ग

सत्रौं सर्गमा महाकविले आफ्नै वंशपरम्पराको वर्णन गरेका छन् । विद्यारूपी कमलवनमा विहार गर्ने विद्वान् राजहंस कूर्माचल निवासी श्रीवसु पन्तका वंशमा रमापति सुधीन्द्र भए । स्वयं वसु पन्त धेरै ठूला विद्वान् थिए । उनका वंशमा रमापति पन्त पनि उत्तिकै ठूला विद्वान् थिए । रमापति पन्त सर्वप्रथम स्वर्गतुल्य कालीगण्डकीको तीरमा आए र पर्वते राजाका राजगुरु भए । रमापतिले लक्ष्मी-नारायण मन्दिरको स्थापना गरे । रमापतिका हरिराम तथा शिवराम आदि पुत्र भए । यी पुत्रहरू पनि उद्भट विद्वान् थिए । राजगुरु नै भए । शिवरामका यशस्वी पुत्र भवदत्त र रुद्रदत्त थिए । भवदत्त सर्वशास्त्र पारङ्गत थिए । भव-दत्तका धर्म, अर्थ, काम, मोक्षजस्ता पुरुषार्थचतुष्टयका रूपमा चार भाइ छोरा भए । क्रमशः जेठा व्यासदत्त, माहिला श्रीदत्त, साहिंला ज्वालादत्त, कान्छा सुकृतिदत्त, यिनले आफूलाई सबैभन्दा जघन्य भनेका छन् । यसैबाट थाहा हुन्छ अरू दाजुहरू सुकृतिभन्दा ठूला विद्वान् थिए । तर काव्य सुकृतिको मात्रै देखापऱ्यो । यस काव्य (कार्तवीर्योदय) मा भङ्गश्लेष, अनुप्रास, अलङ्कार, तथा धीरोदात्त नायक आदिको सम्मिश्रणले यसलाई महाकाव्य गुणले युक्त पारिएको छ भनेर महाकविले स्वयं लेखेका छन् । यस काव्यमा उसैको अधिकार वा उसैको स्वाद लिन सक्नेछ । जसले महर्षि पतञ्जलिको महाभाष्य, उदयनाचार्य आदिका किरणावली भरतनाट्य, महाभारत आदि समस्त शास्त्रहरूको अध्ययन गरेको छ । यसरी शास्त्ररसानभिज्ञहरूलाई तर्जन दिंदै यी मेरा कविता व्युत्पन्नहरूका लागि द्राक्षा (अंगुर) जस्तै गुलियो अनुभव हुनेछ र अव्युत्पन्नहरूका लागि विष-जस्तै हुनेछ भन्छन् ।

अन्तिममा आफ्ना कवितालाई छोरी बनाएर सम्झाउँछन् हे कविते! मजस्तो सरल कविताका अनुरागको पात्र को होला त ? तिमीले यस्तो चिन्ता नलेऊ । किनभने सुकृतिको तपोबलले त्यस्ता अनुरागभाजन पनि जन्मिने छन् । भएन भने यो मेरो सेवा गर्ने जेठा छोरा वृहस्पतिले नै तिम्रो उद्धार गर्नेछ । त्यो नभए कान्छो छोरा पद्मनाभले अवश्य तिम्रो उद्धार गर्नेछ । मेरो स्वर्गवास-पछि तिमीहरू तीनमध्ये तिमो (काव्य) कान्छो भएको हुनाले तिमीलाई दुवै भाइले अंश दिएर उद्धार गर्नेछन् । तर जहाँ अनेक गुण हुन्छन्, त्यही दोष पनि हुन्छ । विज्ञजनहरूले दोष देखेर निन्दा गरून् कि गुण देखेर प्रशंसा गरून् यो उहाँहरूकै माथि छोडिन्छ । हे तारे ! जस्तो भए पनि यो महाकाव्यरूपी पुष्प तिम्रै चरणकमलमा अर्पण गर्दछु । यसरी अर्पण गरेपछि (वि. सं. १९२८ मा) तारिणीकृपाले यो काव्य चिरञ्जीवी होस् । मजस्तै परिश्रम गर्नेहरूलाई आनन्द

देखोस् भनेर काव्य समाप्त गरेका छन् । ३७ श्लोकमा कविले सप्तदश सर्ग[1] पूरा गरेका छन् ।

□

१. यस सर्गमा पनि वसन्ततिलका, शार्दूल, मन्दाक्रान्ता, शिखरिणी, स्रग्धरा, पुष्पिताग्रा, वियोगिनी, पृथ्वी यी आठ छन्दबाहेक अरू छन्दको पनि अतिक्रमण भएको छ । महाकविले छन्दमा विशेष पाण्डित्य देखाएको देखिन्छ । किनभने प्रथम सर्गदेखि लिएर अन्तिम १७ सर्गसम्ममा प्रयोग गरिएका छन्दहरू मध्ये कुनै कुनै सर्गलाई छोडेर प्रायः सबै सर्गमा केही नयाँ नियमको छन्द प्रयोग गरेजस्तो लाग्छ । त्यसैले धेरै ठाउँमा छाँटकाँट गर्ने प्रयास नगरेको हो । किनभने कविको ग्रन्थ प्राप्त नभएसम्म यो विषय शोधखोजको गर्भमा रहनेछ ।

कार्तवीर्योदय महाकाव्य

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

प्रथमः सर्गः

कृपापारावारोल्लसदमदकल्लोलसुभगा-
श्चतुर्वर्गस्तोमार्पणपणकृतां[1] भोः कृतिकलाः ।
हरब्रह्मादीनां प्रतिदिनमलङ्घ्यांक्षिततराः
कटाक्षास्तारिण्या मम विदधतां विघ्नशमनम्[2] ॥१॥

इन्दीवरच्छन्दकसुन्दराङ्ग[3]
दोर्भिश्चतुर्भिरभिराजितमस्तभीति ।
ताराभिधानममलं हृदये ममास्तु[4]
त्रैलोक्यतापशमने प्रथितं[5] महस्तत्[6] ॥२॥

---

१. ख–मातृकायां प्रारम्भे श्रीसरस्वत्यै नमः । कार्तवीर्योदयन्नाम महाकाव्यं प्रारभत इति । ख. मा. 'कृती' इति पाठः ।

२. रसैरुद्रै श्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी । इति ।

३. ख. मा. 'इन्दीवरेन्द्रदलसुन्दरसुकराङ्ग' इति पाठः ।

४. ख. मा. 'चकास्तु' इति पाठः ।

५. क. मा. 'प्रसितं' इति पाठः ।

६. पद्येस्मिन् प्रथमचरणे-एकादशाक्षराणि सन्ति । ततस्त्रिष्वपि पादेषु चतुर्दशाक्षराणि न महाकविवैपरीत्येन जातम् । परमत्र लिपिकरानवधानतया स्खलितमिति प्रतिभाति । आलङ्कारिकसमयानभिमतमेव वक्तुमुचितम् । परन्तु महाकवेस्स्वतन्त्रग्रन्थे 'छन्दप्रसादे' प्रचलितच्छन्दसां समालोचनापूर्वकस्वाभ्युपगतच्छन्दसान्नियमास्सन्तीति प्रतिभाति । यतो हि बहुत्र प्रचलितनियमानुसारेण छन्दसां मात्रावर्णसामञ्जस्यं न तिष्ठति । 'छन्दप्रसादे' करामलकीभूते समीचीनतयेदमित्थन्तया निर्णेतुं शक्यते । तथापि–उपजातिजातिभेदेन समाधातुं शक्यते ।

यन्नामधाम[1] गुणदामधुरामकीर्तिः
अद्यापि भूमिवलयं विमलीकरोति।
तस्यार्जुनस्य चरितं महितं यथा[2]धीः
सङ्कीर्तयामि निजबुद्धिविशोधनाय ॥३॥

यच्चिन्तनं हरति चेतसि जातमात्रं
दुर्ध्यानमाशुवितनोत्यपि[3] चित्तशुद्धिम्।
संशोधयन्निह गिरं निज[4]कीर्तनीम्मे
स्वे[5]च्छामयो हि[6] स हरिः कृतवीर्य्यजन्मा ॥४॥

यस्यावदातगुणराशिनिवासहेतोः
ब्रह्माण्डवृन्दमपि सङ्कटमेव[7] गेहम्।
किम्मा[8]त्यसौ कृतिकृतेऽत्र निपानमध्ये
क्षीरोदधिप्रमथनाचलवत्सुसूक्ष्मे ॥५॥

किञ्चित्तया पदमुपाहरिकीर्तने कः
सामस्त्यतो गुणगणं विवरीतुमीशः।
आसंविदो यदि गृणन्ति समेऽपि धीरा-
बद्धो मया परिकरोऽत्र यदीयरीत्या[9] ॥६॥

---

१. ख. मा. 'धाम' इति पाठः।
२. क. मा. 'यथाधि' पाठः
३. क. मा. 'दुच्चीनमा भुवि तरत ऽपि' इति पाठः।
४. क– मातृकायां नास्ति।
५. क– मातृकायां नास्ति।
६. क– मातृकायां नास्ति।
७. ख. मा. 'संकरमेव' इति पाठः।
८. ख. मा. 'प्राप्स्यसौ' इति पाठः।
९. वसन्ततिलकावृत्तम्।

भगीरथेनेव मया प्रणीता
 दिवो भुवं विष्णुपदप्रसङ्गा ।
भ्राजत्कथानिर्झरिणी विशुद्धौ
 ममास्तु पूर्वैस्सह चापरेषाम्[1] ॥७॥

सन्ततस्सदैव कटुदन्तनिवृत्तचित्ता
 वित्ता गुणैस्सुनिपुणैरतिबुद्धिमन्तः ।
ते पक्षगा मम भवन्तु भवन्तु येषां
 कारुण्यतो व्रजति सर्वकलाकलापः ॥८॥

अस्ति प्रशस्तैर्विभवैस्समस्तैः
 समस्तभूमण्डलमण्डनं सा ।
वस्वोकसाराधिकशारशारा
 माहिष्मती नाम पुरी सुरीतिः[2] ॥९॥

यत्र स्थितानां तरुणीगणानां
 मणिप्रवालादियुताऽऽपणानाम् ।
विलोकना[3] तथ्यमवैति नाम
 तद्रत्नगर्भेति वसुन्धरायाः ॥१०॥

शिरःस्पृशं जह्नुसुतां समीक्ष्य
 सर्वञ्च शर्वं प्रतिभा[4] वशेन ।

---

१. इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः सम्मिश्रणादुपजातिजातिः ।

२. माहिष्मती नाम विदर्भदेशस्य राजनाधीति । माहिष्मती पुरी सुरीतीति परिकर्मितवचनविन्यासेनेदम्मदीयं काव्यमपि वैदर्भीरीतिप्रामुख्यं भजत इति व्यञ्जितम् । विष्णुपुराणानुसारेण महिष्मान्नामकेन नृपेण संस्थापिता नगरी माहिष्मतीति नाम्ना ख्याता । तस्यां भूयांसो नृपतयो बभूवुः । तेषु कार्तवीर्यः परां प्रसिद्धिङ्गतः ।

३. क. मा. 'ला' इति ।

४. क. मा. 'ध' इति ।

उत्सङ्ग आधाय मुदा वहन्ती
रेवानदी यत्परिखेव भाति ॥११॥

विलोलकल्लोलसमुत्थितेन
प्रफुल्लपद्मामलगन्धभाजा ।
समीरणेन व्यजनञ्चरन्ती
रेवास्ति[1] सेवाप्रवणेव यस्याः ॥१२॥

नृत्यत्तरङ्गाग्रभुजां विसार्य
व्याकोशपद्मालिनिनादगीता ।
उल्लोलतीरध्वनि[2]चारुवाद्या
तौर्यत्रिकं यत्र तनोति रेवा ॥१३॥

सुशीतलामूर्मि[3]भुजां प्रसार्य
सभाजयन्ती कलहंसवाक्यैः ।

---

१. रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका (अमरकोशः) अनेन कोश-प्रमाणेन रेवानर्मदयोरभेदः ।

२. अत्र रेवायाश्चारुध्वनिस्तौर्यत्रिकं वाद्यविशेषं ध्वनयन् ध्वनिकाव्यमपि व्यञ्जयतीति । अत एव 'भङ्गश्लेषप्रचुरमुदयत्' इत्यादिवाक्यं सार्थकीभवति। तथा च पञ्चविधव्युत्पत्त्यापि–अवगमयितुं शक्यते । 'ध्वनतीति यः स ध्वनिः' अनया व्याक्रियया व्यञ्जकशब्दपरो ध्वनिः । 'ध्वनति ध्वनयतीति वा यः स ध्वनिः' अनया व्युत्पत्त्या व्यञ्जकार्थोऽपि ध्वनिरित्यभ्युपयन्ति संख्यावन्तस्सन्तः। 'ध्वन्यते यः स ध्वनिः' अनया च व्युत्पत्त्या रसालङ्कारवस्तुविशेषोऽपि ध्वनि-रिति समाचक्षते । ध्वन्यत अनेनेति ध्वनिरिति व्युत्पत्त्या शब्दार्थव्यापारो ध्वनिः । 'ध्वन्यतेऽस्मिन्' इति व्याक्रियायामाह्लादजनकालङ्काररसादिवस्तुपरक एव ध्वनिपदेनाभ्युपगच्छन्ति शब्दार्थालङ्कारवादिनः । अत एव ध्वनिस्फोटयोर्न भेदः । अतः शाब्दिकशिरोमणिना भर्तृहरिणा 'स स्फोटः शब्दजश्शब्दो ध्वनिरि-त्युच्यते बुधैः' इत्युक्तम् । अत एव 'काव्यस्यात्मा ध्वनिः' इति ध्वनिकार–आनन्द-वर्धनाचार्य्यस्समर्थयामास (ध्वन्यालोक १।१) तस्मात्काव्यरसायनरसिकसुकृतिदत्त-सूरेरपि ध्वनिव्यञ्जकत्वमिष्टमिति । न खलु रेवानदीनदितध्वनिचारुत्वं सम्भवति।

३. क. मा. 'मूर्ति' इति पाठः ।

स्फुटोत्पलाक्षी परमादरेण
सखीव यं श्लिष्यति सोमपुत्री[1] ॥१४॥

यत्तुङ्गसौधशिखराणि कुरङ्गनेत्रा-
आरुह्य नाभिकुचदृष्टिरुचं स्वकीयाम् ।
आवर्त्तचक्रयुगलोर्मिषु शोभितासु[2]
पश्यन्ति मेकलभुवः सरितो विदूरे ॥१५॥

यत्र स्थितानामखिलप्रजानां
स्नानेक्षणस्पर्शनपानकार्य्यैः ।
उन्मूलयन्ती च मलं समूलं
सा नर्म्मदा शर्म ददात्यनेकम् ॥१६॥

जजाप[3] दीपानिलये स्थिताः स्वे
गतास्तटे सोमकरोद्भवायाः ।
भूतिप्रदिग्धाः शिवचिन्तकास्ते
क्षमालया रम्यकरा रमन्ते ॥१७॥

सन्त्येव भूमिवलये शतशोऽपि नद्यः
पुण्योऽपि भूरिकमला द्विजसेविताश्च ।
धन्यापगेयमियमेव पुरी च धन्या
नान्या यदत्र शिवलब्धिरयत्नसाध्या ॥१८॥

मञ्जुगुञ्जदलिपुञ्जनिकुञ्जे
नार्मदे मदननर्मदे मदात् ।

---

१. सोमपुत्री = रेवानदीत्यर्थः ।
२. क. मातृकायां 'शोभमानासु' इति पाठः ।
३. ख. मातृकायां 'जनाय' इति पाठः ।

सौरभाक्तसुरभो[1] विहरन्ति
स्फारहारदयितैरिह नार्य्यः[2] ॥१९॥

तपस्विजनतानता बहुमतागता मेकला-[3]
नता मलजलैः कलैः श्रुतिफलैः कवीशोदितैः।
यदत्र विहरत्यलञ्जगति शर्मदा नर्मदा
कदापि न मदागमः कलिकृतस्तदत्रोचितः ॥२०॥

कथा भागीरथ्या जगति बहुपथ्यापि न तथा
सतां रथ्यामध्ये विलसति कलिन्दाचलभुवः।
भवेद्वार्ता का वा हरदयित[4]रेवास्तुतिपदैः
त्रिलोके संव्याप्तेऽर्जुनपुरि[5] सदेयं विजयते ॥२१॥

त्र्यक्ष[6]वन्तमभितोवराधरं[7]
यादवाग्रमुचुकुन्दनिर्म्मिता।
भूरिजिष्णुगुरुसौम्यसेविता
सा पुरी विजयतेऽमरावतीम् ॥२२॥

शिष्टैर्विशिष्टैर्यशसा गरिष्ठैः
प्रेष्ठैस्सुराणामतिमिष्टचेष्टैः।
इष्टैर्मनुष्यैरभिवेष्टिताऽसौ
श्रेष्ठा कथं स्यान्नविशेषकाष्ठा ॥२३॥

---

१. ख. मा. 'सुरसी' इति पाठः।
२. इयं रथोद्धताजातिः। 'रात् परैर्नरलगैं रथोद्धता' इति लक्षणम्।
३. ख. मा. 'मेकलात्तता' इति पाठः।
४. ख. मा. 'दपित' इति पाठः।
५. ख. मा. 'पुरी' इति पाठः।
६. ख. मा. 'ऋक्षवन्त' इति पाठः।
७. ख. मा. 'अधराधरं' इति पाठः।

पठन्ति यत्र द्विजवर्यबालाः
शाला अधिष्ठाय गुरोर्विशालाः।
ऐकान्यिकत्वे[1] कृतहस्ततालास्
त्रिपुण्ड्रभाला धृतशास्त्रजालाः ॥२४॥

आन्वीक्षिकी[2] पण्डितमन्दिरेषु
व्याप्तिप्रसङ्गेन वितायमानैः।
वादैस्ससाध्यैरपि वाद्यसाध्यैः
सहेतुपाशैरपि हेतुमद्भिः ॥२५॥

त्रिधा सपक्षैश्च तथा विपक्षैः
सपूर्वपक्षैस्सह मुख्यपक्षैः।
या चन्द्रशालासु वितायमाना
पुरी सदाभ्यस्यति किन्तु तर्कम् ॥२६॥

युग्मकम्[3] ॥

आख्यातकृत्तद्धितप्रत्ययार्थ-
मुपात्तपूर्वप्रकृतिः प्रयत्नात्।
कथं सदृश्यं बहुधातुरम्या
शब्दस्मृतिर्विस्मृतिमेतु तत्र ॥२७॥

चित्रन्तु शब्दस्मृतिभाग्जनोऽपि
वृद्ध्या गुणन्न प्रतिषेधतीह।
ह्रस्वोऽपि संबुद्धिवशाद्गुणाढ्यः
संबुद्धिनाशे न करोति यत्नम् ॥२८॥

---

१. ख. मा. 'एकान्तिकत्वे' इति पाठः।

२. प्रत्यक्षागमाभ्यामनु पश्चादीक्षणमन्वीक्षा, अनुमानमित्यर्थः।, तया–अन्वीक्षया–अनुमानेन प्रवर्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या।

३. पद्यद्वयात्मकेऽर्थसङ्घटने 'युग्मक' मित्यालङ्कारिकपरिभाषितम्।

आवृत्यनावृत्ति विधाविधाना-
विधायि[1] पूर्वोत्तरतन्त्रविज्ञैः ।
वितायमानश्रुतिमर्म्मधर्म्म-
सुशर्म्महर्म्या क्वचनापि[2] या पूः ॥२९॥

संख्यावतां सांख्यविचारभाजां
प्रधानमादाय समस्तकार्यम् ।
आत्मावगाहिप्रमितिञ्च वृत्तिः
परेतिवादो द्विविधोऽपि यत्र ॥३०॥

योगे वियोगे विपुलार्थराशेः
अहीनवाचः पुरुषा रमन्ते ।
यत्र स्थिताः किन्तु न चित्तवृत्तिः
प्रपञ्चताद्या न विकल्पवादाः ॥३१॥

विशालगृहपङ्क्तिकोपवनमालिनीकृत्रिमा-
भिनव्यनगशालिनी शिखरिणीह कक्षे[3] स्थिताः ।
वसन्ततिलकावली सदृशसुन्दरी संवृता,
कथं रुचिरपद्मका[4] भवतु नैव सैषा पुरी[5] ॥३२॥

यदापणमहांगणे गणितरत्नमुक्तागण-
क्रयोत्सुकनखो[6]जनो विरमति क्षणं न क्वचित् ।

---

१. ख. मा. 'भि' इति पाठः ।
२. क. मा. 'क्रयनादि' इति पाठः ।
३. ख. मा. 'ऋक्षे स्थिताः' इति पाठः ।
४. ख. मा. 'पद्यका' इति पाठः ।
५. पृथ्वी जातिः ।
६. ख. मा. 'नराखो' इति पाठः ।

समीरशिशिराधि[1]राजितसुधीरकीरध्वनिः
मनो हरति शृण्वतामतिकलश्च यस्यां पुरि ।।३३।।

श्रीहर्षकाव्यमिव सुन्दरसर्गबन्ध-
मानन्दयुक्तमनलङ्कृतमेवनैषत् ।
रम्योज्ज्वलं कलिकथा कलितं यदीयं
जाने[2] जनञ्जनितहीरभवप्रकाशम् ।।३४।।

भूखण्डमण्डनमिदं विमतञ्जयिष्णु:[3]
कीरोक्तिभिर्विशदखण्डरसं महार्थम्[4] ।
प्रश्नोत्तरं किमपि निर्वचनासहिष्णु:[5]
श्रीहर्षखण्डनमिवातिधिनोति[6] धीरान् ।।३५।।

मन्दमन्दचलिताग्निमित्रका
चित्र[7]तोषककुमारवृत्तका ।
सर्वतो लघुसुवंशराजिता
कालिदासकवितेव सा पुरी ।।३६।।

फाल्गुना[8]प्रकृतपुण्यकर्मणां
ज्ञापितार्जुनयशो विजृम्भिता ।

---

१. ख. मा. 'शिशिरजिस्थिर' इति पाठः ।
२. क. मा. 'जाने जानम्' इति पाठः ।
३. क. मा· 'स्तु' इति पाठः ।
४. क. मा 'महार्थे' इति पाठः ।
५. क. मा. 'ष्नु' इति पाठः ।
६. ख. मा. 'बितेति' इति पाठः
७. क. मा. 'मित्र' इति पाठः ।
८. क. मा. 'फाल्गुनाग्न्य' इति पाठः ।

उच्छलद्गुणकथाभिराजिता[1]
भारवीयकविता समापिता[2] ।।३७।।

तपसा[3] विदुषाधिगम्यरूपं
पवनव्याधिबलोक्तिभिश्च युक्तम् ।
धृतधर्मसभाभिचारुचर्यं
नगरं माघयुगस्यतत्सदृशम् ।।३८।।

चित्रभानुभवभाविभासिता
हृद्यगद्यसुपथा विराजिता ।
साभिनन्दपरिपूरिता पुरी
शूद्रकक्षितिपवर्णना सदृक् ।।३९।।

क्वचिच्छतानीककृतोक्तिसङ्कुला
क्वचित्पुनः पुण्यजनोक्तिशोभिता ।
सर्वत्र सोमोक्तियुता पुरी सा
बृहत्कथा स्यान्न कथं पृथिव्याम् ।।४०।।

कर्णान्तविश्रान्तनितान्तकान्त-
कृष्णार्जुनात्युक्तिसु शोभमाना ।
सा धार्तराष्ट्रक्षयसूचिनी च
सद्भारती भारतगेव भाति ।।४१।।

पाञ्चालिकाकेशविकर्षिधार्त-
राष्ट्रातिरुष्यद्भूरताग्रसंसत् ।

---

१. ख. मा. 'राश्रिता' इति पाठः ।
२. कखमातृकयोः 'सा' इति पाठः ।
३. क. मा. 'तपस्य विदुवाधि' इति पाठः ।

गाङ्गेयभासा विशदा पुरी सा
न भारतोक्ति कथमभ्युपैतु ॥४२॥

सुपर्वगेहावलिभिर्विराजितं
वृषातिकीर्त्या विशदं विशालम्।
पुरं गुरूक्त्याश्रितधर्म्मराजं
त्रिविष्टपं तत् किमु भारतं तत् ॥४३॥

रामाभिख्याप्रतिपदलसत्पद्यकासद्वनान्त-
भ्रान्तश्रान्तप्रियवचनकूलक्ष्मणासारसाद्या ।
कान्तारागस्थलकथनपरा सर्ग[1]काण्डातिचार्वी
वल्मीकाग्रप्रभवसुधियस्सा कृतेस्साम्यमाप्ता ॥४४॥

उपवनतरुमालाचारुबालाविहारः
प्रसभहृतसुशालावासिमर्त्यान्तराला ।
प्रतिगृहचिरकालावस्थितद्वारपाला
जयति वरपुरी सा क्षेमदात्रीजनानाम्[2] ॥४५॥

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसतिप्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया ।
लेभाते सुकृतिं सुतं निजमतेः संशुद्धये तत्कृते
काव्येऽस्मिन् कृतवीर्यसूनुचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ॥४६॥

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते महाकाव्ये
क्षेमाङ्के माहिष्मतीवर्णनं नाम
प्रथमः सर्गः[3] ॥

---

१. क. मा. 'शर्म्मं इति पाठः ।

२. क. मा. 'स्त्रीजनानाम्' इति पाठः ।

३. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलसम्भूतस्य मेच्यञ्चलपाँचथरलालिखर्क-वरडाङग्रामवास्तव्यदोवालीछाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादने प्रथमसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम् ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

द्वितीयः सर्गः

अथ तत्र समस्तवस्तुभि-
मर्हितायाञ्जनताहितासयः ।
कृतवीर्य इति प्रथाङ्गतो
बहुवीर्यो धरणीश्वरोऽभवत् ॥१॥

मनुना[1]ऽतनुनाऽविता पुरा
सुनयेनास[2] मही सुहर्षिता ।
कृतवीर्यमवाप्य तन्तथाऽ-
नुनयेनास नृपन्न चास्ति तत् ॥२॥

जनताननता न भूपते-
रहिता नो रहिता न संपदा ।
वहिता सहिता[3] न च श्रिया
नरमाना चरमारमारतम्[4] ॥३॥

समयो विनयोदयोदयः
स्मरता यः स्मरतां रुचागतः ।

---

१. ख. मा. 'मनुजा' इति पाठः ।

२. 'आस' इति क्रियापदम् ।

३. क. मा. 'रहिता' इति पाठः ।

४. क. मा. 'नमारतम्' इति पाठः ।

शिवदोऽशिवदो वदः श्रुतेः
अभवद्भावविभा[1]वतो नृणाम् ।।४।।

नगजा नगजा न चाभवत्
तुरगा नातुरगाश्च भूपतेः ।
शकटा निकटास्तथोत्कटाः
पदगाश्चा[2]पदगामिनस्सदा ।।५।।

क्षितिलेखसखो[3]मखैरलं
स हि लेखानखिलान[4]तर्पयत् ।
स्मृतिमात्रसमागतास्सुरा
निजभागं प्रतिपेदिरेऽध्वरे ।।६।।

अतिवेलनिपीतसोमजा-
मरुचिन्तस्य नृपस्य संस्तरे ।
कथमप्यमरेशगां रवेः
तनयौ संशमयाम्बभूवतुः ।।७।।

प्रशमय्य नरेन्द्रयज्ञजा-
ममरेशारुचिमश्विनावुभौ ।
भिषजा[5]वपि सोमभागकं
जगृहाते किल पारितोषिकम् ।।८।।

---

१. ख. मा. 'विभावनो' इति पाठः ।

२. क. मा. 'पदगाश्चापदगामिनः' इति पाठः ।

३. क्षितेः पृथिव्या लेखाः देवाः इति क्षितिलेखा भूदेवता ब्राह्मणास्तेषां सखा यः स क्षितिलेखसखः भूपः इत्यर्थः । 'राजाहःसखीभ्यष्टच्' इति टचि रूपम् ।

४. ख. मा. 'नतर्प्ययत्' इति पाठः ।

५. ख. मा. 'भियजा' इति पाठः ।

रहभूमिसुरास्सुरा अपि
कुशलाभाग्रहसंयुतास्तथा ।
वसुवृष्टिकरेण लालिताः ।
सदृशास्तेऽमृतभोजिनोऽभवन् ॥९॥

बहु[1]वर्षगणातिपातिभिः
कृतवीर्याध्वरकौतुकैस्सुराः ।
निजदारकलाकुतूहलं
चिरलग्नं हृदि ते विसस्मरुः ॥१०॥

विबुधाः शिवशक्रमुख्यका
निजनारीः प्रथमं समर्थिताः ।
इह विघ्नविघातदम्भतः
बहुवर्षाणि समासयन्सुखम् ॥११॥

कृतवीर्य्यनृपाध्वरोद्भवैः
अतिपुष्टा पृथुधूमराशिभिः ।
मुदिरालिरवर्षयज्जलं
जगताञ्जीवनभावनं सदा ॥१२॥

विबुधा न सुधाभिलाषिणः
वसुधा नाकजयिष्णु[2]सद्गुणाः ।
न बुधाश्च मुधागमस्पृहाः
कृतवीर्य्ये सद[3]कर्मसोत्सवे ॥१३॥

---

१. ख. मा. 'बहुवर्यंगणतिपातिभि;' इति पाठः ।
२. क. मा. 'नाकमपि लसद्गुणाः' इति पाठः ।
३. ख. मा. 'सवकर्म' इति पाठः ।

हयमेधमुखैर्मखैरसा-
वतिदक्षो बहुदक्षिणान्वितैः ।
सुरभूसुरपङ्क्तिकामवत्
समनैषीच्छरदां शतन्नृपः ॥१४॥

चरमेऽवभृथा[1]सुतो नृपोऽ
ध्वरराशेः कनकैरवर्षयत् ।
कनकात्मजमेत्य दीक्षितं
बहु लेभे कनकन्नकस्तदा ॥१५॥

अवसाय सदो[2]त्सवन्निजं
परिधायाभरणाम्बरादिकम् ।
प्रतिबन्धुरसिन्धुरस्थितः
शुशुभे पूर्वगिरौ यथांशुमान् ॥१६॥

स कृती प्रकृतीः शुभाकृतिः
प्रशमय्याविकृतीः सदुक्तिभिः ।
चतुरङ्गबलान्वितो बली
हरितो जेतुमनाः प्रतस्थिवान् ॥१७॥

अतितुङ्गतुरङ्गभङ्गवान्
गजराजव्रजशैलसङ्कुलः ।
रथसार्थतिमिङ्गिलाकुलः
प्रचचालाश्वब[3]लार्णवस्ततः ॥१८॥

---

१. ख. मा. 'प्लुतो' इति पाठः ।
२. ख. मा. सवोत्सवम्' इति पाठः ।
३. क. मा. 'दलार्णव' इति पाठः ।

अयि भूपतयः पलाय्यताम्
अयमायाति[1] धरापुरन्दरः ।
इति सूचयदाचलच्छलं
पवनान्दोलितकेतनाम्बरैः ॥१९॥

रजसा मलिनाम्बरा मुखैः
विनिगूढैः परिधूसरालिकाः ।
अतिपाण्डुतनू[2] दिगङ्गनाः
समपश्यन्नृपसैनिकाऽऽनते ॥२०॥

रणभूमितनूत्थजान्नृणां
वरणायागतनाकनायिकाः ।
सुखमासयितुं पटोपमो
रजसां राशिरगाद्बलाद्वियत् ॥२१॥

चलिते नृपसैन्यसागरे
भरसम्भुग्नसहस्रशीर्षकः ।
कथमप्यहिराट्[3] बभार गां
पृथिवीधारणसत्प्रतिश्रवः ॥२२॥

करवालकरालदोर्द्वितीयः
स विजिग्ये धरणीशमण्डलम् ।
जयघोषसुघोषसत्फलं
बलमेतस्य नृपस्य चाभवत् ॥२३॥

उदिते कृतवीर्यभूभृतः
प्रतपत्सूर्यविकाशि तेजसि ।

---

१. क. मा. 'मदाति' इति पाठः ।
२. क. मा. 'तनूर्हि' इति पाठः ।
३. अहिराट्—शेषनागो गां पृथिवीं बभारेत्यर्थः ।

नहि पूरितराजमण्डलं
सहनक्षत्रगणैस्तिरोऽभवत् ॥२४॥
नवनीतविनीतमानसः
पदपद्मप्रणतेषु सोऽभवत् ।
अपि[1] लोहकपाटपट्टतः
जठरोराः समभूद्विपत्सु[2] च ॥२५॥
अतिदक्षविपक्षवक्षसां
स्थलमुद्भेद्य कृपाणभाविता ।
नृपकीर्तिलता विवङ्गता
सुषुवे चन्द्रसुमम्भकोरकैः[3] ॥२६॥
परशोणितपिच्छिलान्तरं
भुजगीभोगविभीषणाकृतिम् ।
अतिसाहसिकी रमायुधा-
मसिधारापथमेत्य तं ययौ ॥२७॥
नृपकीर्तिसुसम्भलीकथा
हृतचेता अभिसारिका रमा ।
रणरेणुसुदुर्दिने पदं
करवालेऽपि निधाय तङ्गता ॥२८॥
चलिते कृतवीर्यचामरे
व्यचरन्नान्यनृपस्य चामरम् ।
इति किं परिधूतचामरः
प्रबभूवास्य पुरो न चामरः ॥२९॥

---

१. ख. मा. 'अति' इति पाठः ।
२. ख मा. 'विषत्सु च' इति पाठः ।
३. चन्द्रसुमम् भकोरकैः=नक्षत्ररूपिकोरकैः ।

सरिदीश्वरघस्मरज्वल-
ज्ज्वलनज्वालसख[1]प्रतापकः ।
धरणीवलयं लयार्कवत्-
परिजज्वाल नृपालबाहुजः ॥३०॥

नृपतेः प्रतपन् प्रतापजैः
घृणिभिर्मौषसु वर्णसन्निभैः ।
अपि भूवलये विपक्षभू-
पतिवक्त्राणि विवर्णतां ययुः ॥३१॥

क्वचिदेव कदाचिदेव वा
तपति क्ष्मावलये दिवाकरः ।
कृतवीर्य्यपराक्रमोऽखिलं
तपति क्ष्मावनिमण्डलं सदा ॥३२॥

निजवीर्य्यविदीपितं मही
वलयं कीर्तिसुधाभिवर्षणात् ।
शमयं शमनोपमोद्विषां
सहसैन्यैऽ प्रचचार भूपतिः ॥३३॥

अपि वंशभवो गुणान्वितः
धृतकोटीयुगलोऽपि तृष्णया ।
मृगयां धनुरस्य लक्षकः
क्वचिदेवाप बहुप्रदान्नृपान् ॥३४॥

अपि वंशभवो गुणोक्ततः[2]
धृतकोटीयुगलं गुणान्वितम् ।

---

१. ख. मा. 'न ज्त्रालसख' इति पाठः ।

२. ख. मा 'गुणान्वितः' इति पाठः ।

प्रविहाय धनुर्गतिः[1] शरः
नृपतेर्लक्षमवाप कृच्छ्रतः ॥३५॥

असिरेव विकोशकोभवन्
न बलं तस्य गुणोक्षितः शरः ।
न तु मिश्र[2]मसार्थमासत
द्विषतां वृन्दमुदीरितन्न तु[3] ॥३६॥

धरणीवलये स भूपतिः
परिखीभूतसमुद्रमुद्रिते ।
अ[4]व्ययुनक्तरि पुञ्जयश्रिया
न धनैः कीर्तिधना[5]त्प्रकीर्तितः ॥३७॥

नृपतिव्रजमौलिमण्डली-
मणिमृष्टाङ्घ्रिनखांशुमण्डलः ।
स जिगाय[6] महीमकृच्छ्रतः
न हि कष्टाद्विजयो यशस्विनाम् ॥३८॥

परिवीजित[7]चामरद्वयः
परिचर्याभिमुखावनीश्वरैः ।
न्यवृतत्ससमुद्ररोधसो
जयलक्ष्म्या धरणीपुरन्दरः ॥३९॥

---

१. ख. मा. 'गतः' इति पाठः ।
२. ख. मा. 'मित्र' इति पाठ. ।
३. ख. मा. 'न च' इति पाठः ।
४. क. मा. 'अ' पाठो नास्ति ।
५. ख. मा. 'धनाग्रकीर्तनः' इति पाठः ।
६. क. मा. 'स जिणाय' इति पाठः ।
७. क. मा. 'जीवित' इति पाठः ।

प्रतिगेहविसारिमङ्गलां[1]
पुरमाविश्य समुत्सुकाः प्रजाः ।
प्रतिपद्विधुवच्च नोदयन्
निजशीतामलगोप्रचारणैः ॥४०॥
समरे विजितान्निजानुगान्
स नृपान्भूरि हिरण्यवर्षणैः ।
विससर्ज यथा स्वकं पुरीः
प्रतियान्तु परितोष्य भूवृषाः ॥४१॥
विगते क्षितिपालमण्डले
नृपतेर्मानसमानसेऽद्भुतम् ।
दशदिग्विजयस्य कौतुकं
जनगीतं कतिचिद्दि[2]नान्यलम् ॥४२॥
अथ तस्य समस्तसम्पदां
सदनस्याप्यनपत्यता कृतः ।
हृदये समधीयतातुलो
वय[3]साधिश्चरमेण दुर्जयः ॥४३॥
अपिमेरुविशालमुज्वलं
कनकं सप्तसमुद्रमुद्रिता ।
धरणीरतिजिष्णुसुन्दरी
न रतिन्तस्य नृपस्य चक्रिरे ॥४४॥
चरमर्णविशोधनेच्छया
परितापानलसम्प्रदीपिता ।

---

१. ख. मा. 'मण्डलाम्' इति पाठः :
२. क. मा. 'द्वि' इति पाठः ।
३. ख. मा. 'वग्र' इति पाठः ।

नृपतेर्मुखपङ्कजाद् बभौ
   पृथुनिःश्वासततिर्दिवानिशम् ।।४५।।

रमणीविषभृन्मणि[1]समा
   धरणीव ह्यरणीसमस्थितिः ।
अपि कोशमकोशखड्गवन्
   नृपतेस्तस्य मनो व्यषादयत् ।।४६।।

कलभङ्कुटपा[2]कलो यथा
   वननागानवखातपातवत् ।
नृपतिं प्रतिघस्त्रमक्षिणो-
   न्निरपत्यत्वभवाधिरुत्कटः ।।४७।।

असुना[3] पिसुनापकारिणा
   महिषी तस्य नृपस्य साभवत् ।
विलसद्वसुतापितापिनी
   धरणीशोकसरण्यभूत्किल ।।४८।।

क्षणदापि न हि क्षणन्ददौ
   सकलश्चास्य दिनश्चतुर्दिनम् ।
निरपत्यतयातिदुःखिते
   हृदि चापोद्य न[4] बन्धनम्बभौ ।।४९।।

इति तेन महीभृता धरा
   सुतचिन्ताकुलचेतसा तदा ।

---

१. क. मा. 'णी' इति पाठः ।
२. ख. मा. 'कुटपाठलो' इति पाठः ।
३. ख. मा. 'असुतापि सुतापकारिणी' इति पाठः ।
४. क. मा. 'मबद्धनम्' इति पाठः ।

निहिता सचिवे हिते मते
　　प्रकृतीनाञ्चिरमात्मना धृता ॥५०॥
प्रवतारित [1]भूभरो नृपोऽ-
　　नुपदेऽमात्यवरे सुतेऽसुना ।
हृदये न दया तपोनिधे-
　　रथ दत्तस्य तपोवनं ययौ ॥५१॥

परिवृद्धतपोविभूतिभिः
　　गतवैरैर्जनिभृद्भिरन्वितम् ।
ऋतुभिर्निखिलैर्यथायथं
　　कृतपुष्पप्रसवोत्करं परम् ॥५२॥

घनपादपपादवासिभिः
　　तृणमूलामलवारिवृत्तिभिः ।
परनादसुखैर्भयोज्झि[2]तैः
　　मृगपोतैर्मुनिभिर्यथावृतम् ॥५३॥

विलसत्कमलैस्सवारिभिः
　　कविवाक्यैर्मधुरैर्निनादितैः ।
नृपगेहसमैस्सरोवरैः
　　सुरसा भोगमनोहरैर्वृतम् ॥५४॥

बहुधान्यभृतालयैर्लसत्
　　सुवयोभिस्तरुभिस्सुशाखकैः ।
अपि राजकरैस्सुशीतलैः
　　परिवृद्धैर्गृहिभिर्यथावृतम् ॥५५॥

---

१. ख. मा. 'न' इति पाठः ।
२. क. मा. 'फि' इति पाठः ।

अपि शालयुतं विशालमेवं
वटरुचा[1]वटसङ्कुलङ्क्वचित् ।
विपलाशगणं पलाशयुतं
मदनाढ्यं मदनान्वितोज्झितम् ॥५६॥

षड्भिरादिक्रिया[2]कुलकम्

समु[3]पेत्य वनं तपोऽवन-
ञ्जनिभृत्यावनमेष भूपतिः ।
मनसा प्रबभार सम्मदम्
मुनिचर्य्योऽचिरतो[4] रमापतेः ॥५७॥

धृतमुनिजनवेषो छिन्नमर्त्याविशेषः
मनसि कृतसुलेखश्चारुता यं विरेखः ।
नरपतिरभिपेदे दत्तनाम्नो महर्षेः
अखिलभुवनवन्द्यं क्षेमधामाश्रमं सः[5] ॥५८॥

आसीत्कूर्मधराधरेन्द्रवसतिप्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया ।

---

१. ख. मा. 'वटयुक् चावट' इति पाठः ।

२. षट् संख्याकानां श्लोकानां सम्मेलनाद् अर्थसङ्घटनं भवतीति । तदेवालङ्कारिकपरिभाषया 'षड्भिरादिक्रियाकुलकम्' इत्युच्यते ।

३. आदावन्ते समस्तेऽपि सर्गे वियोगिनी । लक्षणञ्च — 'विषमे ससजा गुरुः समे सभरालोऽथ गुरुर्वियोगिनी' इति निगदितम् ।

४. ख. मा. 'चरतो' इति पाठः ।

५. मालिनीजातिः ।

लेभाते सुकृतिं सुतं निजमतेः संशुद्धये तत्कृते
काव्येऽस्मिन् कृतवीर्यसूनुचरिते सर्गो द्वितीयोऽगमत् ॥५

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते महाकाव्ये
क्षेमाङ्के दत्ताश्रमगमनन्नाम
द्वितीयः सर्गः[1] ॥

---

१. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलसम्भूतस्य मेच्यच्चलपाँचथरलालिखर्कं-वरडाडाग्रामवास्तव्यदोवालीछाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयमहाकाव्यसम्पादने द्वितीयसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम् ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

तृतीयः सर्गः

पूर्वजन्मभिरथाचरितस्या-
 दत्त[1]पुण्यनिवहस्य फलं सः ।
सर्वलोकविषयान्तरवर्त्ति-
 स्नेहवारिधितरङ्गसदृक्षम् ॥१॥
भाजनं सुजनतासम[2]दृष्टचो-
 र्हेतुभूतमखिलेप्सित[3]सिद्धेः ।
काङ्क्षितं सुरमुनीन्द्रकदम्बैः
 वाञ्छितो दवसितं करुणायाः ॥२॥

त्रिभिर्विशेषकम्

जन्मप्रभृति चानुसूयया
 लालितं हृदयहारि जन्मिनाम् ।
तस्य दर्शनमुपेयिवान्नृपः
 दण्डवत्प्रणिपपात पादयोः ॥३॥
अत्रिजातशिशिरामलपाद-
 स्पर्शसौख्यमनुभूय महीन्द्रः ।

---

१. ख. मा. 'अदभ्र' इति पाठः ।
२. क. मा. 'समदृक्षो' इति पाठः ।
३. क. मा. 'लेक्षित' इति पाठः ।

सोऽतिवेलमुदितो निजदेहे
ना ममौ जलधिवच्च तदानीम् ।।४।।

पत्रिभूः सुविनयां बुध[1]मेनं
शीतलामलकरप्रसरेण ।
उन्ननाथ निजदर्शनकाले
नैकधाकमलालयभूतम् ।।५।।

तस्य चौरसपदं प्रयियासुः
श्रीपतिर्मुनिवपुस्तदुरोऽसौ ।
कीदृगित्यभिविलोकयिते वा-
श्लिक्षदाशु निजवत्सतलेन ।।६।।

तं मुनिस्सुनिभृतं यथोचितं
संसभाज्य विपथि श्रमं शनैः ।
कौशमासनमधिष्ठितं मुदा
व्याजहार वचनं मनोहरम् ।।७।।

याज्य किं कुशलमस्ति च राज्ये
सप्तसप्तिसमितामलदीप्ते ।
अङ्गसप्तकयुते यत आसीत्
भूतलस्य निखिलस्य पराभाः[2] ।।८।।

वैन्यसच्चरितसैन्यवियोगाद्
दैन्यमाप धरणी बहुकालम् ।
प्राप्य सम्प्रति भवन्तमहीना
हीनबाहुमभिनन्दति कश्चित् ।।९।।

---

१. क. मा. 'विध' इति पाठः ।
२. ख. मा. 'यराभाः' इति पाठः ।

इष्टकालकमलाभिवर्षिणा
गोत्रपक्षसुखकारिणा त्वया।
वासवेन च सुनन्दिता मही
दोग्धि किं तव हितं सदा[1]मितम् ॥१०॥

अस्ति किं धरणिपालमण्डलं
त्वत्प्रसादनसमुत्सुकान्तरम्।
मानसं विगतपङ्कसङ्करं
नाधिवाधितसुखं तवास्ति किम् ॥११॥

दुष्टसत्त्वपरिबाधनतोऽनु-
स्वेच्छयानुपरया विधयानु।
आश्रमस्मम भवान्सुसमीतो
मुक्त[2]शङ्कमभिधत्स्व नृपाल ॥१२॥

इत्थमुक्तवति संसृतिमुक्ते
मुक्तिमिच्छुरवराति[3] एव।
ऊचिवान्विनयवर्द्धितरङ्ग-
प्रश्रयवाचमवनीपुरुहूतः ॥१३॥

सर्वशः कुशलमस्ति मदीयं
यस्य चेत्थमनिशं गुरुपादाः।
संस्मरन्ति भविकं कथमस्य
स्यान्न[4]नमतिभव्यमिह द्राक् ॥१४॥

---

१. क. मा. 'सदायितम्' इति पाठः।
२. ख. मा. 'मुक्ति' इति पाठः।
३. ख. मा 'खरणंत एषः' इति पाठः।
४. क. मा. 'नतव्यमतिभ्यवमिह द्राक्' इति पाठः।

वार्द्धयोऽपि[1] च तरङ्गभुजाग्रैः
शासनं मम शिरस्सु दधन्ते ।
का कथा क्षितिभुजां भवदङ्घ्रि-
धूलिधूसरशिरोरुहजातेः ॥१५॥

कौशिकोऽपि शतमन्युरजैषीद्
भास्वतो बलिमुखानपि शत्रून् ।
भास्वतो बलिमुखोऽपि सुदृष्ट्या[2]
कौशिकीयपदमाप तवैव ॥१६॥

कश्यपस्य तनयः किमु चित्रं
यत्सुरान्नहि विमुञ्चति शश्वत् ।
अन्वभावि भवतावरजन्वं
यत्तदा सुजनविस्मयकारि ॥१७॥

सा त्रिवर्गपरिपूर्तिकरेऽस्मिन्
दृष्टिराप्लुतकृपाभवदीया[3] ।
अत्रिवर्गपरिपूर्तिकरेऽस्मिन्
युज्यतान्नहि कथामपि शश्वत् ॥१८॥

युग्मकम्

किन्नु चोलपरिदर्शितशोभा
वेदिमध्यलसितायतकाञ्ची ।
वक्रितप्रसृतकुन्तलपाशा
सामवादमधुरा सुकरा च ॥१९॥

---

१. ख. मा. 'वार्हुथोपि च' इति पाठः; क. मा. 'वार्द्धयोऽपि' इति पाठः।
२. ख. मा. 'सुदृष्टा' इति पाठः ।
३. क. मा. 'भवदोषा' इति पाठः ।

श्रीललाटगतमालवदीप्ता[1]
कामरूपलसिताङ्गविचित्रा ।
नैव हर्षयति मां महिषी य-
मृधु[2]भागतनया धरणी च ॥२०॥

पश्चिमर्णदृढबन्धनबद्धं[3]
चूतपोतमिव सिक्तमदभ्रम् ।
अप्रबालततया फलहीनं
मां विलोकय कृपालव[4]दृष्ट्या ॥२१॥

मन्दमन्दपरिचालितबाल-
हस्तशस्तपवनस्तपनो मे ।
मन्दमन्दपरिचालितबाल-
हस्तशस्तसुखयोगमनाप्तुः ॥२२॥

युग्मकम्

अप्रकाशितशुभद्विजाधिपं
स्वैरगीतमधुरारवाकुलम् ।
भ्राजिताणरुचिभाविभासिन-
क्षत्रजातसुषमासमु[5]ज्झितम् ॥२३॥

भूरिभूतकमलोदयान्वितं
वासराननमिवात्मजाननम् ।

---

१. क. मा. 'दिप्ता' इति पाठः ।
२. क. मा. 'यमृद्ध' इति पाठः ।
३. ख. मा. 'बहुचुत' इति पाठः ।
४. क. मा. 'य' इति पाठः ।
५ क. मा. 'समुदितम्' इति पाठः ।

त्वत्कृपारविविभाविभासितं
द्रष्टुमिच्छति मनो ममानिशम् ।।२४।।

पूर्वगर्त्तपरिपातशङ्कितोः
बद्धमुक्तवनसंस्थ[1]नागवत् ।
संरमेण्यचरमेऽवनीतले
नातिमुक्तविलसत्प्रबालके ।।२५।।

तारहारवरभारविहारः
स्फारसारमभिसारिरमाकम् ।
अप्युदारमनुदारमुरो मे
निष्फलं तनयलालनहीनम् ।।२६।।

तत्प्रसीद भगवन्नृणबन्धान्
पैतृकान्सपदि मोचय तावत् ।
किन्नु दुर्लभमिहास्ति नराणां
त्वत्प्रसाददृशमाप्नुवताञ्च ।।२७।।

इत्थमुक्तवति भू[2]मिमहेन्द्रे[3]
प्रेमवारिधितरङ्गसदृक्षा ।
दृक्पपात विमलाञ्रिसुतस्य
प्राक्पपात तदनूक्तिसुयुक्तिः ।।२८।।

हारचारिमसुहारिरदोत्थ-
ज्योत्स्नयातिविशदा मुनिवाणी ।
साधिकर्णमुखदा मृदुवर्णैः
प्रोच्चचार जलदध्वनिमन्द्रा ।।२९।।

---

१. क. मा. 'ध्य' इति पाठः ।
२. क. मा. 'ति' इति पाठः ।

श्रूयतां क्षितिपते[1]ऽवधानतो
देवगुह्यमिदमस्ति गोप्यताम् ।
त्वद्गृहेऽवतरति श्रियः पतिः
तत्सुभक्तिभरभावभावितः ॥३०॥

श्रीहरेर्जयरवं विमुञ्चते
यस्य चैककवपुः परङ्कुरे ।
पूर्वदेवपतिसुन्दरीजना-
कल्पचित्रकविलोपकल्पकम् ॥३१॥

तैजसं वपुरिदं रमापते-
श्चक्ररूपमवतीर्य्य ते गृहे ।
सर्वचक्रमविता न चिरेण
वासराननमिवाश्रितपद्मम् ॥३२॥

युग्मकम्

सन्ततानुसृतदानवारिकं
त्वत्कुलङ्गज[2]पतेः कुलं यथा ।
सन्ततानुदितदानवारिणा
मुक्तबन्धनमलं विकाशताम् ॥३३॥

त्वज्जघन्य-ऋणमोचनभाव-
माश्रिते न गुरुणा भुवनानाम् ।
द्वीपसप्तकवती विधुनेव
भ्राजतां मृदुकरेण महीयम् ॥३४॥

---

१. ख. मा. 'यते' इति पाठः ।
२. ख. मा. 'यतेः' इति पाठः ।

पुत्रतामुपगतेऽखिलबन्धौ
सिन्धुराजतनया हृदयेशे ।
त्वद्यशोऽतिविमलं सुवितानं
छादयत्वखिललोककदम्बम् ॥३५॥

किञ्च सिञ्च बहिरन्तरपीह[1]
श्रीपतेश्चरणलालनजातम् ।
चेतसि प्रतिदिनं सुखजातं
भाग्यलभ्यममृतं सुदुरापम् ॥३६॥

किन्न सन्ति शतशः क्षितिपाला
नीतिरीतिमतियुक्तिविशालाः ।
अच्युतार्पितपदस्य[2] तवामी[3]
लेशतोऽपि कलयन्ति न साम्यम् ॥३७॥

वर्णयामि तव किं बत भाग्यं
यस्य ते गमति[4] कोमलपादः ।
तात तात इति भाषितयुक्त
आगमिष्यति[5] हरिः शिशुवेषः ॥३८॥

श्रीहरेरभिधया घटिताख्यं[6]
धारयन्[7] हरिणपोतमवाप[8] ।

---

१. क. मा. 'रन्तरणोह' इति पाठः ।
२. क. मा. 'यदस्य' इति पाठः ।
३. ख. मा. 'नच मी' इति पाठः ।
४. ख. मा. 'गमिति' इति पाठः ।
५. क. मा. 'आक्रमिष्यति' इति पाठः ।
६ ख. मा. 'रव्यां' इति पाठः ।
७. क. मा. 'सन्धारयन्' इति पाठः ।
८ क. मा 'अवाय:' इति पाठः ।

शम्भुशीर्षवसतिं द्विजराज-
स्त्वत्कुलप्रथमजो नृपवर्यः ॥३९॥

त्वद्[1]गृहेऽवतरितुं रमापतिः
कञ्चिदेव समयं प्रतीक्षते ।
धान्यबीजमिव सङ्गतं मृदा
वृष्टिकालमभिनव्यजन्मने ॥४०॥

वर्षमेकमुपधावमुरारि-
तीव्रभक्तिसचिवस्सहदारः ।
सेत्स्यते तव मनोरथ एव
त्वत्प्रमाणपथगा यदि च स्म ॥४१॥

सन्तु चोढवलयोऽखिला नृपाः
सन्तु चोढवलयोऽखिला गृहाः ।
सन्तु चोढवलयोऽखिला गृहा
अस्तु दर्भवलयः करस्तव ॥४२॥

भक्तिरेव भगवत्पदसंस्था
सर्वमर्थनिवहं परिसूते[2] ।
यत्र तद्द्विपदसंश्रयशक्तिः
पूर्वतन्त्रनिपुणा इदमाहुः ॥४३॥

भाक्तमर्थमपहाय सुहृद्यं[3]
शोभते न कुशलं पदमीषत् ।
गौणभक्तिरपि मानवमंगिन
सन्तनोति किमु सा सुनिरूढा ॥४४॥

---

१. ख. मा. 'त्वद्गृहे' इति पाठः ।
२. ख. मा. 'परिस्कृते' इति पाठः ।
३. ख. भा. 'सुद्यम्' इति पाठः ।

स्वार्थसङ्ग्रहविसर्जनभेदान्
न्याय्यमेव खलु भक्तियुगं तत् ।
तत्तृतीय[1]पथमात्मविचारे
चक्षुराप्नुवति सोऽयमिहाध्व ॥४५॥

न प्रयोजनमृते सुनिरूढां
तां च भक्तिरधुनास्ति नराणाम् ।
युज्यते[2] द्विविधभक्तिरपीहा-
लङ्कृतत्त्विषि हि वामनवक्रे[3] ॥४६॥

भक्तिमार्ग इति नैकविधोऽस्ति
व्यञ्जयत्यभिधयापि दुरापम्[4] ।
योऽर्थसार्थमुपपत्तिसमीतो
गाङ्गतोऽपि तटतोऽतिशुचिश्च ॥४७॥

योगशक्तिरपि भक्तिसहाय्या
तत्र भक्तिरभिशक्तिविहीना ।
तन्[5]मात्रनिपुणा इति चोचुः
तत्र तन्त्रमतमार्गविरोधः ॥४८॥

द्वीपनाकुनलिनोदरजातैः
पूर्वजातविबुधैः प्रगृहीते ।

---

१. ख. मा. 'तृनीय' इति पाठः ।

२. ख. मा. 'पूज्यते' इति पाठः ।

३. 'सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिः' काव्यालङ्कारसूत्रे । सादृश्यमूला लक्षणा। वामनमते वक्रोक्तिरलङ्कारः ।

४. क. मा. 'भञ्जयत्यमिव पापिदुरापम्' इति पाठः ।

५. क. मा. 'शन्नमात्र' इति पाठः ।

भक्तिमार्ग इह मा विमुखभू-
रन्यथार्थनिवहो निखिले स्यात् ॥४९॥

भ[1]क्तिरेव हरयेऽपि[2] रोचते
न श्रियो गणयते सविभ्रमम् ।
तोयपूर्णघनमध्यसंलस-
च्चञ्चलातिचपलोदयप्रभम् ॥५०॥

तन्महीन्द्रपृथुभक्तिभावितः
श्रीपतेश्चरणपङ्कजद्वयम् ।
बाह्ययान्तरगणो[3]प्यखण्डितं
पाञ्चरात्रकथितार्चयार्चय ॥५१॥

गच्छ साधय समीहितकार्य्यं
साधयामि भवदीप्सितमाशु ।
आत्मनाप्युभयथा श्रुतिवाक्याद्
विष्णुनारमविरामविहीनम् ॥५२॥

एष तेऽर्चनविधिं सरहस्यं
वश्यचित्तसमुपास्यमनुञ्च ।
सर्वविष्टपसमस्यसमस्य
तस्य पश्य कथयामि समस्य ॥५३॥

---

१. द्रुतस्य भगवद्धर्माद्धारावाहिकताङ्गता ।
सर्वेशे मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते ॥
(भ. स. ३)

२. क. मा. 'हरयेति' इति पाठः ।

३. ख. मा. 'यान्तरगयाप्यखण्डितं' इति पाठः ।

सो[1]मसोदरमनीश्वराम्बुदे
एवमुक्तिममृतं प्रवर्षति ।
भूपतिर्बहुकलापशोभितः
तापमुज्झति पुरा प्रनृत्यति ॥५४॥

आससाद विनयेन भूपतिः
सोऽन्तिकं मुनिकुलेशितुस्ततः ।
अग्रही[2]च्च विधिवत्तदोदितं[3]
मन्त्रमर्चनविधिं सुरद्विषः ॥५५॥

सा[4]तिचीर्णतपसोऽथ भास्वतो
माधवार्पितविसारितेजसः ।
निर्गतोपदिशि कर्मणोर्विभा-
व्यद्युतन्नृपहृदम्बुजं मुनेः ॥५६॥

सान्निरस्य नृपचित्ततमिस्रं
सन्ततान सविशेषमनी[5]षाम् ।
यत्र सर्वकरणीयपदार्था
भूपतेर्विलिखितास्समभूवन् ॥५७॥

उन्मिमील नृपतेर्मुनिविद्या
योगतोऽस्य नयनं करणीये ।

---

१. ख. मा. एवमुक्तिममृतं प्रववर्ष सोमसोदरमुनीश्वराम्बुदे ।
तापमुरुति पुरा प्रनृत्यति भूपतिर्बहुकलापशोभितः ॥५४॥
२. क. मा. 'अग्रही' इति पाठः ।
३. क. मा. 'रितं' इति पाठः ।
४. ख. मा. 'समि' इति पाठः ।
५. ख. मा. 'सविशेनमनीषाम्' इति पाठः ।

सौरदीप्तिभरमेत्य विशालं
भास्करोपलविभेव तदानीम्[1] ॥५८॥

दत्तेन दत्तेन मुनीश्वरेण
विद्याशिषासौ परिपूर्णकामः।
विज्ञाप्य विज्ञाप्यममुं मुनीन्द्रं
स्वकं पुरन्तु यियेष राजा ॥५९॥

अथ मुनिरपि भूपं साशिषा वर्धयित्वा
त्रिभुवनगुरुणा त्वं पुत्रवान्संभवेति।
कतिपयलवयुक्तं दारसारानुयातं
व्यसजत सुरराजं गोष्पतिर्वेष्टसिद्ध्यै ॥६०॥

कतिपयदिनराज्यामार्गमेव व्यतीत्य
क्षितिपतिरतितोषात्स्वां पुरीं सम्प्रपद्य।
मृदुनयनवचोभिः क्षेमजातं प्रजानाम्
अमृतरससदृक्षैस्सञ्चकाराचिरेण[2] ॥६१॥

---

१. ५८ श्लोकपर्यन्तं स्वागता जातिः। तल्लक्षणञ्च– 'स्वागता रनभगैर्गुरुणा च'। यद्यपि मध्ये क्वचिद्यतिभङ्गः क्वचिच्छाब्दिकप्रतिज्ञाभङ्गोऽपि दरीदृश्यते।

२. इतः परं ख मातृकापि विच्छिन्नास्ति। एषा तृतीयसर्गात्मिका मातृका प्रियपण्डितप्रवरभरतराजपन्तसौजन्येन हस्तीकृता। शुद्धाशुद्धिविषये द्वे मातृके समाने स्तः। वाराणसेयसरस्वतीभवनस्था मातृकापि सर्गत्रयात्मिकैव वर्तते। समुपलभ्यमाने त्रिसर्गात्मके काव्ये पं. जनार्दनपाण्डेयस्य लघीयसी टीका तथा भूमिकापि विद्यते। परञ्च पाण्डेयस्य बहुतर्कपक्षीयविचार असमीचीन एव प्रतिभाति। असमीचीनत्वञ्च ग्रन्थप्रकाशनानन्तरञ्चागमिष्यति। इतः परं कार्त-वीर्योदयमहाकाव्यस्य मातृका मया न लब्धा। यद्यपि बहुभिर्विद्वद्भिर्बहुत्र मातृकाविषये चर्चाः कृताः। द्वाविंशतिपञ्चविंशतित आरभ्य पञ्चषष्टिसर्गात्मकं कार्तवीर्योदयमहाकाव्यमिति मयाकर्णितमासीत्। परन्तु केनापि विदुषा काव्य-मनवलोक्यैव मुखरितमिति निश्चप्रचमवगतम्। ममानुसन्धाने मूलकाव्यं सप्तदश-

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसतिप्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया।
लेभाते सुकृतिं सुतं निजमते संशुद्धये तत्कृते
काव्येऽस्मिन्कृतवीर्य्यसूनुचरिते सर्गस्तृतीयो गतः ॥६

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते महाकाव्ये क्षेमाङ्के
तृतीयः सर्गः[1] ॥

सर्गात्मकमेव काव्यम् । सप्तदशसर्गे कवेर्वंशपरिचयमात्रमुपलभ्यते । एवञ्च काष्ठमण्डपराजकीयाभिलेखालयतः सप्तदशसर्गात्मकं काव्यं 'डङ्गोल' स्य सौजन्येन मया पञ्चाशदुत्तरसप्तशतं रूप्यकाणि दत्वा प्राप्तम् ।

१. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मेच्यञ्चलपाँचथरलालीखर्क वरडाडाग्रामवास्तव्यदोवालीद्दाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादने तृतीयसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम् ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

चतुर्थः सर्गः

दत्तप्रदत्तमुपदेशमथाधिगम्य
माहिष्मतीपतिरसौ महिषीसमेतः ।
चक्रे सचक्रधरपूजनमप्युदारं
सारं जनैर्भवपयोनिधिपारकारम् ।।१।।

पर्काक्षमाल्यवरपङ्कुरपद्मभामा
भूमिपते अजयतो हरिमन्त्रराजम् ।
क्षीरोद्गजा मृदुकरामृदितम्मुरारेः
गङ्गाप्रवाहपरिवीतमिवाङ्घ्रिपद्मम् ।।२।।

निर्णिक्तदेशवसतिर्विरतिर्जनौघे
पथ्यं मितं सदसनं वचनञ्च तादृक् ।
श्रद्धाश्रुतिस्मृतिवचस्सु मनो विशुद्धिः
शौचं द्विधा रुरुचिरे नृपनायकाय ।।३।।

योगासनं समधिरुह्य समीकृताङ्गं
प्राणा'न्नियम्य हृदि चिन्तितविष्णुमूर्तिः ।
नासाग्रदृष्टिरभिनिर्जितकामलोभ-
क्रोधादिको नरपतिर्नियतो बभूव ।।४।।

---

१. क. मा. 'णम्' इति पाठः ।

पञ्चभिः कुलकम्[1]

योगीन्द्रचित्त[2]कृतरागवशेन[3] किं वा
श्रीहस्तकोकनदसङ्गवशेन किं वा।
उद्यत्[4] रवीन्द्रपरिवेषवशेन किं वा
दैत्येन्द्रवक्ष्यगलदस्रवशेन किं वा ॥५॥

एवं समस्तभुवनस्य जनस्य चोर्ध्वं
भस्मात्प्रवृत्तिरिति सूचयितुं विशालाम्।
विश्राणमात्मविससूनविलूननाला-
तन्तूपमानसमितां लसदूर्ध्वरेखाम् ॥६॥

संसारिणां कापथगामिचेतोः
माद्यन्मतङ्गजबलं दलितुं दधानम्।
रेखासृणिं सुमसृणामघवृन्दगोत्र-
प्रध्वंसनाय च पविन्निजभक्तिभाजाम् ॥७॥

संसारतापपरितप्तजनस्य शैत्य-
सम्पादकं वसु दधल्लसदातपत्रम्।
चक्रञ्च दक्षिणभुजस्य समीर्षयेव
लक्ष्मीनिकेतनसुकेतनमादधानम् ॥८॥

अङ्गुष्ठमूलपरिनिर्मितगाङ्गभङ्ग-
व्या[5] सङ्कल्पितपताकमभीष्ट[6] सिध्यै।

---

१. अत्र पञ्चपद्यात्मकैर्वाक्यार्थावगमने 'पञ्चभिः कुलकम्' इत्युक्तम्।
२. क. मा. 'त्र' इति पाठः।
३. क मा. 'से' इति पाठः।
४. क. मा. 'उद्यत्र' इति पाठः।
५. क. मा. 'न्या' इति पाठः।
६. क. मा. 'अभिष्ट' इति पाठः।

लक्ष्मीपतेश्चरणपङ्कजमत्युदारं
ध्यायन्परामुदमवाप महीमहेन्द्रः ॥९॥

ध्यात्वा चिरम्मनसि कल्पितपापचिन्त्या
संपूज्य बाह्यपदनिर्मितयार्चयामि।
आरब्धपूजनमसौ धरणीबिडौजा
अष्टश्रवोमुखसुरेश्वरपूजितस्य ॥१०॥

आपादमस्तकमनुत्तमदीप्तिदीप्तां
ध्यात्वा चिरं हृदयपङ्कजकर्णिकायाम्।
प्राणाध्वजाञ्जलिसुमेषु निधाय[१] राजा
मूर्तिं हरेर्न्यधितरत्नमये सुपीठे ॥११॥

न्यस्यासु जीवविषयीणि च तत्र तत्र
भद्रासनोपरिगतं प्रविधाय पाद्यम्।
अर्घ्यं प्रदाय म[२]धुपर्कमथार्पयित्वा
पञ्चामृतस्न[३]पनमारचयाम्बभूव ॥१२॥

वाङ्मात्रलभ्यनिखिलार्थपरम्परा[४]ऽसौ
वेदाङ्गमीतिसविधाभिरुपाचचार।
देवम्प्रणम्य च ततस्तवनं व्यधत्त
वाग्वृत्त्यगोचरगुणस्य यथा मनीषम् ॥१३॥

वैकुण्ठलोककृतचारुविहारलक्ष्मी-
लीलाविलासवसते भुवनाधिनाथ।

---

१. क. मा. नास्ति।
२. दधिमधुघृतसम्मिश्रितमातिथेयमित्यर्थः।
३. क. मा. 'स्तपन' इति पाठः।
४. क. मा. 'रो' इति पाठः।

नागान्तकप्रवहणप्रथिताभिमान-
श्रीमन्मुकुन्दमपिधेहि कृपाकटाक्षम् ॥१४॥

लक्ष्मीपयोधरधराधरमौलिचुम्बि-
धाराधरप्रभतनोऽशमितामरारेः ।
त्रैलोक्यरूपरचनास्थपतेर्निजार्ति-
ध्वंसान्नभूरिमुतनोः परिपाहि विष्णो ॥१५॥

देवारिचक्रशलभू[१]षणचक्रवह्नि-
ज्वालाजटालभुजदण्डकृतावनेश ।
पादाम्बुजार्पणपवित्रितताक्ष्यंपृष्टा-
नायाससृष्टभुवनक्षणकष्टजातम् ॥१६॥

भूमीतलोच्छ्रितिविधौ न च सूकरत्वं
किं वा मनस्सुकरमासनवामनत्वम् ।
स्वर्गादनेकमठताशठतामृतार्थे
वेदोद्धृ[२]तौ कपटपाटवमीनरूपम् ॥१७॥

प्रह्लादभक्तिभरवश्यतयाप्यवश्यं
कस्याप्यवश्यमुपास्यविधिविहस्य ।
कृत्वा मनुष्यमृगराजवपुः प्रपूर्वं
तं पूर्वदेवनिवहे हतवान्पुरा त्वम् ॥१८॥

प्रोच्चण्डगर्जितवितर्जितशीर्णजीर्ण-
धाराधरत्रपितपिङ्गसटाच्छटाकः ।
भव्याय नो भवतु दिव्यहरिः परीतः
नेत्रप्रभाजिततडित्प्रभरोमराज्या ॥१९॥

---

१. क. मा. 'भो' इति पाठः ।
२. क. मा. 'हतौ' इति पाठः ।

को नाम ना तव गुणानपि दिव्यमूर्ति-
यथार्थ्यतोऽनुभवितुं क्षमते च यत्र ।
मुग्धाङ्गनेव ननेति मुहुर्वदन्ती
किञ्चिच्छ्रुतिः कथय ते श्रितगौणवृत्तिः ॥२०॥

नेत्रं त्वदीय मम भासयते पदन्तेऽ
नन्तम्पदम्परमदोऽपि नभासयितृ ।
भित्वा तदेव तु समेति च तत्र भक्तः
संसारदुःखजलशेवधिवाडवाग्नौ ॥२१॥

तेजोमयेन वपुषेशसहस्रदोषा-
वाच्छादितेन भुवने बहुलोहितेन ।
उन्नद्धचारुगुणबद्धवृषाहिताश्च[1]
मर्यादकेन रमयाखिलजीवजातम् ॥२२॥

इत्थम्प्रपूज्य विधिवत्स्तवनम्विधाय
तस्यान्वहं स्थितवतो धरणीश्वरस्य ।
षष्ट्युत्तरत्रिशतश्च[2] – अभीतो व्यतीतः
कालः कलिन्दतनया समदेहकान्तिम् ॥२३॥

अन्येद्युरर्चनविधेः पुरतो नरेन्द्र
आवाहनं हृदि विचिन्त्य हरेः करोति ।
यावद्ददर्श नवनीरधराभिरामां
तावद्रमापतितनूमुचितां सदैव ॥२४॥

तद्दर्शनोच्छ्वसितचित्रविसारिवृत्ति-
स्तोमाकुलक्षितिभुजा स्वभुजा गृहीतः ।

---

१. क. मा. 'ग्र' इति पाठः ।
२. क. मा. 'प' इति पाठः ।

पुष्पाञ्जलिर्बलिरकारि बलिं छलेन
सम्बदन्हतः कलिमलापहपादपद्मे ॥२५॥

चेतो समुदितप्रचुरानुकम्पा
चन्द्रप्रभास्य हृदये सहसा नमन्ती
दन्तप्रभातिविशदस्मितशोभमान-
वाणीच्छलेन वदनाद्बहिराजभान:[१] ॥२६॥

भक्तेश्च वक्रमुदितम्मम चक्ररूपं
नक्रान्तपादजगशक्रकृतोपकारम् ।
त्वत्सन्तति व्रततिमूलतया गृहे ते
संरक्षणाय जगतोऽवतरिष्यतीति ॥२७॥

नित्यानुरक्तजगतोऽतिविरक्तमार्गे
दत्तोपदेशनिपुणस्य च रक्ततास्य ।
प्रेष्टा भविष्यति परं यशसां कदम्बैः
श्वेताह्वयं विदधतोऽर्जुननामतापि ॥२८॥

ब्रह्माण्डकोटिघटनां घटयत्यजस्रं
सृष्ट्यादिकालकृतलोचनसञ्ज्ञया मे ।
या सा विदर्भविषये कनकप्रभाख्यां
मायावतीर्य्य सहधर्मचरी भवित्री ॥२९॥

सम्पद्गुणे न च गुणे पुलस्त्यपौत्रम्
मध्येसदः परिभविष्यति ते तनूजः ।
भूतञ्च भाविनमहो कमलापवर्गात्
पश्चात्करिष्यति नृपाणमुदग्रवीर्य्यः ॥३०॥

---

१. क. मा. 'म' इति पाठः ।

यावत्प्रकाशयति भूमितलं विवस्वान्
यावच्च मेघनिकरः परिषिञ्चतोदम् ।
तावन्महीतलमहीनभुजप्रतापा-
देकातपत्रमविता भविता चिराय ॥३१॥

मध्ये समिन्निवसतोऽस्य सहस्रसंख्यैः
को वा करैर्नरपतिर्न वशम्प्रयाता ।
आनेष्यते विनयमार्गमसौ गुणेन
स्वायत्ततां विरचयन्सदशास्यपज्ञम् ॥३२॥

इत्यूचि[1]वान्विनयनम्रशिरोधरन्तम्
आलिङ्ग्य गाढमदसीयमनो विवेश ।
लक्ष्मीपतिः क्षितिपतिः प्रतिपन्नकामः
न्यस्तां धुरं क्षितितलस्य पुनः[2] प्रपेदे ॥३३॥

सप्तभिः कुलकम्

निर्याति वासरमणेश्चमिते दधार
गर्भञ्जगन्निलयगर्भकलाप्रविष्टम् ।
भर्त्रा हितञ्जलजगर्भमनोज्ञरूपा
राज्ञी समस्तशुभलक्षणलक्षिते हि ॥३४॥

आकृष्य सर्वंजगतो निरमायि किं वा
धात्रा सुरूपमिति संशयकारिणी सा ।
प्रागेव चास कमलापतिमादधत्या
गर्भेण किन्नु कथये सुषुमा मनुष्याः ॥३५॥

---

१. क. मा. 'विचान्' इति पाठः ।

२. क. मा. 'पुलः' इति पाठः ।

प्रापाण्डु[1] गण्डपरिमण्डितमाननाब्ज-
मत्यल्पमण्डनमखण्डयदाशु तस्याः ।
प्राखण्डलीयहरितः परितः स्फुरन्तः
शुभ्रांशुभाङ्कविबुधान्तरमण्डयमानाम् ॥३६॥

आनीलतुङ्गपरिपूर्णपयोधरा सा
मन्दप्रनृत्तरुचिरोज्ज्वलचञ्चलाक्षी ।
नक्षत्रनाथकतिरोहितिकारिणी च
प्रावृड् यथा नरपते महिषी रराज ॥३७॥

आर्द्रक्षमा विपुलकीर्तिरपांशुला सा
सम्पादिनी कतिपयैर्दिवसैः फलस्य
प्रावृड् यथा कृषिकरस्य नरेश्वरस्य
चेतोऽभ्यनन्दयत्पल्लविताान्तराशा ॥३८॥

क्षामावपुः सिततरं वदनाम्बुजातं
स्निग्धं विलोचनयुगम्मृदुसञ्चरिष्णुः ।
आभूषणं कतिपयं वसनं सुसूक्ष्मं
सा बिभ्रती नरपतेर्मुदमाततान ॥३९॥

सा गुर्विणी गुरुतरं लघुवाप्यवाञ्छ-
द्यद्यत्पदं त्रिभुवनोदरसंस्थितं तत् ।
लोकत्रयाधिपतयः कनकात्मजात-
प्राज्यप्रभावनमिता उपजह्रुराभ ॥४०॥

आध्यात्मिकादिनिखिलस्य जनस्य नूनं
दुःखत्रयङ्गणनया रहितं भविष्णुः ।

---

१. क. मा. 'आपाण्ड' इति पाठः ।

संसूचयत्तदुदरं त्रिबलीविरिक्तं
शुक्लेन्दुमण्डलमिव क्रमतो विवृद्धम् ।।४१।।

सौन्दर्यसागरतवीयशरीरमध्य-
भ्राजज्जलभ्रमलसद्भ्रमकारि निम्नम् ।
तस्या निजान्तरगचक्रविबोधनाय
सद्यै समुन्नतमभूद्दरनाभिचक्रम् ।।४२।।

आलोगणोऽतिनिपुणो नृपतिप्रदिष्टः
तस्या मनस्युदितमात्रमभीष्टवस्तु ।
चेष्टाबलादनुमितं विहितं कराग्रैः
आदाय पर्यचरदन्वहमिष्टभूतः ।।४३।।

सेवानुरक्तजनतातिनतास्समस्तं
सङ्कल्पमात्रपरिलभ्यमिहार्थजातम् ।
राज्ञः प्रसादविमलोऽपि च दृष्टिपातः
तद्दोहदोद्भवमघं समयाम्बभूवुः ।।४४।।

सा शारदीव रजनीलसिताम्बरान्ता
तारावलीवलितचन्द्रविकाशिताशा ।
उत्तीर्णशौचगुरुता कृशयापि तन्वा
पर्याप्तमाद्रविधिका ववृधे क्रमेण ।।४५।।

संवेशमागतवती महिषी कदाचित्
पूर्वावलादुदितमञ्जवनीविकाशम् ।
सिन्दूरपूरपरिपूरितमात्मदर्शं
हस्ते यथा धृतवती रजनीसमाप्तौ ।।४६।।

अन्येद्युरीक्षितवती सुखनिद्रिता सा
जम्भारिकुम्भिपरिरम्भकुशोपरिस्थम् ।

संवीज्यमानममरेशविलासिनीभि-
रात्मानमम्बरतले सितचामरौघैः ॥४७॥
सप्तर्षिहस्तगतरुक्मघटीमुखेभ्यो
निर्यातगाङ्गपयसा परिसिच्यमानम् ।
उद्यत्करप्रकरपूर्णनिशाकरस्य
छायानुकारिमुसितातपहारिशीर्षम् ॥४८॥

युग्मकम्

स्वप्नान्निमान्नरपतिर्महिषीमुखाब्जा-
दाकर्ण्य कर्णतटसीमचलाचलाक्षीम् ।
आलोक्य तां प्रणयमन्थरदृष्टिपातै-
रानन्दसिन्धुजठरे निममज्ज शीघ्रम् ॥४९॥
सीमन्त[1]पुंसवन[2]मुख्यविधानमार्यः
गर्भस्य संस्कृतिकरं श्रुतिवत्यनासौ ।
दत्तादिभिर्द्विजगणैर्व्यदधाद्यभाव-
द्विश्राणयन्सुरभिकाञ्चनभूमिवस्त्रम् ॥५०॥
सा गर्भसंस्कृतिमवाप्य नरेन्द्रपत्नी
पूर्वाद्भुतामभृतकामपि दीप्तिराजिम् ।

---

१. सीमन्तोन्नयनं नाम षोडशसंस्कारेषु कश्चन–एकसंस्कारः । तथा च पारस्करगृह्यसूत्रे स्पष्टं प्रतिपादितम्— अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत्, प्रथमगर्भे मासे षष्ठे अष्टमे वा (पा. गृ. सू. का. १ क. ५) ।

२. अयञ्च संस्कारः षोडशसंस्कारेषु अत्यावश्यकसंस्कारः । पुंसवनसंस्कारस्तावत् आर्यसंस्कृतेः जीवनस्य च प्रधानाङ्गः । अयं संस्कारः गर्भधारणानन्तरं द्वितीये वा तृतीये मासे सम्पद्यते । प्रसिद्धतया अयं संस्कारः पुत्रीकरणसंस्कारः इत्युच्यते । पारस्करगृह्यसूत्रे 'अथ पुंसवनम्, पुरा स्पन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा' (पा. गृ. सू. का. १ क. ४) इत्यादिसूत्रैः प्रतिपादितम् ।

माणिक्यमध्यखचितातपनीययष्टिः
प्राप्योन्मृजामिव महोद्धवसन्निधाने ।।५१।।

काले समस्तजनजीवनपूर्णगर्भा
स्तोकालिभिर्विलसितेक्षणमीक्ष्यमाणा ।
दोषाकरोमिततरा हृदयञ्जहार
सा प्रावृषेण्यरजनीव नरेश्वरश्च[1] ।।५२।।

अथ सितभवस्त्रैः सिद्धसिद्धार्थसार्थैः
चलदलदलमुख्यैः पल्लवैः पूर्णकुम्भैः ।
प्रसवसमनुकूलाताङ्गनारिष्टपृष्टे
नरपतिरतिहर्षादैक्षतारिष्टगेहे ।।५३।।

दिनकृतिशुचिकोणाच्छौचपत्रं गृहीत्वा
गतवति शिववाहं शेखरेश्वरस्य ? ।
मृगयति मृगपङ्कं[1] मङ्गले मङ्गलार्थं
स्थितवति परमोच्चं कर्कमारुह्य जीवे ।।५४।।

दषरुचिरकरेऽधो[2] भार्गवे शत्रुगेहे
शनिशिखिपरियाते कायगे सौम्यरूपे ।
दरदलदरविन्द्यमन्दमोदाभिनन्द-
द्भ्रमरमधुररावोद्गीतिकां कारयत्सु ।।५५।।

अपगतकलुषाणां दिग्वधूनां मुखेषु...[3] ।।५६।।

---

१. द्वापञ्चाशत्श्लोकपर्यन्तं 'वसन्ततिलका' जातिः ।
तल्लक्षणञ्च–उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौ गः ।

२. क. मा. 'पृकं' इति पाठः ।

३. क. मा. 'थो' इति पाठः ।

४. लिपिकरदोषान्मूलमेव विच्छिन्नं प्रतिभाति ।

सरसि सरसफुल्लां भोजराजो नदीनां[1]
प्रवहति सलिलेच्छे वीतिहोत्रेऽग्निहोत्रे ।
ज्वलति लसदवामज्वालकेऽनल्पकल्प-
द्रुमकुसुममतल्लीमाल्य[2]वल्लीवितानैः ॥५७॥

अमरपुरपुरन्ध्रीश[3]स्तहस्तैर्निरस्तै-
र्नरपतिवरसौधे छाद्यमाने समन्तात् ।
रुचिरकुचतटीभिः कार्श्यराजत्कटीभिः
विमलतरपटीभिर्दिव्यनाट्ये नटीभिः ॥५८॥

अधिपुरमनुगेहञ्चानुहट्टाट्टघट्ट-
रचितरुचितभावैस्साधनैस्साध्यमाने ।
अहह जहति हाहेकाहलध्वानसाहं
द्युतलयुगलगाहं मानसाहस्रमुच्चैः ॥५९॥

अतरुणतरुणौ संख्यातिसंख्यामतीतेः
गुणगणमभिरामैर्मानिभिर्दूनमुक्तैः (?)
अधिशयितविमानैस्सङ्कुले मुक्तमानैः
शतधृतिशतयज्ञप्रष्टदेवैर्द्युपृष्ठे ॥६०॥

शतपथपथपान्थैस्सामधामप्रदीपै-
र्यजुरवहितचित्तैर्वित्तशास्त्रैस्सुवित्तैः ।
द्विजवटुभिरहीना रावमुच्चार्यमाणे
शुभवचसि समन्ताद्रुद्रकाले समीते ॥६१॥

समभवदभवार्थं भक्तिभाजां प्रजाना-
ममृतविशदकीर्त्या सेचनार्थं त्रिलोक्याः ।

---

१. क. मा. 'नदीनाम्' इति पाठः ।
२. क. मा. 'माल्प' इति पाठः ।
३. क. मा. 'श्र' इति पाठः ।

अरुणकमलकान्त्या भासयन्दिग्वितानं
हरिरवनिमहेन्द्राच्चारुकीर्त्यामहिष्याम् ।।६२।।

नवभिः कुलकम्[1]

तनयवदनचन्द्रं वीक्ष्य भूभर्तुरासी-
त्तरलतरतुरङ्गानन्दवार्द्धिप्रवृद्धः ।
तदनुबहुवितीर्णस्वातिवृष्ट्या सुवृत्ताः
कति कति नहि मुक्ता जज्ञिरे स्फोटसंस्थाः ।।६३।।

प्रथमऋणविमोकं भूसुराणां स चक्रे
चमरऋणविमुक्तो भूमिजानिस्तदानीम् ।
स्फुरति नहि विचारो जातिसाम्ये पदानाम्
उपकृतिकुशलानां पूर्वपश्चात्प्रयुक्तः ।।६४।।

तनयजननपर्वा साज्यलक्ष्म्यं सुलोला
चिरनरपरिभुक्तामिवप्रसात्कृत्य राजा ।
सुनवनवमनस्याकल्पशोभां सुकीर्तिं
त्रिजगदतिमनोज्ञामात्मसात्सम्प्रचक्रे ।।६५।।

कनकगिरिगृहज्ञो दास्यते किं विभज्य
इति चकितसुरनाथैरक्षणे स वियुक्तौ ।
नरपतिरधुनासौ पुष्पवन्तौ किमेतौ
तदवधि नहि मेरुं मुक्तवन्तौ भ्रमन्तौ ।।६६।।

किमधिकमिहवाच्यम्पुत्रजन्मोत्सवेऽसौ
वसुगणमपवृङक्ते यं स्म तं भूरिभावात् ।
दिशि दिशि विनिखायाधाय यातेषु गोत्रा-
दधत वसुमतीति ख्यातिमर्थिव्रजेषु ।।६७।।

१. अत्र नवपद्यात्मकेन वाक्यार्थावबोधकत्वात् 'नवभिः कुलकम्' इत्युच्यते ।

नृपतिविपुलदानं तन्निशम्याद्रुविनत-
 वितनमौलिर्व्रीडया तत्र संस्थम् ।
सुमनिवहमहासीदन्यथागुल्फदघ्न (?)
 कनकजनितगेहे पुष्पधूलिः कथं स्यात् ॥६८॥

अथ वितत[1]ततावनतानद्धसन्नद्धकल्पः
 मुखरसुषिरमुख्यः कांस्यतालोत्तरश्च ।
दिशि दिशि विजजृम्भे तूर्यचातूर्यधुर्यो-
 महितपह उपेतो नर्तकी नर्तनेन ॥६९॥

अमर[2]मुनिविपञ्चीसञ्चितश्रीप्रपञ्चं
 मधुरतररवेणापञ्चमं वञ्चयन्ती ।
न घनविजितरम्भाजम्भयत्रोर्विदम्भा
 सदसि नटति रम्भा सर्वसम्भावना स्म ॥७०॥

क्वचिदपि हरिणी सा चित्रवृत्तिञ्जहार
 क्वचिदपि गुणपेशी मञ्जुकेशी चकाशे ।
क्वचन वशिवशीत्का चोर्वशी नृत्यति स्म
 नृपसुतजनिकाले त्वप्सरो नृत्यशाले ॥७१॥

अहिपरिवृढबाला दत्तताला भुजाभ्यां
 विकसितनयनाभ्यान्ताम्प्रवृत्तिन्निशम्य ।
अपलपितनिजाङ्घ्रीन् सम्प्रसार्य्य क्षणेन
 लयनिलयनिलीना नर्तनं सम्प्रचक्रुः ॥७२॥

---

१. ततवाद्यं लोहतन्तुनिर्मितदत्तात्रेयसरस्वतीनारदादीनां वीणादयः। वितत-वाद्यन्नाम मुरजादिकम् । आनद्धादिकं मृदङ्गादितालवाद्यम् । सन्नद्धकल्पः सज्जीभूतः इत्यर्थः ।

२. न मरन्ति ये त अमरास्तेषाम्मुनिर्देवर्षिर्नारदः । तस्य देवर्षेः नारदस्य विपञ्ची—वीणेत्यर्थः ।

निमिषतनयनाङ्गैरप्सरोभ्यो विशेषा-
न्नभिनयपरिबलात्कुण्डलैः कर्णपाशैः।
भुजम[1]पतिसुताभ्यो दर्शयन्त्योऽज्जुकास्ताः
सरसललितनाट्यन्दर्शयामासुरुच्चैः ।।७३।।

अथ निखिलजनानां क्षेमसम्पादनार्थं
नृपगृहमवतीर्णस्याब्जनाभस्य विद्वन् ।
कुरु नियमविधानाज्जातकर्मादिसर्व-
मिति विधिविहिताज्ञो दत्त आगात्स तत्र[2] ।।७४।।

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसतिप्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया ।
लेभाते सुकृतिं सुतं निजमतेः संसुद्धये तत्कृते
काव्येऽस्मिन् कृतवीर्यसूनुचरिते सर्गस्तुरीयो गतः ।।७५।।

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते महाकाव्ये क्षेमाङ्के
चतुर्थः सर्गः[3] ।।

---

१. क. मा. 'भ्रूम' इति पाठः ।

२. मालिनीवृत्तम् ।

३. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मेच्यञ्चलपाँचथरलालीखर्क-वरडाडाग्रामवास्तव्यदोवालीछाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादने चतुर्थसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम् ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

पञ्चमः सर्गः

संस्कारमासाद्य नरेन्द्रसूनु-
    र्मुनिप्रणीतन्नितरां दिदीपे ।
प्रागेव हीरो हरते मनांसि
    किं लब्धशाणोत्कषणः सवर्ण्यः ॥१॥

तं संस्कृतं वीक्ष्य तुतोष राजा
    कृतागमैर्निर्विवरेण तेन ।
सत्त्वञ्च सर्गादनुरञ्जनं वा
    नायोगवाहञ्च तदुक्तिताऽवैत् ॥२॥

कृशोदरीराजवधूर्विरेजे
    जातेन पुत्रेण विशालभासा ।
तीरस्थितेनोपवनेन गङ्गा-
    शरत्कृशेवासुमनः प्रियेण ॥३॥

पितुर्जनन्याश्च कुलं विशालं
    स पावयामास पवित्रकीर्तिः ।
अवारपारोभयकूलदेशं
    भागीरथीजात इव प्रवाहः ॥४॥

षष्ठे दिने तस्य लिलेख षष्ठी
    लक्षन्निपातं खलु मार्गणानाम् ।

तथायुषोऽव्याहतयोगसिद्धि
व्यलीकहीनं ह्यलिकेऽनलीकम् ॥५॥

दिने व्यतीते दशमेऽपि तस्य
स्मरन् गिरं लोकगुरोः पुरोक्ताम् ।
समर्ज्जनादर्ज्जुनकीर्तिराशेः
युक्तञ्चकाराज्जुन नाम पुण्यम् ॥६॥

निजोपदेशस्य फलं तनूजं
राज्ञोऽस्य संस्कृत्य मुनिर्जगाम ।
स्वमाश्रमं प्रावृषिकः पयोदो
महीमलङ्कृत्य यथान्तरीक्षम् ॥७॥

काव्यं यथाभ्यासवशेन शक्त्या
प्रावीण्यतः शास्त्रविलोकनोत्थात् ।
पितुः प्रयत्नाददनीययोगा-
त्तथा नियत्या ववृधेऽस्य देहम्[1] ॥८॥

व्यञ्जनाश्रितविचित्ररसाढ्यं
मिष्टभक्तिपरमोदनमच्छम् ।
सत्कवेर्वच इवातरलाभं
षष्ठमासि बुभुजे नृपसूनुः ॥९॥

ओदनं जनमनोऽतिमोदनं
व्यञ्जनं रसनवृत्तिरञ्जनम् ।
दाधिकन्निखिलभोजनादिकं
निमिषं स बुभुजे सदामिषम् ॥१०॥

---

१. इन्द्रवज्रा जातिः, तल्लक्षणञ्च — स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।
२. नरदलाश्च गः कामचारिणी ।

मौलिसम्मिलितपाणिपल्लवै-
रीडितोद्भुतसहस्रकारकः ।
चक्रयुग्मरतिदानपेशलः
बालसूर्य्य इव स[1] वृषच्छनैः ॥११॥

यावपङ्कपरिलिप्तसर्जक-
श्रीसमर्जकमरीचिवीचिभिः ।
शेषकल्पकमनल्पतल्पकं
डिम्भ एव सहसा समावृणोत् ॥१२॥

मौक्तिकान्तरसमीतविद्रुम-
स्फारहारसुषमातिशायिनी ।
चन्द्रकल्पमृदुतल्पशायिनोऽ-
नल्पभास्य वपुषो व्यभासत ॥१३॥

मुष्टियुग्ममनुबध्य सन्धयन्
मुक्तिभुक्तियुगलङ्करद्वये ।
गोलकीकृतमिहाहितं परं
व्यापृतिः सुमुखजा प्रतीक्ष्यते ॥१४॥

अन्तरेण न च तां तदप्यते
सूचनामिति ददौ जनाय सः ।
स्वेच्छया विधृतबाललीलया
कार्तवीयङ्गतो विभुः (?) ॥१५॥
युग्मकम्

आत्मनैव परिपूर्णकामनोऽ-
पूर्णकाम इव संरुदन् क्वचित् ।

---

१. क. मा. 'सो' इति पाठः ।

अर्पितातुलविभूतिराशिको-
लत्ववाञ्छित इव क्वचिद्वसन् ॥१६॥

भक्तचित्रगतपङ्कमार्जना-
प्राप्तिसंशयदलग्नपङ्ककम् ।
पादपद्ममतिकोमलं शनै-
श्चालयन् सहकृतोरुपर्वकम् ॥१७॥

जानुवाकचरणेन सञ्चलन्
षड्भिराहितभरं मुदीयसा ।
षड्विधेन हि बलेन मेदिनी-
चक्रचङ्क्रमणमादिशन्निव ॥१८॥

गाहमान उरसा रसातलं
सम्प्रसार्य्य चरणौ भुजौ पुरा ।
सप्ततोयनिधिकृत्तावधिक्षमा
सुन्दरीसमुपभोगसंविदे ॥१९॥

दीप्रचारुमणिकुट्टिमे क्वचिद्
वीक्ष्य वक्रप्रतिबिम्बमात्मनः ।
मुग्धभावकृतया जिहीर्षयाऽ-
सिद्धया जनमनोऽनुरञ्जयन् ॥२०॥

धात्रिकाकरतलीयतालिका
लालिका ललितलोलिताङ्गकः ।
लीलया लसदलोललोचनं
प्रेक्षमाण उरुमानमानितः ॥२१॥

एवमेव शिशुभावभावितैः
सत्कवीन्द्रवचसा विकाशितैः ।

पश्यतां हृदयनेत्रतर्पणै-
रत्यगात्सुसरितैः पुरस्समाम् ॥२२॥

सप्तभिः कुलकम्[1] ।

कुन्दकुड्मलविलासहासिना
किञ्चिदुत्थितिमता मताध्वना ।
पेलवद्विजगणेन शोभितं
सस्मितं वदनमावहन्बभौ ॥२३॥

ईषदुद्गतक्रियास्सितद्विजं
भूपसूनुवदनं व्यडम्बयत् ।
स्वल्पलक्ष्यतनु ऋक्षसेवित
प्रोद्यदिन्दुरिदं मण्डलं श्रियम् ॥२४॥

हारचारिमहरस्मितान्तरं
कुन्दशुद्धदशनं तदाननम् ।
कौमुदीमुदितमङ्कमण्डलं
शारदं समहसत्पृथुश्रिया ॥२५॥

तस्य वक्त्रहिमरश्मिसन्निधौ
दन्तऋक्षतनिराबभौ मनाक् ।
युक्तमद्भुतमिदं पुरोहिणीं
सापटीन्निजरुचासितां व्यधात् ॥२६॥

अङ्कुसङ्क्रमितपादपङ्कजा-
लक्तरेफहरिणीकृताम्बरम् ।
सा ननन्द स[2]मामृशञ्शनै-
श्चापकर्षणकिणाङ्कपाणिना ॥२७॥

---

१. अत्र सप्तभिः श्लोकैर्वाक्यार्थविगमकत्वात् सप्तभिः कुलकमित्युक्तम् ।
२. क. मा. 'सु' इति पाठः ।

अङ्कमेनमधिरोप्य भूपति-
स्पर्शसौख्यमनुभूतवान्स यत् ।
तत्प्रसादसुलभेऽपि दुर्लभं
भावियुक्तिसुपदेऽपि तत्किमु ॥२८॥

मध्यनिम्नचिबुकस्थिताङ्गुलि-
व्यापृतोन्नतिं समीक्ष्य चारुताम्[1] ।
तन्मुखं विकचचक्षुषा पिबन्-
स्तृप्तिमाप न कदापि भूपतिः ॥२९॥

लालयन्नुरसि सन्निधाय तं
दत्तसुतविधिनान्तमाधवम् ।
धारणावहितचित्तसङ्गि तत्
पूर्वलालनमुदोऽन्वभूत्पुनः ॥३०॥

रोचनारचितचारुचन्दनं
धाविकानयकृताभिवन्दनम् ।
वीक्ष्य मन्दिरविसृत्वरेन्दिरम्
तन्नृपः परिननन्द नन्दनम् ॥३१॥

मन्दमन्दमुपयन्तमन्तिके
भीतभीतमिव तर्जनामिषत् ।
लोहलं बहलबाललीलया
वीक्ष्य शिक्षतममुं पितातपत् ॥३२॥

तात किन्तव पिताप्रियोऽन्वहं
ब्रूहि सत्यमिति मातृनोदितः ।

---

१. क. मा. 'त' इति पाठः ।

प्रेक्षमाण उभयोर्मुखाम्बुजे
मुग्धभावमधुरोऽप्यनन्दयत् ॥३३॥

चारुकीर्तिरतिकीर्तिरास तद्
यज्जगत्त्रयगुरुः सशैशवम् ।
दर्शयन्मृदुपदाङ्कमारुहन्
तं वचस्यवचनैरतोषयत् ॥३४॥

कद्दंमाङ्कितलेन पाणिना
शत्रुदुर्हमपितुर्मुखं स्पृशन् ।
यक्षकर्दमविधाननिर्मितं
तत्र सौख्यसुषमं समातनोत् ॥३५॥

पैत्रमङ्कमधिरुह्य लीलया
वाकुनपिरिरञ्छिरोंऽशुकम् ।
वेषवायजनकस्य कल्पनां
प्रत्यहं दृढतरामकल्पयत् ॥३६॥

क्वापि नीलमणिकुट्टिमोदरे
स्वेच्छया विहरतः पदद्वयम् ।
तस्य भानुतनया ह्रदान्तरो-
त्फुल्लकोकनदयुग्ममाहसत् ॥३७॥

क्वापि लोहितककुम्भसङ्गतः
भास्कराग्ररुचितस्करच्छविः ।
धात्रिकानयनगोचरो भवत्
तस्करग्रहणमाप कृच्छ्रतः ॥३८॥

स्फाटिकोपलचितान्तरालके
सौधभूघरतटे परिभ्रमन् ।

दुर्द्दिनेऽपि लसदर्कदीधिति-
श्चाकचक्य परितर्कमातनोत् ॥३९॥

दीप्रहीरकविभाविभासिता
भूषणोद्गतमरीचिवीचिभिः ।
एतदीयव[1]पुषः प्रभाच्छटा
क्षालितेव नितरां विदिद्युते ॥४०॥

नैकवर्णमणिकुट्टिमोदरे
सम्भ्रमभ्रमणतः सबलयन् हसन् ।
सद्य एव पुनरुत्थितः शनैः
कस्य नास हृदयङ्गमः शिशुः ॥४१॥

कुण्डलोल्लसितगण्डमण्डलं
नूत्नरत्नतपनीयभूपरम् ।
तं पुरन्दरसुतोपमं परो-
वीक्ष्य वीक्ष्य पितरौ ननन्दतुः ॥४२॥

रिङ्गमाणमजिरे चिरेण तं
प्रस्फुरत्कुटिलकुन्तलावलिम् ।
दिव्यसिंहनखशालिमालया
मालयन्तमभि[2]पेतुर्निरीक्ष्य तौ ॥४३॥

हूतिहूतिमतियातिदूरतः
स्वेच्छयाङ्कमुपयाति निर्वसन् ।
याचितोऽपि न भुनक्ति सादरं
निर्द्दरं हरति चादनीयकम् ॥४४॥

---

१. क. मा. 'षु' इति पाठः ।
२. क. मा. 'नृपेतुः' इति पाठः ।

मौनमाश्रयति याचितः पुनः
वक्ति च स्वयमयङ्कुलोदयम् ।
मञ्चमञ्चति विमुञ्चति क्षणाद्
भूतले ललति लीलया पुरा ॥४५॥

नृत्यति द्रवति रौति गायति
ध्यायति प्रलपतीच्छति क्षणम् ।
एवमेव शिशुभावभावना-
नर्घ्यवर्यचरितैरतोषयत् ॥४६॥

विशेषकम्[1]

तं तृतीयशरदि स्मृतागतः
संस्मृतागम उपेत्य तापसः ।
तत्कुलोचितविधानविन्मुदा-
लञ्चकार विपनेन साधुना ॥४७॥

अन्वितस्य सवयोभिरर्भकैः
वृत्तभद्रवपनोऽपनोदनः ।
भक्तदुःखनिवहस्य सञ्चरन्
वाहनेन ददृशे जनैर्घनैः ॥४८॥

अस्य नायत शिखण्डमण्डली
मण्डितं वदनमत्यखण्डयत् ।
प्रावृडन्त्यजलदालिमध्यगा-
खण्डमण्डलनिशाकरश्रियम् ॥४९॥

पञ्चमे मुनिरुपेत्य वत्सरे
शारदाहरिगणेशपूजनम् ।

---

१. त्रिभिश्श्लोकैर्वाक्यार्थावगम्यमाने 'विशेषकम्' उच्यते ।

संविधाय लिखितमजीग्रहद्
वर्णपङ्क्तिममुमगमाधवना ॥५०॥

अक्षराणि स पठन्मतीषया-
वद्यकर्मगुणतद्गुणादिके ।
नार्थमधितसुकर्मतद्गुणैः
तद्गुणादिषु च चार्थमादधे ॥५१॥

शारदाम्बुजसदृक्षयन्मुखा-
वासतस्समभवद्विशारदा ।
सारदा त्रिभुवनेऽपि शारदा
सोऽपठीत्कखगघेति विस्मयः ॥५२॥

नेति नेति गदति श्रुतिः सदा
यद्यशोविवरणे विशङ्किता ।
सोऽपठीत्कखगघेति यत्पुनः
लोकशिक्षणमृते किमास तत् ॥५३॥

वासरैः कतिपयैः स्वराभिध-
स्वीयशक्तिपरिरम्भणोदयात् ।
व्याहृतान्परिविचाय लीलया
स्वाङ्कलोवहलनाम कारकान् ॥५४॥

मातृकाभिरभिलालितो मुदा
मातृकां समधिगम्य वाङ्मयम् ।
सन्तितीर्षुरतिदुस्तरार्णवं
सेतुमादितबुधाधिपावलिम् ॥५५॥

स पतः सकविना ससङ्ग्रहः
साम्प्रतम्बुध इदन्तु कौतुकम् ।

दानवारिपरिमोदितः कविः
शम्भुशुक्रमपि नास्मरत्स्वकम् ।।५६।।

नव्यकाव्यमतिभव्यमाददे
कोशकोशमुदघाटयच्छनैः ।
नीतिरीतिमियतीन्नचाग्रहीन्-
नार्त्तिकैर्धववृते स वार्त्तिकैः ।।५७।।

का लिपिर्न लिलिपेऽमुनेक्षिता
भाषिनापि च किमथ भाषितम् ।
का कलास्य विकला बभूव वा
को गुणोऽनुगुणतामिहापि नैत् ।।५८।।

तं द्विषट् छरदमाश्रमागतः
विश्रमं त्रिभुवनोदरश्रियम् ।
आश्रमाधिगतवाङ्मयो मुनिः
वैदिकेन विधिनोपनीतवान् ।।५९।।

रौरवाजिनवृतः सगौरवो-
द्गौरवेण वचसा समग्रहीत् ।
वेदमातरमनारतोत्थिते
वल्लकीजलजवाद्यनिःस्वने ।।६०।।

वेदमातरमवाप्य मातरं
भिक्षितुं सवटुरागमत्ततः ।
ते उभे अपि वसूच्चयं गुरोः
तोषणाय दिशतः स्म वर्णिने ।।६१।।

तं गुरू रुरुभवेन चर्मणा
वेष्टितं पुरुमनीषमादरात् ।

साङ्ग[1]वेदमुपशिक्षयन्पुरो-
पाठयत्कुलपरम्परागतम् ॥६२॥

एवमेव उपनीय बालकं
पालकं त्रिजगतो त्रिजोगतः ।
तेन साकमनुकूलचेतसा
प्रेषितेन पठनाय जन्मदा ॥६३॥

आश्रमञ्च समुपेत्य गौरवं
वन्यवृत्तिपरितुष्टमानसः ।
वर्णिनो व्रतमखण्डितं दधत्
स त्रयीमधिजगे गुरूदिताम् ॥६४॥

सा त्रयी हृतनूरिवानल-
स्थापनोपरिगसोमसङ्गता ।
उच्च[2]नीचपद[3]सङ्क्र[4]मा जटा-[5]
वल्लिवेल्लितघना[6] शिखा[7]न्विता ॥६५॥

---

१. मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।
निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान् प्रचक्षते । (षडङ्गनिर्देशे)

अनया दिशा कुलपरम्परागतक्रमानुसारेणाखण्डितं व्रतं दधत्स अर्जुनः गुरूदितां त्रयीं—ऋग्यजुस्सामलक्षणां संहितामधिजगे=गृहीतवानित्यर्थः ।

२. उदात्तानुदात्तस्वरितादिक्रमेण जटापि समधिगता ।

३. पदविच्छेदोऽसंहिता । प्रातिशाख्यसूत्रे कात्यायनः (ऋ. परिशिष्टे)

४. क्रमः स्मृतियोजनः । (प्रा. सू. ४।१८ ऋ. परिशिष्टे)

५. अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत् क्रमम् ।
विलोमे पदवत्सन्धिरनुलोमे यथाक्रमम् ॥

६. अन्तात् क्रमं पठेत् पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत् ।
आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः ॥

७. पदोत्तरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते ।

प्रत्ययप्रकृतिभागभाविता-
    वग्रहस्वरितसाधुसेविता ।
रावणोदितमदर्थनाशुगा-
    तस्य चेतसि गुरोः श्रुताभवत् ।।६६।।

स त्रयीमपि पुनस्त्रयीं व्यधाद्
    धारणग्रहणसंश्रवैर्य्यतः ।
तच्चतुष्टयगतामता त्रयी
    रूढिरेयमिति योगतः कृता ।।६७।।

दत्तदित्सितसहस्रबाहुकः
    दत्तदत्तसुसहस्रशाखिकाः ।
सामभूमिरुहसङ्गताः सुखं
    सैकदैव जगृहे गुरोर्गृहे ।।६८।।

वाजिरूपहरिणोदितं यजुः
    वाजिरूपहरिणाश्रितात्मना ।
वाजिरूपहरिणाश्रितं वनं
    वाजिरूपहरिणामुना गतम् ।।६९।।

वेदकाननतले विकण्ठके
    शुक्लकृष्णतनुतित्तिरीरितम् ।
अन्वगात्प्रथमजाश्रमे श्रितो
    राजसूनुरतिशौनकोद्भुतम् ।।७०।।

तत्र भूपतिवटौ विदा पटौ
    भ्राजमानरुचिपद्मकानने ।
ऋग्गणः समधिगम्य विद्युते
    प्राह्णकालरविमण्डले यथा ।।७१।।

मन्त्रसंयुतमुपाचरद्गणं
ब्राह्मणस्य विकृतौ व्यधत्त सः ।
प्राकृतानुनयमेव कोविदः
विन्ययुङ्क्त च तदर्हकर्म्मणि ॥७२॥

शिक्षयास्य मुखवासशिक्षया-
तात्मसात्म्यमभिवीक्षितं क्वचित् ।
कल्पते स्म परिकल्पितोऽमुना
कल्पमल्पितविधिञ्च कल्पकः ॥७३॥

तस्य निर्वचनयोगतोऽभवत्
श्रौतदुर्गमपदार्थबोधिनी ।
व्याकृतिप्रकृतिकेऽङ्गके क्वचित्
यास्कनामरचिते निरुक्तता ॥७४॥

छन्दसां विचितिमुच्चिचाय यत्
पूर्त्तयेऽमरगिरिक्षमोऽपि वा ।
ज्योतिषामयनमायतायतं
शारदाविलसितैर्विशारदः ॥७५॥

इन्द्ररुद्रमुखनिर्मितं हितं
शब्दशास्त्रमभितं स दृष्टवान् ।
यद्विदामिह नृणान्न दुर्लभं
देवतापदयुगं प्रकीर्तितम् ॥७६॥

प्राक्षिपत्स समधत्त च क्वचित्
नूनमैक्षत विवेचनाधिकम् ।
सूत्रवार्त्तिकतदर्थसङ्ग्रहे
लक्षणेक्षणसमर्पितेक्षणः ॥७७॥

किं स नाम ननु नाव तत्क्रिया-
प्रक्रियाप्रकृतकां क्रियासु नो।
कारकं किमुपकारकञ्च नैत्
साधूना[1]मित्यधुनापरा भवेत् ॥७८॥

मानवं वचनमेषमानयन्
मानवं वचनलेशमानयत्।
मानवन्नवनवन्त्यजन्दधे
योगिगीर्षु निजमानवं धनम् ॥७९॥

द्वीपपालकसुतातिसङ्गतः
व्यासमाप स पुराण ऋषिर्यत्।
तत्र चित्तमृषिरेव पुराणः
व्याससङ्गमनुभूय तु चित्रम् ॥८०॥

तर्ककर्कशशातिशातना
शातिताखिलपदार्थसंशयः।
पक्षिपादकणभक्षपक्षयोः
लक्ष्यलक्षणबुधो[2]पलक्षितः[3] ॥८१॥

संख्यामसंख्यात्सांख्यसंख्यावता
सयोगे रूढिं पुंप्रकृत्योर्वियोगे।
पूर्वे तन्त्रे चोत्तरेऽभूदपूर्वः
गौणं वेदं खेदहीनो विवेद ॥८२॥

दृष्ट्वा वक्षसि सङ्गतां मुररिपोर्लक्ष्मीं सपत्नीश्चिरात्
श्रीवत्सश्च तदन्वितं बहुदिनं निद्रादरिद्रा क्रुधा।

---

१. क. मा. 'साधुनामिति धुना' इति पाठः।
२. क. मा. 'धोत्प' इति पाठः।
३. दशश्लोकादारभ्य एकाशीतिश्लोकपर्यन्तं कामचारिणीवृत्तम्।

षड्ङ्गोपाङ्गसमङ्गसौष्ठववती वाक्सार्थिनी भारती
लब्ध्वा तन्मुखपङ्कजातनिलयं क्षेमं ननर्त्ताद्भुतम् ।।८३।।

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसतिप्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया ।

तत्सूनोः सुकृतेः कृतौ कृतिजनैः कीर्त्यंश्रमस्याश्रमात्
काव्येऽस्मिन् कृतवीर्य्यसूनुचरिते सर्गोऽगमत्पञ्चमः ।।८४।।

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये
कार्तवीर्योदयविद्याप्राप्तिर्नाम पञ्चमः सर्गः[1] ।।

---

१. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मेचग्ञ्चलपाँचथरलालीखर्क-वरडाङाग्रामवास्तव्यदोवालीछाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादने पञ्चमसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम् ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

षष्ठः सर्गः

अथ नरेन्द्रसुतः कृपया गुरो-
रखिलवाङ्मयवारिधिपारगः ।
पदमवाप्तुमनाप्तमिवाददे
तपसि वाञ्छितमुत्तमधीषणः[1] ॥१॥

वदति केन तपस्सुमनोजनाः
अशनसंवसनादिविवर्जिताः ।
अयमहो परिखीकृतसागर-
क्षि[2]तितलेशसुतस्तपसे स्थितः ॥२॥

परिचरन् गुरुमग्निमतन्द्रितं
मितहिताशनभुग्यतमानसः ।
कतिपयैर्दिवसैस्स तपस्विनाम्
अपि पुरोगणनीयतरोऽभवत् ॥३॥

त्रिसमयस्तपनामलमावभौ
वपुरमुष्यमहीन्द्रतनूभवः ।
शुचिपुरस्सरमासनिषेवितम्
मिहिरमण्डलमाश्रितनगं यथा ॥४॥

---

१. अष्टोत्तराशीतिश्लोकपर्यन्तं द्रुतविलम्बितवृत्तम् ।
२. क. मा. 'शि' इति पाठः ।

सरसि साधु निमज्य परन्जपं
विदधतो मुखमस्य निरीक्षितम् ।
अमथितामृतसागरमध्यगं
तुहिनदीधितिमण्डलसन्निभम् ॥५॥

शुचिसरोम्बरधिष्ठितमाबभौ
मुखममुष्यतपस्यघमर्षणे ।
निजसहोदरमानसपङ्कजैः
मिलितदिवांघ्रिगतं शशिमण्डलम् ॥६॥

प्रतिदिनं स्नपिता विबभुर्जटा
मुकुटजूटपुटाः परिवेल्लिताः ।
शिरसि तस्य सवान्तरनिर्ज्वलत्
शुचिशिखा इव धूमकिरीटकाः ॥७॥

वपुषि तस्य विसारिमृगाजिनं
कशगुणाकलितङ्करम्बभौ ।
कनकशृङ्खलया सुसितङ्कथं
त्रिदशराजगजस्य तनौ यथा ॥८॥

विमलवारिभृतऽ करपङ्कजो-
परिगतऽ कलशः शुशुभेऽस्य सः ।
मुनिसुताश्शिशवः प्रसमीक्षयन्
वमणरम्बुभवोपरिगं सरः ॥९॥

गुरुविरोचनभास्करपूजनं
विदधतऽ पठतो निगमं सदा ।
त्रिसमये स्पृशतो विमलञ्जलं
कतिपयानि दिनान्यगुरस्य[1] च ॥१०॥

---

१. क. मा. 'गुरवस्य' इति पाठः ।

तदनुगौरवशासनमाप्य सत्
पदनिरन्तरचिन्तनरोधिनीम् ।
परिविहाय निरुध्य समां क्रिया-
मसुमसौ गणरात्रमुपावसत् ॥११॥

अपि हितेन्द्रियवृत्तिरुदग्रधी-
रसुगणं परिरुध्य जपन्ध्रुवम् ।
मनसि वाङ्मनसा विषयं महः
किमपि वृत्तिबलेन समैक्षत ॥१२॥

अविषयः पुरुषो निरुपाधिकः
मलिनमानसवृत्तिगणस्य तत् ।
प्रतिविभाविततद्धृदिवृत्तिभिः
विनिहितः सयतो नियतैर्गुणैः ॥१३॥

यदपि मायिकवृत्तिरमुं परं
नहि शकापरिचेतुमथापि सा ।
समनुदर्श्य निजम्प्रतनं वपुः
तदतिरिक्ततथामुमबोधयत् ॥१४॥

यदपि तात्त्विक[१]नामवगाहते (?)
न खलु सात्त्विकवृत्तिरथापि सा ।
कनकधूलिरिवाशयशोधने
नृपसुतेन पुरो जगृहेऽमुना ॥१५॥

यदपि साहजिकी स्फुरणात्मनः
हृदयशब्दगता इह वृत्तयः ।

---

१. क. मा. 'कनाम' इति पाठः ।

इषति न प्रमितिं तदपि स्फुटा
मननकर्म्मणि तत्कृतकृत्यता ॥१६॥

श्रुतितदङ्गकृतन्छ्रवणं पुरः
श्रुतपदानुगतं मननं धिया।
तदनु सन्ततमभ्यसनं हृदा
विदधतः स्वमलक्षिततोऽस्य तत् ॥१७॥

स्फुरति चेतसि सर्वजनस्य तत्
सततमेव तथापि सुदुर्ग्रहम्।
उपनिषन्नयनं गुरुशिक्षतां
जनमृतेऽमृतमेतदुदीरितम् ॥१८॥

कुमुदबान्धववासरनायक-
ज्वलनऋक्षगणे यदणस्थितम्।
तदतिशायिमहो महितं महत्
स्फुरितमस्य हृदम्बुजदर्प्पणे ॥१९॥

बहुभवैर्न भवन्ति यदीक्षिणो-
यतिजनायतमानहृदायतम्।
तमयमैक्षत कैश्चन वत्सरैः
इह न चित्रमसौ स्वयमेव सः ॥२०॥

यदमलाङ्घ्रिविषक्तमना जनः
परिचिनोति परम्परं परम्।
परमसौ न परम्परमध्यगान्-
मिहकोऽत्र नृणामतिविस्मयः ॥२१॥

प्रकृतिसिद्धनिरन्तरशर्म्मणि
स्वमहिमक्षपिताखिलकर्म्मणि।

स विरहन्नतुलाद्भुतनर्म्मणि
  किमपि ब्राह्ममवैन्नपरात्मनि ।।२२।।

अपि पिपीलिककीटपतङ्गका
  अपि विरञ्चिमहेन्द्रमुखाः सुराः ।
यदरण्यसंश्रयणात्सुखभागिनः
  नृपसुतोऽत्र सुखे परमे स्थितः ।।२३।।

प्रकृतिकल्पितमल्पितभावुकं
  जगदिदं परिजल्पितभिन्नकम् ।
स न पृथक् परमात्मतनोरवैद्-
  घटशरावकुसूलमिव क्षितेः ।।२४।।

इति समाधिसमाहितचेतसा
  विगतभेदमभिस्मरतेश्वरम् ।
नृपसुतेन मतेन तपस्विनां
  शतमहो शरदामतिवाहितम् ।।२५।।

चलति नापि पदं स्म विमुञ्चति
  न च पुरा नियता[1]सुमसौ वशी ।
न पुनरत्ति फलं स्म दलञ्जलं
  विरमति स्म न चापि समाधितः ।।२६।।

अधिशिरोऽस्य तडिल्लतिकोपमाः
  कनकभङ्गपिशङ्गजटाबभुः ।
भुवनमध्यविलीनतमो ग्रहा-
  ग्रहदिनेशरुचः स्फुरिता यथा ।।२७।।

---

१. क, मा. 'नियतां सुमासी' इति पाठः ।

अधिजगाम लयोदितभास्कर-
प्रकरदीप्तितानहसोत्सुकम् ।
शतमखादिदिगीशवितापनं
किमपि रोचिरदशिशरदस्तदा ॥२८॥

त्रिभुवनोदरसंस्थितजन्मिनां
भयमयं तिमिरन्तनुते पुरा ।
इदमहो तिमिरौघविपाटना
पटुतरश्च कृताभयदक्षिणाम् ॥२९॥

तपनतापमपाकुरुते शशी
प्रतिनिशं समुदित्वरदीधितिः ।
तपति तस्य तपो महिमातपो-
निशिदिवास्म तपो भुवनादिह ॥३०॥

धरणिधारणसंश्रवणोश्रवः
परिवृढद्रढिमक्षतमाढिका ।
सगुणचापकलामवनि श्रिता
नृपतिभूतपसो गुरुता नता ॥३१॥

प्रतिदिनैधिततत्तपसां भरै-
रसुकरैरनरैरपरैर्नरैः ।
गुरुतरामधरत्सधरां धरा-
मतिसमाधिनिराधिरहीश्वरः ॥३२॥

समपहाय तदीयतपोभयाद्
दिगधिपा नव यद्द्रुतविद्रुताः ।
स्वमिह कार्य्यमहःपतिरादधे
तदधरत्खलु शेषपदाभिधाम् ॥३३॥

नवनवोरगवर्य्यसुता करा-
म्बुजविलिप्तसिताभ्रितचन्दनैः ।
परिजहावहदाधिमहीश्वरः
तपति राजसुते धरणीधरः ॥३४॥

स्थितवती पुरतोऽपि पुलोमजा-
पतिरहो सरसञ्चुकुवे गिराम् ।
अपिजगावतिचित्रकलोर्वशी-
वशिवरो नुनुदे महतीं मुहुः ॥३५॥

गतमलं सुतले रिपुवार्त्तया
त्रिभुवनेन्दिरयापि रयागतम् ।
तदपि तस्य तपस्तपनोदये
मुदमवाप न जातु स कौशिकः ॥३६॥

यमपुरन्दररूपकलापयो-
रधिगतोऽन्तरमग्निरर्भ्जिजकिम् ।
स्फुटति सत्फुटमेव कणच्छलात्
कनकनप्तृतपोमहः साधुना ॥३७॥

कनकरोचिषि कान्कितेजसा
त्रिजगति स्फुरितेन तपोबलात् ।
परिहरञ्जगति स्वयमादधे
तरणिजः किमकालिककालताम् ॥३८॥

यदि च जातु न जातु गणेश्वरः
वृषविधेर्विदधीत तदा भवेत् ।
प्रथममेव स पुण्यजनाभिधां
कनकसन्ततितीव्रतपो हृतिः ॥३९॥

तपति राजसुते वरुणेऽत्यजन्-
न च पदप्रणतामलपुष्करः ।
प्रचुरमुक्तसमुद्रजलान्तरे
सुरभिदुग्धपिबोऽपि सदा ज्वरम् ॥४०॥

तपसि तेन रतेन सदा गतिः
विचकितेषु गतेषु यतस्ततः ।
दिगधिपेषु कथञ्चिदधारि सोऽ-
दितिजसोमपथान्तरवर्त्मनि ॥४१॥

तपसि तस्य निरन्तरसंस्थितिं
समभिवीक्ष्य पलायनवाञ्छया ।
मकरकच्छपपद्ममधारयत्
किमुकरद्वितये निधिनायकः ॥४२॥

किमपि तत्तपसा परितापितः
सुरधुनीसलिलार्द्रकलेवरः ।
हिमधराधरजार्द्धतनुः शिवो-
मृतमयूखकलापि ममस्तकः ॥४३॥

विधिरपि प्रसमीक्ष्य तपोमहद्-
वरमयङ्क्तमञ्च समर्हति ।
इति निरन्तरचिन्तनयात्यजन्
मुखचतुष्टयतः श्वसितावलीम् ॥४४॥

इति तदीयतपस्तनितापित-
त्रिजगतीजनताधिजिहीर्षुणा ।
मघवता मदनस्सहसैनिकः
स्वसदनात्प्रहितोऽस्य तपश्छिदे ॥४५॥

सुरभिसौरभपुष्पशरासनः
मलयमारुतमत्तमतङ्गजम् ।
समधिरुह्य मनःस्थितमाधवः
स्वरिपुशङ्करमूर्द्धपदं विधुम् ॥४६॥

समुपजय्य गृहीतनियुद्धविन्-
नयनपातवलिष्ठमहाबलः ।
प्रसभधैर्यधनातिविलुण्ठने
नृपसुतस्य ततो मदनोऽचलत् ॥४७॥

युग्मकम्

भ्रुकुटिचापसुसंहितलोचनं
चलचलेक्षणलक्षणमार्गणम् ।
प्रतिभटाभिमुखस्थितिसुकरो-
रसिगमुष्टियुगाभकुचद्वयम् ॥४८॥

असिलतालसितासितकेश्यकम्
श्रवणपाशसितामलमुक्तकम् ।
श्वसनकम्पनचेलपताकित-
ध्वजनिभोरुपुरस्सरमुचलत् ॥४९॥

मदनभूपतिजैत्ररथाङ्कितं
विपुलवृत्तनितम्बमतिश्रमात् ।
वहदतिस्फुटदर्पकशान्तये
जघ[1]नभागनिवेशितसन्धिकम् ॥५०॥

बलिविराजितमध्यगनाभिभा-
भृतकृशावरभागवराङ्गकम् ।

---

१. क. मा. 'ध' इति पाठः ।

मधुरगीतिरवोद्‌गतहुंकृति-
स्फुरितवेणुमृदङ्गमुखध्वनिः ॥५१॥

निपुणतां हृदये[1]ऽन्तरवर्त्तिना-
नमितमाजिकलासु यथोचितम् ।
परिवृढेन शनैरबलाबलं
समगमत्कृतवीर्यसुताश्रमम् ॥५२॥

पञ्चभिः कुलकम्

अथ मधुस्सहकारतरूद्‌गता-
भिनववल्लरिमत्र विकोदितैः ।
अधिनृपालसुताश्रममुन्मद-
भ्रमरचुम्बितयूथिकया गतः ॥५३॥

किसलयैः कलयन्नवमल्लिका-
शिर उदग्रसुमनस्तवकान्वितम् ।
भ्रमररावविनिर्मितसान्त्वनो
विकुरुते स्मरमालतरुर्न्‌णाम् ॥५४॥

स तिलकं वनराजिवधूमुखं
मलयवातनिरस्तदलावृतिः ।
भ्रमरहुंकृतिकामकलारवं
शशिमुखेन चुचुम्ब मधुर्युवा ॥५५॥

स्तवकभारनता नवमाधिवका
तरुणचूतमतल्लिकया तदा ।
किसलयाग्रभुजा परिरम्भिता
वशिमनोऽपि वशं विदधेतराम् ॥५६॥

---

१. क. मा. 'या' इति पाठः ।

कुसुमिता रजसा मलिनाम्बरा
स्फुरितभृङ्गसुमच्छदचक्षुषा ।
मलयगन्धवहे दलचेलकं
हरतिलाज्जितिका लतिकेक्षत ॥५७॥

कमलिनी मलिनां मलिनीकृतां
विदलितां ललिताश्चलिताङ्गणैः ।
सरसि सारसिका रसिका सखी
हसति किं स्म सितच्छदकैतवान् ॥५८॥

वरभृतोऽथ कुहूसदृशः कुहूः
इतिगिरः किरति स्म वनान्तरे ।
मधुसमेधितमाधविकामधु
मधुरिमाधरिणीर्धरणी स्तुता ॥५९॥

अतिविकाशपलाशविलासव-
ज्जनसुखं वनराजिमुखं बभौ ।
घुसृणपङ्कमलं मसृणं वहत्
विबुधवारवधूवदनं यथा ॥६०॥

कृतसुशोकमशोकमुदैक्षत
प्रियवियुक्तवधूरधुना भयात् ।
स्मरशिलीमुखपल्लवशीलिता-
युतमनः स्रवदस्रविलोहितम् ॥६१॥

मृगयते स्म मृगान्मृगयारसः
मृगयुरेव मधुर्मधुरा रवः ।
विधुरितान्विधुखण्डशराकृति-
स्फुटपलाशविलासशरारुकः॥६२॥

शुक[1]मुखीन्वशिनोऽपि शुकं वशं
शुकमुखाभमशोभत किंशुकम् ।
विरहिणामसुतिर्हृदये यथा
स्मर हृदङ्गविकासनकञ्चिका ॥६३॥

विकचकेतकधूलिमुदक्षिपत्
युवजनान्तरधैर्य्यधनं हरन् ।
विजितसङ्गरसंवरशम्बरः
युगशरो दिवसे बहुमायिकः ॥६४॥

भ्रमरसम्भ्रमविभ्रमजभ्रम-
भ्रमविनाशिनमन्दमन्दिनी ।
पिककुलाकलितातुलकाकली
फलकलैर्लतिकाकुलिताललत् ॥६५॥

कुसुमितासुमितासुनमासुनो-
विनमितासुफलैर्लतिकासु सः ।
रसविशेषविवित्सुरिवाभ्रमन्
चलमनायुवभृङ्गवरोद्भुतम् ॥६६॥

पिककुलाकुलचूतविपोतके
भ्रमरगुञ्जितमञ्जुलकुञ्जके ।
ललितलोलितलोलविलोचनः
ससुरभौ विबभौ ललनागणः ॥६७॥

भुवि वसन्तमसन्तमयोगिनां
परिसमीक्ष्य वसन्तमदूरतः ।

---

१. क. मा. 'श्रु' इति पाठः ।

परिहसन्तमपि प्रियमङ्गना-
हृदि लसन्तमगान्मदनोत्सवम् ॥६८॥

विषमबाणसितातपवारणे
समुदिते रजनीजनिकारणे ।
विगतमानमदाः प्रमदा रणे
युयुधिरे नखदन्तविदारणे ॥६९॥

मधुरसौरभवन्मधुनाधुना
मधुरसौ परसौख्यकरोऽभवत् ।
युवतयो वनयोगसुयोजिता
रजनिजैर्जनिजैश्च निजैः प्रियैः ॥७०॥

इति वसन्तपरिष्कृतमाश्रमो-
पवनमायतपावनमायतम् ।
भ्रमितमायतरोक्षरसां रसैः
स्मर उदारविचारविधः स्मर ॥७१॥

सुरतरुः सुरतार्थिसुरेच्छयं
सुरतया सुरमोऽसुरमोऽसरत् ।
सरससारसिके विसरो वने
सरससारसराजिसरो वने ॥७२॥

नृपतिपुत्रमसौ प्रमदागणो
युगपदेव जघान शरैश्शितैः ।
कुटिलितभ्रु शरासननिर्गतै-
र्मसृणगण्डशिलाकृतशाननैः ॥७३॥

घनघनाघनधीरतरध्वनि-
रथमृदङ्गभवः परिशुश्रुवे ।

सुरविलासवधूकलगीतिका
मधुररम्बविमिश्रणसुन्दरः ॥७४॥

ननृतुरप्सरसः शतशः पराः
सुरतरूद्भवपुष्पवतंसिकाः ।
अविकलाः सकलाः सुकलाः सुता-
नृपसुतव्रतविघ्नचिकीर्षवः ॥७५॥

प्रतितपोबलसम्मिलिताश्रम-
द्विपमृगेन्द्रमृगैः प्रमदश्रुतः ।
दिशि दिशि प्रससार विलासिनी
विलसितानुगतः कलनिःस्वनः ॥७६॥

सुररतोत्सवदैवतयौवन-
स्फुरितलास्यकलासुकलः कलः ।
वलयनूपुरहूडुकवल्लकी-
घनमृदङ्गरवः स्म विजृम्भते ॥७७॥

प्रतिकृशोदरसङ्कटमन्दिरात्
मुखपथेन बहिस्समुपागता ।
शुचिरसोच्छलितोर्म्मिपरम्परा-
स्फुटमशोभतगीतितलिच्छलात् ॥७८॥

स निखिलात्मनि भेदविवर्जितं-
चिरतरं विरहन्निरवग्रहः ।
समवलोक्य बहिःस्थितमुत्सवं
सफलयन्छ्रवणैरुदमीलितः ॥७९॥

भ्रमरवारवधूनिकरोकरा-
ङ्गणनिकामथ विस्मृतिनाशिनीम् ।

स्मरणमात्रपुरस्थितमन्मथा-[1]
धिगतविस्तृतकामनिबन्धने ॥८०॥

सरभसं समुदस्तभुजद्वया-
प्रपदपीडितभूमितलैकिका ।
द्रुमशिरः कुसुमावचयच्छला
निविडपीनकुचं समदर्शयत् ॥८१॥

खचितवज्रदलाङ्गुलिभूषणो-
ज्वलमरुन्मयदभ्रशलाकया ।
कुटिलितभ्रु वराननकन्धरं
श्रुतिपुटं कषति स्म पराप्सराः ॥८२॥

पृथुलवृत्तनितम्बशनैर्गतिः
नृपसुताभिमुखं प्रतिजग्मुषी ।
कमपि चेतसि भावमधिश्रिता
स्खलनमाप परामरभोगिनी ॥८३॥

समधिरुह्य मनोरथसद्रथं
स्थितवती युवती विदधे परा ।
कटितटीसुपटीद्रुपटे पटु-
र्मलयवातमिषाच्छ्रथवर्द्धनाम् ॥८४॥

नृपसुताननमुल्लसितेक्षणं
समभिवीक्ष्य दृगञ्चलविभ्रमैः ।
करयुगोद्धृतहाटकपङ्कजं
परिचुचुम्ब मुहुरिव दिवाङ्गना ॥८५॥

---

१. 'रभसो वेगहर्षयोः सतविश्वः' इति लिपिकरपाठान्तरम् ।

विबुधवारवधूविधुरा यथा
जनमनः प्रियतन्मुखपङ्कजम् ।
प्रकृतिनष्टनिमेषकृतान्तरा
प्रसृतिविस्तृतनेत्रप्रयपवौ ॥८६॥

कुचविलिप्तमदप्रमदालिनो-
वदनदंशनमेत्य समीत्कृतम् ।
कुटिलचञ्चलनेत्रविलोकिता-
र्जुनमुखं प्रममर्द्दपरास्तनम् ॥८७॥

मरुति वाति विलोमविधाविति
चलति चेलचे जघनाद्‌धनात् ।
कनकशैलशिलासमशीलकं
किमपि तत्समदर्शयनापरा ॥८८॥

एवं प्रत्नमरालमन्दगमनासन्नाहमालोक्य तं
त्रैलोक्यापजयार्जितोज्ज्वलयशोराशिप्रसूनायुधः ।
सद्यस्तम्बशिनाम्बरं वशयितुं वश्यादिबाणान्तिजा-
नाकर्णानिमिताधिरूढधनुषि प्रोल्लासवान्सन्दधे ॥८९॥

सिञ्जन्मञ्जीरकाञ्चीतरलवलयजस्फार[1]हूंकारभारः
चेद्‌द्राक्कोलाहलाद्य प्रतिचलदबलासैन्यसन्नाहतुष्टः ।
कामो वामे न सव्ये न च सरनिकरं सोऽर्ज्जुने सन्दधानः
तन्नाम्नो भाविनोऽपि प्रतिभटपदवीं प्राप्तवान्नैव तस्य ॥

मल्लीमालतिमाधवीमधुमिलन्मौलिस्थमाल्योद्‌गता
मन्दामन्दमरन्दबिन्दुविसरस्पन्दप्रतिस्पर्द्धिनी ।

---

१. क. मा 'हू' इति पाठः ।

सा चेष्टा विविधापि गीतिरसुरद्विट्वारवामाभ्रु[वा]
माणाते स्म न चार्जुनस्य हृदये स्मराः शरा दुर्जरा
इत्थं भूपाल[1]बालातुलबलतपसो विघ्नलेशेऽप्यशक्तो-
नङ्गः शक्रान्तिकेऽगात्त्रिदिवयुवतिभिर्भग्नमानोद्यमां
शक्रे वक्रेऽपि चक्रे स्मरयुवतियुते चेतसा क्षेमचिन्तां
भूयो नेत्रे निमील्यानवरतभनिके स्वस्वरूपे स रेमे।

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसतिप्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया।
तत्सूनोः सुकृतेः कृतौ कृतिमते काव्येऽर्जुनीयोदये
षष्ठः स्पष्टविकृष्टमिष्टसुरसः सर्गोऽगमत्पूर्णतां ॥६॥

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये
कार्तवीर्योदयतपोवर्णनन्नाम षष्ठः सर्गः[2] ॥

---

१. स्रग्धराजातिः ।

२. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मेचयञ्चलपांचथरलालीखर्क वरडाडाग्रामवास्तव्यदोवालीआचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादने षष्ठसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम् ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

सप्तमः सर्गः

अथामराणामधिपः स्मराणा-
मुद्गीतवृत्तान्तमिदन्निशम्य ।
स्वस्थानहानभ्रमजातदैन्य-
सैन्येन भूपः शतमन्युरास ॥१॥

आकारमाविष्कृतदैन्यचिह्नं
वहन्वृषा तत्तपसो विहत्यै ।
गुरुं पुरस्कृत्य विधेर्जगाम
सभां पुरोत्कृष्टिसुहष्टिमाप्ता ॥२॥

इन्द्रः प्रणम्यानुनयं जीज्ञपत्स
प्रलोभ्यतामेषसु ऊर्ध्वभाभिः (?)
तपोन्तरायै खलु सिद्धिभिस्या-
त्स्वस्तिस्त्रिलोक्याः कृपया तवेति ॥३॥

ईशः प्रजानामपि तं तथेति
विसृज्य सिद्धीरणिमादिकास्ताः ।
सम्प्रेषयामास सुदर्शनस्य
सन्दर्शनार्थं जलजासनासौ ॥४॥

---

१. क. मा. 'मजि' इति पाठः ।

उपेत्य तस्याश्रमभूमिमेता
मिथस्समेता निरतङ्कमेतम् ।
मार्गे[1] समेऽतन्द्रितमादरेण
दरेण चैक्षं तदराननभ्रुः ॥५॥

ऊता इवैतत्तपसा गुणेन
गन्तुन्नशक्ता न तदर्थिनास्ताः ।
विचारमाचेरुरिमं विलोच्य
रज्येत का नो विदुषी नतभ्रूः ॥६॥

ऋतं कथं स्याद्वचनं विधातु-
रनिच्छतो वा वरणञ्च कीदृक् ।
सुमन्दभाग्या सुविरुद्धशील-
मस्मासु दैवं किमहो विधातृ ॥७॥

ॠकारवन्ते रयते च कार्य्य-
गुणस्य वृद्धेरनिमित्तभूतः ।
प्रयाति साधोरनुकारमात्रां
समाधुतां साधुषु वा यथाकॄः ॥८॥

ऌदिद्यथा भौतिकप्रत्ययात्मा-
ख्यातं समासाद्य तनोति युक्तः ।
मुख्याङ्गतामेति सदैव धातु-
र्निदर्शनं रूपमिहास्ति गम्ऌ ॥९॥

ॡकारवन्मातृकया भृतोऽपि
मन्त्रे निरर्थापतितोऽपि जन्तुः ।

---

१. क. मा. 'द्रु' इति पाठः ।

किं साधुतामेति विनागमेन
निदर्शनश्चात्र कुमारधाल्लु । ॥१०॥

एवं वितर्कं बहुशो व्रजन्ति
सोपार्ज्जुनं सिद्धिततिः प्रयातुम् ।
स्थातुञ्च नेशासुभिर[1]प्रसक्त-
ता[2]दोलाविलासं मनसा प्रचक्रे ॥११॥

ऐच्चिन्तयाणुत्वमिहाणिमाय-
स्तद्विचित्रञ्च न सम्भवन्तो ।
भावेन भावान्तरयोग उक्तः
शब्दस्मृतिज्ञैरपि तर्कविज्ञैः ॥१२॥

ओणन्तिताः स्म प्रियमात्मरूपं
समुत्सुकास्ते नविमानिताश्च ।
सर्वाहितास्तद्गुणकृष्टचित्ता
वरीतुमेवैनमुपागतांशोः ॥१३॥

औत्सुक्यमासां सफलीचकार
तपस्थितो राजसुतो न सद्यः ।
कुमुद्वतीनां घ[3]नराजिकाले
घनाघनेनापि हितो यथा ग्लौः ॥१४॥

अंशा यथैवापतितं तमीशं
वाञ्छाविहीनन्नजहुस्समस्ताः ।

---

१. क. मा. 'र' नास्ति ।
२. क. मा. 'ता' नास्ति ।
३. क. मा. 'घनरा' इति पाठः ।

तास्सिद्धयः किन्तु तदीयदृष्टिः
प्रतीक्षया तस्थुरनुज्झि[1]ताशम् ॥१५॥

आः खेददं वृत्तमिदं प्रजातं
यत्सिद्धिवाञ्छापरिवर्त्यसिद्धिः।
तत्सिद्धयेऽन्यो न बभूव योगो
विनार्ज्जुनापाङ्गतरङ्गधाराः ॥१६॥

कालङ्क्रियन्तङ्कृतवीर्य्यसूनो-
स्तपोवने सिद्धिगणे स्थितेऽस्मिन्।
तदाश्रमङ्गन्तुममन्तुवाञ्छा-
विधेरास तदा विशङ्का ॥१७॥

खनिर्गुणानाञ्जलजातयोनिः
श्वेतच्छदं वाहनमारुरोह।
उद्यद्गतिर्यत्नकरो हिमाद्रि-
र्यथारविन्दस्थलसन्मयूखः ॥१८॥

गच्छति स्म समरालमण्डल-
ग्रीवमुन्नमितरश्मिनियोगात्।
पक्षपातकृतवातनिरस्त-
भ्राम्यदभ्रमविरुह्य चलाङ्गः ॥१९॥

घर्मरश्मिरिव पङ्कमशेषं
शोषयन् क्षितितलस्य विधाता।
अत्रिपुत्रसदनं प्रतिपेदे
सत्रिपुत्रवृतमार्षसुसङ्गः ॥२०॥

---

१. क. मा. 'न्मि' इति पाठः।

ङिद्यथा स्पृशति सात्मनेपदं
धातुराशुविहितं हितं पदम् ।
प्रापदत्र गुणतां दृशिर्यथा
यश्च भावमनवाप्य चाप्यङि ॥२१॥

चित्रश्चरित्रङ्कुरुवीर्यसूनो-
र्विधातुकामेन च वेधसाऽथ ।
दत्तद्वितीयेन तदाश्रमस्य
श्रमापहं भूमितलं समाश्रि ॥२२॥

छन्नस्सवल्मीकपतत्त्रिनीडै-
श्चिरं विचारश्चरतापि तेन ।
विरिञ्चिना नो परिचीयते स्म
स्थितः पदान्ते सुधिया यथाच्छः ॥२३॥

जलाब्जिजामत्र गतं समन्त्रं
दत्तार्थिलोऽहं सरथोऽभ्यषिञ्चत् ।
पितामहाग्रे सपितामहन्त-
माक्रम्य कान्त्या कनकं रराज ॥२४॥

शरं प्रमाणात्मदसीयगात्रा-
द्विनिर्गतं वीक्ष्य मुनिर्बभाषे ।
विधिं किमाकालिककल्पसूर्यं
प्रकल्प्य माकल्पमिदं समोरुः ॥२५॥

अकारवन्मे पयसोऽभिषेको-
ऽनुवध्यमानोऽत्र पदे पुरस्तात् ।
उदात्तमाधाय पराग्निहन्ते-
त्येवं तमूचे विधिरागमज्ञः ॥२६॥

टङ्काविवेभो वृजिना विभेदे
माहिष्मतेयः प्रणनाम भक्त्या ।
दोर्भ्यामुभाभ्यामपि पर्यरम्भि-
निजाङ्घ्रिपद्मालिमिलल्ललाटः ॥२७॥

ठकारवद्वृत्तविचित्रदेह-
श्शुचौ रसेन स्थितिमादधानः ।
मूर्धन्यवर्णेन समं सवर्णः
प्रीत्या तमाह स्म सवेदकण्ठः ॥२८॥

डिण्डीरपिण्डाभयशः कदम्बै-
र्लोकत्रये पाण्डुरताङ्कृते ते ।
पञ्चास्य युक्त्या पुरहा भवानी-
मामन्त्र्य विज्ञापयतां स चण्डि ॥२९॥

ढक्कास्वर[1]ध्वानमुदीरयन्तः
कल्पोदयं सप्तपयोधयस्ते ।
दिग्जैत्रयात्रासु समग्रभूमिं
भवान् विजैषीष्ट गतप्रगाढः ॥३०॥

णकारवत्तो प्रकृतेश्चरित्रं
वृद्धिं विधत्तां स्मृतमात्रमेव ।
दोष्णां सहस्रेण सदा रणे त्वं
मुदारुणे चैधि निरस्तबाणः ॥३१॥

तवेच्छया सन्ति[2] दिगीश्वराणां
रूपाणि चास्त्राणि करस्थितानि ।

---

१. क. मा. 'स्वरः' इति पाठो नास्ति ।
२. क. मा. 'म्मु' इति पाठः ।

वृष्ट्यादिकार्य्यन्निखिलं तदीय-
　　न्निजेच्छयैवावनिमण्डलेऽतः ॥३२॥

थूर्वप्रजानां हृदि जातमात्रं
　　सर्वज्ञतासर्वशरीरताभ्याम् ।
अकार्य्यमेतत्क्षण एव तासां
　　पुरोभवन् किल्विषवृन्दतोथूः ॥३३॥

दनोरपत्यानि तलस्थितानि
　　भुवो विहारे जलधौ वधूभिः ।
विजित्य कर्कोटकनागपुत्रं
　　वशन्नयेथा भुवि पुण्यवादः ॥३४॥

धनुर्गुणेज्यां[1] प्रवणं दशास्यं
　　रेवाविहारेषु सितं विधाय ।
दशास्यनिःश्वासरजस्वलानि
　　दिशां दशास्यानि विलोकयाधः[2] ॥३५॥

नरेन्द्रवर्य्यस्य फणीशकल्पा-
　　स्सप्तद्विपेन्द्रास्तव यन्तु दास्यम् ।
लक्ष्यं समाराज्यमुपेहि लोका-
　　लोकान्न भूमेर्लसितावदानः ॥३६॥

पाहि पादपतितान् रिपूनपि
　　जीवनक्षयकरेऽपि भिक्षुके ।
मा स्म गा विमुखतां प्रपूरय
　　प्राणिनामभयदा नवाः प्रपाः ॥३७॥

---

१. क. मा. 'नाम्' इति पाठः ।
२. 'अधरस्मिन् काल इत्यर्थः' इति मूललिप्यां पाठभेदः ।

फलन्त्वलं सिद्धिलता भवन्तं-
भूदेवदेवद्रुममाप्य सद्यः ।
मास्मत्यजोभूः स्पृहणीयरूपा
वने यथा गन्धफलीर्द्विरेफः ॥३८॥

बाणो रथोवायुतयन्त्ररम्यो
धाराधरे चापि धराधरे ते ।
आयोधने वारिनिधौ निरुद्धो
मा क्वापि भूर्दर्शनयोग्यपर्वा ॥३९॥

भवच्चरित्रं त्रिजगत्पवित्रं
विगाह्य चिरं लभतामपापम् ।
सरो यथा ग्रीष्म-ऋतौ मनुष्यो
वर्षा सरो वापि सदा सदम्भः ॥४०॥

महाभये राजविषाग्निचौरो-
पसर्गयुद्धामयमुखसंजाते ।
याने प्रवेशे शयने स्थितौ वा
नृणां शिवन्ते तनुताञ्च नाम ॥४१॥

यथागतो भूमितले च यस्त्वं
यथातथं तत्त्वमुदेतु चित्ते ।
तव त्वदीयाङ्घ्रिनिविष्टचेता
जनोऽपि भुक्तिं लभतां विमायः ॥४२॥

रथाङ्गरूपं प्रतनं त्वदीयं
यद्बाहुदण्डो परिबम्भ्रमीति ।
ऋते तमाजौ पुरुषं पुराण-
ञ्जेतुं भवन्तन्नभवेत्स सारः ॥४३॥

लभ्यं समस्तं तपसास्य लब्ध-
न्नयुक्तमुक्तं पुनरुक्तभूतम् ।
इतीव वेधा विरराम किञ्चि-
त्तद्भद्रमाशास्य सहात्रिबालः ॥४४॥

वासो गुणानामवनीन्द्रपुत्र-
स्तयोर्गिरन्तामुररीचकार ।
स्ववीर्यसिद्धेऽपि पदेऽमराणा-
माज्ञा प्रतीक्षा हि विनाय सेवा ॥४५॥

शास्ता सुराणामथ कार्तवीर्य-
मामन्त्र्य तेन प्रणतः प्रतस्थे ।
हंसेन पक्षाहतिकैतवेन
भीत्याजिनापालयतां दशाशाः ॥४६॥

षट्कर्मनिर्णिक्ततनुर्मुनीन्द्र-
स्ततस्तमादाय निजाश्रमेऽगात् ।
तस्य द्वितीयाश्रमसिद्धयेऽथो
वा पङ्कजा'नाम कृतर्विरेषः ॥४७॥

समाप्तवर्णिव्रतमाप्तकामं
मुनिस्समावर्तनकर्मणा तम् ।
पित्रन्तिकं प्रापयितुं प्रसन्नः
प्रास्थानिकं मङ्गलमातनोत्सः ॥४८॥

हर्षादसौ यादवदुज्यपूर्वा-
रूढं रथोल्लासितदेवदत्तम् ।

---

१. क. मा. 'चा' इति पाठः ।

शक्तं महाभारतलङ्घनेऽपि
वनेऽर्जुनः स्यन्दनमारुरोह ॥४९॥

क्षणेन चोत्तीर्य वनान्तभूमिं
ग्रामान्निवेशान्पुरपत्तनानि ।
प्राप विलङ्घ्य प्रतिपाल्यमानां
पित्रा पुरीं दत्तकृतातिशिक्षः ॥५०॥

ज्ञातं ससर्वज्ञतया स्वयञ्चा-
रण्योद्भवं वस्तु गुरूनयुङ्क्त ।
संशिक्षयन्तो जगतीं महान्तो
ज्ञात्वापि पृच्छन्ति गुरून् हि विज्ञाः ॥५१॥

निष्केवलकं गुणम्

पुरीं सुरीति पृथिवीजिदीशो
मुदोविवेशो रुरुचोपशोभी ।
पौरैर्विनीतैरुदितैर्भृतैस्तै-
र्निरीतिभीतिस्मृतिभिश्शुभोडो ॥५२॥

तदागमेभूद् बहुलः प्रमोद-
स्तातस्ततानाम्पुरुषर्षभाणाम् ।
तातः प्रसूर्मोदमवापतुद्वौ
स दैवतं को न नरो स्मरेद्वा ॥५३॥

निष्केवलताल्व्यम्

मातापिताऽऽधाय तमङ्कमध्ये
व्यमुञ्चतां लोचनवाः सुखेन ।
तपस्तनुं तस्य तनुं भुजाभ्या-
मालिङ्गयन्तावतिशीतलाभ्याम् ॥५४॥

निर्मूर्धन्यम्

शिरोग्रभागे मणिचारुरागे
हर्षाश्रुयोगं प्रजगाम गुर्वोः ।
बभूव च प्रक्रम एष भावि
राज्याभिषेकाख्यमहामहीयः ॥५५॥

निष्केवलदन्त्यम्

अथाचचक्षे स ऋषिस्सदोऽग्रे
चित्रन्धराशक्रशरीरजस्य ।
चरित्रजातं त्रिजगज्जनाना-
ङ्कृच्छ्रौघकक्षे गहनानलार्चिः ॥५६॥

निष्केवलोष्ठ्यम्

सरस्वतीलास्यकलाविलास-
विशालशाला सहसास्य कस्य ।
विधातृवत्तातुलभाग्यभाजः
श्रुत्वा तदस्याश्रुसभा जहर्ष ॥५७॥

निरनुनासिकसन्ध्यक्षरम्

प्रतिक्षणं सिद्धिपरम्पराभिः
प्रतीक्ष्य वृष्टचञ्चलदभ्रपातम् ।
तपः प्रतापप्रणताखिलार्थं
ददर्श राजा पृथुमानतस्तम् ॥५८॥

निर्दन्त्योष्ठ्यसन्ध्यक्षरम्

अमानिसम्मानममानमाप्त-
म्पाथोजजन्मोदितपङ्क्तिभिस्तम् ।
तदात्मतन्मानमतीच्छभूमि-
पतेः पपौ दृङ्मुदितानि कामम् ॥५९॥

निरुष्मान्तःस्थम्

मीतिरीतिविदिनिर्मितिस्थिति-
मीतिभीतिसितिवीक्षितिक्षिपिम् ।
प्रीतिवीचिविचितं क्षितिक्षिदी-
दीप्तिकीर्तिविनिकीर्णदीधितिम् ॥६०॥

एकजातीयस्वरम्

चण्डशर्वनयनानलभस्मा-
नङ्गनव्यजननभ्रमदङ्गम् ।
नष्टबाल्यममराश्मजभासं
पश्यतामवजहर्षमनस्तम् ॥६१॥

युग्मम् । एकजातीयस्वरम्

कोकिलाकुलकलाकुलकाले-
लोलकेकिकलिलेललकोके ।
काकलीकलिलकोकिललोके-
लाल्ललल्लकलिकालकलः कम् ॥६२॥

द्विव्यञ्जनम्

लीलयालयबलिं बलीलयो-
ल्लेयबालबलयं वयो ललन् ।
वैरिवीरवरवारवारवो
वेलया ववबलेवरावलम् ॥६३॥

चतुर्व्यञ्जनम्

सौधं विवेश क्षितिवैजयन्तं
बुधं स वेदेक्षि ह वैः श्वयत्तम् ।
मुनिं पुरोधाय सुभव्यकाले
न निन्द्यरोचिर्य्यमिभक्तिकाशी ॥६४॥

पादगोमूत्रिका

प्रासादमध्यं पृथिवीन्द्रसूनुः
प्रविश्य साकं प्रससाद पित्रा ।
रसासमद्रापृथुवीरसूतिः
प्रदृश्य भो कन्सभादरक्षम् ।।६५।।

अर्द्धगोमूत्रिका

समानयन्मान्यजनं द्विजानां
विसारिदैन्यानलकीलजालम् ।
निर्वापयन्दानजलप्रवाहै-
ररण्यहस्तीव रराज राज्ये ।।६६।।

समायन्दैन्यवनं प्रजानां
विद्धारिसैन्यातुलशीलशालः ।
सर्वाभयज्ञानकलप्रवादै-
रगण्यकास्तीव रराज राज्ये ।।६७।।

युग्मम् । श्लोकगोमूत्रिका

वायुरोधपरो धीरो रमारासक्लोऽरिहा ।
हारिलोकसरामाररोधीरोपधरो युवा ।।६८।।

प्रतिलोमार्धम्

आसीदयं फलवचाः छातमोहगणोऽशठः ।
वृथापोढजधोऽखण्डघाभिनाढीबडाकरः ।।६९।।

अपुनरुक्तव्यञ्जनम् । युग्मम्

सारसाररसासाररसासाररसारसा ।
सारसाररसासार रसासार रसारसा ।।७०।।

तं रसाऽऽसर विस्तारं भाऽरंसारवभासदा ।
दासभावरसारम्भारस्ताविरससारतम् ।।७१।।

प्रतिलोमार्द्धम्

काहलावरवावाधारामारासकलोपिका ।
सारमासरमाथामावाबाधामधराधरा ॥७२॥

राधराधमधामावामाथामारसमारसा ।
कापिलोकसरामाराधावावारवलाहका ॥७३॥

युग्मम् । पूर्वं प्रातिलोम्येन अपरपद्यम्

सा सीताममतासीसाऽकालिमाननमालिका ।
साऽसेनागगनासेऽसातं रसाऽऽररसारतम् ॥७४॥

अनुलोमप्रतिलोमैकपादम्

अतिशेते स्म पितरं विशेषान्निति तेजसः ।
अयन्तथापि स्मर भो विनेयाद्दृशेऽल्पकः ॥७५॥

द्वितीयतृतीयगूढादिपादम्

स भाति स्मरणं प्राप्य विद्विषामन्तको यथा ।
सभातिस्मरणं प्राप्यमलचिरोन तेन च ॥७६॥

तुल्यं प्राप्यानयं स्वर्गसदा नाकलयद्वयः ।
कीर्तिप्रतापाभिधकसदानाकलयद्वयः ॥७७॥

पलायाञ्चक्रिरे योधाभीत्यक्तावरवारणे ।
पलायाञ्चक्रिरे योधा भीत्यक्तावरवारणे ॥७८॥

सङ्गतास्तेनहरिणा हरिणा हरिणा यथा ।
सङ्गतास्तेन हरिणा सङ्गतास्तेन विह्वलाः ॥७९॥

यमकसङ्करो । युग्मम्

सा शारदा दारशाशाशारसार रसारशा ।
रसावहाहावसार दारहाविविहारदा ॥८०॥

सर्वतोभद्रमिदम्

नानाननार्हंनानन्दोदीनदानीददौ नन ।
नदीननिनदोनोनोननन्दानन्दनन्दनम् ॥८१॥

द्व्यक्षरम्

लब्धपालनविल्लक्षबालकापालनामलः ।
लङ्केशलङ्घनां लब्धमललौ क्ष्मां लसद्बलः ॥८२॥

दशदलपद्मबन्धः

वरवीरपरस्मेरहरसारधरः स्थिरः ।
वारम्वारम्भारम्भारम्भारम्पारकरम्परः ॥८३॥

षोडशदलपद्मबन्धः

नवां वीरकलां श्रुत्वा कार्तवीर्य्यस्य वृत्रहा ।
हाजगाम विहस्तत्वं को वा भूपः क्षितौ तु न ॥८४॥
नरवीरस्य तस्यासीद्भूमौ साध्यन्न किञ्चन ।
नारायणो नराणां स कारुण्याद्दर्शनङ्गतः ॥८५॥

द्वाभ्यां खड्गबन्धः

धनुस्तस्य दृशो दृष्ट्वा श्रुतिपर्यन्तकर्षितम् ।
जम्बालभावमास्थाय दद्रुर्विजयायुधः ॥८६॥

धनुबन्धः

विलेसु तद्यशःशोभा मानिनां प्रप्रथागमाः ।
मानिता विविधग्रामा मान्तोवीररसप्रभाः ॥८७॥

त्रिशूलबन्धः

महोनिरस्तमित्रस्य तस्यासन्सुहृदोऽसुवत् ।
स चाप धनुषा कीर्तिः सदा नत्याऽगमुस्थिरः ॥८८॥

विरोधाभासपुनरुक्तवदाभासौ

तं प्रसाद्य नकोऽभुङक्तदारान्हारवराननान् ।
तन्न प्रसाद्यको भुङक्तदारान्हारवराननान् ॥८९॥

श्लेषलाटानुप्रासौ

वन्दारुजमनामन्दानन्दसुन्दरमन्दिरम् ।
चन्दिरं कुलपाथोधेस्तं प्रजाः प्रववन्दिरे ॥९०॥

छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ

विराजमानः कविराजमानः
श्रिया विलक्ष्मावलयस्य तस्थौ ।
बलाल्लसद्भावसुधापहारा-
द्विराजमानः कविराजमानः ॥९१॥

समुद्गकयमकम् । लक्षणं काव्यादर्शात्

सभासमानञ्च सभासमान-
स्सभासमानञ्च सभासमानः ।
सभासमानञ्च सभासमान-
स्सभासमानञ्च सभासमानः ॥९२॥

महायमकम् । लक्षणं काव्यादर्शात्

दीर्घधीश्चारदृक्शक्रचापराः
श्रेयसां भाजनस्सुन्दरोदारगः ।
कीर्तिमान्सत्यवाक्शास्त्रविच्छस्त्रधृङ्-
मन्त्रगोमन्त्रिणां कार्य्यकृत्सामतः ॥९३॥

मानितो भूमिपैर्युद्धतो निर्जितै-
र्दैन्यहाहस्तिगः श्रीपतेस्तुल्यः ।
सम्बभौ भूतले रक्षितुं सङ्गतः
कामदो मानदो भूषितस्सच्छ्रिया[1] ॥९४॥

युग्मम् । द्वाभ्यां धेनुबन्धः

---

१. 'रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्मता' इति स्रग्विणी जातिः ।

तातस्सुन्दरकृत्स्नवीरचरितं भव्यप्रवादप्रियं,
दृष्ट्वा कृत्यमितावधानचरणं तं वात्कृतान्तश्रियम् ।
वष्टीति स्म स काश्यपी प्रचलितक्षोणीशसङ्गस्मुदा,
दातारं यमिनां यशस्तव परं दृप्ते कृतान्तं सदा ।।९५।।

सुतं युवानं समभूमिबालिका
प्रकृष्टनर्मालयमच्छवार्तकम् ।
सुनीतिवित्कर्तुमियेष वीतभीः
वृतं मुदा तैरखिलैर्यशस्विनम् ।।९६।।

महर्षिदत्तां प्रतिरागशालिनं
त्रिलोकगेहाङ्कजनावविक्रमम् ।
अमात्यवर्योऽवविधानमादिशं
प्रतोषितार्य्यप्रतिराजमानिते ।।९७।।

सुतुष्टसप्रान्तसमाजसम्मतो
मुदा चलद्दृत्तगणोऽवनिप्रभुः ।
परिप्लवो भव्यपरम्पराभि-
स्त्वं सर्वपौरानुमतिं समागतम् ।।९८।।

सम्भारान् भानुभासो नरवरशिरसा वन्दितो दिव्यदिव्यः,
मानोत्तानोननोनोऽकृतसुतहितकललोकशोकघ्नकर्म्म[1] ।
धातापाता प्रतापी क्षितिपतिरतिमत्क्षेमधामप्रमग्नः,
संसाराखारसाक्षो विकचकजकरामाननतानप्रनन्दन् ।।९९।।

हारबन्धः

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसतिप्रख्यातपन्तान्वये,
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया ।

---

१. यतिभङ्गदोषः २ चरणे ।

तत्सूनोरिह कार्तवीर्य्यचरिते सर्गोऽगमत्सप्तमः,
पूर्णत्वं सुकृतेः कृतौ कृतिमतं शिवत्रैर्विचित्रान्तरः ॥१००॥

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये
कार्तवीर्य्यगृहप्रत्यागमनं शब्दालङ्कारप्रदर्शनं
नाम सप्तमः सर्गः[1] ॥

---

१. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मेच्यञ्चलपांचथरलालीबर्कः वरडाडाग्रामवास्तव्यदोवालीछाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादने सप्तमसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम् ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

अष्टमः सर्गः

आविर्भवतु तारिण्याः करुणापाङ्गसन्ततिः ।
या चरीकर्ति वैधेयान्मादृशानपि सत्कवीन् ॥१॥

राज्याभिषेकपदसम्भृतिमारचय्य
पुत्रं विधित्सुरवनीतलसार्वभौमम् ।
राजा जगाद जगदाहितकीर्तिपूर्ति-
दत्तं गुरुं गुरुमिवामरलोकराजः[1] ॥२॥

निर्माणमिच्छति प्रभो मम ते प्रसादा-
वासाद्य चान्तिमदशाञ्जगतः प्रकाशम् ।
कार्य्यन्निधाय तनये लघुभास्वतीह
प्रातः प्रदीपगतरोचिरिवाचिरेण[2] ॥३॥

धुर्य्ये निधाय धुरमत्र चिरादुदूढां
विद्यामिवागमगमान्वितखिन्नः ।
सद्यस्सदक्षतनये विनयेन युक्ते
वाञ्छामि शान्तिमधुना भवतः प्रसादात्[3] ॥४॥

---

१. उपमालङ्कारः 'उपमानोपमेययोस्साधर्म्ये भेदाभेदतुल्यत्वे–उपमा' रुय्यकस्य–अलङ्कारसर्वस्वे ।

२. पूर्णोपमा ।

३. श्रौतीपूर्णा, उपमालङ्कारस्य भेदोपभेदः ।

भुक्ता मया बहुविधा विषया विभावा
आपातभातमधुरा विधुरस्वभावाः ।
एतान्नरेन्द्रपदवीमधिरुह्य भूयो
नेच्छामि दुर्ज्जररसैकनिदानभूतान्[1] ॥५॥

चिरेण नैव नहतो वहतो वयोऽन्त्यं
सन्त्यज्य याति विषयावलिरप्रसन्नः ।
भोगोक्तिता चतुरवारविलासिनीवत्
तस्माद्बुधः स्वयमिमां विजहीत[2] पूर्वम्[3] ॥६॥

आसाद्य जन्म शरदिन्दुकरावदातै-
राच्छाद्य सर्वभुवनञ्चरितैस्सुहृद्यैः ।
यो हंससारसहितः शरदभ्रवर्य्यः
संलीयते विमलविष्णुपदे स धन्यः[4] ॥७॥

पुत्रीयिताः प्रकृतयस्समनन्तराले
गेहान्तरीयमभवं रिपुगेहदाहे ।
नैदाघतीक्ष्णकरदर्शमदर्शदिन्द्र-
चारञ्चरन्तमरिवृन्दमिमञ्च[5] युद्धे ॥८॥

शीलं यथा सततदैनयिकेन नृणां
श्रौतो यथा श्रुतिविचारबलेन धर्मः ।

---

१. आर्थीपूर्णा ।

२. तद्धितगार्थीपूर्णा ।

३. सर्गेऽस्मिन्निबद्धास्सर्वेऽप्यलङ्काराः 'कविकुलालङ्कारचूडामणी' महाकविना सुकृतिदत्तेन भूसुरेण सूरिणा सलक्षणास्समुपनिबद्धास्स्युः । परञ्च प्रकृतग्रन्थस्सम्प्रत्यनुपलब्धः । तस्मादन्येभ्यो ग्रन्थेभ्योऽलङ्कारलक्षणान्युपादीयन्ते ।

४. समासगा लुप्ता । उपमाभेदघटितालङ्कारः ।

५. क्यच्, क्विप्, णमुल्प्रलुप्ता ।

शास्त्रं यथा सदयतीर्थनिषेवणेन
क्ष्मामण्डलं सभवितञ्च मया[1] तथैव ॥९॥

अस्त्येव मे विषलतेव सितापि कीर्तिः
कीर्तिर्यथा बुधजनावनदापि[2] लक्ष्मीः ।
लक्ष्मीर्यथा सुरनरस्पृहितापि भूमि-
र्भूमिर्यथा जलधिसीमतटं मताज्ञाः ॥१०॥

एवं समस्तमनुभूतवतस्सुखं मे
लोलञ्च सातिशयमन्यपदाहृतञ्च ।
नैःश्रेयसन्तदितरत्सुखमाप्तुमिच्छा
तत्पूर्तये मम भवानिह वा भवान्भोः[3] ॥११॥

इत्युक्तवन्तममुमाह मुनीन्द्रवर्यो
राजंस्त्वया व्यवसितं मम चेतसा किम् ।
धन्योऽसि पार्थिवकुले पृथुवत्प्रथिम्ना
कीर्तेर्भवानिव पुरा प्रथते पृथुस्तः[4] ॥१२॥

मन्ये भवन्तमवधीरितचारुकीर्ति-
प्रेमामृताऽम्बुधितरङ्गसदृक्कटाक्षम् ।
भ्रूमध्यभागपरिशीलननन्दकृत्ति
दृष्ट्वाधुनामृतरमावृणतेति हृष्टा[5] ॥१३॥

---

१. मालोपमा ।

२. रशनोपमा ।

३. अन्वयः– सम्बन्धोऽपि पारिभाषिकालङ्कारत्वेन स्वीकृतः ।

४. उपमेयोपमा– उपमेयोपमा सा स्यादुपमानोपमेययोः ।
पूर्वयोर्वैपरीत्यञ्चेत्परतः पुनरुच्यते ।
(अलं. मणिहारः २४ परकालस्वामी)

५. हेतूत्प्रेक्षा- उत्प्रेक्षाभेदघटितः ।

स्वोदारदाररुचिकारविहारसार-
स्फारप्रचारनिरपेक्षमवेक्ष्य नूनम् ।
सापत्रभावमुदितापलितच्छलेन
त्वां मुक्तिराश्रयति सम्प्रति मौक्तकान्तिः[1] ॥१४॥

दृष्ट्वा भवन्तमयमेव विवेकराशिः
किम्भूमिवासिविहितोऽतिहितोऽथ धर्मः ।
किं सूक्तिभुक्तिफलहारविहारवासं
संशेरतेऽखिलजना इति भूतलेऽद्य[2] ॥१५॥

आलोक्य ये परिरणं शमनः किमेव
वाहद्विहस्य न च वाहनमस्य बाहः ।
किं कल्पभानुरयमेकहयः कथं स्यात्
संशिशियरे त इति मित्रमवन्तु[3] च त्वाम् ॥१६॥

निर्वर्ण्य नाभिभवमाश्रितसत्यवार्तं
दक्षे सुते निहितलोकधुरं मुमुक्षुम् ।
संसेव्यमानमनिशङ्कविनायकेन
त्वां संस्मरामि ऋषभाख्यनृपं विधिज्ञ[4] ॥१७॥

विद्यालतासमवलम्बविशालशाले
सुप्राज्यराज्यकमलाविमलालयेऽस्मिन् ।

---

१. वस्तूत्प्रेक्षा ।

२. संशयः ।

३. सन्देहः– उपमानोपमेयसंशयः (का. सू. वृ. ४-३-११ वामनः)

४. स्मृतिः– स्मरणं या स्मृतितुल्यदर्शनात्प्रतिवस्तुनः (अलं. महो. ८।१६ नरेन्द्रप्रभसूरिः)

स्थाने निधाय तनये सनये विधात्रा
भारं भवान्भवहरं पदमीक्षतान्द्राक्[1] ॥१८॥

राज्याभिषेकमनुभूय तवाध्वराजा-
सेकत्तनूभवधनञ्जयदीप्तकीलाः ।
द्विड्भूपसत्यभुवसासवपानपीना:
पूर्णाहुतिं समभियन्तु शिरोभिरेषाम्[2] ॥१९॥

सज्जन्यजन्यकमलाशयनोपधानं
प्रत्यर्थिभूपतिविलासवतीजनानाम् ।
वैश्वस्त्ययागपरभारसहाऽप्रयूप-
स्त्वत्पुत्रबाहुरभिराजतु दीर्घकालम्[3] ॥२०॥

पीत्वा द्विजाधिपविनिस्सृतमच्छवर्ण-
वाग्व्याजतोऽमृतममन्दममाद्यदाशु ।
मुञ्चच्चरित्रकृतवीर्यवराधिपस्य
चेतश्चकोरशिशुरञ्चितचारुपक्षः ॥२१॥

आत्रेय एष धरणीसुतराज एव
दत्तो न चेदिह कथं सकलङ्कलेशः ।
तस्योदितं नवसुधा यदि चामृतस्य
प्राप्तिः कथं कथय तत्र च पार्थिवेऽभूत्[4] ॥२२॥

श्रुत्वा गुरोर्गिरमिमां मनसोऽनुकूलां
पुत्रं जयन्तमभिषेक्तुमना महीन्द्रः ।

---

१. मालारूपकम्, रूपकभेदघटितः ।

२. नानारूपकसङ्करः ।

३. रूपकम्, उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते (का आदर्श. २.६६ दण्डी)

४. श्लोकद्वये अपह्नुतिः । अपह्नुत्य किञ्चिदर्थान्तरसूचनम् (अग्निपुराण ३४५-१८)

उत्तिष्ठतिस्म सदसो विबुधानुयात-
स्साद्धं शिवैरपि मरुद्भिरसौ तलेद्यो:[1] ॥२३॥

भास्वानयं समुदयन्निखिलप्रजानां
दुर्भेद्यमन्धतमसं प्रविदार्य गोभि: ।
सद्धर्मकर्मणि नियोजयितेति भूपो
निश्चित्य चेतसि गृहं प्रविवेश तुष्ट:[2] ॥२४॥

राज्याभिषेकपदसंस्मृतिचुम्बिचेतो
वृत्तेरुवाह मृदुतल्पगतस्य निद्रा ।
राज्ञो गमागमविलासवती निशायां
प्रेङ्खोलिताभिनवपार्वणदोलिकाभाम्[3] ॥२५॥

लब्धापि विस्मृतिमलं तमसोऽन्यवायो
हन्तुं क्षमोऽर्जुनभविष्णुमहोदयन्न ।
द्राघिष्ठतामुपगतापि नरेन्द्रचित्तो
नैवारुणन्महइदं हितमश्विनी सा[3] ॥२६॥

कल्पेऽतिदेशमधिगम्य पितु: प्रविष्टो
धीरोभिषेकनिलयन्नवमर्जुनोऽथ ।
सप्ताब्धिमुद्रितमहीतलराज्यलक्ष्मी
पाणिग्रहोचितवरोक्तमवेष[4] भूव: ॥२७॥

---

१. समासोक्ति:- विशेषणानां साम्यादप्रस्तुतधर्मविच्छेद: (अलं. र. ४३ शोभाकरमिश्र:) ।

२. श्लेष:- द्वयर्थवाचकै: शब्दै: (वि. ध. पु. २४-६) ।

३. निदर्शना:- वाक्यार्थयो: सदृशयोरैक्यारोपे निदर्शना (काव्यविलास २-३० चिरञ्जीव) ।

४. कार्यनिबन्धना, अप्रस्तुतप्रशंसा- (अधिकारापेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुति। अग्निपु. ३४५-१६)

तुर्यैर्नदद्भिरतिधीरममन्दभद्रै-
स्संस्मृष्टभूषितसपद्मकपुष्करैश्च ।
सद्योऽनुपप्लुतगतैः करिभिश्च सौध-
द्वारं समाकुलमभूदथ तत्र[1]काले ॥२८॥

देवाङ्गनाकरलतापतिताश्च लाजा
मन्दारजास्सुमनसश्च विशुद्धवर्णाः ।
मन्दाकिनीगलितनिर्झरसन्निकाशा
भूमेः (मि) पतेरधिगृहं युग[2]पन्निपेतुः ॥२९॥

भद्रासनं समधिरुह्य जयाभिषेकं
यातोऽर्ज्जुनस्य तुलनां (छ) ह्रगिया तदानीम् ।
हेमाद्रिशृङ्गमधिरुह्य यदा विवस्वान्
सप्तर्षिगाङ्गजलसेचनमाप्नुवीति[3] ॥३०॥

राजन्यशेखरमणिर्यदुतुङ्गवंश
भ्राजिष्णुमौक्तिकफलं द्विजदेवशाखी ।
शौर्याद्यगण्यगुणरत्नसुमेरुरुर्वी-
कान्तानुकूलदयितो निरसेचि[4] विप्रैः ॥३१॥

उत्तुङ्गरोहरवसुभृङ्गगतो विवस्वान्
धीरन्नदद्भिरमरालमरालपोतैः ।

---

१. कारणनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसाः, अधिकारापेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः (अग्निपु. ३४५-१६) ।

२. विशेषनिबन्धना सा ।

३. यद्यथातिशयोक्तिः प्रोक्ता चातिशयोक्तिस्तु ह्यतुलैरुपमागुणैः ।
(विष्णुपुराण २४-१०)

४. नीगीर्णोपमेयातिशयोक्तिः (विष्णुपुराण २४-१०)

आसंशितोऽमरधुनीविमलप्रवाह-
प्रस्यन्दिवत्तुलशुचि शिरसा बभार[1] ।।३२।।

दत्तादिभिर्द्विजवरैरभिषेकमन्त्रैः
सिक्तास्य वेदिरभिशुष्यति नैव यावत् ।
तावद्विपक्षगणलक्षसु शुष्ककक्षा-
भक्षप्रतापशुचिरस्य दिशो जगाम[1] ।।३३।।

वर्षाभिषेकमधिगम्य विदीप्यतेऽर्कः
सिन्धवम्भसैव परिभाति च वाडवाग्निः ।
विद्योतते घनरसेन हि वैद्युतोऽग्नी
राज्याभिषेकमधिगम्य बभौत[2]मांसः ।।३४।।

भद्रासनोपरिगतं कृतवीर्यसूनुं
दृष्ट्वैव भीतिरतिदूरमगात्प्रजानाम् ।
पूर्वाचलाग्रशिखरस्थितमंशुमन्तं
सम्पश्यतां भवति नो तमसो विबाधा[3] ।।३५।।

वर्षन्ति तत्र विबुधाः स्म जलं सुमन्त्रैः
पूर्वं ततश्च कनकानि बहूनि तेषु ।
धाराधरा जगति तस्य च जीवनानि
तद्वैरिराजवनिताक्षिद्दितानि च द्राक्[4] ।।३६।।

---

१. सैव । प्रोक्ता चातिशयोक्तिस्तु ह्यतुलैरुपमागुणैः

(विष्णुपुराण २४-१०)

२. प्रतिव.तूपमा- उपमेयोक्तौ सामान्यवस्तुन्यासः प्रतिवस्तु (का.अ.सू.
वृ. २-३-२ वामनः)

३. दृष्टान्तः प्रस्तुतार्थप्रसिद्ध्यर्थं निदर्शनं दृष्टान्तः ।

(का. अ. पृ. ४१ वाग्भट्टः)

४. दीपकम्- उपमानोपमेयवाक्येष्वेका क्रिया दीपकम् ।

(का. अ. सु. वृ. ४।३।१८ वामनकृतः)

प्राप्याभिषेकमयमार्पयत द्विजेभ्यो
गोत्राद्वयं परिदधे वसनानि सम्यक् ।
सद्धीरभूषणगणैरलमङ्कृतस्वं
गात्रं ददर्श विमले मुकुरेऽपि वेषम्[1] ॥३७॥

राज्याभिषेकमदसीयमवेत्य चित्रै-
र्नेत्रैर्वचोभिरतिनूत्नमणीखनीभिः ।
वैत्यद्रुहां हरिणशावकलोचनानां
विद्वज्जनस्य सुतरामुदलासिभूमेः[2] ॥३८॥

आसाद्य राज्यमयमिन्दुरिवातिशीतै-
रानन्दयञ्जनमनांसि करैः सदैव ।
अस्पर्शि नैव तमसामकलं कलेशं
पस्पर्श सर्वशिरसि स्थितिमाप[3] पूर्णः ॥३९॥

आसन्नृपा नलभगीरथनाकुमाद्याः
पूर्वं समग्रगुणगौरवमादधानम् ।
किं ब्रूमहेऽथ नृपताविह राजमाने
तानेवमूचुरनुसद्मजनास्त[4]दानीम् ॥४०॥

नारोपि चापममुना श्रुतिमूलचुम्बि
नास्पर्शि वैरिजनतासुभुजङ्गखड्गः ।

---

१. दीपकभेदः ।

२. तुल्ययोगिता– तुल्यत्वे सत्यनेकस्य क्रियाद्यैस्तुल्ययोगिता ।
(अलं. सं. ६।२२ भावदेवसूरिः)

३. व्यतिरेकः– उपमानादुपमेयस्य गुणविशेषवत्वेनोत्कर्षः ।
(रसगं भा. ३ पृ. १५० पण्डितराजः)

४. आक्षेपः– यः प्राकरणिकत्वेन वचनस्यार्हस्य वस्तुनः शब्दगत्या निषेधः ।
(अलं. मञ्जरी १०३ वेणीदत्तः)

नाबन्धि च भ्रुकुटिकोटिरथापितस्य
विड्भूमिपाः पदनता अभिषेकमात्रात्[1] ।।४१।।
छत्रं शरच्छशिसमच्छविरस्य मूर्ध्नि
प्रोल्लासमाप सुहृदां विननाश तापः ।
आश्चर्यमस्य च बभूव भुजस्समुद्रो
मित्रालये वहलरत्नखनिर्बभूव[2] ।।४२।।

ऊर्जोर्जितामृतकरामलतद्यशोभि-
र्लोकत्रये धवलितेऽप्यतिशीलिते च ।
प्रत्यर्थिभूपतिमुखानि सितानि नासन्
सन्तापमाप च विपक्षवधूटिकाहृद्[3] ।।४३।।

आसाद्य चित्रपदवीमयमच्छकीर्तिः
प्रत्यर्थिनाञ्च विदुषाञ्च मृगीदृशाञ्च ।
शौर्येण सद्वितरणेन सुचारुतन्वा
चित्ते बभौ सुरपतिस्तदगोर[4]नीशः ।।४४।।
इत्थं पुरातननृपस्तनयाय सम्यग्
विप्रोत्कराय च समस्तजनाय दत्वा ।
राज्यञ्चिरार्जितधनान्यपसाध्वसञ्च
दातुं स्म चित्रमभिवाञ्छति चेश्व[5]राय ।।४५।।

---

१. विभावना– कारणं विनापि कार्योदये (अलं. शे. केशवमिश्रः)
२. रूपकम्– उपमानेन तुल्यत्वमुपमेयस्य रूपकम्
(विष्णु ध. पु. २४–४–५)
३. विशेषोक्तिः– हेतुसाकल्ये फलानुत्पत्तिः (अलं. र. ५४ शोभाकरः)
४. यथासंख्यम्– उद्दिष्टानामर्थानां प्रतिनिर्देशो यथासंख्यम्
(अलं. सर्व. ५९ रुय्यकः)
५. तदेव ।

पुत्रं विनीतमपि शास्तुमनाः कदाचि-
द्रूचे नृपस्सगुरुणाथ रहःप्रदेशे।
छात्रे सुतेऽपि निपुणे प्रतिशिक्षणं यत्
तच्चापि कृत्यमुदितं मतिमद्गुरूणाम्[1] ॥४६॥

आसाद्य राज्यमभिरञ्जय सर्वलोका-
निन्दुर्यथा प्रियकरप्रसरैः समन्तात्।
अन्वर्थता भवति राजपदस्य तस्मा-
देवंविधे न्यगदि राजकलासुधीभिः[2] ॥४७॥

यस्य प्रयाति विकृतिं प्रकृतिर्नृपस्य
तस्याचिरेण सुहृदेत्य सुहृत्पदञ्च।
राज्यञ्च वह्निमिलिताज्यदशामुपैति
बन्धुश्च तोयरहितान्धुस[3]बन्धुरास्ते ॥४८॥

मन्वाद्युदीरितपथेन सदा धरित्री-
पालोनृपस्य पुरतो गिरयोऽपि नीचाः।
भूमण्डलं लघुतरं परिभाति सिन्धु-
र्गाधोवियन्नच महन्मरु[3]दल्पवीर्यः ॥४९॥

पृथ्वादिभिः पृथुयशोभिरियं धरित्री
जानामि सम्प्रगदिता भवदादिभिश्च।
रक्षिष्यते विधिवदेव तथापि शिक्षा
कृत्ये नियोजयति मां गुरुतात्व[4]दीया ॥५०॥

---

१ अर्थान्तरन्यासः- सामान्येन विशेषस्य विशेषेण वा सामान्यस्य समर्थनम्।
(रस भा. तृ पृ. ५९९)

२. अर्थान्तरन्यासः।

३. विरोधः- अविरोधेऽपि विरोधो यत्रोक्तः स्यात् (अलं. मु. २६ विश्वेश्वरः)

४. भाविकम्- भूतभव्यार्थसाक्षाद्दर्शनवर्णनम्
(कुवलयानन्दम् १६१ अप्पय्य दीक्षितः)

लक्ष्मीर्निसर्गतरला विषयस्य भावा
सर्वान्विहाय किल निर्जरसस्समुत्कान् ।
कञ्चित्पुराणपुरुषं वृणुतेऽनपेक्षं
हित्वा पुरा त्रिभुवनं भुवनोदरस्था[1] ।।५१।।

तस्याश्च मित्रमुदितं कनकं सखाय-
मुन्मत्तमाहुरदसीयमतीव धूर्त्तम् ।
तत्सङ्गतः स्वयमचेतनमेवमत्त-
मुन्मादकं भवति सङ्गकृताञ्जना[2] नाम् ।।५२।।

तस्मात्प्रभूतकनकेन विधाय मेरुं
सन्तारसांवरमणिं सहचन्द्ररश्मिम् ।
सर्वज्ञमेत्य विबुधं वितर त्वमस्मै
नोन्मादमेत्य मुदितं श्रुत[3] शक्तिमन्तम् ।।५३।।

कन्दर्पदर्पशमनीनवरूपसम्प-
त्कान्तानुरागनिपुणञ्च वयोऽपि राज्यम् ।
सामन्तमौलिमणिरञ्जितपादपीठ-
न्नोन्मादयन्तु न च वत्स कदापि[4] चेतः ।।५४।।

उत्कोचजीवनकरः सचिवोपजापी
कर्णेजपो निजपराधजनोपतापी ।

---

१. काव्यलिङ्गम्- हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे (अलं. सर्वं. ५७ रुय्यकः)
२. पर्यायोक्तिः- पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।
(अ. पु. ३४५-१८ अग्निदेवः)
३. उदात्तम्- वस्तुसम्पत्त्या महदुपलक्षणेन च वर्णनम् ।
(काव्यानु. पृ. ४२ वाग्भट्टः)
४. समुच्चयः- युगपत्पदार्थानामन्वयः (रस. भा. ३ पृ. ६७० पण्डितराजः)

भूदेवमत्सरपरो मनुजा इमे ते
राज्यस्य विप्लवकरा न वसन्तु[1] राज्ये ॥५५॥

हस्तं विहाय तव खड्गलताम्प्रयातु
तन्मुष्टिबन्धनमुपैतु मनः प्रहाय ।
बाणेषु पक्षपतनोत्थरयश्च लोकं
त्यक्त्वा युगातिशरणं श्रयतां भुजौ[2] ते ॥५६॥

पादे मिलत्यभिहितोऽपि पुरः क्षणेन
वक्षःस्थलं समधिरोहति वातवेगात् ।
लब्ध्वामुखव्यतिकरं विदधात्ययत्ना-
न्मूर्ध्नि स्थितिं खलजनोऽथ नरेण कल्पः[3] ॥५७॥

यस्मादुदग्रचरितानुगुणं सुशीलं
धत्से भविष्यति ततः विभुनान्वयस्य ।
नोपक्षतान्न्वयिविवेकविशुद्धचित्ते-
ऽसाध्यस्य किन्तु कथनीयमिदं ब्रवीमि[4] ॥५८॥

दुर्भेद्यमन्त्रमभिरञ्जितसर्वलोक-
श्चारेक्षणावगतमित्रविरोधिरीतिम् ।
स्थाने मुदाशयकुशेशयमोचितं त्वां
लक्ष्मीर्न मुञ्चति पुरा चपला चलापि[5] ॥५९॥

---

१. स एव ।

२. पर्य्याय:- पर्यायश्चेदनेकस्य स्यादेकेन समन्वयः ।
(काव्यवि २-४८ चिरञ्जीवः)

३. स एव ।

४. अनुमानम्- साध्यसाधननिर्देशोऽनुमानम् (अलं. सर्व. पृ. १८४ रुय्यकः)

५. परिकरः- विशेषणसाभिप्रायत्वम् (अलं. सर्व. ३२ रुय्यकः)

प्राकार्य्यं जन्म तव न स्फुटता प्रयातु
मन्त्रः प्रयाति यदि तत्पुरतो मृषोक्त्या।
आमूलमेव सकलं समलोकयेथा-
स्तत्प्रियुक्तिरहिते विहिता यथा स्यात् ॥६०॥

दौत्ये नियुक्तमधिसाधितकार्य्यमार्य्य-
म्प्रत्यागतं सदसिनानुनियोजयेथाः।
हस्ते क्रियाहनुमदाकृतिमस्य तावद्
रेखाकृतामितरबोधनिरोध[1]नाय ॥६१॥

कार्य्यं किमत्र भवतो जनरञ्जनं द्राक्
ध्येयं किमस्ति मधुसूदनपादपद्मम्।
सेव्यं किमुज्ज्वलमतिद्विजवर्य्यवृन्दं
हेयं किमैहिकसुखोत्सुकमर्त्ययूथम्[2] ॥६२॥

किं भूषणन्नरपतेर्नमणिर्य्यशोच्छं
कः शात्रवो विषयलोलुपता न बाह्यः।
मित्रं किमुज्वलमतिर्न तु बान्धवादि
किं वित्तमार्य्यचरितन्ननु हीर[3]कादिः ॥६३॥

साहित्यशास्त्रविदुषि व्यभिचारिदृष्टि-
र्वृत्त्यर्थविग्रहगिरः खलु शब्दशास्त्रे।
दुःशासनान्वितसभा ननु भारतादौ
सद्राज्ञि शासति विपक्षकथापि[3] तर्के ॥६४॥

---

१. सूक्ष्मम्- संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनम् (अलं. सर्व. ७६ रुय्यकः)
२. परिसंख्या- एकस्यानेकत्र प्राप्तावेकत्र नियमनं परिसंख्या।
(अलं. सर्व. ६३ रुय्यकः)
३. सैव।

शास्त्रेण यान्ति विनयं विनयेन वित्तं
विक्तेन सद्वितरणं सुयशश्च तेन ।
लोकत्रयं सुयशसा सुखमक्षयञ्च
लोकत्रयेण नरनाथचरित्रपालाः[1] ॥६५॥

यद्भूमिपः प्रकृतिमण्डलमानियुङ्क्ते
धर्माय ते तदपि तत्र प्रवर्तमानम् ।
तत्षाष्ठभागफलभागितया वृणीते
भूमीपतिर्युगमिदं धनवद्धिकल्पम्[2] ॥६६॥

भूमीभुजां किमिह कार्य्यमिहार्य्यसङ्गः
सेव्यं किमङ्घ्रियुगलञ्जगदीश्वरस्य ।
प्रेक्ष्यं किमाश्रितवनीयकभोजनादि
रक्ष्यं किमिन्दुकरनिर्मलकीर्तिवृन्दम्[3] ॥६७॥

प्राप्तेऽभिषेणनदिने गमनस्य वेलां
ज्ञातुं समर्पयति कैरवपद्मगुच्छैः ।
सेनाधिपे निभृतमन्त्रगणामहीशात्
सङ्कोच्य पद्मनिकरं कथयन्ति युक्त्या[4] ॥६८॥

भाग्यञ्जनिर्नृपकुले विमले ततोऽपि
राज्याप्तिरप्रतिहतं वचनं ततोऽपि ।

---

१. कारणमाला- पूर्वं पूर्वं प्रति यदा हेतुः स्यादुत्तरोत्तरम् ।
(प्रतापरु. ८-२६८ विद्यानाथः)

२. अन्योन्यम्- यत्र क्रियायाः परस्परं कार्यकारित्वं तत् ।
(काव्यानुशा पृ ४२ वाग्भट्टः)

३. उत्तरम्- प्रश्नप्रतिबन्धकज्ञानविषयीभूतोऽर्थः (रस. भा. ३ पृ. ७८४)

४. सूक्ष्मम्- संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनम् (अलं. सर्व. ७६ रुय्यकः)

तस्माच्च भूमितलपालनमाप्तधर्मं
तस्मात्पयोधितनयाधवपादभक्तिः[1] ॥६९॥
छत्रं सुराजशिरसि स्फुरतीन्द्रकल्प-
ञ्चित्रं समस्तजनतापविनष्टिरस्मात् ।
प्रत्यर्थिभूपतिगृहे तृणजातमेवं
संरोहयत्यपि सुभूपप्रताप[2]वह्निः ॥७०॥
क्वेदं कलेवरमनित्यममेध्यपूर्णं
क्वाकल्पमुज्वलयशः स्थितिमत्पवित्रम् ।
धन्वा नृपास्समधिगत्य धराधिपत्यं
तत्तादृशेन वपुषा परिशीलयन्ति[3] ॥७१॥
ब्रह्माण्डमण्डलमवैमि ततो विशालं
यद्भूभुजां नयदयोदितशौर्यभाजाम् ।
पारे परार्द्धगणनानि परार्द्धवृत्ता-
न्यासादयेति गतसङ्कटवासमत्र[4] ॥७२॥
शूराद् बिभेत्युपहसत्यपि भीरुकश्च
नास्तेऽतिदातरि न तुष्यति बद्धमुष्टौ ।
नानारतं भजति च त्यजति प्रहृष्टा
मुग्धाङ्गनेव नरनाथरमापि वत्स[5] ॥७३॥

---

१. सारम्– उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारालङ्कार उच्यते ।
(नरसिंहकविः)

२. असङ्गतिः– कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे सति ।
(प्रतापरुद्रीय ८-१५९ विद्यानाथः)

३. विषमम्– क्रियाफलाभावोऽनर्थश्च (काव्यानु ६-२६, सू. ११८ हेमचन्द्रः)

४. अधिकम्– बोध्यमाधारादाधेयाधिक्यवर्णनम् (चन्द्रा. ५,८१ जयदेवः)

५. स्वभावोक्तिः– स्वभाव एव भावानां स्वरूपमभिधीयते ।
(अग्निपुराणम् ३४४-३ अग्निः)

तस्मादिमां प्रमदसेव्यसुमध्यदेशा-

ञ्जङ्घाललाटकरजाङ्कवतीं रसेन ।

नाकृष्टकुन्तलमनाश्रितचोलभेदं

नाच्छिन्नकाञ्चिशनकैर्दययोपभुङ्क्ष्व[1] ॥७४॥

कामेन सार्द्धमुपयोजय धर्ममार्गं

शौर्यं भजस्व घृणया सह वित्तराशिम् ।

धर्मेण शाकमभिवाञ्छ विहाय सर्व-

मन्ते रमस्व निरपाय विमुक्तिबद्धा[2] ॥७५॥

प्रालेयपर्वतगुहासुगृहीतरस्वो

रोमाञ्चकञ्चुकितकम्पितगात्रयष्टिः ।

तद्वैरिभूपतिगणो विदधातु भीतिं

त्वत्कारणामिव तपस्विजने छलेन[3] ॥७६॥

राजन्वती क्षितिरियं भवता सुराज्ञा

भूत्वा बिभर्त्तु गिरिशृङ्गसमानसौधान् ।

राजन्तु तत्र गतभीतिसमस्तवर्णा-

स्तेशासतामनुदिनं सुकृतानि चर्चा[4] ॥७७॥

त्वत्स्वातिवृष्टिजनितोपनिषत्समज्ञा

मुक्तीकरोतु विशदातिशयात्प्रबालान् ।

---

१. विनोक्तिः- अन्यं विना यदान्यस्य स्यादशोभनता तदा ।
(अलं. मं. १३२ वेणीदत्तः)

२. सहोक्तिः- तुल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रये पदेनैकेन कथ्यते ।
(काव्या. ३-३९ भामहः)

३. मीलितम्- वस्त्वन्तरतिरस्कारो वस्तुना मीलितं स्मृतम् ।
(सरस्व. कं. ३-४१ भोजः)

४. एकावली- यथा पूर्वं परस्य विशेषणतया स्थापनापोहने ।
(अलं. सर्व. ५४ रुय्यकः)

कृत्स्नं शिवं रचयतां स्फुरितादभेदा-
द्वर्णोत्करे विकिरतामतिशुद्धमात्रम्[1] ॥७८॥

त्वद्वैरिभूपतियशस्तमसा तमिस्रा-
मुच्चावचाध्वसदसत्परिभानहीनाम् ।
भूमीमिमां तव समुद्रभुजोत्थकीर्ति-
व्रातेन्दुरुज्वलयतु स्फुटतद्विशेषाम्[2] ॥७९॥

अर्कोपलस्य पयसा स्नपनेऽपि बाष्पा
शैत्यं यथा तव नरेन्द्र धराधरस्य ।
सङ्गे मुहुस्सदसतोरपि न व्यपैतु
स्वच्छान्तराविरतखेलनचिद्विलासः[3] ॥८०॥

निष्पक्षपातमविता जनकोऽथ मित्रं
त्यक्त्वा निजोपकृतिकामभिहोपकर्तृ ।
एतत्परोभयजगत्सुखदानबन्धु-
र्दत्तोऽसि पुत्र जगते गुरुदत्तदत्तः[4] ॥८१॥

आकल्पनाश्रुतजगत्त्रितयप्रकाशे
कीर्त्या त्रिलोचनहते तव कीर्तिपूरे ।
अभ्यूहते त्रिनयनोत्थमकल्पकल्प-
ञ्ज्योतिर्विभातु पुनरुक्ततरं वि[5]धातुः ॥८२॥

---

१. सामान्यम्- प्रस्तुतस्यान्येन गुणसाम्यादैकात्म्याम् ।
(अलं. सर्व. ७२ रुय्यकः)

२. तद्गुणाः- अन्यधर्मस्वीकारः (अलं. रत्ना. ६७ शोभाकरः)

३. अतद्गुणः- सति हेतौ परगुण-अस्वीकारः ।
(नयराजयशोभूषणम् पृ. १६० नरसिंहकविः)

४. विशेषः- यत्किञ्चिदवश्याभिधेयं यस्मिन्नाभिधेये निराधारम् ।
तादृगुपलभ्यमानम् ... (काव्या. ९-५-७।१ रुद्रटः)

५. प्रतीपम्- उपमानस्याक्षेप उपमेयताकल्पनं वा (अलं. सर्व. ७० रुय्यकः)

एवं वयोऽप्यभिनवं प्रभुतापि वित्ति-
मुन्मादयन्ति जनिभाजमिति प्रसिद्धम् ।
शास्त्रावगाहनविशुद्धविवेकभाज-
स्तान्येव ते विनयवृद्धिकराणि[1] सन्तु ॥८३॥

षाड्गुण्यगुण्यनृपकार्यधरस्य कस्ते
वस्ते यशो हरिहयोरिह योगविच्च ।
शक्तो नभूरितरवारिविवर्षणेन
जेतुं परङ्कलुषयिष्यति वाहि[2]नीन्ते ॥८४॥

एकेन पाणिकमलेन विकासभाजा
सन्दानितां कुरुजनालिमहीसुलब्धाम् ।
एवं प्रजावनविधौ सततोत्थितस्य
स्वस्ते यशश्चटुलचञ्चुपुटैश्च[3] कोरैः ॥८५॥

चन्द्रभ्रमेण विबुधैरमृतप्रतीत्या
लेह्यं[4] स्तनन्धयजनैरपि दुग्धबुद्ध्या ।
लब्ध्वा वराहवपुषं पुरुषं पुराणं
सौकर्यसाधितनिजोद्धरणं ध[5]रित्री ॥८६॥

गुञ्जेव धूर्ज्जटिकपर्दमहीनबन्धु-
ञ्ज्योत्स्नेव चन्द्रमनुरूपमलम्बि भानुः ।

---

१. व्याघातः– एकेन कृतं कार्यमपरेण तथैव-अन्यथा विधीयते सः। (काव्यानु. पृ. ४४ वाग्भट्टः)

२. प्रत्यनीकम्– प्रतिपक्षप्रतीकाराशक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकम् । (अलं. सर्व. ६९ रुय्यकः)

३. परिवृत्तिः– अर्थानां विनिमयः (काव्यादर्शः २-३२१ दण्डी)

४. भ्रान्तिमान् - सादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतीतिः । (अलं. सर्व. १८ रुय्यकः)

त्वामेकवीरमभिवीक्ष्य समीकभूमौ
प्रत्यर्थिभूमिपतयो दिवमुत्पतन्तः[1] ॥८७॥

एकैकशः समधिगम्य च पञ्चभावं
प्रेष्ठां धरामसुहरामपि सन्त्यजन्तु ॥
ये दुर्हृदञ्च सुहृदं युगपन्निपात्य
विप्रादिवर्णमुपसर्गवशान्नि[2]पात्य ॥८८॥

शब्दप्रपञ्चरसिका इह साधयन्ति
मा स्म प्रभुर्जगति तादृशसाधुतायै ।
आसाद्य पश्चिमवयः प्रविहाय राज्यं
मौनाश्रयं श्रयितुमेव समुत्सु[3]कोऽस्मि ॥८९॥

राज्यं ममेदमनुरूपतयाग्रहीर्य-
त्तन्मे मनोरथतरुः फलितोऽद्य दिष्टया ।
संवर्त्तवर्द्धितपयः पटगुण्ठमात्त-
क्षोणीसमुद्वहनसौख्यजडोरुकाण्डः[4] ॥९०॥

प्रालेयशैत्यमिषवारितधातृतर्को
भव्यन्तनोतु गिरिराजवपुः किरीटे ।
जानामि तं पुरुषमेव भवन्तमद्धा
जानामि तं गुरुगिरानभवम्भवन्तम्[5] ॥९१॥

---

१. समम्– स्यादानुरूप्येण श्लाघा योग्यस्य वस्तुनः ।
(सा. द १०७१ विश्वनाथः)

२. व्याजस्तुतिः - स्तुतिनिन्दाभ्यां (अलं. र. ३९ शोभाकरमितः)

३. सैव ।

४. समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेः (कुव-न. ११८ अप्पयदीक्षितः)

५. व्याजोक्तिः– सा समुद्भूतं वस्तु निगूह्यते ।
(प्रतापरुद्रीय ८–१३० विद्यानाथः)

संसारसिन्धुतरणे तरणी भवन्तम्
तत्क्षम्यतां प्रमुखतो मुखरोऽभवत्तो[1] ॥९२॥

इति मुदितमुदारं व्याहरन्तन्तनूजं
मनुजपतिमती वाशिलष्य विश्लेषमेव ।
उदितरुदितपौरस्फारनेत्राम्बुबिन्दु-
प्रचुरविमलमुक्तावृष्टमार्गस्समैषीत्[2] ॥९३॥

जनकविधुरमायं सायमासाद्य सद्यो-
न्तरितजनपतत्रीस्फीतकोलाहलाद्यम् ।
नयनदलनिमीलारुद्धतारालिबाल-
न्नृपतिवदनपद्मं सञ्चुकोचा[3]चिरेण ॥९४॥

जनकविरतवह्निज्वालज्वालावलीढं
क्षितिपतिमुखपद्मन्नेत्रपत्रान्तरालात् ।
अविरलतरलाम्भो बिन्दुवृन्दं विमुञ्च-
द्विधूतवहलवातन्निर्ववौ नैव[4] चित्रम् ॥९५॥

व्यवसितमिति पैत्रं निष्प्रतीकारमारा-
दवसितविषयाशं भूमिजानिर्विचिन्त्य ।
विगलितनयनाम्बुक्षालनेनानुमेने
जनकपदपयोजारण्यवासप्रयाणम्[5] ॥९६॥

---

१. यमकानुप्रासयोः संसृष्टिः एषां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रितत्वे संसृष्टिः ।
(अलं. सर्व. ८५ रुय्यकः)

२. रूपकानुप्रासयोः संसृष्टिः ।

३. एकपदानुप्रवेशे नानुप्रासरूपकयोः सङ्करः– एकमपेक्षान्यस्य प्रादुर्भावे तु सङ्करः (अलं. मु. ५३ विश्वेश्वरः)

४. रूपकविभावनाविशेषोक्तीनामङ्गाङ्गीभावेन सङ्करः ।

५. काव्यलिङ्गसमाधिपर्यायोक्तिरूपकोपमानां सन्देहः सङ्करः ।

अथ कनकतनूजोऽपश्य भार्यास्तनूजे
गुरुपदमनुयाऽस्यन्मौनमाधाय वेषम् ।
मितहितवचनेनाऽश्वासयन्पुत्रपौत्रान्
तपसि विहितकामो मन्दिरात्संप्रतस्थे[1] ॥९७॥

सहमुनिरयमेत्याऽश्वाश्रमं त्रस्तताने-
र्विरचिततनुवृत्तिः पर्णशालानिवासी ।
प्रणवजपनियामो भेददृष्ट्या विहीनो
यमनियमतपोभिर्यापयामास[2] कालम् ॥९८॥

उटजविपुलसौधः शान्तिराज्ञीविहारी
शमदमसचिवाद्यः कामकोपादिशत्रून् ।
द्रुततरमभिभूय प्राप्तयोगाग्रभूमि-
र्व्यहरदतुलसौख्ये भूमिजानिः पुराणः[2] ॥९९॥

गते ताते कञ्चिद्दिवसगणमुद्विग्नहृदय-
स्ततो राज्यासक्तिक्षपितपितृविकृतशुक् ।
स चक्रे स्वे चक्रे नवनवजनानन्दमनिशं
तदात्वे चायत्यामपि सकलयोगैर्नर[3]पतिः ॥१००॥

कर्णाभ्यर्णविकृष्टसृष्टगरलज्वालाज्वलत्कुण्डलि-
व्यात्ता भीषणतुण्डतुल्यविनयत्प्रोद्दण्डकोदण्डतः ।

---

१. माधुर्यम्-
मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।
येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः । (काव्या. १-५१)
माधुर्यमुक्तमाचार्यैः क्रोधादावप्यतीव्रता (सरस्वतीक. १-८०)

२. प्रसादः- प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् स प्रसादो निगद्यते (सरस्वतीक १-६६)
सुप्रसिद्धार्थपदता प्रसाद इति गीयते (अ. पु. ३४६-१९)

३. गुणसाङ्कर्यम् ।

क्षिप्रक्षिप्रविपक्षपक्षविलसत्क्षोणीन्द्रलक्षात्रसद्
वक्ष्यालक्ष्यविलक्षलक्षनिकरः क्षेमं दधौ क्ष्मापतिः ॥१०१॥

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसतिप्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया।
तत्सूनोरयमष्टमस्समगमत्सिद्धान्तवादानुजे
काव्ये श्रीकृतवीर्य्यसूनुचरिते सर्गः कृते सत्कृतौ ॥१०२॥

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते कार्तवीर्योदयमहाकाव्येऽर्जुन-
राज्याभिषेककृतवीर्यतपोवनगमनवर्णनम-
र्थालङ्कारप्रदर्शनन्नामाष्टमः सर्गः[२] ॥

---

१. ओजः– ओजस्समासभूयस्त्वमेतद्गद्यादिजीवितम्।
(अ. पु. ३४६–१०, काव्याद. १–८०, सरस्वतीक. १–७१)

२. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मेचयञ्चलपांचथरलालीखर्क-वरडाडाग्रामवास्तव्यदोवालीछाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादने अष्टमसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम्।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

नवमः सर्गः

कुण्डलीश्वरमञ्जीरमणिसिञ्जितरञ्जितम् ।
विघ्नव्यूहं गञ्जयतात्तारिणीपदपङ्कजम् ॥१॥

अथ तातनिदेशभाविता-
मवनीं साधु नृपस्य रक्षतः ।
पुरतो ददृशे विदर्भभू-
पतिदूतः प्रियभूतवाडवः ॥२॥

प्रणिपत्य रहोजुषस्ततो
निजवाक्यश्रवणोत्कचेतसः ।
पुरतो नृपतेस्स आददे
वचनं सद्वचनं विनीतधीः ॥३॥

जयतीह विदर्भसञ्ज्ञया
प्रथितन्नाकतलं स्वलङ्कृतम् ।
विबुधैर्गुरुशिक्षितैर्भृतं
विलसन्निर्जरसुन्दरीश्रितम् ॥४॥

युग्मम्

बहुभिर्बहुभिर्विचित्रितं
धृतसन्तानपरम्परागमम् ।
प्रसरद्धषकर्मपालितं
धनदाभास्वरभासुरं तदा ॥५॥

नगरं खलु तत्र कुण्डिनं
धरणीमण्डलमण्डनाश्रितम् ।
विजयप्रभवं महोत्सवं
दधदेतन्नकिलामरावती ॥६॥

प्रियवासवतोषिताप्सरो-
गणप्रत्यग्रविलासमन्दिरम् ।
अमृताशनतुष्टमानसै-
र्गुरुसेवानिरतैर्बुधैर्य्युतम् ॥७॥

विशेषकम्

प्रियनन्दनखेलनोत्सुकै-
रपि रम्भोरुतले विहारिभिः ।
हरिणीनयनातितोषितै-
र्विलसद्भिर्बहुनिर्ज्जरैः श्रितम् ॥८॥

कथमप्सरसोऽत्र न स्त्रियो
यददोवीक्षणलालसो जनः ।
अनिमेषपदं ययात्यल-
न्नहि पश्यन्द्विभुजश्चतुर्भुजः ॥९॥

तदभूस्समवैमि नाकिनां
रमणीजिष्णुरसोर्मिविभ्रमः ।
यदघुरसावलम्बन-
मपुनर्नाकसदां प्रियास्वहो ॥१०॥

युग्मम्

विहरन्त्ववलम्बनोमिते
पथि नार्य्यो द्युसदाद्रसा न च ।

अवलम्ब्य रसान्वितान्ततो
विरहन्त्योऽत्र जयन्ति योषितः ।।११।।
हरिणीनयनेन निर्जिता
मुखपद्मेन जितेन्दुमत्यपि ।
चरणे निहिता मदालसो
गतिरासाञ्च मतिः कलावती ।।१२।।

युग्मम्

विधुतोरुयुगैरदम्भतो
लघुरम्भाकरसङ्गतिः कृता ।
कमलाकृतिचित्ररेखिका
कतमा तत्तुलनाङ्गताप्सराः ।।१३।।
अतिकाशिशिरोरुहोत्करा
मधुरागीर्भिरनर्घ्यकाञ्चयः ।
प्रमदाः शुभमध्यवेदयो-
र्न कथन्तीर्थभुवो भ्रमन्तु ताः ।।१४।।
यदधिष्ठितसुन्दरीगणं
प्रसिसृक्षुः पुरतो विशेषतः ।
शतशोऽप्सरसो विधाय तद्
दृढमभ्यासमुपादधे विधिः ।।१५।।
यदतीव समुन्नतालयो-
परिगा वायुचला पताकिका ।
वसुधामपहाय गाङ्गताम्
मुहुराह्वास्त किलामरावतीम् ।।१६।।
निशि चन्दिरचारुरोचिषा
द्विगुणीभूतसुधाकरैश्च यत् ।

विह[1]सङ्कुलसौधदम्भतः
परिहासन्तनुते हरेः पुरः ॥१७॥

यदगारगचन्द्रशालिका
रचिता चन्द्रशिलाभिरुन्नता ।
निशि चन्द्रकराभिमर्शतो
वहते भो लघुचन्द्रशीतलम् ॥१८॥

विधुकान्तशिलातिशीलिता
नयसाहस्रविनिर्गताम्बुभिः ।
निशि यत्र सतामवग्रह-
प्रभवा भीतिरुदेति नो मनाक् ॥१९॥

शुचिमासविजृम्भिते रवेः
शुचिसादृश्यविगाहितेजसि ।
शुचिना विधुकान्तवर्त्मना
व्रजतां यत्र पदन्न शोचति ॥२०॥

दिननाथहवद्विभाविते
यदगारे वसतां सदान्तरे ।
दिवसे सहसा विनिर्मिता
सहसा शीतकथा विनश्यति ॥२१॥

यदधिष्ठितराजमन्दिरं
वरमभ्रालिहवर्त्मना[2]रवेः ।
पथि विभ्रमदं हरेः पदे
तनुते रूपकशातिशातनम् ॥२२॥

---

१. क. मा. 'विहगसकुल' इति पाठः ।
२. क. मा. 'ता' इति पाठः ।

नृपमन्दिरनैकरत्नजैः
किरणैः शक्रधनुस्ततिः कृता ।
तनुते परदेशगामिना-
मिह वर्षर्त्तुधियं सदा नृणाम् ॥२३॥

नृपमन्दिररत्नभित्तिषु
प्रतिमास्तः प्रतिबिम्बिता जनाः ।
प्रतिहारनिवारिता इह
प्रविशन्तः प्रतिभान्ति ते पुनः ॥२४॥

नृपसुन्दरमन्दिरोदरं
हरिदश्मचितमायतन्नृणाम् ।
नवशाद्वलभूमिविभ्रमं
कुरुते नूतनगामिनामिह ॥२५॥

मणिकुट्टिमचारिणी वधूः
प्रपदालं विकटीतटीपटी ।
नृपसद्मनिगहते निजा-
वयवेयत्त्वमिहाभिपश्यताम् ॥२६॥

स्फटिकाश्मतलेषु योषितां
पदपद्मं प्रतिबिम्बितं क्षणात् ।
इह नाभसपद्मपक्षका-
नुमितेः पक्षपदे नृपालये ॥२७॥

नृपगेहसुवर्णशृङ्गभा-
मणिभासा द्युमणिं पुरःप्रभम् ।
अपि तक्षसुशालतेजसं
तनुतेऽभ्यासगताविहान्वहम् ॥२८॥

नृपपस्त्यहिरण्मयशृङ्गभा-
मणिवज्रप्रभयातिभासुरा ।
इह भासयतः परस्पर-
स्तरुणार्कस्य विभापि सन्निधौ ॥२९॥

मदमत्तमतङ्गजावली-
चलकर्णाश्चलतालवृन्तकैः ।
इह राजगृहं गृहावली-
प्रभुभूतं परितः प्रवीज्यते ॥३०॥

प्रतिबन्धुरसिन्धुरक्षरन्
मधुलब्धभ्रमरोद्धुरारवैः ।
इह भूपतिमन्दिराजिरं
विरमन्तीति कदापि नेक्षते ॥३१॥

इह सज्जितशालभञ्जिका
प्रविशच्चित्तविषादगञ्जिका ।
नरनाथमनोऽनुरञ्जिका
समितिः शिल्पपदार्थपञ्जिका ॥३२॥

पयसि भ्रममश्नुते यतो
मणिभाभासिनि धार्त्तराष्ट्रधीः ।
विदुरोक्तिरदूरगामिनी
शुभगाङ्गेयविभावनापि यत् ॥३३॥

गुणचित्तकथा समाश्रिता
विजयेनार्जितभूरिवैभवा ।
इह धर्मसभा कथन्न सा
धृतनालस्यमवोदया मुहुः ॥३४॥

क्रथकैशिकवंशमौक्तिकं
गुणविश्रामललामधाम सः ।
इह भोज इति प्रथाङ्गतो
धरणीजानिरलं विराजते ॥३५॥

यदबस्त्रविसर्जनाम्बुभि-
र्मरुरारोहति कच्छभूमिताम् ।
यदगण्यवनीयकावली-
धनदं रङ्कमवैत्यशङ्कया ॥३६॥

यदुदग्रकृपाणपाणिना
पणितं युद्धमहापणे द्वयम् ।
हरिदन्तविहारि सद्यशो
निजसौधैकरतिञ्जयेन्दिरा ॥३७॥

यदरातिनृपालसुन्दरीं
दरदीर्णां शबरी वरीयसी ।
गुरुयुक्तदरीनिकेतनं
परिदर्श्यातनुते दरादरम् ॥३८॥

यदरालकरालरुक्कर-
करवालक्षपितारिबालिका ।
इवदीर्घदरीसरीसृपै-
रपि सख्यं प्रचरीकरोत्यलम् ॥३९॥

यदनुष्ठितसप्ततन्तुजा
भुवनं कीर्तिपटी समश्नुते ।
यदुदारशयः कुशेशयं
विहरन्तीति विसर्जनाम्बुना ॥४०॥

सप्तभिः कुलकम्

विधिना निरमायि किङ्गुणा-
न्निखिलानेकपदे दधाति नः।
द्रुहिणः शठ एवमीरितं
परिवादं परिमार्ष्टुमाश्रयः ॥४१॥

प्रसुतो बहुवाहिनीपते-
रुदितास्ते कनकप्रभाभिधा।
कमलाविमलाञ्छभूषितं
दधती पाणिपदं सुकोमलम् ॥४२॥

दिगधीश्वरवाञ्छितश्रियं
विलसत्कल्पलतासहोदराम्।
अपि सोमसमप्रभोज्ज्वलां
न वदामः कथमिन्दिरान्नु ताम् ॥४३॥

प्रणिधाय विधिर्व्यधादिमां
हृदयं प्राणनिरोधकौशलः।
हृदयस्थिरताञ्जनोऽश्नुते
भृशमस्याः प्रतिलोकनेऽपि तत् ॥४४॥

अनुवाकविवेककुण्ठधी-
र्विधिरेतद्वपुरासृजत्कथम्।
किमु वारिधिजास्तवश्रुति-
र्व्रजति[1] प्रास्य सहायतामलम् ॥४५॥

कनकस्य न तत्र सा प्रभा
कनके तत्प्रभया स्थितं खलु।

1. क. मा. 'स' इति पाठः।

कनकं क्व नु रङ्करङ्कत-
स्तुलितं क्वातुलना जगत्सु सा ॥४६॥
शिशुरेव जगत्त्रयी ध्रुवा-
मधिरूढा सुषमाधिरोहणी ।
रुचिगर्वितसुभ्रुवामियं
गुणभारोन्नतमौलिमण्डलीम् ॥४७॥
वदनं सदनं सुरोचिषा-
न्नयते साचिविलोकनायने ।
असितालसिताः शिरोरुहं
निरवद्यं कनकप्रभावपुः ॥४८॥
कनकाम्बुजचन्द्रचन्दिरात्
कषितात्सौरभवत्सुशीतलम् ।
हृदयङ्गममुज्ज्वलञ्जलं
विधिरादाय विलिम्पतीव ताम् ॥४९॥
प्रतिदर्शमदर्शनङ्गतान्
विधिरादाय विधून्विचूर्ण्य तान् ।
कुरुते प्रतिवासरन्नु तं
मुखनिर्णेजनचूर्णपूरणम् ॥५०॥
विधुमण्डलतस्सुधां समां
विधिरादाय विधाय तन्मुखम् ।
गतसारमिदं किमातनो-
दलकालं कृतिसिक्थकालयम् ॥५१॥
कृतविष्णुपदावलम्बनो
विधुरेतन्मुखकान्तिवाञ्छया ।

प्रतपन्त नुतामुपागतो
द्विजराजत्वमगान्तभान्तुताम् ।।५२।।

निशि सुप्तमिवोत्पतन्मुखं
रजनीशो द्युतिभिर्विजृम्भते ।
प्रतिबुध्य तदानने जग-
त्युदिते स क्व दिवा भृशायते ।।५३।।

कमलाकनकप्रभाकरं
कमलं तच्चरणाम्बुजासनम् ।
प्रतियातु कथन्तुलाकथा-
मथ तस्या वदनेन भास्वता ।।५४।।

कमले विमलेऽपि नो सुधा-
ऽमृतसिन्धौ न विधौ च सौरभम् ।
प्रदसीयमुखञ्जगत्सुख-
न्द्वितयन्तद्धरतेऽतिनिर्भरम् ।।५५।।

कमलं कमलन्न निर्मलं
सकलङ्कं विधुमण्डलं स्फुटम् ।
विलसद्वदनं तदाननं
समताङ्केन समे नु विष्टपे ।।५६।।

सजलञ्च तदाननं समं
कमलावासतया कथं भवेत् ।
मधुपैः परिचुम्बितं रसा-
द्विधिपत्नी प्रियवासभावितम् ।।५७।।

नलिनं विकचं लसत्कचं
द्विजराजप्रभया गतप्रभम् ।

स्फुरितश्च तया तदाननं
सदृशं तस्य कथं भवेन्नु तत् ॥५८॥
चपले विपुले विलोचने
हरिणीगर्भविमोचने श्रिया ।
शिशुखञ्जनगर्वगञ्जने
जयतोऽस्वालसदञ्जने पुनः ॥५९॥

हरलोचनवह्निकीलया
मदनं भस्मकृतं महौषधी ।
पुनरानयितुं विनिर्मिते
विधिना तन्नयने धरापते ॥६०॥

त्रिजगज्जयया त्रिकं रति-
स्मरयुग्मं ध्वजयष्टिहस्तमा ।
प्रदसीयतनुर्विलोकने
द्वितयं मीनयुगं तदङ्कितम् ॥६१॥

नलिनीदलसत्स्थलस्थितो
विजयं प्राप्य तिथिं सखं जनः ।
प्रविलोकयितुर्जयं दिशन्न-
पितन्नेत्रयुगान् पलायते ॥६२॥

रुचिहीनसुपीनमीनतः
कथने तन्नयनोपमा भवेत् ।
यदमू खलु वामदक्षिण-
श्रुतिमार्गानुगते न चाखण्डलः ॥६३॥

श्रुतिरेव हि तच्छ्रुतीमता
यदिह व्यासकृता नवद्वयी ।

प्रविभज्य पुराणसंहतिः
स्थितिमाप्तास्ति नवाङ्कसंविदा ।।६४।।

चमरीकवरीमदशिशरो
विलसन्तीं प्रविलोक्य साम्प्रतम् ।
जघने न बिभर्ति चामरं
परिनिश्चित्य गतप्रयोजनम् ।।६५।।

इदमीयशिरोरुहस्पृहं
कलयन्ती कलया कलापिनी ।
निजबर्हरुचा शरत्कृतं
लभते बर्हनिबर्हदण्डनम् ।।६६।।

प्रसदीयललाटपट्टिका-
वृततिथ्यङ्कवपुर्विशेषिणी ।
मृगनाभिकृताङ्कमावह-
त्यमलां बिन्दुतनुञ्च रोहिणीम् ।।६७।।

शुकतुण्डमदो मुखाम्बुजं
सरसं वर्णयतीति मत्सरि ।
शुकतुण्डमुवास तत्र किं
विलसद्गन्धवहाञ्छलात्परम् ।।६८।।

रदनाः फलिवल्लिपर्णभू-
रसरक्ता विलसन्ति तन्मुखे ।
मदनावहतुष्टिपुष्टये
भवितारः कतमोत्तरोष्ठके ।।६९।।

मसृणोघुसृणप्रभोधरो-
धरतेऽस्या मरुमार्गबन्धताम् ।

युवभिः कलितैः पिपासया
श्रुतिमात्रेण गवेषितामृतः ॥७०॥
त्रिजगद्गतकान्तिदर्शनं
विधिरादर्शमदो मुखाम्बुजम् ।
विरचय्य भवत्कृते नु कि-
ञ्चिबुकं वृत्तमपि व्यधात्पुनः ॥७१॥
मसदीयगलाध्वना स्वरा-
नखिलान्वावतनुते यदश्रमात् ।
तदवैमि विरञ्चिरादधे
निजकान्ताकरकच्छपीनिह ॥७२॥
कविता भविता रसान्विता
व[1]चनं सद्वचनं विवञ्चनम् ।
प्रसमा सुषमेति तद्गल-
ङ्गणयन्किं विदधे त्रिरेखकम् ॥७३॥
अतिबालमृडालनालया
समभे तद्भुजयोर्युगं द्रुतम् ।
नवसङ्गमवाप्य कण्टकै-
र्भविता उचिराजहंस ते ॥७४॥
भवती[2]ह सुरभूरुहो भवां-
स्तव सा कल्पलताऽर्हति क्षितौ ।
वहेऽङ्गुलिबालपल्लवा-
म्प्रतनुं या प्रतति भुजच्छलात् ॥७५॥

---

१. क. मा. 'व्यसनम्' इति पाठः ।
२. क. मा. 'ह' पाठो नास्ति ।

बहुमीलितपर्वसंधयो
मृदुलाभारतगा गिरो यथा ।
नखलोहितवर्णशोभनाः
करशाखाः परिभान्ति सुभ्रु[1]वः ॥७६॥

मृदुमांसलमंसमुन्नत-
ङ्कुरनालाकरहाटसन्निभम् ।
रसकालमवाप्य सुभ्रुवो
भविता कण्टकिताङ्कुरान्वितम् ॥७७॥

वदरं विपुलास्थिनो वरं
विमलन्नामलकञ्चतूवरम् ।
कुचकोरकयुग्ममुच्यतां
सदृशं केन विदर्भभूभ्रियः ॥७८॥

कनकाचलजा शिला भवेत्
सुरतक्ष्णा मसृणीकृता मुहुः ।
सुरभीपयसाभिषेचिना
जनयेताङ्कुरयुग्ममुज्वलम् ॥७९॥

युग्मम्

तदपि स्फुरितौजसां भोरै-
र्यदि वृत्तत्वमवाप्नुयात्तदा ।
दरनिर्गतकूचसूचिन-
स्तुलना स्यात्कनकप्रभोरसः ॥८०॥

सरसीरसपूरितैव सा
तदुराजौ जलजातकोरकौ ।

---

१. क. मा. 'भु' इति पाठः ।

गतभृङ्गरसावहो लसद्-
भ्रमरी राजकरप्रकाशिनी ।।८१।।

तव चित्रचरित्रसंभव-
द्रुतसंविद्रुतवक्षसि स्थिरम् ।
मदनाङ्गुलिनालचालित-
ङ्गुलिकायुग्मसदः कुचौ किमु ।।८२।।

मुखनिर्जितराजमण्डला-
ऽधरसंस्थाननवासवासदा ।
विनिबद्धवलिश्च मध्यतो
न कथं साखिललोकवन्दिता ।।८३।।

हरलोचनवह्नितापितो
मदनोऽस्यास्सरसे पयोधरे ।
त्रिवलित्रिपथातरान्तरे
रमते नाभिसरोवलेऽप्यलम् ।।८४।।

कुचचक्रशिशुः सरोवरे
विजिहीर्षुः किल नाभिसन्नके ।
यदुदस्यत शैवलन्नु त-
द्रुचिरास्यास्तनुरोमराजिका ।।८५।।

सविधेऽस्ति पयोधरोन्नति-
रिति संसूचयितुं विनिस्सृता ।
किमु सूक्ष्मपिपीलिकावलि-
स्तनुरोमावलिकैतवादिह ।।८६।।

तपसानुपमेन किं विधिः
परमाख्यं शुचिसर्गकारणम् ।

परिगृह्य विदर्भ[1]षि धुजो-
दरसृष्टिं विदधे विलोक्य च ॥८७॥

परमाणुरपि प्रदृश्यता-
न्तपसा योगवतेति वाञ्छया ।
विदधे विधिना विदर्भभू-
पति[2]रन्येक्षणगोचरो न किम् ॥८८॥

त्रिजगज्जयिनो मनो भुवो
रथचक्रं सुनितम्बदम्भतः ।
वहते महते रणाय सा
परिसन्नद्धतरञ्च वर्त्तुलम् ॥८९॥

पृथुवृत्तनितम्बमण्डलो-
परिशिञ्जन्मणिमञ्जुमेखला ।
वरघूर्णितनेत्रपङ्कजा
शयिताङ्के कृतिनोऽनुकस्य सा ॥९०॥

कदलीसरसापि चिक्कणा
न विलोमापि तदूरुसन्निभा ।
करिराजकरोऽपि रोकवा-
नतु सोमोऽपि न तत्तुलाङ्गतः ॥९१॥

कनकप्रभया निजोरुणा
नृपरम्भा हरिणी पराजिता ।
करिराजकरोऽपि तद्धिया
कुरुते सङ्कुचितन्मुहुर्मुहुः ॥९२॥

---

१. क. मा. 'मि' इति पाठः ।
२. क. मा. 'टि' इति पाठः ।

रुचिगर्वविवादशालिनो-
र्जघनं साक्षितदूरुकाण्डयोः ।
परिगृह्य गजाशनच्छद-
ङ्कुरुते सन्धिमिहान्तरा किमु ॥९३॥

अदसीयपदारविन्दयो-
स्सुषुमामाप्तुमलन्तपस्यति ।
कमलञ्जलवाससंभवं
धृतभृङ्गालिजपाक्षमालिकम् ॥९४॥

जलजञ्जलवासजन्मना
तपसा तत्पदताङ्गतं तनुः ।
यदिदं श्रितचारुहंसकं
कविवाक्यैर्मधुरैश्च संस्तुतम् ॥९५॥

द्विविधे द्विविधां प्रवालके
दधते तत्पदपङ्कजं नृणाम् ।
अवनी[1]जमतीव कोमलं
स्थिरराङ्गनजडास्पदं पुनः ॥९६॥

अपि मानवती विदर्भजा
रमणीयैर्मणिभिस्समाचितम् ।
कनकान्वयमौलिभूषणं
पदपद्मेन विलोडयत्यलम् ॥९७॥

शिखराग्रदन्तीपदाम्बुजे
नखरान्नातिखरान्बिभर्ति सा ।

---

१. क, मा, 'अवनेज' इति पाठः ।

रमणीगणमौलिमण्डली-
मणिशाणोत्कषणैस्समुज्वलान् ॥९८॥

मदमत्तमरालमानिनी-
मनसा मन्दगमाभिमानकम् ।
विजहाति विदर्भसुभ्रुवो
गतिमालोक्य विलासलालिताम् ॥९९॥

मृतसम्भ्रमविभ्रमाभ्रमद्-
भ्रमरालपभुगजप्रिया प्रभुः ।
परिदृश्य विदर्भजा गतिं
सविलासां करिणी हृणीयते ॥१००॥

कुतुकाद्विधिना व्यधायि सा
कचपाशात्प्रपदाद्गुणास्पदम् ।
कृतिनः कतमस्य सा कृते
कृतिरास्तेऽनु सरोजजन्मनः ॥१०१॥

अधुना मधुनातिसाधुना
विधुनामात्यवरेण सीधुना ।
मदनः प्रचिकीर्षतेऽनु किं
कृतमन्त्रस्सदनन्तदनङ्गकम् ॥१०२॥

इय[1]मस्ति नरेन्द्रनन्दिनी
शिशुता प्रेमवतीति यौवनम् ।
शिशुतामवलम्ब्य तत्तनौ
रमते सम्प्रति सत्प्रतिश्रवम् ॥१०३॥

---

१. क. मा. 'रु' इति पाठः ।

शिशुता युवता च तत्तनौ
निजनिघ्नत्वविधित्सया किमु ।
कलहं कलहंस संरुव-
त्कलकाञ्च्यास्तनुतोद्यकैतवात् ॥१०४॥

युवतां युवता स्मरेण त-
च्छिशुताशेषनिषेधनाय किम् ।
हृदये कुचधीरदर्शको
धृतरोमावलिदण्ड आहितः ॥१०५॥

अनुदिनरममाणयौवनोष्म-
प्रसरविशीर्णशिशुत्वशैत्यमान्द्या ।
शुचिरसलतिका कियत्पुराणा-
भिनवदलेव नरेन्द्रजाद्य भाति ॥१०६॥

पदयुगमतिमन्दश्चञ्चलन्नेत्रयुग्मं
कृशतरमवलग्नम्पीनपीनो नितम्बः ।
कुचयुगलमपोत्प्रांशुनाभिर्गभीरा
जयति मदनमित्रं यौवनं प्राप्य तस्याः ॥१०७॥

अनुदिनमुदयन्तं यौवनारम्भमग्र्यं
जनकनृपतिरस्याः प्रेक्ष्य भूमीपतीनाम् ।
दिशि दिशि निजदूतान् हूतये सन्दिदेशा-
वधृतदुहितृवाञ्छा साध्यतत्पाणिपीडः ॥१०८॥

यातेषु जङ्घाकरिकेषु भोज-
शुद्धान्तशुद्धान्तरचारशुद्धम् ।
मां प्रेषयामास निमन्त्रणार्थं
सदेह[1]पुत्री प्रणयावलोकैः ॥१०९॥

---

१. क. मा· 'सहेह' इति पाठः ।

तत्स्वयंवरमलङ्कुरु तस्या
भाविनं कतिपयेन दिनेन ।
राजतं खलु युवामभीप्सितं
सङ्गमेत्य रतिमन्मथौ यथा ॥११०॥

आयादायाति चायास्यति च वसुमतीजानिवृन्दं वरीतुं
तां सौन्दर्य्यैकसीमान्नृपमुकुटशिरोरत्नभूयस्तथापि ।
तस्यास्तत्कालभावोदयजडविसरत्स्वेदरोमाञ्चराजत्
प्रेमौत्सुक्यप्रकर्षप्रहितभुजगतस्त्रग्धराकन्धरा ते ॥१११॥

सा त्वं प्राप्य भवांश्च तामनुदिनं सौन्दर्यसारश्रिया
सौख्यं यातु पयोजजन्मविबुधस्सृष्टिप्रमोत्करम् ।
वृत्तां वानघकुम्भिकुम्भदलने शार्दूलविक्रीडितं
स्मारं स्मारमुदारमालयलसन्निःश्रेयसं तत्कृती ॥११२॥

शुद्धान्तप्रणयप्रचारनिपुणक्षोणीसुरेणो हितं
दृष्टं भोजकुलावतंसतनुजा प्रत्यङ्गमानोज्ञकम् ।
यत्तत्कानकिभूभुजः श्रुतिपुटद्वारानिपीतात्मनः
सौख्यक्षेमपयोधिमग्नमननोत्संख्यावतस्तद्द्विजात् ॥११३॥

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसति प्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया ।
तत्सूनोर्नवमो गुणैरनवमः सर्गोऽगमत्पूर्णतां
काव्येऽस्मिन् सुकृतेः कृतौ कृतिमते रत्नावलीभ्रातरि ॥

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये
स्वयंवरोपक्रमे कनकप्रभावर्णनन्नाम नवमः सर्गः[1] ॥

---

1. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मेचग्ञ्चलपाँचथरलालीखर्क-वरहाडाग्रामवास्तव्यदोवालीछाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादने नवमसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम् ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

दशमः सर्गः

लक्ष्मीपतीश्वरविरञ्चिकिरीटशाण-
प्राप्तप्रकाश[1]नखरत्नविराजमानम् ।
स्वान्तान्तरालतिमिरं मम सन्धुनोतु
श्रीतारिणीपदयुगं दययाऽव[2]तीर्णम् ॥१॥

निपीय तर्षाद्बुधवर्यनिम्न-
द्वचोऽमृतं तद्गतमाधुरीं सः ।
तिरोविलोलच्छिरसाभिनन्दन्
स्मितोत्तरं वाचमुवाच भूपः ॥२॥

अये किमस्माभिरकारि पुण्यं
भवान्तरे वा जनुषीह यस्य ।
फलं प्रजातं भवता सहास्या-
सुभाषितस्तोमवता सहास्या ॥३॥

चित्रं किमत्रार्ज्जुनपक्षपाती
पियूषबिन्दून्विरलान्निशायाम् ।

---

१. क. मा. 'ष' इति पाठः ।

२. 'उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौ गः' इति वसन्ततिलका वृत्तम्। अस्मिन् सर्गे 'उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा' इति लक्षणेनोपेन्द्रवज्रवृत्तं प्रयुक्तम्। मध्ये मध्ये 'उपजाति' जातिरपि प्रयुक्ता ।

द्विजाधिपो मुञ्चति घस्रमध्ये
चित्रम्भवांश्चामृतभूरिधाराः ।।४।।

अहो युतानाञ्छुचिना रसेन
विनिःसृतानां पुरुषोत्तमाच्च ।
वाचाम्बभूषां सुरदीर्घिकोपमां
साधर्म्यभाजामधुनोपलम्भः ।।५।।

गङ्गातरङ्गाः कविवाग्विलासाः
कामिन्यपाङ्गाः कृषिकर्तृकल्पाः ।
समेधमानाः शुचिना रसेन
प्रमोदयन्ते निकटस्थचित्रम् ।।६।।

परोपकारैकरसो भवादृङ्
न प्रार्थनामर्हति पीडितानाम् ।
किमर्थितः शीतमयूखमाली
प्रतिक्षपं मुञ्चति सौधधारा ।।७।।

सद्हृद्यपद्या सुपदा सुवर्णा
रसान्विता भूरितरार्थयुक्ता ।
लसद्ध्वनिस्सत्कविता च कान्ता
पुरी सुराज्ञः प्रमुदे न कस्य ।।८।।

श्रुतैव सा चन्द्रिरचारुवक्त्रा-
देशानटद्भ्यो बहुशः पुरापि ।
अनेन युष्मद्वचसा तु कान्ता-
मध्यक्षतापन्नतनूमवैमि ।।९।।

पिपासितस्येव जलं सुशीत-
ञ्छायेव तिग्मद्युतितापितस्य ।

एमराधिसिन्धौ मम नष्ट सन्धौ
निमज्जतस्ते वचनं सुमित्रम् ॥१०॥

कुलञ्च शीलं विमलं सलीलं
वचो विदर्भक्षितिवासवस्य ।
निमन्त्रणं यन्त्रणया विहीनं
त्वदीरितं केन भवेद्विलम्बः ॥११॥

दैवं हि दिष्टं क्षितिदैवतं त्व
न्दिष्टं मम मिष्टमेव (?) ।
शिष्टानुशिष्टे सुजनोऽपि कष्टे
प्रवर्तते किं सुतरामभीष्टे ॥१२॥

सुवंशजाता सरला सुपर्वाऽऽ-
पाणिग्रहात्सौख्यकरी कृशाङ्गी ।
प्रियाशयालम्बनवतीसुयष्टि-
र्गार्हस्य (?) प्रमार्गस्खलनैकहेतुः ॥१३॥

चिन्तामणिर्वेत्ति किमर्थ्यमानं
गौः कामधुग्वानुमिनोति किञ्च ।
शृणोति किङ्कल्पतरुश्च कान्ता-
खिलप्रमाणैः पतिवाञ्छितज्ञा ॥१४॥

न शर्मगार्हस्थ्यमृते नराणा-
न्तच्चानुरूपां गृहिणीं[1] विना ना ।
न सापि पुण्योत्करमन्तरेण
न सोऽपि दुःखीर्णतपो विनैव ॥१५॥

---

१. क. भा, 'णो' इति पाठः ।

मन्ये द्वितीयामहमद्वितीयं
मित्रं तृतीयार्थपयोधिपारे।
विना तृतीयां प्रकृतिं द्वितीया
प्रिया न कस्यास्ति युगे द्वितीये ॥१६॥

शाला विशाला विमला च माला
वित्तञ्च चित्तं विपुलं कुलञ्च।
रूपन्नराणामनुरूपमस्ति
चन्द्राननां नास्ति मुधैव सर्वम् ॥१७॥

अपारसंसारपयोधिपुरे
निमज्जमानस्य जनस्य नूनम्।
लीलाविहाराय विधिर्व्यधासी-
त्तारुण्यपूर्णां तरणीं पुरन्ध्रीम् ॥१८॥

भवन्तु मित्राणि बहूनि लोके
लोकेश्वराणामपि चेतरेषाम्।
लोकेशतृप्तं स[1]यशंगृहीतं
प्रियाशये शायिसुमित्रयुक्तम् ॥१९॥

उद्वो[2]ढुकामोऽस्मि नरेन्द्रकन्यां
स्थाने सुतां भोजकुलावतंसः।
स्वयंवरे दित्सति तत्र कन्या
वाञ्छैव हेतुः किमिहान्यकृत्यम् ॥२०॥

तथापि कन्या हृदयेतिलोले
यथा तथा मामकसम्प्रवृत्तिः।

---

१. क. मा. 'श' इति पाठः।
२. क. मा. 'उद्वोढु कामोऽस्मि' इति पाठः।

प्रवेशनीया भवतातिविद्वन्
विदर्भभूपे स्वमुखाध्वनैव ।।२१।।

सापेक्षयोर्योग्यपदार्थयोश्च
यो योजनं बुद्धिबलाद्विधत्ते ।
पदाविभातस्समुपस्थितोऽसौ
विशिष्टबुद्धेः प्रभुतामुपैति ।।२२।।

तत्खद्यगद्यद्युतमार्य्यकार्य्यं ?
विधेहि सौख्ये युगलन्निधेहि ।
विधेर्विधानं हि बुधो विबुध्य
विधेयमायातिविधावधानः ।।२३।।

गते त्वयि त्रीणि दिनानि विद्वन्
विलङ्घ्य वैदर्भपथस्य पान्थः ।
भवामि भावो भवता विभाव्यो
भोज्याहृदो भोजकुलानिरुद्धः ।।२४।।

इत्युक्तवन्तं कृतवीर्यसूनुं
पुनस्समूचे द्विपदांवरेण्यः ।
भोज्याशयं पूर्वतिरोहितं स
प्रकाशयज्ज्ञाततदीयभावः ।।२५।।

यद्यस्ति भोज्याकरपीडनेच्छा
नरेन्द्र भोस्सिद्धमवेहि कार्य्यम् ।
पयोदसिक्ता धरणी न किञ्चि-
दपेक्षते बीजयुताङ्कुराय ।।२६।।

पुरा सुराणामृषिरागतस्त-
त्पितुर्गृहं पितृनिदेशवाही ।

अपवर्ग्यया कुण्डिनमण्डनस्तं
संगृह्य वृष्ण्यान्यधिताद्दरेण ॥२७॥

सुता वरान्वेषणविघ्न चित्तं
भूपालमालापविचित्रभङ्ग्या ।
विनोदनार्थं पुरतः प्रविष्टा
वयं स्थितास्संसदि तत्र राजन् ॥२८॥

नरेन्द्रसख्यातिशयाद्रहस्ये
न्यषेधिषं तत्र न दर्शकैश्च ।
पश्चौबमष्टश्रुतिवाक्यसारा-
त्सुर्षिणोक्तस्पुरतो नृपस्य ॥२९॥

वैदर्भदर्भाग्रमतेस्सुता ते
रमासमासादितभूमिलोका ।
तस्यावरश्चक्रधरः परः कः
स चास्ति भुव्यर्जुनसञ्ज्ञयाऽथ ॥३०॥

वृणोति सा तम्पुरुषम्पुराण-
म पौरुषं यत्नमपेक्षते च ।
तथापि सर्वान्नृपतीन्समेत्य
स्वयंवरस्यापि कथा कथास्तु ॥३१॥

तयोऽर्ज्जुने प्रेमरसातिरेका-
द्धृतेऽखिलक्ष्मापतिमण्डलस्य ।
तामीप्सतो युद्धजयेन भङ्गो
माहिष्मतीशाद्भविताऽचिरेण ॥३२॥

त्वदीयपुत्र्या वृतमर्ज्जुनं तं
समस्तभूमण्डलराज्यलक्ष्मीः ।

विहाय मानं वरिता सहैव
तथापि[1] सा भर्तृगृहं प्रयाता ॥३३॥

गङ्गापगाभिर्जलधिं यथैति
तथा सपत्नीभिरुपास्यमाना ।
भर्तारमेमीति च सूचयन्ती
राज्यश्रिया साकमसौ प्रयाता ॥३४॥

आरोपितश्रीधरणीधराख्यं
कन्यावरद्वन्द्वमुपास्यमानम् ।
वनोति भद्राणि नृणामृताख्य-
स्तदेव किं किं तनुयान्न भद्रम् ॥३५॥

कन्यावरद्वन्द्वमिदं दधान-
श्चित्तो मनो निग्रहसावधानः ।
जगच्चलञ्चेत्यनुसन्दधानः
कैवल्यलाभाय कटिं बधान ॥३६॥

एतद्युगायोजनचिन्तयालं
कश्चन्द्रिकाश्चन्द्रमसा नियोक्ता ।
विहाय लक्ष्मीर्गिरिशादिदेवान्
पुरा पुराणं पुरुषं वृणोति ॥३७॥

आकारणीया निखिलावनीन्द्राः
स्वयंवरव्याजबलात्सुतायाः ।
तद्भूतिरास्तान्तनुजा विवोढु-
र्जयोपकाराद्युपदा विशाला ॥३८॥

---

१. क. मा. 'तयापि' इति पाठः ।

विधातृसन्दिष्टमिदन्निगद्य
प्रभोर्यथाज्ञेति न मुक्तवन्तम् ।
नृपं समापृच्छ्य गते सुरर्षौ
मया सहान्तःपुरमागमत्सः ॥३९॥

तत्रात्मजामङ्कतले निवेश्य
जगाद राजा महिषीसमेतः ।
कन्येति धन्ये धियमेव मन्ये
त्वां लोकगण्ये क्षितिजन्मसान्ये ॥४०॥

धन्यासि नान्यासि पयोधिजाया
जाया प्रजाया जगदीश्वरस्य ।
मम प्रजायाश्छलमादधासि
को जन्मनेते प्रभवेदजायाः ॥४१॥

माहिष्मतीशस्य जनार्दनस्या-
र्जुनस्य योग्या महिषी प्रदिष्टा ।
त्वं वेधसास्म[1]नसौतु यात्रा ?
यात्रापि तस्यात्र दिनैः कियद्भिः ॥४२॥

स्वयंवरे सर्वनृपान्विहाय
विहायसा रत्नसमानभासम् ।
विहाय नाधिक्यममुञ्च भूमा
विहायनं त्वं वृणुया वरेण्ये ॥४३॥

क्षीराब्धिवच्चक्रधराय पुत्री
विनिर्गलन्मन्दरसानुरागः ।

---

१. क, मा. 'न्य' इति पाठः ।

दधानि राजा मजलोघतोषी
वनस्थितिस्वास्थ्यमुपैतु कामः ॥४४॥

प्रत्ययप्रकृतिवद्ध्रुवां विधे-
श्शासनं समधिगम्य सङ्गतौ ।
प्राप्नुतश्च निजरूपसम्पदा
सार्थकत्वमनुभूत साधु तम्[1] ॥४५॥

इत्थमुक्तवति भोजकुलाग्रे
प्रोन्नतं सुपृथुहर्षवशेन ।
ह्रीभरादवनितं सुतायाः
काञ्चनाप सुषुमां वदनाब्जम् ॥४६॥

हर्षमित्रमवलम्ब्य तदानीं
व्रीडविघ्नमवमत्य कटाक्षः ।
प्रस्थितः सहचरीवदनाब्जे
नैपुणेन बुबुधे नृपपुत्र्याः ॥४७॥

आयतास्सुविशदास्सरलास्ते
किञ्चिदुद्गतरुचिस्मितमित्राः ।
दृष्टयः प्रियसखीवदनेऽस्या-
स्सम्मदोर्मय इव त्वयि दृष्टाः ॥४८॥

जातमद्य सुदिने न किमन्यन्
मृग्यते शिवमिति प्रतिवक्तुम् ।
तत्कटाक्षमनुयाति वयस्या-
पाङ्गदर्शनमथ स्म सहास्यम् ॥४९॥

---

१. छन्दः परिवर्तनञ्जातम् आर्या इति ।

भूपतिर्नतनतं वदनाब्ज-

न्नैक्षते स्म दुहितुः प्रियसख्याः ।

प्रेक्ष्य वक्त्रमुदयत्पृथुहर्षं

सोचितसम्मतिमवैत्तनुजायाः ॥५०॥

भूपतिस्वतनयामिति वाचा

नन्द्यवन्द्यचरितस्सद आगात् ।

तत्र मन्त्रिजनमादिशताशु

प्रकृताय विदधे विधिविज्ञम् ॥५१॥

तन्निदेशमधिगत्य मन्त्रिण-

स्सौधपङ्क्तिमतुलामचीलूयन् ।

साविभूपतिसुतास्वयंवरा-

र्थाय सर्वनृपवासहेतवे ॥५२॥

भूम्यलभ्यसविधाभिराहृता-

स्तामपारिषुरिमे तथा यथा ।

कुण्डिने त्रिदशलोकविभ्रमो

यास्यतां क्षितिभुजाम्भविष्यति ॥५३॥

उच्चलत्पृथुपताकमुक्षस-

त्तोरणावलिसुमृष्टमन्दिरम् ।

सिक्तचन्दनपथं सुमण्डित-

ञ्जनयति नाकजित्वरम् ॥५४॥

सन्निवर्त्य पुरसत्क्रियामय-

भूपती'न्स्वदिलशं स्म शासभिः ।

---

१. क. मा. 'दीन्' इति पाठः ।

त्वां मुखेन मुखजन्मना मया
सन्न्यमन्त्रयत मन्त्रिमध्यगम् ॥५५॥

तत्सुता त्वदभिधां यदाशृणो-[1]
त्तद्दि[2]नात्प्रभृति तत्तनौ स्मरः ।
समिधेन्वसु समिद्धव वह्नि-
र्दीप्यते प्रतिदिनङ्गतश्रमः ॥५६॥

चित्रमत्र तदभूत्क्षिति[3]स्परो
यत्सुता त्वदभिधाय बोधयत् ।
तन्त्वये गिरिदरीषु निद्रितः
शम्बरारिहरिराश्वजागरोत् ? ॥५७॥

निन्दन्तीह वदनाद्यचन्दनं
मन्यते विधु[4]मयं विधूमकम् ।
वह्निमेव कमलञ्च कोमलं
वामकामशरलक्षवक्षसा ॥५८॥

तारहारघनसारशारदा-
म्भोजभारसुतुषारशारभाः ।
सुभ्रु वोऽद्य शयनं सुखायय-
न्नैव सञ्ज्वलति कामसञ्ज्वरे ॥५९॥

एकमत्रिजमलं विगर्हते
नार्हते प्रियजनाय चार्घ्यकम् ।

---

१. क. मा. 'श्रा' इति पाठः ।
२. क. मा. 'हिवा' इति पाठः ।
३. क. मा. 'ती' इति पाठः ।
४. क. मा. 'मि' इति पाठः ।

सन्मनोऽपरममुञ्च गर्हते-
ऽनार्हते स्ववपुषेऽप्यद्याप्यर्कम् ॥६०॥

मन्यते शशिकरात्सशीकरान्
विस्रवद्विषधराञ्छरान्परान् ।
पुष्पपत्रिण इयं पतत्रिणः
स्वात्मनो विशदलैर्निबर्हणे ॥६१॥

चन्द्रचक्रमवघुष्य मन्मथः
कारुकः प्रतिनिशंसुते ? जितान् ।
स्वाशराञ्छलकरान्विमुञ्चते
तवर्कमित्थमनुयाति साधुना ॥६२॥

सार्जुनेन मनसार्जुनपक्षे
पूर्णभा इति सखीजनवाक्यात् ।
स्वत्सुहृत्किमिति चन्द्रमवेक्ष
प्राप्नुते नयनयोरतितापम् ॥६३॥

सा मयीव विधृतार्ज्जुनपक्षे
मैत्र्यमेत्य लभते द्विजराजे ।
स्वत्कृतङ्कुरनिपीडनमाराद्
हेतुकर्तृ विहितस्तु विशेषः ॥६४॥

विद्रुताधिरधिनाऽर्ज्जुनचिन्ता
कृष्णपक्षसम्मिताम्बुजपीडा ।
साधिशय्यसुखमेति न तल्पं
धर्मजाततनुरेव ततोऽसौ ॥६५॥

सा सखीमुखविनिःसृतमात्रं
प्रस्तुते तृणगणेऽर्ज्जुननाम ।

मज्जते श्रुतिपुटेन निपीय
प्रेमवारिनिधितुङ्गतरङ्गे ॥६६॥

पीडिता हृदि मनोभवबाणै-
स्तद्विप्रं स्मरति नो शशिमौलिम् ।
शम्भुनेत्रशुचिभस्ममनोजं
शेखरस्थविधुरानयतीति ॥६७॥

एकोऽपि शिवलोचनानल-
ज्वालदाहतपसाप पञ्चताम् ।
त्वन्निजेषुङ्कुरुताङ्कुरेष्वपि
त्यज्यतां मयि तु नाहमस्मि ते ॥६८॥

स्वर्णदीपरिसरे शिवालिके
वह्निसङ्गतमवाप्य पञ्चताम् ।
यद्यतो भवदियं पिशाचता-
न्विप्रयुक्तवनितावधोद्भव ॥६९॥

पञ्चतामुपगते वियोगिनी-
सौख्यमत्र भजतीति नान्वगात् (?)
त्वां रतिस्तव पुनः पिशाचता
पापकर्मजनितादुदावताम् ॥७०॥

सा रतिरतवसती कथन्तया
वार्यते न परकीयकामिनीः ।
संस्पृशन् हृदि भवानुपेक्षितः
किम्पुमत्र[1] इति साधुवृत्तया ॥७१॥

---

१. क. मा. 'त्त' इति पाठः ।

जन्महेतुरपि ते जगद्गुरु-
   र्लालनं विधिमुखैस्तवामरैः।
सौमनस्यमपि ते सहोद्भवं
   विक्रमस्त्रिभुवनाक्रमक्षमः॥७२॥

शम्भुनेत्रदहने हवक्रिया
   जन्मिनां हृदयमेव मन्दिरम्।
केन नासि कथनीयसद्गुणो
   यद्ययुक्तबधपातकन्त्यजे॥७३॥

नेत्रवह्निपटुकीलतापितः
   शावकोऽमृतकरो न जीवयेत्।
त्वामृतं यदि न धूलयद्धरो
   भस्मना तव ललाटमण्डलम्॥७४॥

पीतवान्विबुधनो मुधा सुधां
   यद्गतेरधरतोऽधराम्भवान्।
तेन सम्प्रति मृतोऽपि नामृतं
   प्राप्नुतेऽमृतविदायिनो हरात्॥७५॥

मन्यसे मदन किम्मुनेर्वधू-
   र्मामिमहेन्द्रमलिनीकृताम्मदात्।
मानसं मम मही महीपतिः
   शास्ति लोकहृदयानयापहः॥७६॥

किं न वेत्ति विदुषामधीश्वरी
   सर्वंवित्कनकसन्ततिः शठ।
त्वत्कृतापनयमन्त्रनिर्भय-
   न्तत्कथं मम दुनोषि मानसम्॥७७॥

मन्मनो मम पराद्य दुर्दशा
का भविष्यति शठेति मा वृथः ।
वायवीयमपि वारुणञ्च किं
वेत्ति सोऽस्त्रमवनीपतिः प्रभुः ॥७८॥

किं स्मर ज्वलसि मानसे मुधा
प्रोषणेऽस्य न तवास्ति पौरुषम् ।
यत्सु[1]धास्मितमुखः सुखस्थितः
सर्वदिक्पतितनूरिह प्रभुः ॥७९॥

पञ्चतान्नयसि पञ्चभिश्शरै-
श्चेदसुं मम मुधा स्वयं स्थिताम् ।
सन्ति मेऽसव इहापरे स्थिता
यान्न संस्पृशति ते शरोत्करः ॥८०॥

एवमादि बहुशो विगर्हते
मन्मथं तव पदाम्बुजाशया ।
साशयाशयशयालुवल्लका
दीर्घमुष्णमति निःश्वसित्यपि[2] ॥८१॥

मां सखी शशिकलाकलातुला
त्वत्कृते स्मर कृतान्दशामिमाम् ।
कुण्डिनेशदुहितुर्हितावदत्
प्रस्थितन्नृपतिमन्त्रणाय ते ॥८२॥

तन्नरेन्द्रयुवयोस्समागमः
कामवह्निद्रुतविद्रुतात्मनोः ।

---

१. क. मा. 'मु' इति पाठः ।

२. षोडशभिः कुलकम् ।

एवमस्वरूपविभवानुरूपयोः
स्वर्णयोरिव न यत्नमर्हति ॥८३॥

का सहस्रकरदर्शने भवेत्
पद्मिनी न मकरन्दसङ्गिनी ।
मन्दमुच्छ्वसितचारुकोरका
देहनालघनकण्टकावली ॥८४॥

यामि निश्चिनु निजप्रियेतिता-
श्चन्द्रिका हि वृणुते निशाकरम् ।
मुक्तशङ्कमिति निर्विलम्बितं
कुण्डिनन्निजगमेन मण्डय ॥८५॥

इत्थमुक्तिमुपहृत्य मञ्जुलां
द्विजवरं समु[1]वाच भूपतिः ।
एवमस्तु भवतामनुग्रहा-
द्यातभद्रमुमयत्र धत्त भोः ॥८६॥

सशुचिवानिति विनम्रकन्धरो
वस्त्रवारणमहार्हभूषणैः ।
पारितोषिकतया समर्पितै-
स्सम्प्रतोष्य मुदितो व्यसर्जयत् ॥८७॥

युग्मम्

सोऽचिरेण समुपेत्य कुण्डिनं
भूपतिं कनकवंशमौक्तिकम् ।
वृत्तदीप्तमनुरूपरोचिषं
तत्सुतागुणसितान्तरञ्जगौ ॥८८॥

---

१. क. मा. 'मुवाच' नास्ति ।

भूपतेरपि सुता सखीमुखा-
दर्जुनागमकथासुधाप्लुतिम् ।
प्राप्य मन्मथभुजङ्गदंशन-
श्वेद[1]वेगम[2]जहात्स्वमानसे ॥८९॥

अर्जुनोऽथ जगतामधीश्वर-
स्स्वप्रभावनतसीमभूभुजि ।
राज्यमाप्तसचिवान्निवेश्य स-
द्वासरे व्यधित सोत्क[3]सङ्गमम् ॥९०॥

यत्प्रमाणमुदितञ्जगत्त्रये
सा त्रयी यदुपलब्धिमीक्षते ।
स्वस्थितप्रमितिसम्प्रवृत्तये
ते द्विजातयवचस्तमूचिरे ॥९१॥

कन्यका दधिसु[4]माक्षतान्विताः
प्रस्थितस्य नृपतेः पुरोभवन् ।
वारमुख्यवनिताश्च वल्लकी-
तल्लजस्वरयुतञ्जगुः पुरः ॥९२॥

प्रस्थितस्य कलधौतकल्पितो
धौतपूर्णकलसोलसत्पुरः ।
दक्षिणस्य पथि दक्षिणे भव-
द्धेनुरस्य सितवर्णतर्णका ॥९३॥

---

१. क. मा 'ड' इति पाठः ।
२. क. मा. 'न' इति पाठः ।
३. क. मा. 'त्' इति पाठः ।
४. दधि-सुम-अक्षतान्विताः । 'सुम' इति पुष्पनामधेयम् ।

उच्चचाल चलशैलविभ्रमा-

षापि मत्तवरवारणावली ।

दानवारिरुरपिच्छिलीकृत-

क्ष्मातलास्य पुरतो महीपतेः ॥९४॥

दानवारिपदमावहन्मुदा

मस्तके न मणि भाति भास्वता ।

कालनागनिकरस्ससैन्यको

देशमाप रमणन्ततः शनैः ॥९५॥

वाजिराजिखुरभिन्नमेदिनी

प्रोद्गतप्रचुरधूलिभिर्हि वः ।

तद्गतावपि हिते तले दिवा

चक्रवाकदयिताशुचङ्गता ॥९६॥

स्वल्प मे तदवनीतलङ्गतौ

किं विहाय सकलं विहायसम् ।

धाम इत्थमनुयोक्तुमेव कि-

न्दध्रिरे वचनचापलं ह्रिया ॥९७॥

भूपतेरुपयमार्थके गमे[1]

सङ्कटे गजघटाभिरध्वनि ।

स्यात्कथं प्रसरणञ्च वाजिनां

वाजिता यदि पराङ्नो भवेत् ॥९८॥

प्रावृष्येण्यघनधीरनादिभिः

कल्पितैर्विगतभीतिवीतिभीः ।

---

१. गम् धातोः पचाद्यचि गमे- यात्रायामित्यर्थः ।

सारथिग्रथितरश्मिभिस्तत-
स्तत्वरे[1] धृतमहारथै रथैः ॥९९॥

चक्रवानथ रथोऽर्जुनयुक्तः
सिन्धुजातनिनदेन परेण ।
धार्त्तराष्ट्रकुलमुद्धतकर्ण-
न्द्रावयन्पथि जगाम रथेण ॥१००॥

नात्र चित्रमभिमन्युमहन्य-
स्सोऽर्जुनं प्रवहति स्म मुन्दव (?)
सैन्धवः पशुरसावतिविद्वा-
नर्जुनस्तुतमधः कुरुते स्म ॥१०१॥

पश्चात्पुरस्तस्य पदातिसङ्घा-
स्संख्यावतो जग्मुरहीनसंख्याः ।
संख्याविहीना अपि केचनै[2]व-
मुद्गूर्णखण्डा निकटेऽस्य तस्थुः ॥१०२॥

प्रेङ्खोलिताजर्जरवद्धु[3]राणां-
वितर्ज्जयद्भिस्त्वथ गर्जितानि ।
भयावहैर्भीरुभरस्य भूयो
भेरीरवैर्भूरिभिरुज्जजृम्भे ॥१०३॥

प्रयाणदूरत्यजताध्वमध्यं
पिधत्त तैलादिशुभं विधत्त ।
इति ब्रुवन्तः पुरतोऽस्य जग्मुः
परः शता वेत्रकराः प्रवीराः ॥१०४॥

---

१. त्वरधातोः लिटि 'तत्वरे' शीघ्रताञ्चक्र इत्यर्थः ।
२. क. मा. 'ना' इति पाठः ।
३. क. मा. 'रुरु' इति पाठः ।

विलोकयन्तीभिरमुं प्रयान्तं
गवाक्षमार्गैः पुरसुन्दरीभिः ।
सम्प्रेषितालोचनपङ्क्तिरासीन्
नीलोत्पलस्रक् शकुनाय तस्य ॥१०५॥

रक्तेन नीलेन सितेन पाण्यो-
र्द्वंशोर्मुखेनामरसेन सृष्टाः ।
अनङ्गपूजाकुसुमस्र[१]जस्तं
लतावतान्वीयुरभीष्टरूपाः ॥१०६॥

स्मेरैर्मुखाब्जैस्स कटाक्षपातै-
र्विलोचनैर्हारिपयोधरैश्च ।
पदे पदे सैनिकचित्तहारी
वाराङ्गनानान्निकरोऽन्वगात्तम् ॥१०७॥

विशालरथ्यापि पुरी तदानीं
संबाधमार्गेव तथा बभूव ।
यथा पदव्यापृतिमन्तरैव
चचाल सेना मृदितैः शरीरैः ॥१०८॥

ततः क्षणेन क्षणदेशवंश्ये
विलङ्घ्य रेवां परतारवृत्तिम् ।
अध्यास्त तां ग्रामटिकान्तमित्रां
सम्पन्नभोगाम्पुरसंविधाभिः ॥१०९॥

अग्रे चचाल क्षितिपालसैन्यं
विजन्यवार्त्तञ्च सजन्यवार्त्तम् ।

---

१. क. मा 'स' इति पाठः ।

चतुर्विधं वासववासकाष्ठां
मनोऽनुकूलैर्विषयैर्विजुष्टाम् ॥११०॥

सा धुर्य्यचामीकरभोरुभार-
प्रणीतसर्वार्थ परम्पराभिः ।
नवोपकार्य्या क्षपितत्रियामा
मार्गेऽपि नाखिद्यत राजसेना ॥१११॥

सा स्थूललक्ष्यस्य नरेश्वरस्य
प्रीतिप्रदायैः परितोष्यमाणा ।
अनीकिनीशैलसरित्पुराणि
प्राज्यानि राज्यानि विलङ्घयते स्म ॥११२॥

एवं कियद्भिर्दिवसैर्व्यतीत्य
क्रमेण मार्गपतितान्सदेशान् ।
सौराज्यसम्पन्नसमस्तलोकं
विदर्भभूमिनिकटम्प्रपेदे ॥११३॥

श्रुत्वा समागतममुन्निजदेशसीमां
सामात्यबान्धवजनस्सपुरोहितश्च ।
प्रत्युज्जगाम सविदर्भमहीमहेन्द्रो
दित्सुस्स्वयंवरमहेन पराम्महेलाम् ॥११४॥

सङ्गत्य तेन विनयेन सुकुण्डिनेश-
सौन्दर्य्यवर्य्यजितदस्त्रसहस्रभासा ।
प्रष्टीभवन्भवसुतेन समं समन्ता-
दादाय तन्निजपरं विशदं विवेश ॥११५॥

नानादिगन्तरसमागतभूपतीना-
ञ्छत्रैर्मरालधवलैः पिहितार्कतायाम् ।

पश्यन्प्रफुल्लनलिनाभमुखः पुरीन् ताम्
प्रासादमुन्नतमभीष्टमथाससाद ॥११६॥

तं सन्निवेश्य सविदर्भपतिः प्रणम्र-
स्तत्रोपचारनिचयेन तथा सिषेवे ।
सङ्कल्पमात्रसुलभार्थपरम्परोऽपि
व्यस्मेष्ट यं समवलोक्य यथार्ज्जुनोऽसौ ॥११७॥

अथ विधिमवसाय श्रौतमग्र्यं स सायं
विहितहितसुभक्षः संविवेशात्तमित्रः ।
मनसि विविधतर्कान्न्यस्यतोस्यास्यतोसौ
रजनिरजनि निद्राक्षेमदात्री चिरेण ॥११८॥

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसति प्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया ।
तत्सूनोः सुकृतेः कृतौ कृतिमते सत्स्फोटवादानुजे
काव्ये श्रीकृतवीर्यसूनुचरिते सर्गो दिशासंख्यकः ॥११९॥

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये
स्वयंवरोपक्रमे विदर्भनगरगमन्नाम दशमः सर्गः[1] ॥

---

१. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मेच्यञ्चलपाँचथरलालीखर्क-बरडाङ्गाग्रामवास्तव्यदोवालीछाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादने दशमसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम् ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

एकादशः सर्गः

जाटाटीरजटाजूटरिङ्गद्गङ्गातरङ्गतः ।
निर्णिक्तश्चरणद्वन्दमुमायाः पातु मामलम् ॥१॥

रजनिचरमयामे मन्दधामातिवाते
सुखशयनमवाप्तं स्वप्नदृष्टप्रियायाः ।
मधुरतरविहारै राजसिंहं विनिद्रं
रचयितुमिति धीरन्निर्जगुर्वन्दिपुत्राः ॥२॥

अयमुदयति यस्याग्रे सरोऽनूरुरुच्चै-
स्तिमिरपटलभेदी कर्मसाक्षी स देवः ।
दुरितदलनदक्षैर्नैकसंख्यैः करैस्ते
प्रकृतरुचिरकार्य्ये मित्रतां संविभर्तुः ॥३॥

विरमति रजनीयन्नैव युक्तात्र निद्रा
त्यज शयनमुदग्रं प्रेमदृश्यानुयातॄन् ।
सुखयति हितवेशो याहि वैदर्भकन्या-
वरणनिलयमत्राभीप्सितं प्राप्नुहि द्राक् ॥४॥

रजनि रजनिपूर्वं मानिनी शीतभानौ
निकटमुपगतेऽस्मिन्नम्बरान्तङ्कराद्यैः ।
स्पृशति गलदमन्दानन्दने चाम्बुबिन्दुः
क्षणममृतकरेणारम्य याति प्रभाते ॥५॥

घनतिमिरपटेनाच्छादितास्यां त्रियामां
स्फुरिततरलतारां नाग्रहो दीप्तदेहाम् ।
विधुरमृतकराग्रैस्संस्पृशन्संविधाय
क्षरदलघुजलौघां याति खिन्नः प्रभाते ॥६॥

सुरपतिसदनं सं'लङ्घ्य दोषाकरोऽसौ
विततकरसहस्रो विद्रुतो देवताभिः ।
द्रुततरमुपयास्यन्कीर्णताराति भार-
श्चरमगिरिवनान्तस्सम्प्रवेशङ्करोति ॥७॥

पतयति दिननाथे पद्मिनीं दैवयोगा-
दुपपतिरिव चन्द्रच्छायया पादपाती ।
मधुरतरकराग्रैस्संस्पृशन्मुद्रितास्या-
मनभिमतनिजार्थाविश्यभीतोपयाति ॥८॥

गतवति निजनाथे पद्मिनीं सद्मनि स्वे
घटितवलकपाटं सौख्यसुप्तां सुधांशुः ।
रिरमयिषुरिवायं संस्पृशन्स्वैः कराग्रैः
पतिरखमरुणाख्यं विश्यभीतोपयाति ॥९॥

कति कति न पुरन्ध्र्यः सन्ति लोके तथापि
प्रथितगुणगणो[२]ऽद्य: पद्मिनी सद्मनि स्वे ।
गतवति निजनाथे मौनमाधाय शेते
विकशति पतिहूतं सानुरागं समीक्ष्य ॥१०॥

गगनतलसुतल्पे रात्रिचन्द्रौ यथेच्छ-
ङ्गलदुडुसुममालञ्जातसर्वाङ्गसङ्गम् ।

---

१. क. मा. 'लुंघ' इति पाठः ।

२. क. मा. 'ष' इति पाठः ।

रतिसुखमनुभूय क्षीणशुक्रेऽद्य[1] काले
द्रुतमुदसितहस्ते निष्प्रभो सम्प्रयातः ॥११॥

उदयगिरिदरीतो निस्सरन्भानुसिंह-
स्तिमिरकरिसमूहश्रिर्दयं सम्पिपेष ।
तदनुगलदसृग्भी रज्यते पूर्वकाष्ठा
न तु चरणविहीनस्यारुणस्योदयेन ॥१२॥

खरकरपरिवारो दैवयोगादनूरु-
स्सुरपतिललनाया रक्ततां स्वीयकान्त्या ।
नियमिततिमिराली कंऽयमास्यं व्रजन्त्या
हरिहरिहरितोऽयं चुम्बति प्रातरेत्य ॥१३॥

भवतु वृषवधूटीशूरपादानुरक्ता
दिगमृतकरसङ्गोल्लासितास्यापि तावत् ।
विचरणमरुणाख्यं पक्षिणं तिग्मतुण्डं
बत बत कथमेषा रज्यते प्राप्य राजन् ॥१४॥

क्वणति मधुररावा वल्लकी वैणिकानां
ध्वनति कुशलमर्त्योत्सङ्गसङ्गो मृदङ्गः ।
शिविरसमजिरेऽस्मिन् हासिका हासिकास्ता
द्रुतपरिगतभृत्या नृत्यमायाति कर्तुम् ॥१५॥

विविधसुरतबन्धातीतभूपस्त्रियामा
गलमिलि[2]तवधूटीबाहुवल्लीविबद्धाः ।
क्षणमधिगतनिद्राः कामिनः शम्बशब्दं
रजनिविरतितूर्यध्वानमाकलयन्ति ॥१६॥

---

१. क. मा. 'घ' इति पाठः ।
२. क, मा. 'तिव' इति पाठः ।

विपुलकुचभरेणाक्रान्तवक्षस्तटानां
मृदुलभुजलताभिः कामिनीभिः सितानाम् ।
पृथुलजघनभारोन्मर्दितानाम्प्रभातः
बहुलमभिकनू.णान्मोचनान्सैत्रयमेति ॥१७॥

प्रलघुजघनभागादूरमुक्तं वधूटी
रतिरभवशेन क्षौमवस्त्रं प्रभाते ।
कथमपि शयनीयादुत्थिते प्राणनाथे
चकितहरिणचक्षुः शीघ्रमन्विष्यतीह ॥१८॥

बहुतर (तम) खेदोद्भेदसम्प्राप्तनिद्रा
वपघनघनयोगादेकतां प्राप्नुवन्तौ ।
मुखचलदनिलेनान्योन्य शंज्य बहन्तौ
कथमपि शयनीयम्मुञ्चतोऽस्मिन्युवानौ ॥१९॥

अपि नरपतिसेनासन्निवेशोद्गतेन
प्रचुरमुरजभेरीझर्झराणां रवेण ।
विनिहतसुखनिद्रौ कामिनौ केलिलोलौ
मुकुलितनयनाब्जं श्लिष्यतो गाढमद्य ॥२०॥

कृतपटुचटुवाक्ये या प्रगे मानयुक्ता
विफलितशपथादिर्व्याजसुप्ता परा च ।
ध्वनति कलमृदङ्गे प्रोत्थिते प्राणनाथे
गलदविरलबाष्पा सानुशेते मृगाक्षी ॥२१॥

किमपि किमपि मन्दम्मन्दमाभाषमाणं
रतिविरतिवितान्तश्रान्तगात्रं प्रभातः ।
मिथुनमुदितमोदम्भेदयन्नैद्रतन्द्राम्
अनुभवदुपयाति द्रष्टृणां हेतुहीनाम् ॥२२॥

बहुतिथतिथिपान्तस्सैन्यवर्गो नृपाणाम्
उदितमधुरनिद्रो बोध्यमानः प्रभाते ।
नगरकलकलेन प्रोन्मृजन्नेत्रयुग्मं
व्यतिपरिहितवस्त्रन्नेक्षते प्रेक्षमाणः ॥२३॥

चमरगिरिझरीणां फेनपिण्डोपमे ये
शिशिरमहसि जाते कापि मुग्धा कथञ्चित् ।
शयनमिलितकुड्या लम्बनातीतरात्रिः
प्रणमति बहुमानादस्ततां यान्तमेनम् ॥२४॥

विपुलतलनितम्बाक्रान्तपीरस्त्यभागं
रतिविरमणकाले सोपसंस्त्रानवस्त्रम् ।
उषसि कमनमर्त्यः शक्नुते नानुकर्षं
घनजघनतटान्तःस्पर्शजाड्येन दोल्ला ॥२५॥

लुलितललिततारा: पृष्ठभागे वहन्त्यः
विसृमरतिभिरालीवेणिमुन्मुक्तबन्धाम् ।
बहुतरपरिपीतम्लानवक्त्रेन्दुबिम्बा
रजनयश्च वराजन्प्रस्थिता वारमुख्याः ॥२६॥

रतिरभसवशेन प्रेयसाच्छिन्ननीव्याऽ-
नियमितपरिधानं संविशन्त्या कयाचित् ।
उषसि शयनदेशादुद्व्रजन्त्या कथञ्चित्
मुखरसनयैव वध्यते चान्तरीयम् ॥२७॥

क्वणितदशनवासा मन्दहासाप्रकाशः
स्तिमितनखपदालीजृम्भणो जृम्भिता ऽत्र ।
अलसविलसदङ्गं स्थितानल्पतल्पात्
पुनरपि परिणेतुस्सम्बुभुक्षाङ्करोति ॥२८॥

दयितहृदयदेशे सौख्यसुप्तो मृगाक्षी
रसतिरसविभेदे ताम्रचूडेति तारम् ।
उपहृतभुजवल्ल्या श्लेषमामीलिताक्षं
प्रियतमवदनाब्जं चुम्बति त्यक्तुकामा ॥२९॥

घनतरमुपगुह्याचुम्ब्य पादौ प्रणम्य
प्रपतमविनियोगाद् गेहकार्य्यार्थमार्य्याः ।
कति कति नहि साध्याः पश्च[1]पूजाविधानं
विदधति करपद्मै र्दीप्तदीपैः प्रभाते ॥३०॥

मुदितसुरभिमाल्यं कीर्णमुक्ताकलापं
विलुलितवसनान्तङ्गन्धतैलावसिक्तम् ।
चिरतरर[2]तिखिन्नं कामिनीपाणिपद्मैः
कमल[3]कुलमिवाग्रं तल्पमुत्थाप्यतेऽद्य ॥३१॥

प्रथमतिशयशीतो दाक्षिणात्यो नभस्वान्
दरदलदरविन्दामोदसौगन्धबन्धुः ।
मृगमदबहुपङ्कस्त्रीस्तनाभ्यङ्गखञ्जः
वहति सुरतखेदं खेदभेदापदक्षः ॥३२॥

उदितवति पुरस्ताच्छूरसूते हिमांशुः
व्रजति च तदशान्तां स्रस्तसर्वांशुकोऽसौ ।
यदनुसृतममुं द्रागमन्यते जीवलोको-
ऽपरगिरि शिखरस्थन्नाममात्रेण चन्द्रम् ॥३३॥

---

१. क. मा. 'पस्त्य' इति पाठः ।
२. क. मा. 'रत' इति पाठः ।
३. क. मा. 'न' इत्यधिकः पाठः ।

विशदितभुवनान्ता चन्द्रिकानन्यकान्ता-
ऽनुसरति निजनाथं प्रस्थितश्चान्यलोकम् ।
अहह कुमुदिनीयं सुन्द्रितास्या तु नास्ते ?
प्रथममिलितभृङ्गैरन्तरा वार्य्यमाणा ॥३४॥

अमृतमपि सुलेभे यत्सकाशाद्बुधौघः
कुमुदवनमतीव श्रीमदासीद्यतश्च ।
द्विजपतिममुमद्यास्तं प्रयान्तं न कश्चित्
वसुगणपरिहीनं प्रेक्षते सिद्धकामः ॥३५॥

बुधगुरुपदमाप्तुं यद्गुरोर्वामनेत्रा-
महरतरतलुब्धश्चन्द्रमास्तत्फलं किम् ।
मृगपदकृतचिह्नं पूर्वदेशान्निरासं
वसुगणपरिहारश्चान्वहं भूप युङ्क्ते ॥३६॥

गगनसलिलराशेः पश्चिमाशातटान्ते
विततपवनजालः कल्पसांयात्रिकोऽसौ ।
स्फुटिततरलताराहारमायुक्तचन्द्रा-
भिधवरमणिमेनं प्रोद्दधीर्षुस्समीतः ॥३७॥

गगनशयनमध्ये चन्द्ररात्र्योर्विहारे
त्रुटितरुचिरहारभ्रष्टतारा हि ताराः ।
सपदि तदुभयेन त्यक्ततल्पप्रदेशात्
पवनगतिविलोलच्छोधनीभिस्समन्तात् ॥३८॥

रविसमुदयवेला चेटिका मार्जयित्वा
तिमिरवकरसङ्घाद्भिन्नरूपा विधाय ।
सुरगिरिपरपार्श्वे हाटकीये करण्डे
नृपतिमुकुटरत्नं न्यस्यते नूनमेताः ॥३९॥

परिमलिनितमध्याः स्नेहलेशेन हीना
वसुगणमपिधायातर्ज्जयन्त्यो न भद्रैः ।
पटुघतरनिनादैस्सार्य्यमाणाः कराग्रै-
र्विदधति गममेता दीपिका वारबध्वः ।।४०।।

अथमुदयगिरीन्द्रालोहितोष्णीषकल्पः
श्रमुदयितविदूवोत्तांसिन्दूरपूरः ।
सुरपतिललनाशापाटलो भंसगुच्छः
जगदघमभिहर्तुं प्रोज्जिहीते विवस्वान् ।।४१।।

रविनिगलननिस्सन्देहमन्देहदेहा-
चलभिदुरसदृक्षां तोयपूर्णाञ्जलींस्त्रीन् ।
प्रभिषवमिति ताङ्गाः सान्ध्यकर्मप्रवृत्ता
इह विदधति विप्रा वेदमात्रापवित्रान् ।।४२।।

नियमितकरणैषा धौतकौशेयवासा-
दरचलरदवस्त्रा कौशवृव्यान्निषण्णः ।
हृदि धृतविधिशक्तिस्सङ्गृहीताक्षमाला
जपति किमपि गुह्यं संसदद्य द्विजानाम् ।।४३।।

अधिरजनिवियोगव्याकुलात्मा स यावत्
रथचरणसनामान्विष्यति प्रेयसीं स्वाम् ।
रविसमुदयनुन्ना तावदेवाशु कोकी,
मधुरतरविरावा पार्श्वमस्य प्रयाति ।।४४।।

प्रतिपटुवटुभिस्सञ्चोदिताः काचिदर्थं
द्रुतमतिपरिहारान्नोत्तरं दातुमीशाः ।
रजनि विरति चित्तस्थैर्यसञ्जातबोधा
दधति मुदमिदानीं धीवयोजीनधीराः ।।४५।।

गतमपि बहुदूरान्नेदयन्त्यर्थजातं
स्थितमपि बहुपश्चादानयन्त्येव बुद्धचा: ।
गहनमपि सुबोधं कुर्वते युक्तिसङ्घै-
रुषसि धरणिपाला: पण्डिताश्च प्रवीणा: ।।४६।।

क्षितिपमृदुपदानि प्रेक्षतेऽन्यभावं
वितरति ससुवर्णां भूरिशो गामिदानीम् ।
विरचयति कलापं मुक्तकश्चातिशिल्पान्
नरपति निकुरुम्बं काव्यकर्ता च धीर: ।।४७।।

उषसि विगतनिद्रैस्सैन्धवक्षोदलेहै:
खरतरखुरघातैर्मन्दुरां क्षोभयद्भि: ।
कृतमलिनशरीरै: केशरं धूनयद्भि:
कटकनिकटभूमिर्भूष्यते वाजिवर्यैः ।।४८।।

अयमतितरतुङ्गो मन्दुराङ्गनृत्यम्
कलितललितरश्मि: प्रोक्षिपन्नग्नपादम् ।
अमृतकरणगोत्र: सिन्धुजो वाजिराजो-
ऽभिलषति तव यात्रां वैरिगोत्रौघभेत्तु: ।।४९।।

सरलकरविसारो भद्रवंशात्तजन्मा
वनविहरणशील: स्तम्भभङ्गप्रवृत्त: ।
विधुतशयनदेशस्ते सदृक्षो गजोऽयं
तव विनयपर: किं मुञ्चते दानवारि: ।।५०।।

पृथुतरकरनिर्यत्प्राणसम्मृष्टभूमौ
शयनसुखमपास्य प्रोत्थिता हस्तिराजि: ।
कवलयति रसालान्सालसाक्षं कराग्रै:
मृदुचलितकपोलं प्रोच्चलत्कर्णतालम् ।।५१।।

प्रतिदिशमभिसर्पत्सौरभोद्दामभार-
प्रसभहृतमनोऽलिध्वानसन्नादिताशः ।
विदलितदलनिर्यन्मौक्तिकाभाम्बुबिन्दुः
विशति यजनगेहञ्चारुपुष्पोपहारः ॥५२॥

धृतदधिघृतदूर्वाः पुष्पमुक्ताः प्रबालाः
करकिसलययुग्मैः कन्यकाश्चारुवेषाः ।
विकसितशतपत्रश्रीमदास्यं त्वदीयं
दधति परमवाञ्छान्द्रष्टुमेता द्विजानाम् ॥५३॥

श्रुतिशिरसि निरूढं मङ्गलं सङ्गृह्णान्तः
परिहितसितवस्त्राश्चित्रकोद्भासिमस्ताः ।
मृजितदशनरोचिर्धारया क्षालयन्तो
रदनदशनमेते द्वारि तिष्ठन्ति विप्राः ॥५४॥

त्वरयति च विदर्भक्षोणिसङ्क्रन्दनस्य
प्रथितगुणगरिम्णो मौलकान्ताग्निकोऽसौ ।
रचितरुचिरभावाश्चर्यमङ्गल्यशाला
समितसकलभूपोत्तंसनाथं भवन्तम् ॥५५॥

उपयमविधियोग्या कल्पसङ्कल्पनेन
क्षपितरजनियामा यामतः कल्पयामाम् ।
सपदि समवसाय क्षोणिपालास्त्वदन्ये
परिदधति यथेच्छं स्रग्विभूषाम्बराणि ॥५६॥

कति नरपतिपुत्रा भूषयन्तेऽध्वभूमिं
कति वरणधरित्रीं प्राप्नुवन्ति प्रमोदात् ।
कति गतिमतियुक्ता निस्सरन्ति स्ववासात्
कति सुरनतिरक्ता यातुमिच्छन्ति शीघ्रम् ॥५७॥

गतिरभसवशेन घातिकूल्येन वेशं
परिदधनमुदग्रं पार्श्वमौलिं समुद्धचा ।
अपि धनपतिमित्रं काचिदद्यावनीशं
परिहसति गवाक्षात्प्रेक्ष्य गाढं मृगाक्षी: ।।५८।।

बदरफलविशालैर्मौक्तिकैस्साधु दृष्टं
गतिरभसविहस्तो मौलिकोटौ विलग्नम् ।
सपदि भुजयुगेनाच्छिद्य हारं विधत्ते
गमनसमययोग्यां लाजवृष्टिं नृपोऽन्य: ।।५९।।

व्रजसि किल वरीतुं या ...मार्ज्जनेन
त्वयि वहति सुभावं चेतसा निर्गमो मा ।
न भवतु तव लज्जा त्वन्यथा स्याद्विदग्धा
वचनमिदमबुद्धा कोऽपि राजाद्य याति ।।६०।।

अविरलमदधाराक्षालितक्ष्मेभराजो-
ऽपरिगतमनुयान्तं देश्यभूपं विलोक्य ।
वदति पुरपुरन्ध्री प्राप्स्यसेऽनङ्गभावं
समितिसमुपयातो भोजकन्याकृते त्वम् ।।६१।।

तदपरमवनीशं कापि वक्तयद्य[१] यां तं
कनककुलविभाता राजपुत्री भवित्री ।
तव किमपरमास्यं शोभते साधुवृत्तं
तव गमनमलं तेऽरिष्टतायै नरेन्द्र: ।।६२।।

पथि नरपतिमन्यं प्रेक्ष यान्तं त्वरातो
हसति नगरनारीश्लिष्टचातुर्यधुर्य: ।

१. क. मा. 'क्तप्रा' इति पाठ: ।

प्रकृतिसुभगमास्यं वीक्ष्य कस्याननार्य-
स्तव भवति रिरंसा साधनाक्तो च बाहू ॥६३॥
भववनकृतहासा विप्रभावा नरेशाः
बहव इह समेतास्तेषु ऋक्षेशकान्तिः।
नखरविसृततेजास्त्वञ्जनाभः प्रभासी-
ति विहसति पराचीभूय भूपं परान्यम् ॥६४॥
अपि वसनविभूषा भूषिता भोजकन्या
करकिसलयपीडा कामनातन्तुनद्धा।
परिषदि नृपमाला नैव शोभां प्रयाति
नृपतिमुकुटरत्नं त्वां विना नायकञ्च ॥६५॥
इति विलसितनानाश्लेषहृद्यैर्विचित्रैः
मधुरपदविलासैर्वन्दिनां वाक्यजातैः।
शयनसमुपनीतस्स्वप्रियाकेलिकल्पैः
परिहृतशयनीयो यादवः प्रोदतिष्ठत् ॥६६॥
अथ दिनमुखकृत्यं संविधायाविलम्बात्
रचितरुचिरवेषः शिल्पिभिर्धीरचेताः।
कतिपयहितसैन्यैरन्विता भोजकन्या
वरणनिलयशालाद्वारभूमिं प्रपेदे[1] ॥६७॥
अथ विदर्भनरेन्द्रपुरोधसा
सविनयं परिदर्शितमग्रतः[2]।
नृपतिमण्डलमण्डितमुन्नतं
स विविशे वरजालयमण्डपम् ॥६८॥

---

१. 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणान्मालिनीवृत्तम्।
२. 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणाद् द्रुतविलम्बितवृत्तम्।

व्यजनचालननिर्गतमारुत
प्रसृमरामलधूपसुवासितम् ।
प्रतिसितातपवारणमालया
कुमुदराजीविराजिसरामितम् ॥६९॥

घनघनाघनघोरतरध्वन[1]-
घनमृदङ्गरवैः प्रविलम्बितम् ।
द्रुतमिहैहि विभूषय मामिति
प्रणिगदन्तमिव स्वमति स्फुटम् ॥७०॥

निपुणवैणिकवादितवल्लकी-
कलरवैः कनकप्रभयोदितम् ।
शयनदूत निवेदितया मनाग
नुवदन्तमिवास्फुटमन्मदम् ॥७१॥

मदनकेलिकलाकुलकामिनी-
कुचरुचिस्मृतिकारिभिरुन्नतैः ।
प्रतिदिशञ्जलसम्भृतपल्लवो
लसितहाटकसत्कलशैः श्रितम् ॥७२॥

विविधवारबधूवदनोद्गतो-
द्धतनिरन्तरगीतिमनोरमम् ।
पवनकम्पनचारुपताकया
प्रणिदिशन्तमिवागमनायनम् ॥७३॥

अभिनवस्तवसंततबन्दितां
रुचिरवाग्रचनापदवन्दिनाम् ।

---

१. क. मा. 'व' इति पाठः ।

निजनिजक्षितिपालगुणोक्तिभि-
र्विरसिताभिरलं मुखरीकृतम् ॥७४॥

भ्रमरलोकनिरन्तरनिष्पत-
त्कुसुमसौरभलोभवशान्मुहुः ।
भ्रमदद‍भ्रमदभ्रमरावली-
कलगिरा कृतसामगिरं यथा ॥७५॥

बहलकार्यवशात्सहसा विश-
न्निरयद्वत्सुकदेश्यजनव्रजे ।
कुपितवेत्रकरप्रतिहारभू-
कलकलाकलपौरकुलाकुलम् ॥७६॥

विविधदेशविदर्भमहीभुजा-
मनुमुहूर्तमुपात्तनिदेशनैः ।
निजनिजेश्वरभावुकभावुकै-
रनुचरैस्सचरैर्बहिराश्रितम् ॥७७॥

दशभिरादिक्रियाकुलकम् ।

अथ रत्नविचित्रभङ्गिभिः
खचितं हाटकपीठमुन्नतम् ।
सविदर्भपुरंदरादरा-
र्पितमारात्समशोभयन्मुदा ॥७८॥

रुचमाप तदा तदासनं
कृतवीर्य्यात्मजसाध्वधिष्ठितम् ।
उदयन्मिहिरप्रभाध्वरा-
मरभूमीधरशृङ्गसङ्गिनाम् ॥७९॥

समलङ्कुरुते स्म केवलं
सनभद्रासनमेव भूपतिः ।

निखिलक्षितिपालमण्डितां
समितिं नामपि रोचिषांभरैः ॥८०॥

भविदस्रसहस्ररोचिषं
कृतवीर्य्यस्य सुतं विलोक्य ते ।
विजहुः कनकप्रभाश्रितां
मनसाशामखिलक्षमाभुजः ॥८१॥

प्रथमं स्तिमितादद्भुतोदया-
दृगपप्तद्धरणीभुजामिहा ।
तदनुप्रकृतैककार्य्यंता
स्मरणात्कोपकषायितामुहुः ॥८२॥

रुरुचेतमनोरमापि सा-
र्जुनकान्तिर्गुणदोषदर्शिनः ।
क्षितिपालकुलापकौशिक-
द्विजसङ्घाय पतङ्गभा इव ॥८३॥

मनसा कुटिलेन केवलं
वचसा प्रेमनिदर्शनो रताः ।
तल्लीनमहाहिना ह्रदाः
शरदच्छा इव निर्बभुर्नृपाः ॥८४॥

अविदुर्ननते गुणोत्कर-
मनु[१]युक्तोऽपि गुणैस्स यादवः ।
अपि धातुमलं परं गुणा-
ननवद्यानपि मत्सरो नृणाम् ॥८५॥

---

१. क. मा. 'व्य' इति पाठः ।
२. क. म. 'ननपु' इति पाठः ।

मनसार्जुनमेव मेनिरे
भयतोऽपार्थमिमे नराधिपाः ।
युधि भीममहो सदागतिं
ननु नासत्यभवं मनोरमम् ॥८६॥

कुलशीलवपुर्वयोगुणै-
रनवद्यैः कनकप्रभोचितम् ।
प्रविलोक्य जहुस्स्वयंवर-
स्मतमाशालतिकान्विता नृपाः ॥८७॥

अथ सर्वनराधिपावली
सहसा कर्षणशक्तिरुत्तमा ।
सुमचापभृतो जगत्त्रयी-
जनमोहैकमहौषधीविधेः ॥८८॥

वसुगर्भविदर्भपत्तना-
करमध्योदितरत्नमुत्तमम् ।
सदनं गुणरूपसम्पदा-
मनवद्यांवरवर्णिनीभुवाम् ॥८९॥

युवचित्तवशाग्र्यकार्मणं
रमणीसंहतिमौलिभूषणम् ।
नयनोत्सवधोरणीनृणां
भुवि शृङ्गारजनीखनीध[1]रा ॥९०॥

क्रथकैथिकवंशवारिधे-
रुदिता पद्मकरापि देवता ।

---

१. क. मा. 'यरा' इति पाठः ।

अकलङ्कितसोदरा स्थिर-
प्रकृतिश्चार्जुननाम धारिणी ॥९१॥

शिविकासनमाश्रिता सखी
परिहासोक्तिसमुल्लसत्स्मिता ।
प्रतिचञ्चललोचनाञ्चलै-
र्लसदिन्दीवरदामचारुताम् ॥९२॥

अभितो वरणस्थलाङ्गणं
विदधाना प्रतिकर्मकर्मणा ।
पुनरुक्तककामनीयका-
स्तनवातायनवर्त्मना नृपान् ॥९३॥

सप्तभिरन्त्यक्रियाकुलकम्

प्रविलोक्य कृतार्थयन्त्यसौ
बहुवित्सौविदवृन्दरक्षिता ।
जनलोचनपेयतामगान्
नृपकन्या सहसा पतिंवरा ॥९४॥

दिवि भूमितलेऽपि निर्ज्जरां
परिषन्मध्यगतां नृपात्मनाम् ।
नयनैः कृतशास्त्रपारिणः
ययुरभ्यस्तनिमेषबन्धनैः ॥९५॥

असदीयवपुर्विलोकने
सुरराजस्स्वदृशां सहस्रकम् ।
मुनिदारविहारसम्भवं
बहु मेने पुरतो विगर्हयन् ॥९६॥

घनपीनशचीकुचद्वया-
क्रमणे प्रक्रममात्रमाप यः ।

पुलकं तमुदारमारस-
प्रतिपश्यन्कनकप्रभावपुः ॥९७॥

विधिना कृतवीर्यसूनवे
विहितेति श्रुतवान्स नारदात् ।
शतकोटिधरोऽपि निःश्वस-
न्तति दीनस्य दशामगान्मुहुः ॥९८॥

ज्वलनोऽस्य समीपदिक्स्थितः
प्रविलोक्य प्रवणत्वमस्य तत् ।
हृदि चिन्तितकूटसाक्षिता-
मुपयामे विजहौ विशंकितः ॥९९॥

शमनोऽधिकृतो वृषायने
प्रविदन्भोजसुतान्तराशयम् ।
प्रथिताधिमधीतवान्विधे-
र्नहि कार्यस्य गुणो नियन्त्रितः ॥१००॥

निकषात्मजमानसं मुहुः
प्रचलन्ताम्निकषापरावृतत् ।
निकषस्य समस्तवैरिणां
कनकापत्यवरस्य साध्वसात् ॥१०१॥

वरुणोऽतरुणो न दारुणः
करुणश्चारुणसारथिप्रभे ।
कृतवीर्यसुते विषोढवा-
न्नृपकन्यामनुरक्तचेतसम् ॥१०२॥

वहमानमुवाह संस्पृशन्
पवमानः कनकप्रभावपुः ।

भरभावविदर्जुनोद्भवा-
ङ्घ्रियतस्साधु धिया स्वयंवरे ॥१०३॥

धनदोघनदोषगात्रको
रुचिराङ्गीकृपणश्च याचताम् ।
भुवि कल्पलतां विदर्भजां
प्रविलोक्यालजतैस्म चेतसि ॥१०४॥

विदिगी[1]शेश्वर ईश्वरः शिवा
शशिलेखामरवा[2]हिनीप्रियः ।
नववाञ्छविभूतिविभूषणो
भुवि धन्या नृपकन्यकामिमाम् ॥१०५॥

गुणगौरवगुम्फितं वपु-
र्विधिरस्याः प्रविलोकयन् शनैः ।
निजपाणिसरोरुहं मुहुः
प्रशशंसाद्भुतशिल्पकोविदम् ॥१०६॥

धरणीधरणे परात्तनुं
विनियोज्याहिपतिस्समागतः ।
प्रशशंस विलोक्य कन्यका-
न्निजरूपान्तरदत्तचेतसम् ॥१०७॥

कमलन्निजवक्षसि श्रितां
वरणस्थानगताञ्च तां हरिः ।
अनिमेषतया विलोकय-
न्निविदे नान्तरमण्वपि स्फुटम् ॥१०८॥

---

१. क. मा. 'शे' इति पाठो नास्ति ।
२. क. मा. 'वह्निनिपीयः' इति पाठः ।

भ्रमरैः प्रवरैरदर्शिनो
दितिजैस्साक्षिनिजैरशंसिनः ।
समगायनदिव्यगायनै-
स्सुरनारीनिकरैरमानिनः ॥१०९॥

पाटुवैणिकसंसदग्रत-
स्तपसपिङ्गजयकलापकम् ।
भ्रमयन् प्रशंसनां शिरो
मृदुवीणानिनादेन नारदः ॥११०॥

दमयति दमयन्ती स्वच्छभासं वितानैः
तरलयति गुणानां सम्पदा शैलजाताम्[1] ।
श्लथयति हानसर्वं वेदवत्या अखेदात्
दलयति मदमिद्धं साधु मन्दोदरिस्थम् ॥१११॥

त्रिभिर्विशेषकम्

तुलयति न पुलोम्नः कन्यकां भाग्यभारात्
न जनकसुतयासौ जायते जातसाम्या ।
द्रुपदनृपतिपुत्री किञ्च पाञ्चालिकास्याः
पुरत इति समस्तं दिष्टजातं प्रविद्वान् ॥११२॥

मदनविटपिवेल्लद्वल्लरीं तां प्रपश्यन्
वियति विनतवक्षः पर्वतोऽप्यस्थिरोऽभूत् ।
स्मरपरशरलक्ष्यो वीक्ष्यतां व्यासदेवः
शरणमुपजगाम स्वाग्रजातन्तुषारम् ॥११३॥

विमलविपुलमुक्तामुक्तगात्रीं विलोक्य
दिनसमुदितकामो वामदेवो महर्षिः ।

---

१. मालिनी जातिः ।

सविधविविधविद्याभिज्ञविज्ञैनिरुक्तां
श्रुतिमतनिजमुक्ति प्राललम्बे कथञ्चित् ॥११४॥

वरणभुवि समीतां वीक्ष्य तां राजपुत्रीं
विषयिवशवरिष्ठस्सद्गरिष्ठो वसिष्ठः ।
कथमपि परिसेहेऽरुन्धतीशोभिपार्श्वो
मदनकदनवह्निज्वालजालं विशालम् ॥११५॥

दक्षोऽप्यक्षवशो विलक्षपदवीं सम्प्रेक्षयतां शिश्रिये
पश्यन्कस्य पुरोऽपि कश्यपमुनिः कस्याभवद्वश्यगः ।
अत्रिस्सत्रिवरस्त्रिवर्गचरमं मेने कदा कृत्रिमं
जातस्तिग्ममरीचितापित इव स्मारैर्मरीचिः[1] शरैः ॥११६॥

रम्भासम्भृतविभ्रमाप्यभृतसास्तंभं स्थिता
तां दृष्ट्वा हरिणी हृणीमितवती दृग्भ्यां भृशं तर्जिता ।
प्रख्यातावशिनां वशेव शमगातिकिञ्चोर्वशीतद्गुणैः
याता कापि न मेनका रुचिकलपान्तस्याः पुरःकामपि ॥

चिन्तारत्नकृतालबालसुरभिक्षीरोक्षितक्षोणिभूः
कल्पद्रुस्पृहणीयदानचरिता सा राजपुत्री ततः ।
क्षुभ्यत्क्षीरपयोधिमध्यविसरत् प्रोत्तुङ्गभङ्गप्रभा
पाङ्गावेक्षणदानतोऽसुखयत द्यावापृथिव्योर्जनान् ॥११८॥

तस्याः पक्ष्मलचक्षुरुक्षितशितप्रोद्यत्कटाक्षावली
दुर्व्याली कवलीकृतस्मृतिधियस्तारुण्यभाजस्तदा ।
केयं सान्द्रसुधाभिवृष्टिरुदिता केयं लताष्टापदी
किं कुर्मः क्व वयं कथमिदमिति व्यामोहमापेदिरे ॥

---

१. 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ।

उद्यच्छारदपार्वणामृतकरप्रस्पर्द्धिवक्त्राम्बुजान्
दूरोत्क्षिप्तकटाक्षकैतवलसन्नीलाब्जमालामिमाम् ।
शृङ्गारामृतसिन्धुनिर्गतरसा[1] सौभाग्यभाजं रसाद्
दृष्ट्वा यादवनन्दनो हृदि दधौ क्षेमं वचो वेधसः ॥

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसति प्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया ।
तत्सूनोः सुकृतेः कृतौ पृथुमतेः श्रीकार्तवीर्योदये
सर्गः काव्यवरे गतो ह्युपदशो गङ्गाप्रसादानुजे ॥१२१॥

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये
प्रभातवर्णनस्वयंवरस्थलगमनवर्णनं
नामैकादशः सर्गः[2] ॥

---

१. क. मा. 'मा' इति पाठः ।

२. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मेच्यञ्चलपाँचथरलालीखर्क-वरडाँडाग्रामवास्तव्यदोवालीछाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादने एकादशसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम् ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

द्वादशः सर्गः

पुरो भवतु तारिणी निगमशीर्षसञ्चारिणी
समस्तभयहारिणी निखिलदुःखसन्दारिणी ।
परमेश्वरविहारिणी भवपयोधिसन्तारिणी
जयमुकुटधारिणी भुजगसम्भार[1]भारिणी ।।१।।

मुख्या सखी चन्द्रकला प्रगल्भा
समस्तभूमीपतिमण्डलस्य ।
कुलञ्च शीलं विदुषीविशेषाद-
भोज्यानिदेशार्थमथाससाद ।।२।।

विदर्भसिन्धोरुदिता सहैव
लक्ष्मणाशिवश्रेष्ठतनूविहारा ।
तस्याः पुरश्चन्द्रकला चकाशे
नानादिगन्तागतभूपतीनाम् ।।३।।

सत्सूक्तिपीयूषझरीं किरन्ती
विचित्रचारित्रविशेषविज्ञाः ।
पति वरण्याः कनकप्रभायाः
मुख्या सखी सन्निधिमाससाद ।।४।।

---

१. पृथ्वी जातिः। सप्तदशाक्षराणि भवन्ति । षष्ठाक्षरेषु नवाक्षरेषु च यतिः लक्षणञ्च- 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी भवेत्' ।

नृपस्य साकेतनिकेतनस्य
प्रापय्य सामीप्यमहीमहीनाम् ।
गुणैस्सखी भोजकुलप्रतिष्ठां
जगाद जीमूतगभीरवाणी ॥५॥

मधूकमालाञ्चितपाणिपद्मां
यथा... पद्मसुपद्महस्ताम् ।
प्रोचे वयस्या पुरतो विधाया-
ऽयोध्याधिराज्यस्य पतिंवरां ताम् ॥६॥

आरण्यको गज[1] इवायमुदानवीर्यो
दानाम्बुसार्हकरकोल्पन[2]रापनामा ।
भूमिपतिर्गतिविनिर्जितहंसकान्ते,
कान्ते न किन्न रमसे नगरेऽमुनैव ॥७॥

एतन्नृपाभिजनभूरहितैरयोध्या
यो ध्यापरेण तपसा विदुषापि बोध्या ।
यो ध्यायति प्रतिदिनं स विमुच्यते ता-
मध्यायतो गदितवानिति शक्तिनप्ता ॥८॥

अस्याहवे प्रतिचलन्नसि कृत्स्नसर्व्यं
प्रारभ्य भोजनविधिं रिपुराजकस्य ।
प्राणैर्निपीय च यशः पयसां प्रवाहं
तद्योषितान्नयनवारिभिरेति शुद्धिम् ॥९॥

घण्टालः पुष्पवद्भ्याममरपुरधुनीदारवारिप्रवाहः
प्रोत्क्षिप्तानन्तशुण्डोमृतजलविकुथः शैलराजोरुदंष्ट्रः ।

---

१. क. मा. 'गुञ्ज' इति पाठः ।

२. क. मा. 'र' इत्यधिकः पाठः ।

मृ[1]दून्ध्रोहामवैरिव्रजविकटनलारण्यमेतस्य राज्ञः
कीर्तिस्तोमाभ्रकुम्भीजगदुदरसरस्सम्भ्रमीवम्भ्र[2]मीति ।।

एतन्नृपालपृथुवृत्तभुजोपधाना
नानाविलासजनितश्रमनिस्सहाङ्गी ।
साकेतजोपवनकुञ्जगृहे कुरुष्व
सत्सारवोर्मिवलितश्वसनोपभोगम् ।।११।।

सम्प्रेक्ष्य तं शशिकलावचनावसाने
भूमीन्द्रजा कुलगुणैरननुरूपरूपम् ।
भूपञ्जहाव हह रुक्षविलोकनेन
धात्रान्यदीयरचितन्न परस्य भोग्यम् ।।१२।।

ततस्सखीन्द्रकलोज्वलाभा
द्विरेफमालामिव मञ्जुरावाम् ।
भोज्यां प्राणीन् पेमथुराधिनाथं
सितांशुकं कैरवगुच्छकं वा ।।१३।।

उद्दिश्य[3]दिश्यजनगीतयशो विशालं
वासं श्रियो धरणिमण्डलमण्डनन्तम् ।
त्रस्यच्चमूरुशिशुचञ्चललोचनान्ता-
मूचे विचित्रवचना[4]रचना वयस्या ।।१४।।

माधुर्य्यधुर्य्यमथुरामधुरोपभोगं
माध्वीकमाध[5]रमनोज्ञकटाक्षवृष्ट्या ।

---

१. क. मा. 'मृद्वत्' इति पाठः ।
२. स्रग्धारा जातिः ।
३. क. मा. 'उदीश्य दीश्य' इति पाठः ।
४. क. मा. 'वचना' इति पाठो नास्ति ।
५. क. मा. 'र' इति पाठः ।

एतं कृतार्थय कृतार्थकृतार्थिसार्थं
लज्जां व्युदस्य शुचिरस्य विहस्य किञ्चित् ॥१५॥

एतद्वितीर्णवसुराशिपरम्पराभिः
धीरिष्टभूमितलवासिषु वित्तदेषु ।
व्यर्थीभव[1]द्द्रविणसञ्चयनः कुवेरः
पुष्णातु रिक्ततरमित्रकपालिगेहम् ॥१६॥

एतस्य वाजिवरराजिखुरक्षतक्ष्मा-
निर्यातरेणुनिकरच्छलजालमग्नः ।
संरुद्धपादबिसरो मलदूषितश्च
लीलागतो भजति दीनदशां पतङ्गः ॥१७॥

एतत्प्रतापरविरेव किल त्रिलोकीं
रात्रिंदिवं वितिमिरां कुरुते सदोद्यन् ।
एतस्य चास्तसमयो विधिवासरान्तः
किं वा विदर्भनृपनन्दिनि सम्प्रदिष्टः ॥१८॥

सम्पन्नभोगसुभगानन्नु भूरिसेनान्
नित्यं भुनक्त्यपयथायमुदग्रवीर्यः ।
दृष्टार्थकान्नियमतः प्रधनावतारे
तारेशजिष्णुमुखि भोस्सखि पश्यसि त्वम् ॥१९॥

ग्रीष्मे तटान्तविनिरूढतमालमाला-
सुश्यामलामलजलां यमुनां विगाह्य ।
एतन्नृपालकरपल्लवसक्तसक्ता-
हारैर्विहारमनुसर्तुमिह प्रसीद ॥२०॥

---

१. क. मा. 'द्' नास्ति ।

संशान्तकामदमुना अमुना पुनाना-
मासाद्य पुष्पयमुनां तटकेलिकाले ।
नूत्ना सखी भवतु सा तव भ[1]ङ्गहस्तै-
रातन्वती व्यजनवातमदूरसंस्था ।।२१।।

वृन्दावने सुरभिसौरभलोभरिङ्गत्
गुञ्जन्मधुव्रतसु मञ्जुनिकुञ्जभूमौ ।
मस्याङ्कदेशमधिशय्य विशालनेत्रे
कामोत्सवैस्सफलयो भुवयो नवीनम् ।।२२।।

गोपाङ्गनाभुजविलूनवप्रवाले
विस्तीर्णमालशिशुशालनिरन्तराले ।
गोवर्द्धने मृदुलघासधराभिरामा-
रामो रमस्व रमणे नरमेव रम्य ।।२३।।

सा भोगभूमिरुदिता नहि केवलं पूः
कर्मन्दिदृंसति विमुक्तिधरा धरापि ।
उत्तानपादतनयः शिशुरत्र पूर्वं
तप्त्वातपः पदमवाप परैर्दुरापम् ।।२४।।

स्नात्वा कलिन्दतनयासलिले सलीलं
त्वं बाहुले बहुलपक्षसदृक्षकान्तिम् ।
राधापतिं बहुलपङ्करुहैः प्रपूज्य
सद्वीक्षणे बहुलजन्मभिदां वधानः ।।२५।।

एतद्भूपतिकीर्तिहंसवनिता ब्रह्माण्डसञ्चारिणी
याता ब्रह्मपुरं विरञ्चिपतगादापन्नसत्वाक्षितिम्[2] ।

---

१. क. मा. 'मङ्ग' इति पाठः ।
२. शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

प्रायान्तीस्खलन्तीस्म निर्ज्जरधुनीतीरे तदीयोदरान्
निष्क्रान्तः शिशुरेव राजति शशिस्त्रैलोक्यमाह्लादयन् ॥

एतद्भूपतिकीर्तिवारवनिता त्रैलोक्यरङ्गाप्यली ?
मध्ये दुग्धपयोधिचन्दनरसादिग्धां तनुं बिभ्रती ।
शेषाहीश्वरयष्टिकापरिमिलन्नक्षत्रमालाप्रभा-
नीहाराचलकन्दुका कुतुकतो नित्यन्नरीनृत्यते ॥२७॥

सखीमुखोत्थां मथुरेश्वरस्तुतिं-
साकर्ण्य निर्वर्ण्य च भोजकन्या ।
कुलेन शीलेन गुणेन चार्ज्जुने
मे[1]नेऽत्र किन्दोषमनर्ज्जुनस्वतः ॥२८॥

ततो वयस्याश्मितशोभितास्या-
नुमाय वैराग्यमिह क्षितीशे ।
वाराणसीभूपतिसन्निकाशं
प्रापय्य तामिन्दुमुखीं बभाषे ॥२९॥

अये मृगाधीश्वरमध्यदेशे
वाराणसी राजति मध्यदेशे ।
या काशनान्मुक्तिपुरीपुरस्तत्
काशीति सञ्ज्ञां लभते सदर्थाम् ॥३०॥

तस्याः पुरोधिपमिमं हरनेत्रवह्नि-
ज्वालोषितस्मरनवीनतरप्ररोहम् ।
उन्नीय वक्त्रकमलं शुचिनारसेन
पूर्णेन सिञ्च चलता नयनाञ्चलेन ॥३१॥

---

१. क. मा. 'मे नेत्रे' इति पाठः ।

असौ नृपाः प्रवितरन्ति करंद्विषन्त-
स्सेवा रता अपि सदा समितिस्थितायाः ।
हारावयुक्तगलकान् विदधातिचैता-
नेष क्षणात्क्षितिपतेः कृतसर्वपक्षः ।।३२।।

भूभर्तुरस्य गुणतस्समितिस्थितस्य
स्वीये परस्य च पुरे लघुमार्गणौघः ।
नित्यं समापतति तीक्ष्णमुखस्समन्ता-
त्कृत्वा सुभोजनमयं परितृप्तिमेति ।।३३।।

एतन्नृपालखरधारशरक्षताङ्गा-
स्त्यक्त्वापसून्न जहति क्षितिमिद्धभोगाम् ।
प्राप्यापि मङ्गलतुलन्न च पार्थिवत्वं
रक्तप्रसाधितभुवामपयाति तेषाम् ।।३४।।

युद्धे स्वीयश्च विमुखस्स हि सम्मुखत्व-
न्निभिद्य मित्रमुदितं समुदेति शत्रुः ।
यस्सम्मुखे विमुखतां स हि याति शत्रुः
काशीपतिः पुनरमित्रमुदारसत्त्वः ।।३५।।

चित्रं विमुक्तिमभिवा[1]ञ्छति पक्ष्मलाक्षि
त्यक्ता न भूपतिरसावविमुक्तसङ्गम् ।
आनन्दकाननपुरेऽपि सुखोपलब्धि-
मानन्दकाननपुरेण तवायताक्षि ! ।।३६।।

विश्वेश्वरस्य नगरी न गरीयसी किं
भूपोऽप्यसादनवरो नवरो मतः किम् ।

---

१. क. मा. 'वञ्छ' इति पाठः ।

किन्नासि यौवनवती नवतीर्थयोग्या
केनाधुना न भवती भवतीह रक्ता ॥३७॥

स्नात्वा प्रभातसमये मणिकर्णिकायां
विश्वेश्वरं समभिपूज्य विशालभक्त्या ।
एतेन सौधशिखरे शिखराग्रदन्ति-
क्रीडारता सफलयाशु तनुर्वयश्च ॥३८॥

कामारिरत्र वसतीति कथं स काम[1]-
स्सेव्यो भवेदिति भयं सुभगेन याहि ।
सम्प्रार्थितो गिरिजया गिरिशः पुरेऽस्मि-
न्कामन्नृणान्निवसतां विरुणद्धि नैव ॥३९॥

वाराणसीति गदिता किल मुक्तिसत्रं
तत्रागता सुकृतिदुष्कृतिनस्समानम् ।
कैवल्यभागमुपयन्ति शिवप्रसादात्
साम्यंहि लिङ्गमु[2]दितं परमेश्वरस्य ॥४०॥

आराध्य तत्र गिरिजागिरिशौ निकामं
कामं युवामिह परत्र तथापवर्गम् ।
सद्भावलाभफलमश्नुतमेतदाहु-
श्चातुर्यमूर्जितमुदेति यदत्र तत्र ॥४१॥

यूनामिहापि बहुलप्रियतायुताना-
मर्द्धाङ्गमात्रमिलनाहितदम्पतित्वम् ।
श्रुत्वावसानसमये विमुखौ च माभू-
स्सर्वाङ्गसम्मिलनतोऽपि ततोऽधिकं शम् ॥४२॥

---

१. क. मा. 'य' इति पाठः ।
१. क. मा. 'प' इत्यधिकः पाठः ।

किं ब्रूमो वरवर्णिनि क्षितिपतेरेतस्य तस्याः पुरः
माहेयं महितं महित्वमतुलं यस्मिन् क्रमन्ते गिरः।
धीराणामनुरक्तचित्तमनुजस्तोमाय वित्तञ्च यत्
श्रेयो धारयते गिरीशपदवीं दत्ते च पद्या'यते ॥४३॥

हस्तस्थापितशङ्खपद्मकरो राजाधिराजोऽस्त्ययं
स्थानेयं शतकोटिमुत्सृजति च क्षोणीभृतां पक्षमित्।
शालेयश्रुतिमार्गविप्लवकरावून्दक्षिणाशास्थितः
किञ्चायं बहुवाहिनीशचरणः पातालमध्यश्रितः ॥४४॥

प्रतिज्ञामाधाय त्रिभुवनसिता द्वैतकरणे
व्रजन्ती शक्ताभून्नरिप्रमुखमालिन्यदलने[२]।
पदे तस्य क्षोणीपरिवृढपतेः कीर्तिदयिता
ततो ह्रीणायातुं भ्रमति सकलाशास्वनुदिनम् ॥४५॥

काशीपतिस्तुतिविकाशिमुखीं सखीं तां
भोज्याशयप्रणिहिता निजगाद दासी।
अन्येऽपि सन्ति धरणीपतय ऽ पदानि
तद्वर्णनाय कतिचिच्च निगूहयस्व ॥४६॥

दासीगिरा प्रणयलेशविहीनदृक्षा
तस्यास्सकाशीपतिरासभावम् ?।
सा पद्मिनी न मनुते स्म कलेश्वरस्य
तस्यातिकोमलपरेण[३] हृदोभिमर्शम् ॥४७॥

ततस्सखीशिञ्जितरत्नकाञ्चीं
काञ्चीं पुरीं द्यां समधिश्रयन्तम्।

---

१. शार्दूलविक्रीडित् वृत्तम्।
२. शिखरिणी जातिः।
३. क. मा. 'करेण' इत्यधिकः पाठः।

संविभ्रतं तं सुखमाश्च काश्चित्
काश्चिद्गिरं प्राह विदर्श्य भोज्याम् ॥४८॥

अये[1] मृगाक्षि ! क्षणमत्र भूपतौ
क्षिपस्व चक्षुः क्षपितारिपक्षके ।
कटाक्षनीलाम्बुजमालया वृतं
वरीष्यसे साधुमधूकमालया ॥४९॥

सुतीक्ष्णकौशेयकदक्षधारा
विपक्षपक्षक्षपणाविलक्षः ।
सुस्थूललक्षः कृतमित्ररक्ष-
स्संलक्ष्यतामेष कपाटवक्षः ॥५०॥

एतन्नृपालगजराजघटाघनाली-
सङ्घट्टनादहितभूपपृथुप्रतापः ।
भास्वां तिरोभवति युद्धधरान्तराले
सञ्जायते च रिपुयौवनदुर्दिनत्वम् ॥५१॥

एतन्नृपालकरवालकरालकाल-
प्रोत्तालफालगतनालशिरोऽज्वजालः ।
युद्धान्तरालगतवैरिविशालवर्गो
बालप्रावल इव सम्मृदितश्चचा[2]ल ॥५२॥

नावन्नदन्ति मददन्तिगणा व्रजन्ति
वाजि[3]व्रजाश्च विलसन्ति विलासवत्यः ।
नन्दन्ति नन्दनजना रिपुमन्दिरेऽस्य
यावन्न वा नयनकोणसुशोणदीप्तिः ॥५३॥

---

१ क. मा. 'मे' इति पाठः ।
२. क. मा. 'वा' इति पाठः ।
३. क. मा. 'वाजि' पाठो नास्ति ।

तुरङ्गखुरखण्डिता प्रजविचक्रसञ्चूर्णिता
मदान्धकरिकोटिभिः श्रवणसूर्यसम्प्रेरिता ।
इदन्नृपरणोऽपरे परनरेशपृथ्वीभयात्
समाश्रयति पुष्करं विभुविभूषितं म[1]णिध्रुवम् ।।५४।।

किन्नैव सन्ति भुवि सागरमेखलायां
पृथ्वीश्वरा नयदयोदयशौर्य्यभाजः ।
तेषां स्वकीयगुणगौरवपातिताना-
मारोप्य मूर्ध्नि चरणन्तु विराजतेऽयम् ।।५५।।

एतत्पुरे वसति पञ्चमुखो गणैस्स्वै-
रस्वैरिवन्निजभजज्जनमुक्तये नः ।
सोऽयश्चतुर्भुजवपुर्भजतीति युक्त[2]-
मेकात्मकत्वमुदितं हरिशर्वयोर्यत् ।।५६।।

यूनामुना हरिहरोभयरूपमेक-
माराध्य तत्किमपि दैवतकं सदैव ।
तन्नामधाम समलङ्कुरुतां गतानां
यत्र क्षयो भवति जन्म परम्परायाः ।।५७।।

विमुक्तिलक्ष्मीप्रियरत्नकाञ्ची
काञ्ची कला मु[3]ञ्चति काञ्चि[4]दन्या ।
पूरञ्चिताप्येतदलङ्क्रियायै
किंवा विधात्रा विहितासि भद्रे ।।५८।।

---

१. क. मा. 'म' पाठो नास्ति ।
२. क. मा. 'मेका' इत्यधिकः ।
३. क. मा. 'ना' इति पाठः ।
४. क. मा. 'काञ्च' इति पाठः ।

अलङ्गिरा स्वल्पदृशा समाद्य
  गता सहानेन धराधिपेन।
प्रभूतभूतिं प्रविलोक्य तत्र
  प्रत्येषिमान्तथ्यगिरन्तदानीम् ॥५९॥

एतत्कीर्तिविवर्तमेव मनुमोदुग्धाब्धिगौरीगुरु-
  प्रालेयद्युतिकैरवामरधुनीपूराभ्रनागामृतम्।
किञ्चैतत्प्रपतत्प्रतापशिशवो भ्राजन्ति लोकत्रये
  मार्तण्डाम्बुधिमभ्यभर्गनयनक्षोणीधरास्यानलाः ॥६०॥

विदर्भजाकूतसुहूतनुन्ना
  दासी ततः प्राह सखीं सहास्या।
एतद्यशोभिः प्रवयोजनानां
  कैश्यं सितं किं भणितं त्वया न ॥६१॥

तदुक्तिनिर्यत्स्मितशोभितास्या
  नरेन्द्रजाता प्रविलोक्य भूपम्।
कूपं यथा शुभ्रजलं पिपासु-
  स्तत्याज[1] निर्व्याजमसौ पराची ॥६२॥

ततः सखी भूपतिकिंवदन्ती-
  मेवं वदन्ती परिशुभ्रदन्ती।
जगाद शृङ्गाररसं स्रवन्ती-
  मवन्तिनाथस्य पुरो गतान्ताम् ॥६३॥

अये धरित्रीपुरु[2]हूतपुत्रि!
  शृङ्गारसौन्दर्यनिधिं विधेहि।

---

१. क. मा. 'प' इत्यधिकः पाठः।

२. क. मा. 'छ' इति पाठः।

एतन्नरेन्द्रस्य मुखारविन्दं
कटाक्षधाराभ्रमरावलीढम् ॥६४॥

एतद्विपक्षक्षितिरक्षिसुन्दरी
दरीस्थितारण्यझरीसरीसृपाद्यः ।
विशोध्यमाना शबरीभिरादरा-
द्वरीयसीं देवलिपिं वृणोत्यलम् ॥६५॥

नालीकनालीककदम्भदम्भ-
दम्भोलिसंशातितवैरिगोत्रः ।
महीमहेन्द्रो विबुधालिसेव्यो
नरो हि तोयं पृथुलायताक्षि ! ॥६६॥

विस्तीर्णवक्षायुगदीर्घबाहुः
कृशावलग्नः पृथुकन्धरोऽसौ ।
विशालनेत्रोऽञ्चितसर्वगात्र-
स्त्वदर्थमेवारचि किं विधात्रा ॥६७॥

प्रफुल्लपद्मं भ्रमरालिनीलं
कलङ्कहीनं विधुमण्डलन्न ।
अश्मश्रुजातं मुखमस्य राज्ञः
केनोपमीयेत सुवर्णवर्णे ॥६८॥

कलङ्कलेखाविधुरं विधोश्चेत्
स्यान्मण्डलं पार्वणमम्बुजाक्षि ? ।
अश्मश्रुजातं मुखमस्य राज्ञः
केनोपमीयेत यथा कथा च ॥६९॥

एनं वसन्ततिलकार्भकगर्भरूपं
त्वां माधवीव धवसंवरणे प्रवृत्ता ।

वृत्वा स्वयंवरमहे महिते मनोभू-
केलीधवानजुजवल्लरिवेष्टनेन ॥७०॥

एतत्पुराश्रितमहेश्वरमौलिचन्द्र-
प्रत्यग्नरश्मिविशदे बहुलेऽपि पक्षे ।
सौधाग्रचारुशयना विहरस्व रात्रौ
संप्रेक्षितस्मरविलासमनेन यूना ॥७१॥

जागर्ति तत्र जगतीजनको जनाना-
ञ्चन्द्रार्धमौलिरमृताख्यपदप्रदाता ।
यत्पादपद्ममकरन्दसुधावितृष्णा-
स्त्यक्त्वा गृहादिसुखमुज्जयिनीन्नचोरुम् ॥७२॥

विप्राननाग्निहुतनूप्रजनोपभोग्या
शिप्रानदी प्रवहतेऽस्य पुरेति दीप्रा ।
तन्नीरसं मिलितधीरसमीरसौख्यं
पत्यामुनानुभवतीरनिकुञ्जकेल्याम् ॥७३॥

किन्नो सन्ति सुदन्तिभूमिवलये पुर्यः शतन्ता नृपाः
किन्नावन्ति भवन्ति किन्न जयिनो धावन्ति जेतुन्न किम् ।
धन्यावन्तिपुरी भवार्तलसमं यस्याञ्जना मन्वते
धन्योऽपण्यगुणैकगेहमवनीनाथस्तथाप्येष सः ॥७४॥

एतद्भूमिपतेः प्रतापदहनोद्विद्भूपवंशाटवीं
दग्धा तद्वनिता विलोचनगलद्धाराम्प्रवाहैरपि ।
शान्तिन्नैति विभूतिमप्यनुदिनं सन्दीपयत्यद्भुतं
मार्तण्डं परिभूय राजतितरामूर्ध्वाधरस्थाऽऽशुकः ॥७५॥

इत्थं सखीमुखचलत्कविता वितापि
भूमीन्द्रजातदनुभूपमिमं विलोक्य ।

नाऽसौ मम प्रभविता भवितेति विज्ञा
तत्याज साप्यतरला सरलाशयेन ॥७६॥

समुद्गता चन्द्रकलानुकूलं
लावण्यसिन्धुस्थितवीचिमेताम् ।
धृत्वान्यमूर्वीधरमिष्टकाले
वचोऽमृतं साधु ससर्ज भूरि ॥७७॥

तुष्टिर्न ते क्वापि विलोक्यते नृपे
तथाप्यसौ पाटलिपुत्रभूपतिः ।
प्रतीक्षतेऽपाङ्गनिदर्शनोपदां
पदान्तरस्थे द्विपदांवरेण्यकः ॥७८॥

अल्पास्य जीवनभृता भुवि सन्ति भूपाः
कूपाः परे मुखरदर्दुररावतुष्टाः ।
बन्धुस्समस्तजगतो गुणसिन्धुरेको
यं सेवितं कविगिरा पुरुजीवनाद्याः ॥७९॥

एनद्धरेन्द्रसदसि स्थितधीवराणां
वाग्जालनिश्चलपदाः कवयस्समस्ताः ।
शकान्तिपक्ष्ममपि चालयितुन्नयत्ना
द्रष्टुम्मुखान्यपि भवन्ति न शक्तिभाजः ॥८०॥

एतत्पुरो विवदमानसमानमान-
सम्भासमानसुधियामुपमानमेत्य[१] ।
शेषस्तु शेष इति चेदधरे स एषां
गोमान्य एव स गुरुस्तदपेक्षया च ॥८१॥

---

१. क. मा. 'लेकि' इति पाठः ।

अदीर्घसूत्रैः पृथुवृत्तिसङ्गतै-
निर्णीतलक्ष्यैरुचितार्थवाच्यकैः ।
सद्भाव्ययत्नैस्समितिस्थितस्सदा-
यं सेव्यते शूरजनैश्च सूरिभिः ॥८२॥

जाने चिराय विधिना जगदम्बकम्पि
चिन्तामणिं बलिगृहे दिवि कल्पवृक्षम् ।
संसृज्य तत्प्रतिभटं सृजताऽमुमद्धा
भूमिं विलोक्य नरदैन्यविनाशिहीनाम् ॥८३॥

एतत्पुरीपरिसरं सुपरिष्करोति
गङ्गाभगीरथरथानुपथप्रयाता ।
यां वेद वेदनिपुणो विधिरादरेण
ब्रह्मेति सर्वजनता दययार्द्रवाक्तम् ॥८४॥

तस्यां युवामनुदिनमवनं विधत्ता-
न्धत्ताञ्च तज्जलविभूषितमूर्द्धदेहम् ।
एकं वयः परिणतौ न कदाचिदेवं
युष्मद्द्वयस्य भविता सुभगे वियोगः ॥८५॥

विज्ञासि विज्ञाप्यमतः परं किं
विद्वान् युवायं धरणीमहेन्द्रः ।
एतत्पुरं पुष्पपुरञ्च रम्य-
मुत्सङ्गगङ्गामलवारिपूतम् ॥८६॥

यदाश्रयात्फल्गुरपीह पूज्या
यत्पादपङ्केरुहसन्निधाने ।
प्रदत्तपिण्डैः पितरो लभन्ते
मुक्तिं स देशो स्वगदाधरोऽस्ति ॥८७॥

गयाप्रदेशे तनयैः पितॄणां
कार्योद्धृतिश्चेद्दशवेदवाक्ये ।
लिङ्गाविवक्षा यजने यथाऽत-
स्साधारणोप्ययेष विधिर्विधिज्ञे ॥८८॥

वाच्यं कीर्तिसुधासिते त्रिभुवने कण्टन्नृणां याति किं
प्रागेकाकिनि कार्य्यबाहशयनोद्भूतास्यभूमीभुजः ।
शर्वब्रह्मपुरद्विषामपि विपन्निर्गच्छतीत्यद्भुतं
तद्वामाजनकाननानि बहुलान्यासाद्य तुष्यन्ति च ॥८९॥

पाण्डित्यगेहे स्मरचारुदेहे
नेहे न चित्रं रिपुवर्गलेहे ।
भूपे दुरापेऽत्र समीपयाते
तयामयेवामयभाजि मर्त्ये ॥९०॥

आली ततस्तां सविलासगन्त्रीं
शुभ्राम्बरालक्ष्यपयोधराद्या ।
शरद्यथाराजमरालमालां
राजान्तरं पद्मवनन्निनाय ॥९१॥

उवाच सैनामयमङ्गनाथो-
ऽप्यनङ्गनाथो न च यौवनेन ।
अङ्गाङ्गनानङ्गवशं प्रयाति
का नाम नास्याङ्गविलोकनेन ॥९२॥

शूरोऽपि राजकरसंहतिभिः करोति
चित्रं द्विजात्युपकृते कमलोदयञ्च ।
चक्रद्वयञ्च वियुनक्ति न मन्दसूनु-
च्छायाप्रियोप्ययमुदारगुणे नरेन्द्रः ॥९३॥

शूरोऽपि नो कुवलयं मुकुलीकरोति
मन्देह देहदहनाय न नह्यते च।
सम्पूर्णराजकरकल्पितकायकान्ति-
र्भक्ताञ्जनानवति चायमनर्घ्यतोषः ॥६४॥

शौरीं प्रभामनुदिनं विदधात्ययत्नात्
स्पर्शन्न याति तमसोऽपि कदाचिदेव।
सम्पूर्णमण्डलकरो मृदुना करेण
राजा मनो हरति चित्रमनङ्ग[1]देहः ॥६५॥

क्षोणीभृताम्प्रभुरसौ न हिमालयः किं
सौन्दर्यमस्य परिलुम्पति नो हिमानी।
अस्य प्रिया भवितुमर्हति मेनकैव
नास्यान्तरे विरहतश्च शिवोऽसदेव ॥६६॥

रत्नाकरस्समकरश्च सदानवारि-
र्लक्ष्म्याश्रयोऽप्ययममन्दरसानुरागः।
शक्यस्सुरासुरगणैरपि नास्य नाथो
नेच्छत्यसौ सगरसन्ततिखातवृद्धिम् ॥६७॥

हेमाद्रिरेव धरणीधर एष भद्रे
यत्सेव्यते मृतसुतर्पितनिर्जरौघैः।
नक्षत्रवृन्दमुपरिस्थमुदेति चास्य
राजा तु पादपतितस्समुदेति चित्रम् ॥६८॥

वाक्त्रम्बुजं श्रयति साधु सरस्वती सा
सद्राजहंसरुचिमानसमस्य राज्ञः।

---

१. क, मा. 'क' इति पाठः।

गौरीतनुर्विजयते धर एव शोणो
नास्यात्परस्तव वरस्सरतो मतो मे ॥९९॥

अस्माद्बुद्धलदण्डजव्यतिकरान्निस्सारिता मण्डलात्
कीर्त्या श्यामलिताः प्रतापतनये नाशोषिताः पावकात्।
एकत्रस्थितयोरिमे दसुपलाशोद्गत्समित्सङ्गताद्
यान्त्येते परमाणुतामुपगता देहान्तरम्पार्थिवाः ॥१००॥

इत्यङ्गराजगुणवर्णनपक्षपाति
श्लेषावधानमनसा क्षणमम्बुजाक्ष्या ।
हृत्पद्मसद्मगतहैहयराजचिन्ता-
विश्लेषसम्भवमघं कथमप्यसाहि ॥१०१॥

अर्जुनं तं मनुते स्म सा तृणं
विशेषविज्ञापि नरेन्द्रनन्दिनी ।
लावण्यसिन्धावपि रात्रिबान्धवे
न पद्मिनी तुष्यति केन हेतुना ॥१०२॥

सामालयं मालयमालिवर्या
सामालयं भूमिपतिं प्रदर्श्य ।
विदर्भजां दर्भदलाग्रबुद्धिं
सन्दर्भशुद्धां गिरमावभाषे ॥१०३॥

अयं युवा नागपुरस्य नाथः
प्रफुल्लनीलोत्पलदामकान्तिः ।
प्रामुक्तमुक्तालप्रयावलाका
पङ्क्त्योवबर्षाजलदो विभाति ? ॥१०४॥

अनेन यूना तव कम्बुकण्ठि
त्वयैव शोभास्य धराधिपस्य ।

तडिद्विलासेन विना न मेघो
मेघं विना भाति तथा तडिन्न ॥१०५॥

प्रतप्तचामीकरचारुमूर्त्ते-
रिदन्नृपोत्सङ्गसुसङ्गतायाः ।
तव प्रभानीलशिलान्तराल-
प्रत्युप्तहेमद्युतिमेत्वयत्नात् ॥१०६॥

आरामकेलिसमये समयेऽर्प्यमाण-
स्सम्पादको रुचिरकुञ्जकुटीरकेल्याः ।
एतस्य नर्मसचिवत्वमुपैति भद्रे
श्रीखण्डखण्डवलयो मलयो नगेन्द्रः ॥१०७॥

बाले विलोकयसि तत्र रसालपोता
नेलालतावृततनून् हरिचन्दनानि ।
वासन्तिका परिवृतानि विहारकाले
संश्लिष्य भूपतिमिमं स्मरतुल्यभासम् ॥१०८॥

निर्वर्णयिष्यसि मुदा स्मरपाशकर्णि
तान्दक्षिणाब्धि मिलितामिह ताम्रपर्णीम् ।
या त्वादृशां घनपयोधरलंबिहार-
प्रारम्भणाय जनयत्यतियुक्तमुक्ताः ॥१०९॥

तस्यास्तटे प्रतिभटेऽमरविष्टपस्य
द्रष्टासि तन्वि शिवभागवतान् द्विजातीन् ।
यान्बाधते न कलिमित्रजनः कदाचि-
त्कामादिरिद्धतपसा परिशुद्धचित्तान् ॥११०॥

भवत्येव श्रुतिसम्मतं विधिदिनं यस्मिन्सहस्रं खगाः
कल्पन्ते प्रलयाय तद्दिवसकृत्को वेति चिन्ता नृणाम् ।

प्रत्यर्थिक्षितिपालवामनयना वैधव्यदीक्षाध्वर-
स्तम्भैतन्नृपबाहुजः शमयते भास्वान्प्रतापाभिधः ॥१११॥

जाग्रत्यस्य यशांसि पारदशशिप्रख्यातिलोकत्रयं
यैर्लिम्पद्भिरिहाभ्रकुम्भिनिवहो राज्ञां गृहे सर्वतः।
कैलासाः प्रतिवर्षमेव मुदिताः शेषा विशेषस्थिताः
पाताले फणिनोऽपि दैवतगणाः सर्वेऽपि शर्वायिताः ॥११२॥

एतन्नृपालविरुदावलिपाठमग्ना-
मालीं जगाद सहसा सहसा भुजिष्या।
अन्येऽपि भूमिपतयः कवितां त्वदीयां
शुश्रूषवोऽत्र विलसन्ति विलोकयेति ॥११३॥

दासीगिरा प्रकृतभूमिपतौ वितर्षां
ज्ञात्वा विदर्भतनयां विनयान्विताली।
निन्ये महेन्द्रधरणीध्रमहेन्द्रमन्त्रा-
भ्यासन्नृणां रुचिरिवागममाशु बुद्धिम् ॥११४॥

ऊचे[1]ऽथ तामयमयो हृदयोऽरिवर्गे
स्वर्गेऽपि गीतसुयशा अविगीतरूपः।
रूपानुरूपचरितोऽस्ति महेन्द्रनाथो
राजन्वती भवति भूमिरनेन नूनम् ॥११५॥

एतन्नृपालरिपुसौधसितो विमुक्तः
कीरो गिरः किरति पान्थजनैर्विलोक्य।
चिन्तार्पितान्नरपतेः कुशलङ्कुमाराः
नाधीयते किमिति भोजयते न कोऽपि ॥११६॥

---

1. क. मा. 'उचे' इति पाठः।

एतत्प्रतापदहनोत्थिततिग्मकीलाः
संशोषयन्त्यसुहृदां पृतनासमुद्रम् ।
वामाविलोचनजलानि विवर्धयन्ति
संरोहयन्त्यपि तृणानि गृहेषु चित्रम् ।।११७।।

एतस्य भूरितरवारिबलौघशस्ते-
ऽरीणाम्प्रतापदहनो भुवनं विधाय ।
दुष्कीर्तिधूममलिनं गृहकोषसेना-
मित्रेषु भस्मवपुषा स्थितिमादधाति ।।११८।।

नालीकमध्येष गुणोज्झितं त्यज-
न्वक्रं गुणाढ्यञ्च शरासनं दधत् ।
गुणप्रियत्वादृजुताञ्च वक्रता-
माधारगाम्नो मनुते मनूपमः ।।११९।।

एतस्य क्षितिवासवस्य करुणा क्रोधारुणा वापि दृग्
यन्मर्त्योपनतिद्रुतं स लभते कौपीनवित्तप्रथाम् ।
तद्गेहं कनकप्रवालखचितं बालार्कबिम्बप्रभं
मुक्ताहारविभूषिताखिलजनं सद्धोगिसञ्जायते ।।१२०।।

नृत्यद्वाजिसुराजिराजितखुरक्षुण्णक्षितिक्षोदभू-
रेणुव्यूहनिबद्धमेघपटलीच्छन्नान्तरालाशके ।
भूभृद्वन्धुरसिन्धुरोद्धुरतरप्रत्यर्थिभूमीधरे
शस्त्राशस्त्रिमहाहवे विजयते सोऽयं महेन्द्राधिपः ।।१२१।।

नानाविप्रतिपत्तिपत्तिगहने मत्तर्ककर्काकुले
जाग्रत्पश्चिमपूर्वपक्षगजराट्सम्भारसम्भीषणे ।
वाग्युद्धे विदुषामयं प्रतिदिनं मध्यस्थतामाश्रयन्
शेषाशेषविशेषभाङ्न सहते सत्ये कलेः संस्थितिम् ।।

अभ्यर्णं एवास्य पुरस्य वर्ण्यते
  महार्णवः शोभनकर्णिवर्णिभिः ।
तत्तीरवानीरसुमञ्जुकुञ्जके
  प्रसीद रन्तुं दयितेन साकम् ॥१२३॥

सरस्वतीस्थानमुखारविन्दे
  लीलोपधानामभुजे च लक्ष्म्याः ।
सा तत्र दोषं तमगाद्यदस्य
  न प्रार्थनामाहतपद्मयोनिः ॥१२४॥

तस्मिन्न सन्तुष्टमनोविलासा
  मनो न हासा मनुजेन्द्रकन्या ।
वयस्य यान्यस्य धराधिपस्य
  समीपमानीय पुनर्न्यगादि ॥१२५॥

त्वया प्रतिज्ञे यमकारि किंवा
  नालोकनीयोऽन्ययुवा मयेति ।
जातो न भेदप्रतियोगितानां
  मया ततः खेदमिमं वहामि ॥१२६॥

तवाशयज्ञानमृतेऽप्यवोचं
  वदामि चागो न ममास्तु भद्रे ।
पितुर्नियोगाद्गमनं यथा ते
  तथानुराजं मम वर्णनञ्च ॥१२७॥

वाञ्छास्ति चेत्पश्य पुरोगतन्नृपं
  मनोज्ञजानिर्जितकामरूपकम् ।
प्रकामरूपं भुवि कामरूपकं
  स्त्रीकामरूपं प्रभजेदतः परम् ॥१२८॥

पितुः पादाघातादसुररिपुवक्षःस्थलगृहं
 विहायागाच्छक्रं तमपि मुनिशापेन विजहौ ।
गता पारावारश्चुलुकितममुं वीक्ष्य मुनिना
 रमास्त्रस्ताश्चक्रे भुजयुगलमेतस्य निलयम् ॥१२९॥

हित्वा दैत्यरिपोरुरो भृगुपदामृष्टं गता वासवं
 दुर्वासं[1] पृथुशाप[2]तापितममुं त्यक्त्वा निकेतार्थिनी ।
प्रापत्सिन्धुमिमञ्च वीक्ष्य मुनिना निश्शेषपीतं रमा
 ब्रह्मण्यन्नपदाभिभूतमधुना राजानमेनं श्रिता ॥१३०॥

को[3]दण्डोद्गतचण्डकाण्डदलितप्रत्यर्थिमुण्डावली·
 भ्राजत्ताण्डवपण्डिते नरपतावस्मिन्सदा गच्छति ।
युद्धक्षोण्यजिरङ्कुरालकुटिलव्यावृत्तपिङ्गेक्षणा
 स्फीतसृङ्मदपाननिर्भररसा सम्मोदते कालिका ॥१३१॥

सोऽयं काण्डविखण्डितारिधरणीपालालिमुण्डोच्छलत्
 प्राज्यास्रस्रुतिसिक्तसाध्र्दसमरक्षोणीसुवाटीतटे ?
क्षिप्रक्षिप्तकृपाणभिन्नगजराड्गण्डस्थमुक्तावली-
 बीजं कीर्तिलताप्रतापनतये कालेवपत्योजसा ॥१३२॥

क्रन्दत्फेरुरटत्कफेरुनिपतद्गृद्धं द्रवत्कौणपं
 नृत्यद्भूतगणं हसद्यमभटं कृत्वारिपूर्णं बलम् ।
अस्यातर्जितभानुवाडवबृहद्भानुः प्रतापोत्करः
 त्रैलोक्यं तिमिरोज्झितं कलयितुश्चाकल्पमाकल्पते[4] ॥

---

१. 'दुर्वाससम्' इति वक्तव्ये 'दुर्वासम्' इत्यपि महाकविना निर्दिष्टम् तच्च मूलानुसन्धेयमेव ।

२. क. मा. 'लापित' इति पाठः ।

३. क. मा. 'कोदःस्को' इति पाठः ।

४. वीभत्सरसः ।

इत्थं सखीवाक्यविलोभितापि
सा तत्र भूपे लुलुभे न विज्ञा ।
शौरिप्रभा केनचिदर्थिताऽपि
न जातु देवान्तरमभ्युपैति ॥१३४॥

तस्मिन् विरागामनुमाय भोज्यां
सा चेष्टयान्यन्नृपतिं प्रणिन्ये ।
आराधनीयप्रतिकूलकार्यं
कर्तुं न शक्नोत्यनुजीविवर्गः ॥१३५॥

प्रदर्श्य तामुत्कलभूमिजानिं
समुत्कलं वाक्यमिदं बभाषे ।
यथा तथा वास्तु नृपान्तरेऽस्मिन्
प्रसीद दृष्टिं वितर प्रसन्ना ॥१३६॥

निर्माय वक्त्रमदसीयमुदग्रकान्ति-
वेधा···विधुरितं प्रभया विलोक्य ।
नास्य प्रयोजनमिति प्रतिपादयिष्यं-
श्चक्रे कलङ्कमिषतः पुनरुक्तचिह्नम् ॥१३७॥

एतन्मुखे प्रतिभटे प्रतिभोदितेन
द्वेधा विधुं विधुतवर्गमघश्चकार ।
अङ्कस्थरङ्कुमिषतोऽङ्कनमाविधाय
दोषाकरोयमिति यन्त्यधितासुखान्तः ॥१३८॥

अनर्घ्यसौन्दर्यलतैकशैल-
स्सैलः समायाति न रूपशैलीम् ।
न कामदेवो रिपुवामदेवो
वशो न घस्रेशसुतावमुष्यः १३९॥

भवन्तु तावच्छतशोऽपरेऽपि
  धराधिपा योग्यतमास्यमुष्य ?
श्रीलस्तनस्थानमृते वनूना-
  न युज्यते मौक्तिकचारुमाला ॥१४०॥

भागीरथीव भव मौलिविहारिरूपा
  गाङ्गेयपीतकुचकुम्भयुगा विभासि।
पौरस्त्यसिन्धुमिवनाथमिमं विधेहि
  देवव्रतङ्कुरु कुलस्थितिकारणञ्च ॥१४१॥

एतत्कार्मुकतो गतः प्रतिदिशं यः कोऽपि वा मार्गणे
लक्ष्यं प्राप्य रसान्तरं प्रविशते नो मुञ्चते तत्फलम्।
पर्वासाधमभज्यते भ्रमति वा नाशाविमूढो भुवि
धत्ते पक्षसमन्वितस्सरलतान्नैवापराध्यत्यपि ॥१४२॥

एतत्कीर्तिरसाभिलिप्ततनुकश्चामीकरोर्वीधरः
कैलासोदरसोदरस्य पदवीं सम्प्राप्नुयादेव हि।
वैरिव्रातविशालवंशविपिनप्लोषोद्धतज्वालको
यद्येतत्प्रतपत्प्रतापहुतभुङनैवाभ्रवीताखिलम् ॥१४३॥

इत्युत्कलाधीश्वरवर्त्मनोक्त्या
  सखी बभाषे परिचारिकान्या।
एतद्यशोभिः कनकाचलस्य
  दुर्वर्णशैलत्वमकारि सत्यम् ॥१४४॥

चेटीगिरा सस्मितमाननाब्ज-
  मुन्नीय वैदर्भनरेन्द्रकन्या।
व्युदास्थदास्थाप्रविधूतदृष्ट्या
  विलोक्य तं लोकविभूषणं सा ॥१४५॥

यशोलताजालनवालवालं
नेपालभूपालमवालशौर्य्यम् ।
नीताङ्गनीङ्गन्यजनैः सुशक्ति-
ञ्जगज्जयजस्य जगाद साऽली ॥१४६॥

दौत्यन्न कश्चित्कुरुते न काल-
व्यवस्थितिः कापि न चोपदास्ति ।
तथापि शैलीमभिसारिकाया
जयेन्दिरास्मिन् भजते सदैव ॥१४७॥

एतद्द्विषान्दुर्दिनकाल आगते
मूर्द्धोपहारोपदयातितोषिताम् ।
सञ्चारिका कीर्तिरमुष्यशिक्षिता
जयेन्दिरान्तामभिसारयत्यलम् ॥१४८॥

ज्याघातजातकिणमेष बिभर्ति
बाहुद्वये भुजगराजसमानसारे ।
प्रत्यर्थिभूपतिहठाहृतराज्यलक्ष्मीः
सुश्यामलोलकवरीवलयाभभाजौ ॥१४९॥

दोर्दण्डमण्डलितकार्मुकमात्रमस्य
पश्यन्ति नैव शरसंहतिमोक्षयानम् ।
व्यालूनवैरिशिरसां स्रजमावहन्ति
युद्धक्षितिस्तवनुमापयते नराणाम् ॥१५०॥

उद्यद्भ्रूकुटिभीष्मभालफलकैर्दन्ताग्रदष्टाधरै-
र्व्यालोलायतलोहितेक्षणयुगैस्सन्निर्मितश्मश्रुभिः ।
त्विष्यत्कुण्डलमण्डितैः शरशतैरालूनकण्ठैर्द्विषा-
मेतस्याहवभूमिरास्तृततला संलक्ष्यते मूर्द्धभिः ॥१५१॥

मूलात्लूना कथमपि पुनः सोत्थिता चाप्यकाण्डे
प्राप्ता भङ्गं विनमितशिरस्स्वर्णभङ्गीपिशङ्गि ।
एतेनाजौ द्विरदशिशुना हेलयेवेक्षुयष्टिः
मन्दाक्रान्ता विसृजति रसाङ्कैकधा वैरिसेना ।।१५२।।

एनं श्रीनाथशर्वद्वियमतिमतुलाखर्वगर्वारिवर्गा-
ग्राहव्यूहाद्गजेन्द्राजरठकमठकाद्दं जयन्तीतरङ्गात् ।
कोदण्डामन्थदण्डात्सुतरलतरवर्य्याहवक्षीरवार्द्धेः
सेवैते चन्द्रलक्ष्मौ निरवधिजलधिस्रग्धरायान्धरायाम् ।।

मधुभ्राम्यद्भृङ्गीमधुररवसम्पादितदिशि
विहन्तुश्चेद्ग्रीष्मे हिमशिखरिणीहासुवदने ।
वृणु द्विट्पद्मालीशिशिरमहसं सुन्दरहसन्
त्वमेनं भूपालं समुचितमनङ्गप्रतिकृतिम् ।।१५४।।

प्रालेयाचलपादकाननदरीरध्यस्य निर्यज्झरी-
राशिलष्य क्षितिपालमेनमुदितं शार्दूलविक्रीडितम् ।
पालीनां व्यजनानि लेपि विमुखी ग्रीष्मे प्रवालोत्तरे
तल्पे निर्विश कामकौतुककलानन्दं कलेशानने ।।१५५।।

इदन्नृपगुणोत्कराकलनकाल एवादरात्
समीपसमिताजुर्नेदृशमुपादधे भूपजा ।
निजान्तिकसमागतस्त्रितमयान्यदास्था कृता
तिरस्कृतिकला भवेज्जगति कापि पृथ्वी नृणाम् ।।१५६।।

कनकजननभूपं प्राप्य सा क्षेममूर्ति
नरपतिमभिलिषे नेतरं राजपुत्री ।
विकशिनसहकारं माधवे मासि लब्ध्वा
तदितरतरुजाले मालिनीभूतसमुत्का ।।१५७।।

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसति प्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया।
तत्सूनोस्सुकृतेः कृतौ 'कविकुलालङ्कारचूडामणिः'
सर्गो द्वादशसंख्यको निरगमच्छ्रीकार्तवीर्योदये ॥१५८॥

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये
स्वयंवरवर्णनन्नाम द्वादशः सर्गः[2] ॥

---

२. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मेच्यञ्चलपांचथरलालीबकं-बरडाडाग्रामवास्तव्यदोवालीछाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादने द्वादशसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम्।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

त्रयोदशः सर्गः

चतुर्भुजचतुर्वक्त्रपञ्चवक्त्रादिसंयुतम् ।
प्रत्यूहपटलच्छेदिमहस्ताराभिधन्नुमः ॥१॥

अथार्जुनस्यान्तिकभूमिभागा-
दितरश्चलल्लोचनलीलयेष्टम् ।
संसूचयन्तीं कनकप्रभां ता-
मानिन्यिरे तत्र विमानवाहाः ॥२॥

तस्या बभाषे वदनारविन्द-
मासाद्य तत्सन्निधिमायताक्ष्याः ।
ऊर्जान्तिकं प्राप्य सुधांशुबिम्बं
यथाविमुक्तं मुदिरावलीभिः ॥३॥

अपाङ्गपर्य्यन्तमुपेत्य सस्पृहं
तस्यानिवृत्तन्नयनं त्रपावशात् ।
विलोकितुं यादववंशभूषणं
लीलान्दधौ गुह्यकखञ्जनस्थिताम् ॥४॥

सम्प्रेर्य्यमाणोत्कतया तदानी-
न्निरुध्यमानात्रपयाक्षिवृत्तिः ।
न प्रस्फुटेनापि मिमील तस्या-
स्सखीवचः श्रोतुमिवावतस्थे ॥५॥

विस्मायमेनामनुमाय रक्तां
रक्ताङ्घ्रिभागाङ्कृतवीर्यसूनौ ।
ऊचे सखीचन्द्रकलङ्कमज्ञा
सविस्तरम्प्रद्रकलागिरोम् ? ।।६।।

चित्तं पुराणपुरुषस्य यमामनन्ति
यो विप्रराजपदवीमनुलंभितस्य ।
यो राजसूयमकृताकृतपूर्वमन्यै-
र्देवस्स राजति सुधामयरोचिरत्र ।।७।।

तस्यान्वये प्रचुरराज ऋषौ प्रजातो
राजा ययातिरुदभून्मृगयानुयातम् ।
यं भार्गवी प्रवृणुते स्म गृहानुयातः
शर्मिष्ठयापि च कृतो गुणमिष्टया यः ।।८।।

ताभ्यां सह त्रिदशनाथविहारदेशे
द्वीपेषु सप्तसु रसातलमध्यभागे ।
अव्याहतातुलगतिर्विहरन्यथेच्छं
कामोत्सवेन स निनाय समा अनेकाः ।।९।।

ईजेऽनुकल्परहितैरविकल्पवादैः
पर्याप्तदक्षिणतमैस्समहामखैश्च ।
साक्षात्स्थितामरवरेषु तदध्वरेषु
वह्निर्जघास मुदितो निजभागमात्रम् ।।१०।।

आदाय यौवनमयन्तनुजस्य भुञ्जैस्
तृप्तिञ्जगाम न यदा विषयेषु विद्वान् ।
ज्ञानासिना दृढतरानपि तान् विलूया-
रण्यङ्गतः पदमवाप परैर्दुरापम् ।।११।।

तज्ज्येष्ठपुत्रयदुराजकुलप्रसूतो
राजाभवत्कनकभङ्गपिशङ्गकान्तिः ।
यज्ञोत्सवे कनकराशिसहस्रदाता
विक्रान्तविश्रुतयशाः कनकाभिधानः ॥१२॥

यस्मिन् प्रशासति भुवं व्यभिचारिवार्ता-
लङ्कार एव तम एव विरोधिराज्ञा ।
छेदः करस्य न तनौ विषये च दान-
मुद्दान्तहास्तिकमभून्न समृद्धवृन्दम् ॥१३॥

एकेन विक्रमपदेन विनैव याच्ञा
मानोन्नतेन बलिराजरमाविकृष्टा ।
सौकर्यमाश्रितवता द्विपदाम्वरेण
येनोदधारि निखिला वसुधाप्ययत्नात् ॥१४॥

तस्यात्मजः कृतिमतस्सुकृतैकगेहं
श्रीमान्कृताहितजयः कृतवीर्यनामा ।
यस्यावनीवलयजिरमुगतो किराती
भूयः स्थिताः क्षितिभृतो विजिताः समीपे[1] ॥१५॥

स्वर्णाद्रिचन्दनधरान्तरभूमिभागं
यो ग्राममेकमिव निर्जितवान्मुखेन ।
यस्याध्वरागतपुरन्दरमुख्यदेवै-
र्नास्यारिनैकशरदन्निजलोकसौख्यम् ॥१६॥

भङ्गप्रोत्तुङ्गभासा प्रतिदिनमुदयत्कुन्तलोला सभाजा
व्यश्वत्काञ्चीप्रकामा निहितसुषुमया चन्द्रिकासाम्यभाजा ।

---

१. क. मा. 'के' इति पाठः ।

लोकेऽन्यस्मिन्निहापि प्रचलितकथया सार्वभौमार्हया च
नित्यं यस्सेव्यते स्म प्रचुरगुणखनिश्चारुकीर्त्या महिम्ना ॥
योध्यास्तांभोधिकल्पां समकरनिलया भ्राजमानप्रवालां
सद्गुहां[1] वाहिनीनां शतमुखमिलितां शीलितां रत्नजातैः।
चन्द्राश्रीभासमानामनुगतसुधयोल्लासितां श्रीमनोज्ञा-
वासं माहिष्मतीति त्रिभुवनविदितां राजधानीम्पुराणीम्[2] ॥

तस्याः प्रान्ते प्रवहति सरिन्नर्मदा कर्मदा च
ज्वालाबालावदनसदृशैः पङ्कजैश्छन्ननीरा।
तीरारूढाभिनवलतिकाध्वान्तपुञ्जाद्यकुन्तां
यां सेवन्तेऽतरलसरलां मानवाश्चापि वन्याः ॥१९॥

तस्याः शीतांशुकरजनुषः स्पृष्टदृष्टामृतेन
मर्त्यः प्राप्यामृतपदमलन्नामृतं वाञ्छतीति।
गङ्गां धृत्वा शिरसि गिरिशो नैव तुष्यन्पदं के
शङ्के पङ्के वसतिमकृत श्रेयसे निर्विशङ्कं ॥२०॥

मन्दाक्रान्ता[3] तरुणहरिणौ तीरवानीरभूमौ
अम्भस्तृष्णाकुलगजकुलत्यक्तदानेष्टगन्धा।
प्रान्तप्रेङ्खच्चपलशफरीसागरिनाल्पक्षिवृत्ति- (?)
स्फेनस्तोमस्मितयुतमुखीनर्मदानर्मदास्ताम् ॥२१॥

तस्यैषः क्षितिवासवस्य तनुजो दत्तोपदेशाच्चिरात्
आराध्यत्रिदशेशपूजितपदं प्राप्तो रमावल्लभम्।
एनम्प्राहुरुदग्रदीर्घतपसो विष्णोः करावस्थितं
चक्रं शत्रुसपत्नसूदनव (?) पुज्जतिं धरागुप्तये ॥२२॥

---

१. क. मा. 'हा' इति पाठः।
२. स्रग्धराजातिः।
३. मन्दाक्रान्तावृत्तम्।

भ्राजन्तेऽस्य यशांसि शारदशशिप्रख्यानि भूमीतले
शेषाशेषमुखैरनेकशरदावेषान्नपारायणम् ।
तेषां किङ्करवाणि वर्णनकलामत्यल्पवाणीपरं
भूमीपान्तरवर्णनानि कल[1]षां सम्मार्जिवाचं स्विकाम् ॥

प्राप्या सोऽश्रुतिमातरं गुरुगृहे दान्तो वसञ्जगृहे
शुश्रूषादिगुणान्वितो मितदिनैर्वेदानखेदानलम् ।
मन्ये वक्त्रचतुष्टये विहरणं सन्तुष्टये नाभवत्
भारत्या द्रुहिणस्य चास्य वदनं तत्प्राप्य तुष्टिङ्गता ॥

वर्षाणां शतमास्तचैष तपसा तेनातितप्तास्सुराः
कन्दर्पं ललनावसन्तसहितम्प्राहैषुरस्या श्रमे ।
निर्वातस्थलदीपदीप्तविलसद्विज्ञानतुष्टात्मनि
क्षोणीभृत्तिलके च कामविशिखा नापेदिरे पौरुषम् ॥

सिद्धिर्बुद्धिमतां वरो विधिरथ प्रातिष्ठिपद्वश्चितुं
तारा तस्य गुणोत्करेण सहसा बद्धास्थितास्तत्र च ।
एतस्मिन्पुनरन्तरे कमलभूरागत्य सिद्धान्स्वयं
दत्ते स्मातितपोबलेन विदुषे कामान्प्रकामम्मुदा[2] ॥

ततस्समावृत्य गृहागताय
सुताय सम्पन्नमनोरथाय ।
समर्प्य राज्यश्रियमाप्ततोषो
वनञ्जगामास्य पिता मुमुक्षुः ॥२७॥

ताते गते सुन्दरिते सपत्नीं
भाव्यां श्रियं प्राप्य प्रजाः प्रकामम् ।

---

१. क. मा. 'लु' इति पाठः ।

२. शार्दूलजातिः ।

संल्लालयन्नेव न मोदते स्म
त्वया विना मन्मथ चापपक्षा ॥२८॥

जिष्णुर्गिरीशो धनदः शुचिश्च
सदागतिः पुण्यजनः प्रचेताः ।
अष्टौ दिगीशा अपि चाप्यनष्ट-
सञ्ज्ञो यमाभाति समः प्रजानाम् ॥२९॥

यथेच्छमस्मै प्रददौ विधाता
रूपाणि शस्त्राणि दिगीश्वराणाम् ।
नरेन्द्रभूशक्रमुखाश्च शब्दा
वचन्त्यमुं वृत्तियुगेन विज्ञाः ॥३०॥

द्वीपां द्विपाधिपगतैः परिपातुमेव
सप्तापिसप्तहयभा विधिनान्यदेशि ।
मेधातिथिप्रभृतयोऽतिथितां प्रयान्ति
प्राप्ते तिथौ बहुतिथा इदमाहवस्य ॥३१॥

द्वीपस्य चास्य परिपश्यसि राजपङ्क्ति
यामेति काञ्चिवलितं वलितो हरीह ।
सैषार्जुनस्य बलिबन्धनशौर्यभाजो
नित्यं बलिं कवलिताहवते भयेन ॥३२॥

सहस्रकरमोजसा भरिभवन्सभितसङ्गतः-
... ... ।
भिनत्ति शतलक्षकं चलितमार्गणैराहवे
भिनत्ति शतलक्षकश्चलितमार्गणैरेष च ॥३३॥

अव्याहता त्रिभुवनेऽपि गतिर्यतोऽस्य
वृत्वा ततो मुमुदयद् द्विजराजवक्त्रे ।

ग्रामे नगरवनवनेऽप्यवनीवनेऽपि
भोगिप्रभोगवति[1] भोगवतीतटेऽपि ॥३४॥

भावं बधानमखिलं भव सावधाना
नानाजनापमयं स्वयमेव वेद ।
हार्दं त्वदीयमभिलक्ष्य विहाय लक्ष्यं
धैर्योदयार्द्रहृदयो भवति क्षितीशः ॥३५॥

युद्धेऽमुना कुलि[2]शपाणिज[3]यिष्णुवीर्ये
सन्दानिते मधुरवाणिधवे स्वकीये ।
मन्दोदरीपरिचलत्कबरीभरेण
सम्मार्जयिष्यति पदे तव भर्तृमुक्त्यै ॥३६॥

भद्रेऽपराध्यति सिते यदुनन्दनेन
युद्धाजिरे रुचिरगा त्रिदशानने सा ।
त्वत्केशपाशमभिकल्पसखीसमा सं-
स्कर्तामहेन्द्रमहिलामरलोकमात्यैः ॥३७॥

नैतस्य वर्णनमिदं वरवर्णिनीह
सामस्त्यतो गुणनिकापि गुणस्य नैव ।
भूतार्थकीर्तनमिदं हि यथापनीष-
न्नैतस्य भान्ति चरितानि वचस्सु नृणाम् ॥३८॥

कथाप्रसङ्गेन सखीजनास्या-
द्यन्नाम श्रुत्वोत्कतरासु दीर्घम् ।
निश्श्वासमामुक्तवती पुरा त्वं
सोऽयं पुरो राजति राजवर्यः ॥३९॥

---

१. क. मा. 'स' इत्यधिकः पाठः ।

२. कुलिशः वज्रः पाणौ यस्य स कुलिशपाणि इन्द्रः ।

३. क. मा. 'जापि' इति पाठः ।

प्रप्राप्य पञ्चन्दिरचारुपादा-
स्तवाभवन्भानुमयूखकल्पाः ।
स्वयं पुरस्ते विलसन्करोतु
पीयूषवृष्टेः परिपुष्टिमक्ष्णोः ॥४०॥

भागीरथीशम्भुजटावरुद्धा
कियद्दिनन्मार्गवशादुपेतम् ।
नानाजनस्थानमहीधरौघं
विलङ्घ्य रत्नाकरमागतासि ॥४१॥

अलं ह्रिया बन्धुरगात्रयष्टिः
प्रोष्ठीविलासेन विलोचनेन ।
विलोक्य भूलोकमहेन्द्रमेनं
वृणीष्व पद्मेव पयोधिशय्यम् ॥४२॥

इत्थं सखीरितवचः प्रतिपद्य सद्यः
प्रोत्फुल्लपुष्करपलाशविलासभाजा ।
दृष्ट्या त्रपां समवधूय कथञ्चिदेषा
कन्या दिदृक्षितवती कनकान्वयन्तम् ॥४३॥

तस्याः प्रियास्य सविधं प्रचलन्कटाक्षो
मार्गेऽर्जुनस्य च दृशा मिलितोदयासीत् ।
तद्भावितन्मिथुनपञ्चशरोत्सवेषु
संसूचनामकृत किं विपरीतकेलेः ॥४४॥

तस्याः प्रियास्यं प्रतिप्रस्थितायाः-
स्त्रपान्तरायेण निवर्तितायाः ।
प्रोत्साहितायाः स्मरमन्त्रिणा च
दृशो विलासा विविधा प्रभूवन् ॥४५॥

निर्वर्त्य निर्वर्त्य निरोधकर्त्री-
न्त्रपा सखीं कामभटः कथञ्चित् ।
निस्सार्य तस्याः पुनरागमाय
प्रस्थापयामास दृशं प्रियास्ये ॥४६॥

प्रियास्य चन्द्रार्चितचारुचन्द्रिका-
श्चक्षुश्चकोरेण चलाचलेन सा ।
निपीय रोमाञ्चकुलाङ्कुलच्छलाद्-
बभार भारोदयमुत्थितं हृदि ॥४७॥

तच्चारुदृष्टिशफरी प्रविगाह्य कामं
सौन्दर्यसारसरसि प्रियवक्त्रबिम्बे ।
सञ्जातशैत्यभरजाड्यमिवाप सद्यो
ह्रीयन्त्रणा मुकुलितत्वमथ क्षणेन ॥४८॥

रोमाञ्चकञ्चुकित[1]मञ्जुलगात्रयष्टेः
प्रस्वेदबिन्दुकितपाणिपयोजमध्ये ।
तस्यास्सखी विनिदधेऽवसरस्य विज्ञा
भ्राम्यन्मधुव्रतवधूकमधूकमालाम् ॥४९॥

सुरभिसमयलक्ष्मीश्चारुमन्दारपोते
गिरमिव मधुमाद्यत्षट्पदानां मनोज्ञाम् ।
कथमपि चलिताभ्यां व्रीड[2]यासौ भुजाभ्याम्
अधिगलमथ मालामर्जुनस्य न्यधत्त[3] ॥५०॥

तदनुसुरविमुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात
क्षितिपतिशिरसि द्राक्सौर[4]भामोदिताशा ।

---

१. क. मा. 'त' नास्ति ।

२. क. मा. 'द्व' इति पाठः ।

३. मालिनीजातिः ।

४. क. मा. 'क्षौ' इति पाठः ।

जगुरमरपुरन्ध्र्यो नर्तिषुर्मेनकाद्याः
तुतुषुरखिललोका दध्वनुर्भूरिभेर्यः ॥५१॥

उरसि समधिरूढां श्लिष्टकण्ठां स्रवन्तीं
मधुरमधुमधूकाबद्धमालान्दधानः ।
शयनमिलितकान्ताकल्पितं वैपरीत्यं
कुसुमविशिखकेलावस्मरद्विस्मृतं सः ॥५२॥

अभिनवदलदूर्वावर्गसंसर्गसौम्या-
मधुविकचमधूकस्रग्बभौ सा तदानीम् ।
सुचिरसपरिपृक्ता कीर्तिमालेव तस्याः
कुसुमविशिखशिल्पादाहिता तस्य वत्से ॥५३॥

समन्तादुत्तालैर्जयजयरवैस्साधुवचनैः
नृपाणामन्येषां श्रवणपटले क्लिश्यति मुहुः ।
स्वसारं तां युक्तामभिमतवरेण प्रमुदितः
गृहं क्षेमान्नित्ये परिणयकृते भूपतिसुतः[1] ॥५४॥

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसति प्रख्यातपन्तान्वये
जातश्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया ।
तत्सूनोस्सुकृतेस्त्रयोदशतया गण्योऽगमत्सर्गकः
काव्येऽस्मिन् कृतवीर्यसूनुचरिते मन्दारमालानुजे ॥५५॥

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये
कार्तवीर्योदयवर्णनन्नाम त्रयोदशः सर्गः[2] ॥

---

१. शिखरिणीजातिः ।

२. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मेच्यञ्चलपाँचथरलालीखर्क-घरडाडाग्रामवास्तव्यदोवालीछाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादने त्रयोदशसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम् ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

चतुर्दशः सर्गः

तारिणीपदपयोजमुज्ज्वलं
सेव्यमानमनिशं शिवादिभिः ।
दुस्तरादुरितवारिराशित-
स्तारकं भवतु नः स्मृतं हृदि ॥१॥

अथ व्रजन् राजपथेन राजा
सध्वा शचीवान्वितचन्द्रबाहुः ।
विलोकयामास विशेषशोभां
विदर्भभूमीपतिराजधानीम् ॥२॥

प्रत्यालयं पूर्णघटाभिराम-
द्वारप्रदेशोल्लसदीक्षुदण्डाम् ।
गन्धोदकासिक्तविशालशाला-
मुत्सङ्गिताभ्रङ्कषकेतुमालाम् ॥३॥

तयोर्दिदृक्षा कुतुकागतानां
पुराङ्गनानां नयनैश्च वक्त्रैः ।
प्रफुल्लनीलोत्पलपुण्डरीक-
कासारनीकाशगवाक्षजालाम् ॥४॥

अकृत्रिमाभेषु च कृत्रिमेषु
पदार्थसार्थेषु कृतप्रतीत्या ।

क्षयोत्सुकान्देश्यजनान्विमुग्धा-[1]
नुच्चैर्हसत्पेशलनागरौघाम् ॥५॥

विवाहशोभाकरसंविधाभि-
र्विकाशिताम्पुण्यसुशीलयुक्ताम् ।
श्रियाः सखीभिर्वनिताभिरिद्धा-
म्भूमिष्ठवैकुण्ठपुरीमिवान्याम्[2] ॥६॥

वधूवरालोकनसत्वराणा-
ङ्गवाक्षभूमिं सहसाऽऽयतीनाम् ।
पुराङ्गनानां विधुतान्यकृत्या-
श्चेष्टा बभूवुर्विविधास्तदानीम् ॥७॥

आदर्शमाधाय कराम्बुजाते
सिन्दूरबिन्दू दधती ललाटे ।
काचिद्दिदृक्षावशगा मृगाक्षी
तथैव वातायनभूमिमापत् ॥८॥

संस्कारलग्ना कवरीभरस्य
सखीकरेणायतपक्ष्मलाक्षी ।
आछिद्यतं स्कन्धतले वहन्ती
सोत्सेधसौधस्थलमापदन्या ॥९॥

विशालशाटीं परिधाय तूर्णं
प्रावारमग्रे[3] परिधातुकामा ।

---

१. क. मा. 'ग्' नास्ति ।

२. पञ्चभिरादिक्रियाकुलकम् ।

३. क. मा. 'ग्र्य' इति पाठः ।

हस्ते निधायैव तमाजगाम[1]
 स्वरापरालोकनमार्गमन्या ॥१०॥
प्रासञ्ज्य मञ्जीरमनर्ध्यमद्धा
 वासञ्जयन्तीमपरत्र तञ्च ।
सखीं विधूयाश्रु विधूयमास्या (?)
 जालान्तिकं प्राप तदान्यबाला ॥११॥
ग्रैवेयकासञ्जनतत्पराया
 उद्ग्रीविकोत्थानवती पुरन्ध्री ।
सख्याः करौ साभरणौ चिराय
 तयोर्दिदृक्षा रसतश्चकार ॥१२॥
आमोक्तुकामा विमले गलेऽन्या
 मुक्तालतान्मौक्तिकगौरगात्री ।
हस्तेन धृत्वैव जया[2]न्वितेन
 तदा तदालोकनमार्गमार्गात् ॥१३॥
अपूर्वकौतूहलचुम्बिचेता-
 स्तद्दर्शने दर्शनयोग्यरूपा ।
एकत्र गण्डे कृतपत्रलेखा
 वेषार्द्धशेषैव पराजगाम ॥१४॥
त्विषद्भिरासां वदनैर्विभाता
 जालावतीप्रोन्नतसौधसंस्था ।
तदोपमीयेत यदाभ्रवीथी
 भवेत्सहस्रेन्दुविराजमाना ॥१५॥

---

१. क. मा. 'तमात्तगाम' इति पाठः ।
२. क. मा. 'पा' इति पाठः ।

अयं युवा मन्मथनव्यदेहो
रतिर्नवीना कनकप्रभेयम् ।
वियोज्य संयोजनमाशु तेने
धाताद्य शृङ्गाररसस्य पुष्टे ॥१६॥

अर्द्धाङ्गदाम्पत्यविरागभाजौ
गौरीगिरीशाविमकौ प्रजातौ ।
न चेत्कथं कामरती जयिष्णू
लीलाविलासेन तनू प्रधत्त ॥१७॥

सत्यं वरोऽयं पुरुषोत्तमोऽस्ति
राजानुजा पद्मकरा रमेयम् ।
ऐश्वर्यवृद्ध्यर्थमिदं बुधानां
संयोजनं कल्पितमेनयोश्च ॥१८॥

यथा तथा वा मनसो पथासौ
कथा यथा जातजनस्य किन्तु ।
एनङ्गते यं प्रतिभाति गङ्गा
प्रेम्णागता दक्षिणसिन्धुराजम् ॥१९॥

विशेषविज्ञानविधानभूतौ
वधूवरौ द्वावपि नूनमेतौ ।
नोचेदपत्यानि नराधिपानां
विहाय भूयांसि कथं मिलेताम् ॥२०॥

एतद्द्वयीसृष्टिविधानविज्ञ-
स्साधारणो नैव विधिर्यदस्य ।
सृष्टौ प्रतिद्वन्द्विपदार्थमस्या
नालोचयामः शृणुमो न कान्त्या ॥२१॥

अहो किमस्माभिरकार्य्यगण्यं
पुण्यं पुराजन्मनि येन जातम्।
वधूवरालोकनमेतदेत-
द्भुवान्तरस्याप्यतिसौख्यदायि ॥२२॥

पवित्रितं वंशयुगञ्च जन्या
लोकत्रयं सच्चरितैर्युगेन।
चक्षुःसहस्रञ्च विलोकनाना-
मनेन कान्त्या कृतलोकशान्त्या ॥२३॥

नादर्शि येषामयनैस्स्वरूप-
माकर्णि कर्णैश्च चरित्रजातम्।
एतद्युगस्येषदपीह तेषां
किन्तैर्मुधा वक्त्रसरोजभारैः ॥२४॥

पौराङ्गनानां वचनान्यमूनि
शृण्वन् वरः कर्णसुधा न भाति।
वध्वा समम्भोजनरेन्द्रसौधं
सम्प्राप माङ्गल्यविधान[1]पूर्णम् ॥२५॥

भोज्याविधूता धरणीभुजोऽन्ये
स्वयंवरादायति भव्यकृत्यम्।
विचारयन्तो मिलितास्तदानी-
मुत्तस्थुरीर्ष्याकलुषैर्मनोभिः ॥२६॥

तेऽन्योन्यमासाद्य निवेशयाता
व्यत्यस्तचित्रा विधिवाञ्छितेन।

---

१. क. मा. 'विघात' इति पाठः।

अमन्त्रयन्नर्जुनमार्गरोध-
 मभोज्यामभुजिष्या[1]मिव भोक्तुकामाः ॥२७॥
प्रस्थानवाञ्छा अपि ते तदानीं
 वैदर्भसौजन्यनिमन्त्रणाभ्याम् ।
सन्तस्थिरे कोशगतासिकल्पा
 बहिः प्रसत्याऽवसरप्रतीक्षाः ॥२८॥
माहिष्मतीशोऽपररात्रभागे
 मौहूर्तिकादिष्टविवाहवेलाम् ।
प्रतीक्षमाणस्स्वजनैश्च जन्यै-
 रुद्वाहयज्ञक्षितिमाससाद ॥२९॥
विध्युक्तपूर्वाङ्गविधिं विधाय
 विधातृकल्पेन पुरोधसासौ ।
विदर्भभूमिपतिरर्हणार्थं
 वरस्य तस्याथ ययौ विनीतः ॥३०॥
प्रत्युप्तरत्नद्युतिराजि राज-
 सिंहासने न्यस्य नरेन्द्रसिंहम् ।
तं ग्राहयामास यथोक्तमर्घ्यं
 कन्यापितासौ मधु[2]पर्कमेवम् ॥३१॥
महाधनानाहतवस्त्रयुग्मं
 सम्बन्धिदत्तं परिधाय रेजे ।

१. क. मा. 'व्य' इति पाठ ।

२. पयोदधिमधुघृतसम्मिश्रणान्मधुपर्को भवति । तच्च विशिष्टातिथेयं कल्प्यते । न तु आमिषादिपरिकल्पनं युक्तम् । आम्नायमानविरहात् । 'मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्ये कांस्येन' (पा. गृ. सु. १।३।५) 'मधुपर्कं कांस्यपात्रस्थं दधिमधुघृतं कांस्यपात्रेणाच्छादितम्' (हरिहरभाष्यम् १।३।५)

गङ्गातरङ्गद्वयसम्परीतो
रत्नाचलप्रस्थ इवार्जुनोऽसौ ॥३२॥

व्यालोलहारावलिवल्गुकण्ठो
रत्नप्रभाभासुरतुङ्गमौलिः ।
सद्राजहंसाङ्कदुकूलधारी
वरस्तदा सातिशयं विरेजे ॥३३॥

शुद्धान्तनारीनयनैकलक्ष्यं
वृत्वापतित्वेन तमात्मजायाः ।
संवेशयामास सजन्यवर्गं
कृताशनन्नूत्नविशालसौधे ॥३४॥

भ्राता कनीयान्कनकप्रभाया ०
प्रभासिभि ० पौरजनै ० परीतः ।
जन्योपहासार्थमथाजगाम
तदेव सौधं महितं महोभिः ॥३५॥

बहिः शिलालेपनपीतवर्णा-
मन्तःश्रवद्गैरिकचूर्णरागाम् ।
प्रवालताम्बूलपुटीं विनीत ०
कश्चिद्ददौ जन्यजनाय पौरः ॥३६॥

ध[1]ीरोऽपरो धूर्त्तरसे विभाव्य
कस्तुरिकासौरभवासितानि ।
उद्वेगखण्डानि ददज्जनेभ्य-
स्समस्तमुद्वेगमलं ददौ च ॥३७॥

---

१. क. मा. 'धू' इति पाठः ।

किं रोचते ते वद मातुलानी
किम्मातुलो वेति मुहुर्नियुक्तः ।
मुग्धो वदज्जन्यजनो द्वयम्मेऽ-
भिरोचते किन्नु तदस्ति दूरे ॥३८॥

सुधासमं शर्करयान्वितञ्च
रम्यं दधीदन्नमृषाऽऽशु भुङ्क्ष्व ।
इतीरयन्नागरकस्तदत्तु
श्चक्रे रसज्ञोषणभेदमात्रम् ॥३९॥

कश्चिद्द्विजं काञ्चनकोशविष्टरे
स्वैरन्निवेश्योपजहास पौरकः ।
कुशासने यन्निरतस्समेखलो-
ऽक्षमालयोदीर्णकरस्तथेति ॥४०॥

प्रजा रजो वो विषये प्रमुख्यतां
प्रयाति किन्नेति वषो नियोजितः ।
नाजा रजो वो विषये प्रमुख्यतां
प्रायाति किन्नेति जगाद जन्यकः ॥४१॥

यौष्माकदेशे वय एव सर्वे
वाञ्छन्ति किंवार्जुनमेव नूत्नम् ।
इतीरितो जन्यबुधोपवादीन्
मन्ये वयोनश्च विदर्भयोगे ॥४२॥

प्राप्नोसि नाके न पुरं समानं
दिष्ट्येति जन्यः परिदृश्य[1] स्थानः ।

---

१. क. मा. 'स्य' इति पाठः ।

प्राप्नोसि नाऽनेन पुरं त्वदीय-
मितीरयन्दर्शयते स्म खड्गम् ॥४३॥

प्रलापयस्त्वं कृपणानसेव ?
आहेति पृष्टो वरपक्षविद्वान् ।
प्राषामराजाधिपतुल्यबुद्ध्या
वामाविलासात्मभृतावकल्पान् ॥४४॥

गतस्य गेहं तव जन्यकान्ता
रतिस्मृतिं सन्तनुतात्पुरेव ।
इतीरितोऽसौ पुरजम्बभाषे
कान्तारतान्ते सदनञ्च धत्ताम् ॥४५॥

मेषो वृषो वावबलग्नकं कि-
ञ्ज्योतिर्विदेवं परिपृष्ट ऊचे ।
द्वयं त्वमेवासि न वेत्सि किं स्व-
ष्वलग्नकान्वेषणमत्र युक्तम् ॥४६॥

कवेस्सुरासेवनमर्हमेनम्प्रा-
स्यन्यजश्चेति कविः प्रलब्धः ।
प्रवेस्तृणासेवनमर्हमास्तां
कवेस्सुरासेवनमर्हमूचे ॥४७॥

इदं पुरं कीदृगिहातिभाग्या-
त्समागतस्त्वं क इति ब्रुवन्तम् ।
द्विपात्पुरश्चेदमनुप्रविष्टो
हंसोऽहमित्थन्निपुणो बभाण ॥४८॥

प्रभूतभूतप्रियताप्रिया ते
तच्चिन्तया कार्श्यमिदं प्रतीमः ।

इत्यक्षिपोऽक्षेप्यवलोपयुक्तं
लब्धा पतिं त्वां विजहातु दुःखम् ॥४६॥

प्रहेलिकाक्षेपवचो विलासै-
र्वक्रोक्तिभेदैर्वरगूह्यसङ्घम् ।
प्रचिक्षिपुः पौरजना विदग्धा-
स्ततोऽप्याक्षिपत्तान्प्रतिभाबलेन ॥५०॥

अत्रान्तरे मातृमहाः कुमारीं
शुद्धान्तभूमिं समधिश्रयन्तीम् ।
विभूषितामप्यतिहृद्यभासा
व्यभूषयद्बाह्यपदार्थसार्थैः ॥५१॥

तत्केशपाशो विहितो भवान्या
नानामणिप्रोतविभूषणेन ।
सुरेन्द्रचापेन यथाबभासे
वाय्वीरितो वार्षिकमेघखण्डः ॥५२॥

मत्तोऽसि सौभाग्यविशेषभोगा-
लिपीकृतास्या विधिना नवेति ।
दिदृक्षयेवं तदलीकभागे
ललाटिकां साधु शची बबन्ध ॥५३॥

नव्यश्रुतेः कर्तुरहर्गणेशा-
च्छ्रुतप्रभावा श्रुतियुग्मकेन ।
सावित्रिका तच्छ्रुतिगं व्यधत्त
वज्रप्रभाभासुरतालपत्रम् ॥५४॥

ललन्तिका चारुगले ललास
कुमारपत्न्या निहिता कुमार्य्याः ।

भर्तुः करावस्थितपाञ्चजन्ये
न्यस्ताश्रिया पङ्कजमालिकेव ॥५५॥

पद्मास्वपद्माहृतगुत्सगुच्छ-
मत्यच्छमस्यान्यधिता सुकण्ठे ।
बभ्राज सा तेन सुधांशुवक्त्रा
नक्षत्रवृन्देन शरन्निशेव ॥५६॥

कथञ्चिदालक्ष्य कटिप्रदेशे
काञ्चीकलापं कलयाञ्चकार ।
तनूनपातो दयिता तदस्य
विस्पष्टमाह स्मरघोषणीयम् ॥५७॥

सखीजनासञ्जितमञ्जुशिञ्ज-
न्मञ्जीरखञ्जीकृतहंसरावा ।
सा हंसकौपादयुगेन्यधत्त
व्यधत्त चात्राम्बुजबुद्धिदार्ढ्यम् ॥५८॥

जयाचलन्मीनजयातिदक्षे
नेत्रे तदीये समनक्तमध्या ।
दिग्धेषु योगान्मदनो विजेतु-
न्माहिष्मतीशं प्रभवेदितीव ॥५९॥

सिन्दूरबिन्दुर्विजयार्पितोऽस्या
विभूषयामास मुखारविन्दम् ।
भालार्द्धचन्द्रस्य समग्रणाय
समागतस्सौर इवांशुखण्डः ॥६०॥

एवं सखीमातृगणेन साधु
प्रसाधिता सा सुतरान्दिदीपे ।

प्रागेव हृद्येन्दुकला शिवस्यो-
त्तमाङ्गसङ्गा किमु वर्णनीया ।।६१।।

अथ प्रशस्तेऽभ्युदिते मुहूर्ते
हस्तेऽभिशस्ते गलहस्तिते च ।
आकारयामास पुरोहितेन
भोजोऽर्ज्जुनं दारसुतादियुक्तः ।।६२।।

श्रुतिस्मृतिप्रोक्तविधानविज्ञः
स्मरन्विधातुर्वचनं सुतोक्तम् ।
ददौ स तस्मै पुरुषोत्तमाय
पद्मां स्वसद्मोद्भवमात्रभिन्नम् ।।६३।।

भोजार्पितञ्चारुवधूकराब्जं
गृह्णन्स दक्षेण करेण रेजे ।
स्पृशन् प्रवालेन वसन्तनीतं
वासन्तिकापुष्पमिवाम्रखोतः ।।६४।।

प्रत्यग्ररोमाञ्चितकण्टकेद्धा
भुजामृनालं शनकैः स्पृशन्सः ।
वधूशयाताम्रकुशेशयं प्र-
स्वेदार्द्रमामोदत राजहंसः ।।६५।।

करेण लाक्षारससोदरेण
काले रसाभोगकरेण कल्पे ।
सा पद्मिनीस्पृष्टतनूर्बभूव
प्रभाकरेण स्फुटपङ्कजास्या ।।६६।।

चित्तञ्च ... तच्चिरसम्भृतञ्च
समर्पणीयञ्जगदीश्वराय ।

एवं विदन् कुण्डिननाकनाथ-
स्तद्द्योतकत्वेन ददौ तदानीम् ॥६७॥

वधूवरद्वन्द्वमिदं प्रदत्तं
विदर्भराजेन युगं प्रसन्नम् ।
प्रभूरिकालेन विमोचनाय
देयस्य दातुश्च समन्वगृह्णात् ॥६८॥

प्रतीक्षते स्मान्वहमेव यस्य
सिध्यष्टकं प्रेमकटाक्षपातम् ।
वधूवरद्वन्द्वमिदं सुदायं
विदर्भराजानुजिघृक्षयादात् ॥६९॥

गावो गजा वाजिगणाश्चदासी-
दासं सुवर्णं मणिवस्त्रजातम् ।
पृथ्वी च पृथ्वीरमणीकृतं त-
द्विदर्भराजेन नशक्यसंख्यम् ॥७०॥

पत्न्या नवीनं विरचय्य नाम
गौर्य्यादिनामानि पृणन्स ताभिः ।
कृतप्रसादो वनितासमेत-
स्ततो बहिर्यागभुवं प्रपेदे ॥७१॥

पुरोधसा गौतमनन्दनेन
सन्तर्पितं योजकनाम वह्निम् ।
निषेदतुस्तौ विधिना प्रणम्य
समीपदेशेऽस्य तदाज्ञयैव ॥७२॥

गौर्य्यादिबद्धाञ्चलचेलयुग्मं
युग्मत्तदम्पत्तिकगम्बभासे ।

मेरोस्समनीदन्नियतिप्रबद्ध-
ऽस्वल्पंशसन्ध्यं रजनीदिनं वा ॥७३॥

वधूवराक्षीणि परस्परास्य-
शोभासरोऽन्तर्विनिमज्य गाढम् ।
कथञ्चिदुत्तीर्य विधेर्नियोगा-
त्प्रापेदिरे व्रीडकृतातिजाड्यम् ॥७४॥

प्रदक्षिणं विक्रममाण एव
वध्वाग्निमध्यन्नखभूमिभागम् ।
जयश्रिया दीप्तसुमेरुमध्यं
काम्यत्त्रिधोर्विवलयं विरेजे ॥७५॥

गुरुप्रमोदो हृतचारुजिह्वे
प्रसन्नकान्तावथ वीतिहोत्रे ।
पुरोहितश्चोत्तरकालयोग्या-
द्विधेर्विधानाज्जुहुवाञ्चकार ॥७६॥

पुरोधसासौ शमिजानियुक्तया
शमीपलाशैः समिता व्यमिद्धे ।
भ्रात्रार्थितानञ्जलिनाशुलाजां-
स्तत्याज गत्या जयिनीकरेणोः ॥७७॥

स्वयम्प्रदत्ताञ्जनकादिभिश्च
तां खञ्ज[1]नोत्सेकविभञ्जनाक्षीम् ।
प्रदक्षिणज्वालकरं प्रसार्य्यं
मुमोदतोऽग्निश्च ददेऽर्जुनाय ॥७८॥

---

1 क. मा. 'खज' इति पाठः ।

वरस्य तस्याः शिरसि प्रणम्य
स्थितः करो राजतराजपुत्र्याः ।
सूर्यात्मजासङ्गितरङ्गभङ्गि-
स्थितं यथा रक्तपयोजगुच्छम् ॥७९॥

सरोजकोशाभमुरोजमाप्ता
तस्या उरः स्पर्शनिदेशिमन्त्रम् ।
विचारयामास विशेषविज्ञो
यथार्थतस्स्वार्थपरत्वमेव ॥८०॥

स्थिराभवास्येव पदान्वितेन
मन्त्रेण भर्त्राऽभिनिधीयमाना ।
आकल्पमस्य ध्रुवशैलशैली-
शिक्षापरं सा विधिमन्वमंस्त ॥८१॥

क्व कल्पवाताहतितूलतूल्याः
शैलाः क्व धातुर्वयसाप्यचाल्यम् ।
पतिव्रतानाञ्चरितं तथापि
न चोदनाचोद्य सहाश्च[1]तीनाम् ॥८२॥

आचारतऽप्राप्तमिमौ सुगव्यं
सक्षौद्रमक्षुद्रगुणौ सहात्ताम् ।
स्मरन्ति चोद्वाहविधौ हि सन्धिं
स्त्रीपुंसयोरार्षविचारविज्ञाः ॥८३॥

विलोकयेति ध्रुवमीरिता सा
भर्त्रा सुरुच्या ह्रहितीकृतं ताम् ।

---

१. क. मा. 'श्र' इति पाठः ।

परं दृशानुत्तमसोदरञ्च
प्रैक्षिष्ट चिरेण न तद्गतेन ॥८४॥

अङ्गुष्ठमादाय पदो वरेण
नीतोत्तरे सप्तपदानि बाला ।
सप्ताङ्गराज्यं तव पादपद्मा-
क्रान्तं ममेति स्फुटसूचितेव ॥८५॥

पूर्णाहुतिप्रीतकृशानुहेति
स्पर्शोद्गता लोहितकेशरौ तौ ।
उत्तुङ्गसिंहासनमाश्रयन्तौ
स्वीचक्रतुस्सेचनचित्रकादिः ॥८६॥

पुरोधसाऽन्यैर्विबुधैर्विदर्भ-
क्षोणीभुजा बन्धुमता सतीभिः ।
आशीर्वचोभिस्सहसम्प्रयुक्तां
तौ जगृहाते तिलकक्रियान्द्वौ ॥८७॥

यज्ञावसाने जनकेन बद्धा
वरेण चास्पर्शितया द्विजेभ्यः ।
यथा ह्यमन्यन्त तृणाय लक्ष्म्या
ते राजराजञ्च सुराधिराजम् ॥८८॥

निरन्तरायं दुहितुर्विवाह-
मित्थं समाप्याथ विदर्भराजः ।
जन्याञ्जनान्भोजयितुन्प्रविक्ष-
द्देश्यान्नपानर्चयितुञ्च भृत्यान् ॥८९॥

आनिन्यिरे जन्यजना विशाला
महारसालामथ सूदवर्गैः ।

तारुण्यघस्रं विषयप्रभोग-
भूमिं यथा कान्ततरां युवानः ॥६०॥

शाल्योदनम्मोदनमिन्द्रियाणां
रूपं घृतस्क्त[1]त्यनुरूपरूपम् ।
रामाकरोद्वर्तितमुग्धदुग्धं
शाकं सुपाकञ्च जजक्षुरेते ॥६१॥

सार्पस्समं सम्परिसर्पिमांसं
सुधाधिकन्दाधिकमाधिहारि ।
गव्यञ्च नव्यन्नवनीतमेते
विनीतनीतं ससितं समाश्नन् ॥६२॥

बालाकरालोलितलौल्यकारि-
तुलाय जायादधिसम्प्रणीताम् ।
आस्वादमास्वादमिमे रसाला
रसालसां दृष्टिमभिप्रपन्नाः ॥६३॥

घृतैकपूरे कमलस्य कूरे
सुधांशुगौरे हृदयैकचौरे ।
ते भुक्तिनस्ते मनजे मनेन
स्वच्छन्दमामोदमविन्दताद्धा ॥६४॥

सबालबालाच्च सपत्नजाया
पयस्सरस्तीरमुपेत्य केचित् ।
सिताचलच्छायवृतं सुखेन
भुजिक्रियां मिष्टतरां प्रचक्रुः ॥६५॥

---

१. क. मा. 'क्त' इति पाठः ।

घृतस्य दध्नो मधुनश्च कुल्या
तुल्या नदीभिः प्रतिरोधहीनाः ।
आभारवाहं वरसभ्यवर्ग
आपायमापाययमलन्ननन्द ॥९६॥

अर्कातपे वत्सरसाधितेन
तैलोकटौ साधुनिमज्जितेन ।
सुरीसुरीति भजता च सन्धा-
नेनोपदंशन्त्यघसन्पुनस्ते ॥९७॥

विहाय वैहायसदुर्लभन्तत्
पथस्थलोड्डूकगणन्नवीनम् ।
आक्रन्दरं भङ्कृतिचिन्नराणां
साधारणीवस्तुषु नैव वाञ्छा ॥९८॥

केचिद्भुटित्रे क्वथिते च केचि-
त्सन्धानिते केचन केऽपि मार्गे ।
मात्स्ये परे छागलकेऽपि मेषे
स रेमिरे ते तरले यथेच्छम् ॥९९॥

एवं पुरोजन्यजनाश्च पौरा-
न्ते भोजयित्वा विविधान्नजातैः ।
देश्यान्नृपानर्चिषुरच्छरत्नै-
र्भोजोपदिष्टा मनुजा विशिष्टाः ॥१००॥

युद्धाशयादेश्य नृपेषु भोजं
सम्मान्यमार्गं स्वकमाश्रयत्सु ।
माहिष्मतीशः प्रियया समेतः
प्राप्तप्रमोदः श्वशुरात्प्रतस्थे ॥१०१॥

विजित्य सर्वान्नृपतीन्स मार्गे
महासुजालेन महानुभावः।
कृपाप्रदत्ता सुमहीतलैस्तै-
रनाहुतः स्वां पुरमाप जिष्णुः ॥१०२॥

अध्यास्य तामुत्तमराजधानी-
न्दिनैः कियद्भिश्च विसृज्य भूपान्।
तया श्रिया नन्दितमानसोऽसौ
रेमे हरिर्भक्तदयावतीर्णः ॥१०३॥

अन्याश्च धन्याः शतशो बभूव
वरयप्रिया भूपतिवर्य्यकन्याः।
सर्वावरोधस्य ललाममेका
तथापि वैदर्भसुता बभूव ॥१०४॥

ग्रीष्मे प्रियाभिर्जलकेलिमिच्छन्
रेवाङ्कदाचिद्विजगाह ईशः।
नहोस्सहस्रप्रतिरुद्धभङ्गा
सोमात्मजाभूत्प्रतिकूलवृत्तिः ॥१०५॥

अत्रान्तरे सर्वदिगीश्वराणा-
ञ्जयेन सम्प्राप्तमदस्तरस्वी।
भूमौ विचिन्वन्प्रतिवीरमाशु
माहिष्मतीं प्राप दशाननोऽपि ॥१०६॥

श्रुत्वाऽर्जुनन्तोयविहारशीलं
पुलस्त्यनप्ता सह मन्त्रिवर्गः।
रेवां समासाद्य कृताप्लवोऽभू-
त्तीरे तदीये शिवपूजनोत्कः ॥१०७॥

पूजोपहारन्धनदा[1]नुजस्य
जहार रेवाप्रतिकूलगन्त्री ।
सा भर्त्सिता तेन समाचचक्षे
माहिष्मतीशेन कृतन्तदागः ॥१०८॥

श्रुत्वाऽस्रपा[2]णामधिपोऽपि जाल्मो
मत्वाऽर्जुनं स्त्रीसभगं प्रमत्तम् ।
सुजय्यमेवाभिससार योद्धु-
म्न तामसानां हि विवेकिचित्तम् ॥१०९॥

तमाह्वता प्रह्वमतिस्तदाह्वा-
मुच्चार्य्यं रक्षोगणसार्वभौमः ।
सङ्कल्पमात्रागतसर्वशस्त्रो
माहिष्मतीशोऽपि ययौ रणाय ॥११०॥

तदाशुके वापि न शक्यरोधो
मुदा बलौघैः परिवार्य्यमाणः ।
समुन्नतं भारतखण्डकोषो
दशाननस्संयुयुधेऽर्जुनश्च ॥१११॥

महेन्द्रदन्तावलदन्तकुन्त-
प्रहारभारव्रणमूर्त्तवक्षाः ।
आमूललूनोन्नतमूर्द्धतिर्यक्-
रक्तप्रतिक्षालितशम्भुपादः ॥११२॥

दम्भोलिसञ्जातकिणां सकूट-
क्षणताश्रुगस्तोसमनाथपाणिः (?)

---

१. धनद ≈ कुवेरस्तस्यानुजो रावणः ।
२. अस्रपाणां राक्षसानामधिपो रक्षकः ।

हेला समुत्क्षिप्तमहेशशैला
प्रशान्तकण्डूकभुजाकदम्बः ॥११३॥

दिगीशमौलिस्थलराजमान-
मन्दारमालाभनिदेशतोऽपि ।
दशाननो दीनदशामनायि-
स्फुरन्महास्त्रप्रकरेण तेन[1] ॥११४॥

प्रहेतिसन्निर्मितदारुणाहवे
समिद्धतेजाः सुहृदापिगन्ते ।
प्रणीतभूतिश्च विरोधिकोप-
प्रकाशहृद्वह्निरिवार्जुनोऽभूत् ॥११५॥

धरावलम्बं शिथिलैः कराग्रैः
कुर्वन्स्खलन्निर्गलिताम्बरान्तः ।
संयुक्तचक्रेक्षणजातभीतिः
कल्पेन्दुकल्पो ददृशे दशास्यः ॥११६॥

विच्छि[2]न्न शास्त्रार्थकलां क्षणेन
प्रयोगसंहारविधावनीशम् ।
निगृह्य वादीव बुधावभास-
ङ्गुणेन निन्ये वशमर्जुनस्तम् ॥११७॥

शुकं यथा गृह्यकमाप्ततोषः
शुकान्वितं तं प्रविधाय राजा ।
पुनर्विहृत्याम्भसि नर्मदायाः
प्रत्याययौ दारयुतः पुरीं स्वम् ॥११८॥

---

१. विशेषकम् ।

२. क. मा. 'छि' पाठो नास्ति ।

द्वारस्थसन्दानितयातुराज[1]-
मुखावलिर्दैन्यश्वसितावलिभिः ।
ग्रीष्मस्य शिष्टानि दिनानि तस्य
जातानि शैत्यादतिशैशिराणि ॥११९॥

तद्दुर्दशान्तां विषमां पुलस्त्यः
श्रुत्वार्थिनां कल्पतरुन्तमागात् ।
तमेव भिक्षां प्रतिलब्धुकामो
राजापि तस्येष्टमसौ ददौ तम् ॥१२०॥

प्रणिपत्य पदारविन्दयो-
र्दशवक्त्रे सपितामहे गते ।
नवपाटलशौचघस्रका
अपि राज्ञा प्रविसर्जिताश्वा ॥१२१॥

दशमुखदमनप्रशस्तिरेवं
दिवि भुवि चाप्रथतास्य भूमिजानेः ।
शरपदधनयुक्तरान्तरालो-
दितरजनीकरदीधितिः प्रकाशा ॥१२२॥

सदशास्य दशास्य दुर्दशास्य
प्रथमायाजनि बाहुवीर्य्यतश्च ।
विदधे भुवनत्रयेऽपि सा
विलसत्क्षेमपरम्परापराम् ॥१२३॥

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसति प्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया ।

---

१. यातुराजः – रावणः इत्यर्थः ।

काव्ये तत्तनयस्य चार्जुनगुणैर्भव्येति नव्ये गतः
सर्गस्साधु चतुर्दशोहि विलसच्छन्दःप्रबन्धानुजे ॥१२४॥

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये
कार्तवीर्य्यविवाहो रावणदर्पभङ्गो
नाम चतुर्दशः सर्गः[1] ॥

---

१. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मेचयञ्चलपाँचथरलालीखर्कं घरडाडाग्रामवास्तव्यदोवालीछाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादके चतुर्दशसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम् ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

पञ्चदशः सर्गः

श्रीताराचरणाम्भोजपरागकणिकां मम ।
प्रत्यूहव्यूहशान्तिन्यो मध्ये मौलिसमागताम् ॥१॥

अथ तस्य नरेशस्य सुखासीनस्य पत्तने ।
सेवाशयेव शमिता वर्षाहर्षावहा नृणाम् ॥२॥

शुचिरागतभर्तारं मेनिरे शुचिरागताः ।
विमानगामिनमिव नितम्बिन्यो विमानगाः ॥३॥

कु[1]टजं कूटजं फुल्लं वियुक्तञ्च वियुक्तकम् ।
वी[2]क्ष्यात्मानं मानवत्यो रुरुदुः पुरुदुःखतः ॥४॥

नव[3]प्ररूढैः हंसितैश्शालिभिः परिशीलितम् ।
नवप्ररूढैः केदारकोनाशौ वी[4]क्ष्य रेमिरे ॥५॥

गुणवत्क्षेत्रसम्भूता यष्टिका इव षष्ठिकाः ।
सन्दृश्यते स्म दृश्यन्ते दृश्यन्ते नभवत्स्थलम् ॥६॥

केदारैकलमारूढा सौगन्धिकसुगन्धिके ।
निर्वाति वातेव चमूरामोदञ्जनमोदनम् ॥७॥

---

१. क. मा. 'कू' इति पाठः ।
२. क. मा. 'त्रि' इति पाठः ।
३. क. मा. 'व' नास्ति ।
४. क. मा. 'वि' इति पाठः ।

नवनी यवनी भ्राम्यत्पवनोपवनोज्वलाः ।
हरितैः परितश्शस्यैर्हरितः प्रचकाशिरे ।।८।।

वनीयकाय भृङ्गाय नवनीपवनी ददौ ।
पांशुला रज एवासौ मधुपोऽपि व्यतुष्यत ।।९।।

उत्क्षिप्य पिच्छं स्वच्छन्दं शिखी शाखिशिखागतः ।
ननर्त्तानर्त्तरावेण घनाघनघनोन्मदः ।।१०।।

धारासारालीनवृकन्दलच्छन्नमहीरुहम् ।
नवकन्दलसंशोभिघनमम्बु[1]मिहाबभौ ।।११।।

सदम्भः पङ्कमालिन्यं सरोगत्वमवापयत् ।
स्थाने चित्रं कदम्बानां स्तोकस्नेहो बभूव यत् ।।१२।।

दध्वनुर्मेघमुरजा ननर्त च पलानटी ।
जगुः कलं मधुकरा नीलकण्ठोऽन्वशिक्षयत् ।।१३।।

रोमाञ्चितन्नवतृणैस्सरोमाञ्चितमाबभौ ।
वर्षासखया वपुः श्लिष्टन्धराखयाश्चिरकालतः ।।१४।।

चपलाक्ष्यो नितम्बिन्यो विलसत्कान्तिकाननाः ।
कामं ववर्षिरे वर्षा घनपीनपयोधराः ।।१५।।

नभो गजेन्द्रकलभाश्चतुर्विकलभावनाः ।
नभो गजेहालकभाः कलभाविगिरो वधूः ।।१६।।

पतत्त्रीणां कान्तरुतो मारुतस्तरुतो ववौ ।
तेनापविद्धाः पथिका हरिणा हरिणा यथा ।।१७।।

नीरजक्ष्मातलं पद्माकरश्चाच्छन्ननीरजः ।
प्रदृश्यतालसत्तारं लसत्तारं वधूमुखम् ।।१८।।

---

१. क. मा. 'घनम्व' इति पाठः ।

समानेन समानेन रसमानेन मन्द्रकम् ।
कलत्रेणातपत्रेण तापन्नापेदिरे तदा ॥१९॥

सकलं विकलं विप्रयुक्तं मिथुनमम्बुजे ।
तस्य वर्षति वर्षतौ वासरोऽपि स्म वर्षति ॥२०॥

रसालसालसदृशं तमालं छायया जनाः ।
रसालसालसदृशं वधूश्चेह सिषेविरे ॥२१॥

परित्यक्ताः कविवरैर्नीरसस्य मनोहराः ।
अल्पज्ञकविताबर्षाः प्राज्यासारास्समा बभुः ॥२२॥

वन्दीकृत्य विवस्वन्तं भुञ्जानामधिरूढकम् ।
पतत्पयोधरां सद्यो गतरूपश्रियं तथा ॥२३॥

कृष्णाम्बरां विरजसं प्रावृषं प्रचुरद्रवाम् ।
शरन्नवागता शुभ्राम्बरालक्ष्य पयोधरा ॥२४॥

बन्धूकबन्धू रराज[1] पङ्कसङ्करवर्जिता ।
अलङ्कृताहंसकाद्यैर्बिजेतुं सारसान्विता ॥२५॥

विशेषकम् ।

भुवऽपङ्कं दिवोमेघं कालुष्यं वारिणोऽमलम् ।
शरज्जहार सहसा नीहारं हरितामपि ॥२६॥

घनान्धकूपात्तरविं विततैः रश्मिरज्जुभिः ।
उज्जहार शरद्वाला तृषापातुं गतातपात् ॥२७॥

वितत्य पक्षान्नृत्यन्तो घनारब्धोऽधमा अपि ।
शिखिनो निर्जिता हंसैर्मुक्ताहारपरिच्छदैः ॥२८॥

---

१. क. मा. 'ररजा' इति पाठः ।

प्रालम्बितमहाशाखाच्छिखिनश्चागमाकराम् ।
स्थाने हंसाः शुद्धपक्षाः प्रजिग्युः सारसङ्गताः ॥२९॥

स्फुरच्चन्द्रकलास्यश्च गिरिशोभारतश्रुतः ।
वशीकृतो नीलकण्ठस्तदा हंसेन सङ्गतः ॥३०॥

सारसारावसरसां सरसीं सारसान्विताम् ।
ससार सारमासाराऽसारसंसारसारिणी ॥३१॥

बन्धूकबन्धूरराजो मिलितालिगणास्तदा ।
सुरसारथिसम्भिन्नतमाः कल्प इवाबभौ ॥३२॥

हरित्सरिद्विभौ तुल्यं विशदाकाशभूषिता ।
विशदाविशदारामारामारामा च दीर्घिका ॥३३॥

सहस्रकरजातेन पङ्कशोषपटीयसा ।
पूष्णोऽर्जुनस्य युगपत्प्रतापेन विजृम्भितम् ॥३४॥

शारदेशारदेवाति शारदामोदसारदे ।
चित्रं समीरे हंसोऽपि सरजः पद्मिनीङ्गतः ॥३५॥

अपि मित्रकरस्पर्शप्रोद्भिन्ननवकण्टकाम् ।
आस्वादितरसां भृङ्गैर्जहौ हंसो न पद्मिनीम् ॥३६॥

पद्मिनीराजहंसोऽद्धा परागस्थग[1]ताननाम् ।
बलाच्चकार सन्दष्टाधरपल्लविनीमहो ॥३७॥

विद्युद्विलसितं प्रायान्घनारम्भाग्दिवस्तले ।
विचार्याकालिकान्काले तूष्णीं तस्थुः कलापिनः ॥३८॥

केदारेषु फलानम्रशालिसन्दर्शनोत्सुकाः ।
स्वनबन्धुरमध्येषु केदारेषु न रेमिरे ॥३९॥

---

१. क. मा. 'गि' इति पाठः ।

हरित्पत्रमयी दीर्घा किंशुकास्याशुकावलिः ।
शरल्लक्ष्मीप्रवेशस्य तोरणस्रगिवाबभौ ॥४०॥

आसेवितसुधाहाला बालिकाशालिपालिका ।
रसालसारसालाधो जगावविकलं कलम् ॥४१॥

चञ्चत्तारावली चार्वी सूक्ष्मोत्थितपयोधरा ।
कान्ताभवद्युवप्रीत्यै शरच्च विमलाम्बरा ॥४२॥

समायुक्तशरन्नव्यपद्मखण्डश्रियं व्यधात् ।
समायुक्तशरन्नव्यव्यधानं पद्ममात्मभूः ॥४३॥

अमण्डयन्महीलोकमभवन्निर्मलाम्बरः ।
अप्रसन्नश्चार्जुनारिः शरत्कालश्च सम्बभौ ॥४४॥

अनात्तशिखिसञ्चारस्सहस्रकरतापितः ।
घनागमात्पयः प्रीतः कलाविवजनोऽभवत् ॥४५॥

विशालवर्हं विलसत्तिलकं प्रांशुवंशकम् ।
राज्यलक्ष्मीशरल्लक्ष्मीश्शुभं यादवमाश्रिता ॥४६॥

विलसत्करवीरेऽभूत्पृथौ बाणे ध्रुवे रमा ।
यादवे साश्रिता तत्र काले शोभितमालके ॥४७॥

प्रजार्जुनस्य च शरद्विकसत्पृथुकानना ।
समीचीनांशुकततिं विभ्रती सममाबभौ ॥४८॥

हंसहासाकाशवासाबन्धूकाधरधारिणीम् ।
जह्रे चित्तं शरद्बाला ललिता पद्ममालया ॥४९॥

पुरोद्याने विहरतः शरत्काले महीपतेः ।
कामिनीभिस्समभवत्कामः सिन्धुजलप्लवे ॥५०॥

अथावरोधसहितो निरोधरहितो भुवि ।
विहर्तुं सागरतटं प्रपेदे कृतवीर्यजः ॥५१॥

शुद्धान्तसहितोऽप्येषः शुद्धान्तरहितः सदा।
शुद्धान्तरभुवं प्रेक्ष्य रिरंसुस्समजायत ॥५२॥

तरङ्गहस्तविन्यस्तः शङ्खार्घानर्घ्यरत्नकः।
सिन्धुस्तमर्चयामास स्वबन्धुविधुबान्धवम् ॥५३॥

निशाविसृमरानेकविधुदीधितिसन्निभम्।
चिक्षेप पदयोस्तस्य समुद्रः फेनचन्दनम् ॥५४॥

उच्छलल्लोककल्लोललीलान्दोलितमौक्तिकैः।
अक्षतैरक्षतैस्स्वयं समानर्च सरित्पतिः ॥५५॥

स्वं गन्तुं गतरङ्गाग्रसंगरिगल्लवंगकैः।
सुमनोभिश्च सुमनोभिर्वन्द्य स समार्चिचत् ॥५६॥

तोयार्थितो यदघटाधूपैर्विद्युत्प्रदीपितैः।
निवेदितेनामृतेन सपर्यां समपूजयत् ॥५७॥

ततो विधुसमज्ञस्य विज्ञस्यास्य समानया।
यथारुचि स्त्रियां सिन्धुर्गाधतामन्वगाहत ॥५८॥

नितम्बद्वयसेककाधि वक्षो दध्ने जले नृपः।
स्वाभिस्ताभिर्मृगाक्षीभिर्निर्जहार हरन्मनः ॥५९॥

सहस्रबाहोरेतस्य करालम्बननिर्भयाः।
प्रवाललतिकाभास्ताः पोप्लूयन्ते स्म सागरे ॥६०॥

मुखारविन्दैरेतासां प्रोत्तरत्केशशैवलैः।
प्रचलन्नेत्रशफरैश्शोभां रत्नाकरो दधौ ॥६१॥

पोप्लूयमाना कनकप्रभार्दशिसखीगणैः।
लसल्लावण्यसलिले सौधाजिरगता यथा ॥६२॥

---

१. क, मा. 'छे' इति पाठः।

उन्मोचयत्केशपाशमाचुम्बद् गण्डभित्तिका ।
आमृशन्तिलकङ्गात्रं स्पर्शाद्रोमाञ्चयन्मुहुः ॥६३॥
शाटीं विनीबिम्बिदधत्केशपाशं समाकृषत् ।
तासाञ्जलक्षितिभुजा सेहे क्लीवमितीव किम् ॥६४॥

युग्मम् ।

एतासां विहरन्तीनां वदनैः प्रतिबिम्बितैः ।
प्रत्नैकविधुहीनोऽपि शतचन्द्रोऽम्बुधी[1]कृतः ॥६५॥
विदर्भभूभुवा लक्ष्यास्सखीभिश्चाप्सरोगणैः ।
अर्थिकल्पद्रुम[2]त्वेन पूर्वावस्थाङ्गतोऽम्बुधिः ॥६६॥
कमले कमलं दृष्ट्वा विमले कमलाभुवः ।
कमलाक्षी निजास्यस्य नर्कमाकमलङ्कृतम् ॥६७॥
ततोऽमन्दरसावेशोऽवलिवासवसन्ततः ।
व्यालोडयज्जलनिधिं स्वयञ्च पुरुषोत्तमः ॥६८॥
सहस्रबाहुना तेन मुहुरालोडितोऽम्बुधिः ।
ररास बलिवासस्थान्बोधयन्निव भीतितः ॥६९॥
उच्चलल्लोलकल्लोलप्रोच्छलत्तिमिचक्रकम् ।
वराहवपुषा पुंसा तेन व्यालोलितोऽम्बुधिः ॥७०॥
शृङ्गनेत्राः शृङ्गसंस्थैरासिञ्चंल्लोहितोदकैः ।
तथा यथा स्रवद्धातुस्समन्दर इवाबभौ ॥७१॥
आसेचनामधिगतस्तासां वर्णोदकैर्नृपः ।
शृङ्गाररसभृङ्गारस्तदासेचनकोऽभवत् ॥७२॥

---

१. क. मा. 'धि' इति पाठः ।
२. क. मा. 'ण' इति पाठः ।

तरङ्गहस्तैराकृष्य ह्रियमाणा वरस्त्रियः ।
तस्य हस्तेऽर्पयन्सिन्धुः कुक्कदत्वमगात्तदा ॥७३॥

आमृष्टतिलकञ्चापि प्रस्फुरत्तिलकं भ्रुवोः ।
मध्ये प्रियास्यं पश्यन्स लुलुभे धरणीपतिः ॥७४॥

सविशेषं वपुस्तासां वारिणा निर्विशेषकम् ।
पश्यन् हारीविहारी स मुदमापदपापधीः ॥७५॥

लुप्तालङ्करणं वार्भिस्तासां वदनपङ्कजम् ।
अलुप्तालङ्करणकं मुदस्तस्याप्लवक्षमम् ॥७६॥

उच्चावचागमोर्मीणां विहारपरिकर्षितः ।
विद्यार्थीव क्षितिपतिस्सद्बुद्धिप्रमदान्वितः ॥७७॥

आसाद्य तटभूभागममान्तं प्रतिपल्लवम् ।
सुक्षापसंप्रस्तपत्रः क्षणमात्रं विचक्षणः ॥७८॥

युग्मम् ।

अथालञ्चक्रिरे कान्ता कान्तारक्रीडनोत्सुकाः ।
निद्राङ्गतस्य तस्याशु सखीभिस्सज्जसाधनैः ॥७९॥

मुक्तालङ्कारमामुक्तालङ्कारमपि तद्वपुः ।
मुक्तनिद्राय रुरुचे लङ्कालङ्कारमोचिने ॥८०॥

कलास्वविकलाचन्द्रकलाकलमथालपत् ।
प्रभोः पुरुषसिंहेन चित्तोदारदरीजुषा ॥८१॥

आक्रान्तद्विपिनाथेन सिंहमध्यञ्च यौवनम् ।
विहर्तुं सागरतटाटव्यां प्रकटवाञ्छितम् ॥८२॥

युग्मम् ।

भूतिविज्ञापनाप्रीतो वाहिनीशतसङ्गमे ।
नारिकेलीयुते क्वापि बालपूगविराजिते ॥८३॥

विटपानमितादासीस्तरुणीश्चापि बिभ्रति ।
उदीर्णकरवीराढ्ये विलसत्तालशालके ॥८४॥

आश्रिताभीष्टशाखाग्रद्विजमञ्जुविराविणि ।
विलसत्सर्वतोभद्रे राजादनसमन्विते ॥८५॥

आश्लिष्य बालतनयान्कण्टकोद्भिन्ननागरे ।
उद्धूतपोतसंघर्षक्षपयिष्णुसुधीवरे ॥८६॥

तुङ्गवार्योघसम्बन्धविलसत्सिन्धुराविते ।
निहर्तुमारभत सः सिन्धुतीरे पुरे यथा[1] ॥८७॥

क्वचित्कुञ्जे क्वचिद्वृक्षच्छायायां क्वापि सैकते ।
क्वचिन्नदीनां सम्भेदे व्यहार्षीद्वनितासखः ॥८८॥

स्वयमालूय पुष्पाणि पल्लवानि च भूरुहाम् ।
तासामुत्तंसनविधिश्चक्रे शक्रेण सन्निभः ॥८९॥

स्वायत्तचेतसां तासां क्रीडन्तीनामितस्ततः ।
कनकप्रभयाश्लिष्टो नृपो नर्मगिरोऽशृणोत् ॥९०॥

आलोक्यालिकुचं राजालिकुचन्ते पचेलिमम् ।
स्मरति स्मरतीहाग्रे स्मरती व्रततिक्षणम् ॥९१॥

इत्युक्त्वाह क्षितिमिलत्स्वयमश्व[2]त्थपत्रकम् ।
राज्ञः कृते त्वमुत्थाप्य वदेति नृपभोगिनी ॥९२॥

युग्मम् ।

अप्राप्तचन्द्रचूडाश्च श्रीफलं सौरभोल्लसत् ।
व्यर्थमेतदिति प्राह काचित्काञ्चिन्नृपाग्रतः ॥९३॥

---

१. पञ्चभिरन्त्यक्रियाकुलकम् ।
२. क. मा. 'स्व' इति पाठः ।

अपराग[1]मयं भृङ्गो मल्लिकाकलिकां कथम् ।
यूथिकासु सरागासु सतीष्वप्यभिवाञ्छति ॥९४॥

व्याहरन्तीमिति प्राह कलिकाकेलिकामधुक् ।
मन्तान्ता रजसा बाह्या रजसा यूथिकेति नः ॥९५॥

युग्मम् ।

आमृष्टगण्डशैलञ्च प्रस्फुरत्तिलकाञ्जनम् ।
अधुना मधुना त्यक्तं शोभते नाटवीमुखम् ॥९६॥

वदन्तीमिति तामाह सहस्रकरसङ्गतः ।
कनकप्रभयैवाद्य दीप्यते धरणीतले ॥९७॥

अजातप्रा[2]प्याप्यलिना खण्डिताधरपल्लवा ।
कृतालतालतानेन त्वयाप्यनुमतं कथम् ॥९८॥

इति व्याहरमाणां तां खण्डिताधरपल्लवाः ।
त्वयाप्यनुमताः सोढा मयेति व्यहरत्परा ॥९९॥

युग्मम् ।

राज्ञः कलाद्य दयिता लक्ष्यते रजतप्रभा ।
तथापि सन्तापततिरिति वक्ति स्म काचन ॥१००॥

न भाति विद्रुमच्छायोऽखण्डितोऽधर एष नः ।
वयस्यामिति काप्याह वाग्विदग्धा नृपान्तिके ॥१०१॥

आधावन्ती रयात्काश्चिल्लाजमृ[3]ष्टा वदन्नृपम् ।
विषमेषु निघातेन स्खलितास्मि नितम्बतः ॥१०२॥

---

१. 'अपरागामयं' इति पाठः ।

२. क. मा. 'अ' नास्ति ।

३. क. मा. 'भृ' इति पाठः ।

कण्टकोद्भिन्नसर्वाङ्गी रजसापि हितेक्षणा ।
पतितालम्बनं युक्तं समर्थस्य तवेति च ॥१०३॥

युग्मम् ।

प्रसार्य्य कल्लोलभुजान्महादरसमन्वितः ।
लावण्यरसनिर्गारि मुखं सम्मुखमादधत् ॥१०४॥

स्रवन्तीश्शतशोऽभ्यर्णे यदाश्लिष्यसि चार्णव ।
ततो दक्षिणता युक्ता त्व`यि नान्यत्र चोत्तरे ॥१०५॥

वाहिनीशतसेव्येऽपि समुद्रे प्रीतिदक्षिणा ।
लक्षीकृत्य पयोराशिमूचे माहिष्मतीपतिम् ॥१०६॥

विशेषकम् ।

अथ तासां वचो भङ्ग्या पुनरुक्तं मनोरथम् ।
योगी संयोगतः कर्तुं सफलं बहुधाऽभवत् ॥१०७॥

यावद्रामं प्रकटितास्तावत्यो मूर्तयोऽमुना ।
नैतच्चित्रं भगवति नैकब्रह्माण्डकर्तरि ॥१०८॥

रणरत्नाढ्यमञ्जीरं क्वणत्कनककङ्कणम् ।
चलत्काञ्चीकलकलं सङ्कुचन्नेत्रपङ्कजम् ॥१०९॥

मिलन् शीत्कारवदनं प्रेङ्खद्धारकरम्बितम् ।
वान्तमल्लिकधम्मिल्लतल्लजं सलयान्वितम् ॥११०॥

कपोतपोतभणितानुकुर्वन्मणितोज्वलम् ।
अवाञ्चच्चू`चुकं कुचबन्धनाद्बाहुवल्लरि ॥१११॥

खिद्यन्मध्येन् त्रुटन्नीविस्विद्यद्वक्त्रञ्चलत्कचम् ।
धृष्णुवृज्जघनं रिङ्गन्नितम्बपृथुबिम्बकम् ॥११२॥

---

१. क. मा. 'त' इति पाठः ।

२. क. मा. 'अवाच्चञ्चु' इति पाठः ।

प्रगल्भमानकरजमर्धमानोपचारकम् ।
बहिर्विहसमानालिप्रेङ्खमाणभुजिष्यकम् ॥११३॥

प्रेक्षमाणा नरवधूस्पृहितं प्रावृतत्ततः ।
सुरतं सुरतंत्रस्य तस्य ताभिरनारतम्[1] ॥११४॥

वात्स्यायनादिमुनिभिस्सूत्रिता ये रत्यु[2]त्सवाः ।
तद्भाष्य[3]भूतास्तास्वासन्भूपतेः स्मरकेलयः ॥११५॥

कन्दर्पदर्पशमनं तासां कृत्वाशुचिर्नृपः ।
स्वात्मानुभवसन्तुष्टो यथापूर्वमनास्थितः ॥११६॥

समुद्रकेलिस्वच्छन्दोच्छलदूर्मिविघट्टनात् ।
विप्लावितपुरा या तु नागा योद्धुमथागमन् ॥११७॥

सन्नद्धमागतं वीक्ष्य तद्बलन्नागरक्षसाम् ।
अवरोधावरुद्धोऽपि सज्ज एव बभूव सः ॥११८॥

योगप्रभावसम्पन्ननानाशस्त्रास्त्रमूर्तिकः ।
निधाय क्वापि महिषी रणक्षोणीमवातरत् ॥११९॥

अबलान्वित आराध्य काममेष महीपतिः ।
बलान्वितश्च वामेभ्योऽपराद्धुं समुपागमत् ॥१२०॥

यातुधानान्सुराबध्यान्सिन्धुमध्यान्तरस्थितान् ।
नागांश्चाथ मण्डभागाञ्जिघांसुस्सक्रुधापतत् ॥१२१॥

यावन्तः क्रोधवन्तस्ते सन्त आयान्त ईक्षिताः ।
सन्नद्धाबद्धतूणीरस्तावद्धा ददृशेऽर्जुनः ॥१२२॥

---

१. षड्भिरन्त्यक्रियाकुलकम् ।

२. क. मा. 'तो' इति पाठः ।

३. क. मा. 'व्य' इति पाठः ।

आकृष्टकरवालं तदबलानामितस्ततः ।
रसावेशवशाधीरं सन्दष्टदशनच्छदम् ॥१२३॥

समालिष्टकुचेष्टच्चद्र वद्धोरुजनान्तरम् ।
उद्घाटिताम्बरद्वारं संमीलितमुखद्वयम् ॥१२४॥

कामप्रकृष्टकोदण्डक्षिप्तत्सुमनोगणम् ।
खरप्रहारनखरं गोत्रस्खलनभीतिकृत् ॥१२५॥

सुरताभोगसिद्ध्यर्थंकबन्धशतसङ्गतम् ।
तस्यासीत्समरन्तत्र स्मरयुद्धमिवापरम् ॥१२६॥

कलापकम् ।

दशार्द्धशतकोदण्डदण्डयत्काण्डखण्डिताः ।
दशार्द्धतामस्य गता रिपवो दुर्दशार्दिताः ॥१२७॥

असोढ[1]मार्गणगणं स्वल्पं धावदितस्ततः ।
द्विषां बलं विप्रधनं तु राज्ञाऽहो कथं कृतम् ॥१२८॥

कृत्वा रक्षोगणं गृद्ध्रभक्ष्यं स कृतरक्षकः ।
भ्रमराणां प्रदुद्राव काद्रवेयवरूथिनीम् ॥१२९॥

सौपर्णास्त्रप्रयोगेण विध्वस्ते फणिनां गणे ।
जीवग्राहमगृह्णात्स कर्कोटकतनूभुवम् ॥१३०॥

पुररक्षा प्रतिश्रुत्या निर्मुच्यात्मानमाशु सः ।
प्रणम्य भूपतेः पादौ पुरीं माहिष्मतीमगात् ॥१३१॥

सुमनो गणनिर्मुक्तसुमनस्सुमना नृपः ।
जयश्रिया प्रियास्थानं प्रापदापद्विनाशनः ॥१३२॥

---

१. क. मा. 'ठ' इति पाठः ।

अथातीत्य शारददिनान्येवं सिन्धुविहारतः ।
ऋतेऽग्र्यमहिषीम्पत्नीः प्राहिणोत्स्वाम्पुरीन्नृपः ॥१३३॥
द्वीपान्तरविहारेऽपि प्रार्थितः प्रियया प्रभुः ।
प्लक्षादिद्वीपषट्केऽपि स गन्तुं मन आदधे ॥१३४॥
ततो विधिनियोगेन सर्वत्र गतिमद्रथम् ।
आरुह्य लवणाम्भोधिमुत्तीर्णः प्रिययान्वितः ॥१३५॥
पारे समुद्रं प्लक्षोपलक्षितं द्वीपमादरात् ।
द्विपाधिपतिगामिन्या तया पश्यन्ननन्द सः ॥१३६॥
उत्तुङ्गप्लक्षशाखाग्रजटादोलावलम्बतः ।
प्रेङ्खोलितावधूयुक्तास्तयोश्चक्रुश्च विस्मयम् ॥१३७॥
तन्मूलमध्यवसति वह्निमासाद्य दम्पती ।
प्रदक्षिणं परिक्रान्ता च स्मृष्टं पाणिपीडनम् ॥१३८॥
रसालरसमासाद्य रसिकस्तत्र वारिधौ ।
प्रियाधराधारसुधाधरन्तो बद्धमन्यतः ॥१३९॥
मेघमाले लसन्मेघमाले प्रालेयधारिणी ।
नक्षत्रमालेव वधूश्शुशुभे प्रियसंयुता ॥१४०॥
सुभद्रवर्षे सावित्री पवित्रितमहीतले ।
विहरन्तौ सुभद्रन्तौ प्रापतुः प्रखयदर्शनौ ॥१४१॥
अपक्षपातिनो हंसान् पतङ्गान् वीक्ष्य तत्र तौ ।
मानसौकसमानीय ख्यापयामासतुर्मुदा ॥१४२॥
पौरान्सौरान् रागचौरान्सर्वान्वीक्ष्य वधूवरौ ।
अमन्यतामयं देशः शूरभक्त इति द्विधा ॥१४३॥
द्विड्वीवधासप्तजिह्वस्य पुरो माहिष्मतीपतेः ।
इध्मजिह्वो नृपो जातः प्रह्व आह्वानमात्रतः ॥१४४॥

शाल्मलिप्रस्फुरत्तूलतूलिकासदृशे ततः ।
द्वीपे समीपे ग्रामे वा लीलया तौ प्रजग्मतुः ॥१४५॥
रममाणा रमणके रमणी रमणेन सा ।
रमणीयमणिश्रेणीभूषणा रुरुचेतराम् ॥१४६॥
मृदुशाल्मलितूलाढ्य कुलायं हातुमक्षमम् ।
प्रदर्शतां शाल्मलिं तौ हरिपादाब्जलाञ्छनम् ॥१४७॥
सारस्वतरसोत्तुङ्ग वीचीनिर्णिक्तमानसौ ।
अपिसारं स्वतरसा प्लावमेतौ प्रचक्रतुः ॥१४८॥
वामदेवोत्तुङ्गशृङ्गं पुष्परिङ्गितभृङ्गकम् ।
आरुह्य कामदेवन्तौ भेजाते कतिवासरान् ॥१४९॥
दृष्ट्वा श्रुतधरांस्तत्र वर्णाञ्छ्रुतिधरानिभौ ।
द्वीपान्तरश्रुतान्नेत्रैर्धृतवन्तौ च तद्गुणान् ॥१५०॥
सुरार्णवोच्छलद्वीचिविकटायितमुत्कटम् ।
वीक्ष्य राजा स्मरत्प्रौढ राज्ञो विभ्रमवीक्षितम् ॥१५१॥
सोमदैवतके तत्र द्वीपे सोममुखी वधूः ।
सौरनक्तं व्रतमिव चक्रे नक्तं व्रतं समम् ॥१५२॥
यज्ञबाहुस्समावध्य बहुबाहुजकुञ्जरम् ।
आहूतमात्र आगत्य भेजे भगवतः कलाम् ॥१५३॥
कुशलैः कोविदैर्युक्ते कुशद्वीपे निरङ्कुशौ ।
कुशेशयदलासौ तौ कौशल्येन प्रजग्मतुः ॥१५४॥
हिरण्यरेतसैकेनवसुना तौ समर्पितौ ।
हिरण्यरेतसान्येन वसुना प्रापितौ वरम् ॥१५५॥
वसुदानादिदेशांस्तान्मधुकूल्यादिसंयुतान् ।
चरन्तौ स्मरतः स्मेतौ यज्ञदेशाग्निजानलम् ॥१५६॥

प्रदेवहूतिजनितो नापि कर्दमसङ्गतः ।
मौनव्रतधरस्ताभ्यां ददृशे कपिलोद्भुतः ॥१५७॥

घृतोदधिरस[1]युतान् स्निग्धानिव जनानिमान् ।
विहायसा विहायैतौ क्रौञ्चद्वीपं प्रजग्मतुः ॥१५८॥

कुमारशक्तिसम्भिन्नः क्रौञ्चस्तस्माद्विहायसः ।
प्रौढशक्तिधरानैकसेनानीभिर्निषेविताम् ॥१५९॥

मेघपृष्ठे महीशक्रं शतकोटिलसत्करम् ।
घृतपृष्ठो गतः प्रष्टः स्पष्टमाचष्ट सौहृदम् ॥१६०॥

उद्वेल्लदुग्धजलधितरङ्गानां महीपतिः ।
धावत्प्रियाकटाक्षाणां विशेषं तत्र वेद न ॥१६१॥

ननन्द नन्दनोद्देशे चलच्छिवमरुद्गणे ।
वसुप्रभा भास्वरे सा क्षितिवासवमानिनी ॥१६२॥

स्नात्वाऽभयायामभया पुरुषा ऋषभा अपि ।
जलवैधतकाश्चक्रुर्विस्मयञ्जगतीपतेः ॥१६३॥

दृष्ट्वा मार्गीसमासन्नां प्रियाञ्च विमलाम्बराम् ।
प्रस्फुरन्पादकटकामादायागान्नृपोऽन्यतः ॥१६४॥

गजपाकप्रियः शाकस्तत्र नाकमलङ्कृतः ।
विपाक इव पुण्यस्य शाकस्यास्य मुदेऽभवत् ॥१६५॥

युद्धातिथेरर्जुनस्य तत्र मेधातिथिर्नृपः ।
विद्यार्थिनस्तिथिरिव प्रथमो नेप्सितं ददौ ॥१६६॥

सत्यव्रतास्तत्र जना मनोजवविहारिणः ।
अनघास्पर्शमात्रेण तेन दृष्टाः स्वसन्निभाः ॥१६७॥

---

1. क. मा. 'युत्या' इति पाठः ।

प्रलम्बपादसम्बद्धस्तत्र शुक्लाम्बरावृतः ।
अपक्षपाती कुरुषु बलभद्रो विलोकितः ॥१६८॥

नित्यार्चितेन मरुता सौहार्दातिशयादिव ।
चिरमत्यक्तवपुषस्तत्र लोका विलोकिताः ॥१६९॥

अवशिष्टं ततो द्वीपं विलोकितुमिमौ गतौ ।
वैहायसेन तेनैव रथेनाप्तमनोरथौ ॥१७०॥

तौ नेमतुर्भक्तितनस्रौ पुष्करे पुष्करासनम् ।
स्वनिर्माणातिशिल्पेन प्रशंसन्तं स्वकं भुजम् ॥१७१॥

निर्विशेषे द्युलोकस्य सविशेषं विजह्रतुः ।
लालितौ क्षेमवचसा तौ तत्र विधिनान्वहम् ॥१७२॥

सूर्यस्पन्दनचक्रांको भूधरो मानसोत्तरः ।
तत्र दृष्टस्तयोश्चक्रे विस्मयं मानसोत्तरम् ॥१७३॥

तच्छृङ्गस्थपुरावासा वासवप्रमुखाः सुराः ।
अवतीर्य तयोश्चक्रुः समाजनविधिं मुदा ॥१७४॥

मिष्टोदके जलनिधौ गरिष्ठौ गुणसम्पदा ।
अष्ठीभवद्वीतिहोत्रविशिष्टौ तौ विजह्रतुः ॥१७५॥

वदाति कर्मशमेति तत्र श्रद्धालवो जनाः ।
मीमांसामांसलधियस्ताभ्यां दृष्टा बहिर्दृशा ॥१७६॥

अर्थकामद्वयीवर्षे तत्र वर्षद्वये द्वयी ।
द्वयी सा वीतिहोत्रीयवीतिस्थित्या चरत्सुखम् ॥१७७॥

अनुमान्य विधिं लोका लोकालोकातितत्परौ ।
ततस्सुरगजावासं शैलं तावुपजग्मतुः ॥१७८॥

आरुह्योत्तुङ्गशृङ्गाग्रात्तस्य मारुतरंहसौ ।
स्वाभ्यां पुराणमूर्तिभ्यां समायुङ्क्त स्म सादरौ ॥१७९॥

ततोऽनुशिष्ठिमार्यैतौ विहरन्ताविततस्ततः ।
बस्वोकशारापतये स्पृहयाञ्चक्रतुर्नतौ ॥१८०॥

एकत्र प्रस्फुरज्ज्योतिः परत्र तिमिरावृतः ।
निबद्धो गुणदोषाभ्यां प्रबन्ध इव सेक्षितः ॥१८१॥

आदर्शदादर्शतले गजालिमिव तद्युगम् ।
तत्तुङ्गशिखरारूढं सप्तद्वीपवतीं क्षितिम् ॥१८२॥

पश्यन्नेदीयसीमेकामपराञ्च दवीयसीम् ।
राजा ननन्द पुरतः स्फुरिताङ्कनकप्रभाम् ॥१८३॥

नेदीयस्या समायुक्तस्त्यक्त्वा गम्यां दवीयसीम् ।
परावृत्तः कम्बुकण्ठो जम्बूद्वीपागमाय सः ॥१८४॥

हैमनः पवमानो भूविमानं बहुमानयोः ।
सौधमानमयोदाह तयोः कीर्त्या समानतः ॥१८५॥

द्वीपान्तरस्थलीवार्तामन्योऽन्यवदनोद्धताम् ।
आकर्णयन्तावन्योऽन्यां प्रेम्णान्यवृत्ततामुभौ ॥१८६॥

कियद्भिरेव दिवसैर्गतो जयविमानगौ ।
प्राप्तौ लवणमम्भोधिं श्रवणं मन्मथो यथा ॥१८७॥

स्वावासद्वीपखण्डेक्षावाञ्छया प्रियर्यार्थितः ।
अनिलावृतमार्गेण सम्प्राप्तोऽसाविलावृतम् ॥१८८॥

शिवाप्रीतिकरेणात्र शिवेनाप्यशिवं कृतम् ।
पुंसामयन्न विषयो विशेषज्ञो घनस्वनम् ॥१८९॥

जम्बूद्वीपमहापद्मक णिकात्वेन वर्णितः ।
निर्वर्णितोऽमरगिरिस्ताभ्यामाकर्णितः पुरा ॥१९०॥

अचलीभूतकनकप्रभाञ्च कनकप्रभाम् ।
चलाञ्च पश्यन्नृपतिरन्त्यां मेने गुणाधिकाम् ॥१९१॥

सुरावासापि सुमनः कृतशोभापि चादिमा ।
भूरिनिर्जरसंबद्धकटको द्व्यपयोधरा ॥१९२॥
सदाग्रहवती चान्त्या केशवे शशिभूषिता ।
प्रदुश्च्यवनभोगेति राज्ञा बहुमता किमु ॥१९३॥
युग्मम् ।

विलसद्धीरकवितं कटकं स्वर्णभासुरम् ।
सुमेरोश्च प्रियायाश्च समभाभान्नृपं प्रति ॥१९४॥

ततः प्रियां सुरगिरिशोभालोलविलोचनाम् ।
विलोक्य नृपतिः प्राह श्लिष्टाङ्गां विलसत्पदाम् ॥१९५॥

अयं कामीव गिरिराट् कान्तारागाप्तिपेशलः ।
पृथुसज्जघनश्चास्य शृङ्गं तव वपुर्यथा ॥१९६॥

सुरालयोऽप्यतिशुचिः कुलीनोऽपि समुन्नतः ।
मेरुर्नमेरुयुक्तोऽपि सूर्ययुक् च बुधान्वितः ॥१९७॥

पूर्वोक्तगिरीणां सूर्येण क्रियतेऽसौ प्रदक्षिणः ।
पश्चिमाऽसौ सौख्यभूमिर्वर्षाणामुत्तरस्थिता ॥१९८॥

अयं गिरीशोऽस्य मूर्ध्नि रमतेऽमरवाहिनी ।
आस्ते सदा पिनाकीहेश्वरो विबुधसंस्तुतः ॥१९९॥

सुरसेव्यो गिरीशोऽयं कृततारावलम्बनः ।
भ्राजच्छिखण्डिजन्मापि कथन्न गुरुतां व्रजेत् ॥२००॥

तव वागिव धार्येयं सुवर्णघटिता स्थली ।
अनुभूत्यै सुकृतिनोममेवप्रसितं मनः ॥२०१॥

नवग्रहोऽप्ययं तन्वि सर्वदेवानवग्रहः ।
अष्टलोकाधिपोऽनष्टलोकाधिप इति स्मृतः ॥२०२॥

सम्प्राप्यानारते जन्म भारतश्रवणादितः ।
सुकृतश्रेणिनिःश्रेण्याजनारोहस्थलं त्विदम् ॥२०३॥
एतत्पूर्वादिकाष्ठास्थपुराधीशाः सुरा अमी ।
सभाजयन्ते मा पश्य मन्दारकुसुमोत्करैः ॥२०४॥
एतस्योपरि धन्वानां विशेषसुखसम्भिदे ।
तन्वङ्गि वर्तते स्थानं स्वर्गादेर्लक्षताङ्कृतम् ॥२०५॥
सत्यलोकादयो लोका एतच्छृङ्गे प्रकल्पिताः ।
गतिर्यत्र महर्षीणां तपसा भावितात्मनाम् ॥२०६॥
कैलासहिमशैलाख्यदशनो गिरिकुञ्जरः ।
अयमेतस्य कलभा हेमकूटादयोऽद्रयः ॥२०७॥
विशालेऽपि च वाग्जाले भाति नातिमहद्यशः ।
यस्य पश्य यशस्यस्य नमस्कारपरः स्तवः ॥२०८॥
इति वादिन एवास्य विमानं छन्दसा व्रजत् ।
विहाय शिवमात्रेण सपूरुषमिलावृतम् ॥२०९॥
अथोत्तरेषु कुरुषु समुत्तरदिशं क्षणात् ।
नियुक्तरुत्तरशिवस्तयोः प्रीतिं परां व्यधात् ॥२१०॥
रसातलात्समुद्धृत्य योदूढा रसतोरसा ।
स्तूयमानं तथा तत्र वराहं तौ प्रणेमतुः ॥२११॥
अकृत्रिमा वपुश्शोभा जीवनञ्चाप्यकर्षणम् ।
अयत्नसाध्या भोगाश्च ताभ्यान्तत्र निरीक्षितम् ॥२१२॥
अप्रत्ययोषितामन्ते सकृद्धर्मधृतिस्थितिम् ।
प्रशशंस जगर्हे च सा तारुण्यार्भकप्रिया ॥२१३॥
समायुतायुषस्तत्र ताभ्यां समयुतायुषः ।
दृष्टा दम्पतयः पृष्टाः प्रणयादेव भाषितैः ॥२१४॥

कृतं त्रेतोपासनौ तौ तत्र त्रेतायुगस्थितिम् ।
भद्राप्लवेनाति भद्रावनवभूतां कियद्दिनम् ॥२१५॥

स्वर्गशेषस्थलीमेतामुपभुज्य यथा रुचिः ।
जहौ प्रियान्वितो राजा योगीव विषयस्थितिम् ॥२१६॥

ततः शिशिरवातासी परिनर्तितकेतुना ।
केतुमाले विमानेन प्राप्तौ तां वभु सेतुना ॥२१७॥

इलावृतात्पश्चिमतस्तन्मर्यादागिरिः स्थितः ।
व्यषेवि माल्यवान्ताभ्याममरद्रुममाल्यवान् ॥२१८॥

रमारमणकामेन कामरूपं दधद्धरिः ।
दर्शनं प्रददौ ताभ्यां स्तूयमानस्सदा श्रिया ॥२१९॥

तत्र स्वप्रत्नरूपास्त्रतेजोदलितगर्भके ।
निरर्भके तदारेमे राजा प्रत्यक्षदर्पकः ॥२२०॥

दृष्टापि चक्षुषा चक्षुराक्षिपत्येव किल्विषम् ।
इत्याचचक्षुर्मुनय इति तौ तत्र सस्नतुः ॥२२१॥

गन्धमादनमर्यादं भद्राश्वमथ जग्मतुः ।
तौ तत्र भद्रश्रवसाविष्टरश्रवसं गतौ ॥२२२॥

अज्ञानध्वान्तपटलीभानुर्भानावुदग्गते ।
हयग्रीवो हरिस्तत्र तयोरक्षिपथङ्गतः ॥२२३॥

सीतां समीतां मुनिभिरानीतां ब्रह्मसंसदः ।
आप्लवेतामिमौ प्राप्य तत्र मन्त्रवदुत्सुकौ ॥२२४॥

तौ दुष्प्रधर्षौ सामर्षैर्जनैरार्षमतानुगौ ।
सहर्षमतिवर्षञ्च हरिवर्षमितौ ततः ॥२२५॥

उत्फुल्लकह्लारवनमासाद्यैव मधुव्रतः ।
प्रह्लादमाह्लादमगात्तत्र प्राप्य महीपतिः ॥२२६॥

सहते नैव भूतानि सजानिर्नृहरिङ्गतः ।
प्राप्तवांश्च तदालोकं तदालोकद्वये सुखम् ।।२२७।।

चञ्चन्नखरदुर्दर्शचपेटनखरस्पृशा ।
श्रीनृसिंहे नतौ प्रेम्णा परिस्वज्य विसर्जितौ ।।२२८।।

ततः किम्पुरुषावासं वर्षवर्षं समीप्सितम् ।
कीनाश इव वर्षन्तं सतर्षन्नृपतिर्गतः ।।२२९।।

अञ्जनानन्दनस्तत्र भक्तकिल्बिषगञ्जनः ।
ताभ्यां समागतः सञ्ज्ञा सूर्याभ्यामिव काश्यपिः ।।२३०।।

राजराजार्चनस्थाने वव्रे सान्निध्यमेषतम् ।
प्रतिशुश्राव राजापि गुरुणा तस्य सन्निधिम् ।।२३१।।

ततः कल्पान्तरोद्भूतं कौसल्यानन्दवर्धनम् ।
सीतासमेतं श्रीरामं भेजाते भक्तिभावितौ ।।२३२।।

तुरङ्गवदनाः काश्चित्तु रङ्गतनवः पराः ।
समानदेहै[१]पतिभिस्संयुतास्तत्र योषितः ।।२३३।।

आश्लेषं चुम्बनमपि स्पृहयन्तः परस्परम् ।
राज्ञा राज्ञीविनोदार्थं दर्शिताः कौतुकेन च ।।२३४।।

युग्मम् ।

नातिप्रियजनावासं हासन्तन्वानमीक्षताम् ।
तत्याज निर्व्याजमेव राजा तं जायया पुनः ।।२३५।।

उत्तीर्णौ तौ क्षणादेव रम्यकं रम्यकन्दरम् ।
पवमानसमावेन विमानेन विमानगौ ।।२३६।।

---

१. क. मा. 'राम्' इति पाठः ।

सत्यस्सत्यव्रतेनासन् सत्यास्सत्ये गिरस्तयोः ।
स मेने बहुमाने तौ स मेनेह पथा स्थितः ॥२३७॥

विहृत्य कल्पजलधौ चिरस्निरवधौ हरिः ।
विश्राम्यन्निव तत्रैष्टितताभ्यां मत्स्यवपुर्धरः ॥२३८॥

प्रकृत्या निर्निमेषेण श्रवत्प्रेमाश्रुविप्रुषा ।
विलोकयंश्चक्षुषा सादनुमेने तयोर्गमम् ॥२३९॥

अथ प्रतस्थे भूशक्रो'ऽचक्रेणापि पथा प्रियाम् ।
सन्दिदर्शयिषुर्मेरोर्विष्कम्भधरणी धराम् ॥२४०॥

विहारमन्दिरं देवस्त्रीणामारुह्य मन्दरम् ।
कन्दरं कञ्चिदध्यासाभृणोद्गीतं सुकन्धरम् ॥२४१॥

रसालसदृशा तत्र रसालतरुमुन्नतम् ।
वरशालप्रांशुदेहस्तरसाऽलभगान्नृपः ॥२४२॥

विचित्रचैत्रप्रारम्भे शलाटुकरटिप्रभम् ।
पश्यन्ती तस्य महिषी मेने न नियतम्पवम् ॥२४३॥

कस्मात्त्ररसनिर्यातरसानायातसन्निधिः ।
अरुणोदानदीनाभ्यां पीता नेत्रैः करैरपि ॥२४४॥

विगाह्य दुग्धसरसि मुग्धौ मन्दरसानुगे ।
ननन्दतुर्नन्दने तौ चैत्रेऽमन्दरसानुगे ॥२४५॥

ततः शच्यर्चितौ तत्रामन्दमन्दारहारतः ।
विहाय मन्दरधरं मेरुमन्दरमीयतु ॥२४६॥

द्वीपाभिख्यकरो जम्बूवृक्षस्तत्र निरीक्षितुम् ।
यत्प्रसूनरसोद्भूता जम्बूर्नाम महानदी ॥२४७॥

---

१. क. मा. 'को' इति पाठः ।

तदीयजलसेकेन तटद्वयमुदूज्वलम् ।
सम्भवन् कनकं प्रोक्षि कनकप्रभयादरात् ।।२४८।।

अथ चैत्ररथारूढौ चैत्रिकोत्सवतत्परौ ।
रेजतुश्चित्रवेषौ तौ चित्राचन्द्रमसाविव ।।२४९।।

तत्र चैत्रवनोद्याने स्तवैश्श्रवणसुन्दरैः ।
किन्नराणामिमौ प्रीतौ मधुकुण्डमुपेयतुः ।।२५०।।

मधुकालोपभोग्यन्ताद्दिव्यम्मधुवधूरियम् ।
पीत्वा प्रियेण सहिता सौपार्श्वं पार्श्वमागमत् ।।२५१।।

तत्र व्यानपरीणाहमधुधाराप्रवाहितम् ।
कदम्बद्रुममासाद्य तौ विश्रममुपागतौ ।।२५२।।

आस्वादनीयमास्वाद्य तत इक्षुरसा जलम् ।
वैभ्राजके कतिदिनं व्यभ्राजेतामिमौ सुखम् ।।२५३।।

तत उत्तीर्य कुमुदं महान्यग्रोधशाखिनः ।
छायायां विलसत्कायच्छायच्छायौ निषेदतुः ।।२५४।।

तदुद्भूतनदामान्तावभीप्सितविहायितम् ।
सेनाते बहुनो सिद्धिः प्रार्थ्यमानपदाम्बुजौ ।।२५५।।

आरुह्य सर्वतोभद्रमाक्रीडं सुरयोषिताम् ।
शेषं वसन्तं विविधक्रीडाभिस्तौ व्यतीयतुः ।।२५६।।

एवं परीत्य भूगोलं प्रियया प्रियदर्शनः ।
परावृत्तो नरपतिः खण्डे भरतपालिते ।।२५७।।

ततोऽचिरेण कालुष्यस दङ्गन्धमादनम् ।
तौ प्राप्य धर्मतनयौ देवदेवाववन्दताम् ।।२५८।।

अथ तत्र भवांस्तत्र भवन्नारदपारदः ।
प्रतिवातौ प्रचक्रे तौ रसायननियोगतः ।।२५९।।

आलोक्य लोकान्कृपया यद्ब्रह्म द्रवताङ्गतम् ।
तत्रैवालकनन्दायां सस्नतुस्तौ यथाविधि ॥२६०॥

ततो वाराणसीमेत्य विश्वेश्वरविभूषिताम् ।
वितेरतुर्धनं भूरि स्नात्वाधिमणिकर्णिकम् ॥२६१॥

तावानन्दवनं प्राप्य तीर्थयात्राप्रसङ्गतः ।
व्यत्ययगातां सुदीर्घाणि निदाघाहानि दम्पती ॥२६२॥

ततो नवरताश्लिष्टतुङ्गपीनपयोधरा ।
प्रमोदाय नृपस्यासीत्प्रावृट् च कनकप्रभा ॥२६३॥

सितासितसरिद्भेदसम्भेदेऽभ्यवगाह्य तौ ।
कल्पान्तशिशुगोविन्दावासं ददृशतुर्वटम् ॥२६४॥

पुण्यानि भारतस्थानि तीर्थान्यनुसरन्नसौ ।
प्रातिवाहितवान्वर्षाः पत्न्या हर्षादनुद्रुतः ॥२६५॥

समागतमिमं श्रुत्वा पौरामात्याः समागतम् ।
समापतञ्चक्रुराशु समानेतुं समागतम् ॥२६६॥

एवं समस्तवसुधावलयं परीत्य
क्षोणीशमौलिमणिचुम्बितपादपीठः ।
स्निग्धाप्तपौरसचिवैरनुगम्यमानः
माहिष्मतीम्पुरमवापदसौ सदारः ॥२६७॥

सम्मङ्गल्यविधावधानमनसो विप्रान्पवित्रान्पुर-
स्कृत्योपायनपाणिपौरनिचये स्निग्धां दधानौ दृशम् ।
शृण्वन्तौ मधुराणि वारवनितागीतानि वीणास्वनैः
सौधं क्षेमम[1]वीक्षतां कतिपयैराप्तैस्समं दम्पती ॥२६८॥

---

१. क. मा. 'वि' इति पाठः ।

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसति प्रख्यातपन्तान्वये
जातश्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया।
सर्गः पञ्चदशः समाप्तिमगमत्तत्सूनुना निर्मिते
काव्येऽस्मिन् कृतवीर्यसूनुचरिते तारापदाब्जार्पिते ॥२६६॥

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये
प्रावृट्शरद्वर्णनं समुद्रविहारसप्तद्वीपविहार-
वर्णनन्नाम पञ्चदशः सर्गः[1] ॥

---

१. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मेचयुञ्चलपाँचथरलालीखर्कः वरडाँडाग्रामवास्तव्यदोवालीछाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादने पञ्चदशसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम्।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

षोडशः सर्गः

यदीयकरुणाझरीपृषतमात्रमासादितं
    सदाऽप्रतिहतेच्छया हरिहरौ चरीकर्ति च ।
मनोदरदरीदरेदरविकाशितेत्यादरात्
    समस्तजनतारिणीपदयुगं दरीदृश्यताम् ॥१॥

मन्वाद्युदीरितपथेन महीमहीनां
    तस्मिन्प्रशासति नृपे सति मर्त्यलोकः ।
धीरो यथा चरमसर्गमुपेत्य नाना-
    च्छन्दः प्रपूर्तिमकरोदकरोधमेन ॥२॥

आतेनिरे सर्वविशो विशोधिता
    बहिःसदान्तश्च महीक्षितामुना ।
वर्णाश्रमाचारनिषेवणोद्भवाः
    पुण्याख्यसोपानपरम्पराः पराः ॥३॥

कदाप्यकार्यस्मरणोत्सुकाः प्रजा
    विदन्नसौ योगबलेन भूपतिः ।
सहस्रबाहुर्हृतचापसायको
    जहार पापस्य मनस्यपि स्थितिम् ॥४॥

प्रागभावपरिपालनन्नृणां
    पातकस्य विदधन्महीपतिः ।

देहधारिभिरलङ्घ्यशासनो
नित्यकर्मसदृशो निरीक्षितः ॥५॥

निरीतिभीतिस्थितिशालिराज्यं
निर्भोगिदं शं गतरोगदेहम् ।
सबालगेहं सुरलोककल्पम्
प्राकल्पकीर्तेः प्रबभूव तस्य ॥६॥

दुराग्रहाच्छक्रकृतेऽप्यवग्रहे
नवग्रहे कुप्यति चानवग्रहान् ।
वर्षन्स भूरीणि[1] जलानि मानवान्
निजप्रभावेण चकार भूपतिः ॥७॥

वह्निस्वरूपेण पपाच सोऽन्नं
पर्जन्यरूपेण ववर्ष काले ।
वायुस्वरूपेण जहार खेदं
प्रकाशयामास स पुष्पवन्तौ ॥८॥

स्नेहं वितन्वन्निरुपाधिरूपं
सम्प्रीणयन्सूनृतवाक्यजातैः ।
भयं सभञ्जन्नखिलप्रजानां
पिता च पुत्रश्च पतिश्च जज्ञे ॥९॥

कृष्टाभिघातो विविधौषधीषु
शूलस्थितिः शङ्करहस्त आस्त ।
वृत्तिर्नृणां विग्रहयुक् च शास्त्रे
तस्मिन्नृते चाद्रिषु गण्डमाला ॥१०॥

---

१. क. मा. 'नि' इति पाठः ।

स्मितोत्तरं भाषितमीक्षितञ्च
कृपाप्रवाहप्रसृतं प्रजासु ।
धर्मोपदेशव्यपदेशनञ्च
निर्व्याजमेतस्य बुधप्रवर्ण्यम् ॥११॥

आमन्त्रिवर्गादपि चाश्वपाकाद्
यथायथं साधु कृतौ नियुक्तः ।
तेन प्रतेने सुकृतन्नृलोकः
राजापि षष्ठांशमवाप तस्य ॥१२॥

शुद्धस्य मुक्तस्य परात्मनोऽस्य
षष्ठांशलिप्सा न निमित्तमासीत् ।
नियोजने साधु कृतौ नराणां
तद्बुद्धिधीर्षैव परन्निमित्तम् ॥१३॥

निराकृतो वर्णगणादवर्ण-
संस्थापितो मुख्यतयापि तत्र ।
विशेषविज्ञेन कथन्नृपेण
मन्येऽक्षरत्वेन सपद्यते स्म ॥१४॥

यो मातृकागामितया प्रसिद्ध-
मच्चागमज्ञैरपि दुस्त्यजस्त्र ।
अवर्णमेनं स्वरभिन्नभिन्नम्
अन्विष्य विक्षन्निजघान वर्णे ॥१५॥

स्थाने कृतव्याकरणस्स राजा-
नाख्यातमङ्गे विनिधाय कञ्चित् ।
न्यहन्त पादाग्रगतं समस्त-
माख्यातमेघादियुतं विचार्य ॥१६॥

षण्टं विधित्सन्मुनिराददे यन्
मूर्द्धन्यशब्दस्य पदान्तभाजम् ।
राजा स तद्गौरवमीक्षमाणो
व्यवाहरद्धीरतरो यथा स्वम् ।।१७।।

मूर्द्धन्यतामेष नयन्पदान्त-
स्थितं सवर्णं पदपूर्वभागे ।
क्षितन्नुदन्तं प्रथमोपसर्ग-
स्तद्धीनयन्बा हिकवाग्विरूढः ।।१८।।

तस्मिन्नृपे शासति धर्मतः क्ष्मा-
मवृष्टिरावृष्टिरपि प्रजानाम् ।
दुःखे सुखे मूषकमोबकत्व-
मकार्यचिन्तासु जगाम तासाम् ।।१९।।

विशालभानां शलभाः प्रजानां
शुकाः शुकं कार्यकृताश्च चक्रम् ।
चक्रा[2]वतारेण सदा विनाना-
न्नोपद्रवाय प्रबभूवुरीयत् ।।२०।।

धर्मार्थकामाननुवेलमित्थं
परस्पराबाधितमाभजन्सः ।
चक्रे प्रजास्स्वास्समशीलभाजो
धर्मावनायैव हि सोऽवतीर्णः ।।२१।।

---

१. अत्र 'बाहिक' शब्द ईकंकि कृते 'बाहीक' इति प्रसिद्धः । कविना चात्र ह्रस्वः प्रयोगः कृतः । तात्पर्यान्तरेण भाव्यम् । पुङ्गवत्वेन विवक्षितो वा वहधातोः ठकि रूपम् ।

२. कार्तवीर्येणेत्यर्थः । कार्तवीर्यो हि हरेश्चक्रावतारत्वेन ख्यातः ।

सप्तार्णव......मेखलनस्य राज्यं
मित्राणि वासवमुखा विवि'धा महिष्यः ।
क्षीरोदजात्र नवमूर्तय एव सम्पद्
स्पृह्याधनाधिपतिनापि किमूनमासीत् ॥२२॥

किन्नो वनीप'कगणोऽवनिनाथ केन्द्रात्
अस्मादवाप मनसेक्षितमप्यलभ्यम् ।
को वावनीपतिरपि प्रतिकूलचेता-
भेत्ता बभूव मरणे रविमण्डलस्य ॥२३॥

एकस्स एव भुवनेषु भवन्नुदात्तः
प्राचो रिपून्न्यहनदाश्रितसुप्रतीकाम् ।
तत्कालभूपतिगणे सति शिष्टताप्तः
सोऽयं सदा भवतु नैव कथं बलीयान् ॥२४॥

अस्यैवमैश्वर्यपरम्पराणां
दिने दिने भोक्तुरधीश्वरस्य ।
वीराः प्रवीरा यदुराजवंश-
स्यासन्करीरास्तनयास्सहस्रम् ॥२५॥

एका द्वितीया चतुरः स्म सूते
सुतांस्त्रयीवर्णविधीनिवास्य ।
क्षेमङ्करान्पञ्चजनेषु विष्णो
यां षष्ठमूर्तिर्न शशाक हन्तुम् ॥२६॥

चत्वार एतेऽम्बुधयो यथोर्मि
महीमहेन्द्रस्य गभीरसत्त्वाः ।

---

१. क. मा. 'वु' इति पाठः ।
२. वणिक्समूह इत्यर्थः ।

सपक्षगोत्रावनशीलभाजः
समाश्लिषन्मानसवृत्तिधारात् ॥२७॥

धात्रीकरासञ्जितमञ्जुवेषा-
नस्पष्टवर्णं वदतस्तनूजान् ।
उत्सङ्ग आधाय निमीलिताक्षः
स्पृशत्कराग्रैर्मुमुदेतरां सः ॥२८॥

एवं पितॄणामृणतस्तनूजै-
रार्षादृणाच्छैशव एव मुक्तः ।
सद्विद्यया देव-ऋणावशेषं
महाध्वरैः शोधितुमैच्छदेषः ॥२९॥

नवद्वयद्वीपपवित्र[1]भूमयः
ततो नृपस्यास्य पुरोहितादिभिः ।
सुवर्णसीताश्रितसीरकर्षणैः
समीकृता अध्वरकर्मसिद्धये ॥३०॥

ता आस्तृता हाटकजेष्टकागणै-
रारोपितास्तत्र च विद्रुमोद्भवाः ।
यूपे निबद्धं शरदभ्रसुन्दरं
मुक्तामयं तत्र वितानमद्भुतम् ॥३१॥

वाटश्च भृङ्गाटककुडचकं ना
न हाटकीयं घटितं तदध्वरे ।
मुक्ताविमुक्ताक्षतकर्मसिद्धये
मुक्तानमुक्तान्विदधे मनोरथैः ॥३२॥

---

१. क. मा. 'त्रि' इति पाठः ।

द्वीपेषु सप्तस्वपि सन्नियोजिता
नराधिपास्तेन निमन्त्रितास्तदा ।
आज्ञां तदीयां शिरसा समावहन्
उपायनान्यौष्टुकवाडवादिभिः ॥३३॥

विशन्स तस्याध्वरकोशगेहं
राजन्यकामामुपहारभारः ।
नोद्रेचयामास पयःप्रवाहः
सरिद्वराणामिव सिन्धुमध्यम् ॥३४॥

अथागता यज्ञविधानकोविदाः
परस्सहस्रायुत[1] ये[2] निमन्त्रिताः ।
दिवो धरण्या वसुधातलादपि
प्रैक्षं तदन्तेन पुरस्कृता नृपम् ॥३५॥

ततो नृपेणाभरणाम्बरादिभिः
वृतास्सहाङ्गश्रुतिमार्गकोविदाः ।
आत्रेयमुख्या मुनयो यथायथं
आरेभिरे कर्म यथोदिते दिने ॥३६॥

यज्ञीयदीक्षां समधिश्रितो नृपः
स कृत्तिवासाः कुशमेखलावृतः ।
स दण्डपाणिर्मृगभृङ्गसंयुतः
जितासनो मेध्यमितासनो बभौ ॥३७॥

ज्येष्ठा गरिष्ठा गुणसम्पदापि
प्रेष्ठा श्रविष्ठेव मनोज्ञरूपाः ।

---

१. क. मा. 'च' इति पाठः ।
२. क. मा. 'यो' इति पाठः ।

घावातिकाभिर्विधुतेन तेन
सहासिधाराव्रतमाचचार ॥३८॥

तौ दम्पती यज्ञफलस्य सिद्धौ
शमे दमे चानुपमे प्र[1]वीणौ ।
गुरूपदिष्टं व्रतमाचरन्तौ
गौरीगिरीशाविव तेपतुः प्राक् ॥३९॥

कल्पा[2]तिक[3]ल्पैः परिकल्पिते च
विकल्पवादोऽप्यनुकल्पवादः ।
न च स्वल्पेनाप्यपशब्दशङ्का
शब्दस्मृतिज्ञैस्सहिते सदस्यैः ॥४०॥

औदुम्बरी सर्वत एव वेष्ट्या
द्वीप ऽऽ प्रदेय ऽऽ प्रतिषूपमेवम् ।
लोपः श्रुतेर्मूलमितीरितं यत्
मी[4]मांसकैरांशिकदोषविद्भिः ॥४१॥

श्रुत्यप्रमाणत्वकरो हि लोभः
जनस्य यष्टुर[5]नुयाजकानाम् ।
नि[6]वारयामासुरिति प्रगल्भाः
ते स्थूललक्ष्यस्य सदस्यताप्ताः ॥४२॥

---

१. क. मा. 'व्रविणौ' इति पाठः ।

२. क. मा. 'पे' इति पाठः ।

३. कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः, आश्वलायनापस्तम्बबोधायनादिसूत्राणामनुरूपमेवानुष्ठितमिति । कल्पसूत्रं हि मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति । (ज्ञ. भा. पृ. ५०)

४. मीमांसा = पूजितविचारः ।

५. क. मा. 'र्मं' इति पाठः ।

६. क. मा. 'निर्द्वा' इति पाठः ।

येऽप्यर्थ[1]वादाः श्रु[2]तिषूदिताङ्गैः
अथौघसाध्यान्प्रविधाय तांश्च ।
अनर्थवादान्समचीक्लृपंस्ते
सभ्यानवेन्द्रस्य महार्थराशेः ॥४३॥

सपौर्ण[3]मासः परिपूर्णकामः
दर्शञ्च चक्रे जनवासनीयः ।
सो[4]मञ्च सौम्यस्स्वयमेव मेध्योऽ-
श्व[5]मेधसङ्घञ्च निरन्तरायम् ॥४४॥

सवाजपे[6]यं लसवाजपेयं
ध्यायन्ति चक्रे कृतवीर्यसूनुः ।

---

१. स्तुतिनिन्दापरकं वाक्यमर्थवादः ।

२. निरपेक्षो रवः श्रुतिः ।

३. 'पूर्णमास' शब्दे 'मास' शब्दस्य 'चन्द्र' इत्यर्थः । स पूर्यते यस्मिन् तत् अहः पूर्णमासः । 'दर्श' शब्दस्यामार्थः । दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासौ । दर्शपूर्णमासावधिकृत्य क्रियमाणो यागः (बौ. श्रौ. सू. भू. पृ. ३२) । तथाच पूर्णिमायां प्रधानयागेषु अग्निः, विष्णुः, प्राजापत्यः, अग्नीषोमेषु–अन्यतमा चेति देवताः । दर्शे च–अग्निः, इन्दुः, इन्द्राग्नी वेति देवताः (अ. लो. पृ. ६०) तत्रापि प्रकृतिविकृतिभेदेन यागस्य बहुप्रकारत्वं विवक्षितम् । प्रकर्षेणाङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । प्रकृतेर्भागत्रयमग्निहोत्रम्, इष्टिः, सोमश्च । विकृतेरपि विविधभेदास्सन्ति । 'सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्यते' (तै. सं. २।२।५।४) । काव्यप्रसङ्गे कार्तवीर्येणापि वैदिकान्येव कर्माणि विहितानीति ।

४. 'सोम' शब्दः क्षीरिण्यां लतायां रूढः । अभिषचनीयाख्यः कश्चन सोमयागः । तत्र सोमलताया उपयोगः । (अ. लो. पृ. ४०)

५. अश्वमेधोऽपि यज्ञविशेषः । मीमांसातथशतपथादिषु बहुलप्रकारेण व्याख्यातम् ।

६. 'अन्नं वै वाजः' अत्र 'वाज' शब्दोऽन्ननामसु पठितम् । पातुं योग्यं पेयं । वाजस्य पेयं वाजपेयं । वाजपेयं प्रयुज्यते यत्र स वाजपेययागो यज्ञो वा । 'शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत' (मी. द. १०पा, ७ सू. ५१ शा. भा.) ।

सपुण्डरीकाक्षनिविष्टचेताः
सत्पुण्डरीकाण्यमितानि चक्रे ॥४५॥

स विश्व[1]जिद्विश्वजिताप्ययष्ट
दत्त्वापि सर्वस्वमसौ प्रपूर्णः ।
सङ्कल्पमात्रागतकोशवास-
कृतप्रतिज्ञाकरवित्तजातैः ॥४६॥

आहूतमस्याध्वरभागभुक्त्यै
समागतं दैवतवृन्दमद्धा ।
निवेदितं भक्तिमता नृपेण
प्रत्यक्षतस्स्वस्वमवाप भागम् ॥४७॥

अयुतं प्रददौ युतस्सपत्न्या
शतलक्षप्रभिदेव लक्षकञ्च ।
शतकोटिकरप्रियश्च कोटिं
प्रति विप्रं सर्वपर्वपूर्तिषु द्राक् ॥४८॥

यथाकथञ्चित्परिमार्जितार्था-
वसानभाजः प्रथमार्द्ध एव ।
साटोपशब्दैरुचितार्थहीनैः
प्रपूरिताः केवलमुत्तरार्द्धे ॥४९॥

नृपान्तराणां कृतवो निबन्धा-
धीरान्तराणां विलसन्तु नाम ।
आरम्भणादा च समापनाच्चा-
व्युच्छिन्नरम्यार्थपरम्पराभिः ॥५०॥

---

१. विश्वजित् प्रसिद्धयागविशेषः ।

दिने दिने वृद्धियुताभिरिद्धाः
श्रीकार्तवीर्यस्य कवीश्वरस्य ।
यज्ञा निबन्धाः शतशः प्रयान्तु
द्वीपेषु सप्तस्वपि केन साम्यम् ॥५१॥

विशेषकम् ।

यज्ञावसाने सहधर्मपत्न्या
सस्नौ स गङ्गादिसरिद्वरासु ।
विश्राणयामास च कोशजातं
द्विजातये वैश्रवणोपमेयः ॥५२॥

एवं प्रतिद्वीपमसौ व्यधत्त
विधातृकल्पैर्मुनिभिः परीतः ।
निरन्तरायानमितान्स यज्ञान्
यज्ञेश्वरप्रीणनमात्रकामः ॥५३॥

श्रौतान्स्मृतिस्थानपि सप्ततन्तून्
एवं स तन्वन्नृपतिः कदाचित् ।
सम्प्रार्थितो भूसुरदेहभाजा
सुराननेनेति रहः प्रपेदे ॥५४॥

अनारतावृत्तभवक्रतूनां
हव्याचलन्पादविहीनशक्रे ।
ममौषधं देहि समग्रभूमौ
पदाशनं शक्तियुतस्ततः स्याम् ॥५५॥

युग्मम् ।

द्वीपेषु सप्तस्वपि वर्तमानम्
अप्राणिजातं प्रतिभुङ्क्ष्व सर्वम् ।

न ते निरोद्धा भवितेति राजा
तमादिदेशाप्रतिमप्रभावः ॥५६॥

एवन्नृपाज्ञामधिगत्य जि[1]ह्वा
प्रसार्य सप्ताप्यकृशः कृशानुः ।
ग्रामान्निवेशान्पुरपत्तनानि
वनानि चादग्ध विहायसासून् ॥५७॥

उद्भूतधूमापिहितान्तरिक्षं
दन्दह्यमाना[2]खिलवस्तुजातम् ।
आर्तस्वराक्रन्दनशेषजन्तु
युगान्तवत्प्रैक्षि जगत्तदानीम् ॥५८॥

सर्वाम्महीम्प्रोषति वीतिहोत्रे
समीप्सितं कोऽपि किमाप वस्तु ।
वचो जगाद क्षितिपोऽपि सेहे
नासाध्यसिद्धौ यतते हि धीरः ॥५९॥

प्रदाय भिक्षामिति बा[3]हू ये स?
सप्तार्णवद्वीपवतीन्धरित्रीम् ।
पुनर्यथापूर्वमिमाञ्च चक्रे
योगप्रभावतिकमसाध्यमस्य ॥६०॥

एवं स दैव्यादृणतो विमुच्य
सुरैस्समग्रैरपि भूसुरैश्च[4] ।

---

१. क. मा. 'हि' इति पाठः ।
२. क. मा 'विल' इति पाठः ।
३. क. मा. 'व' पाठः ।
४. भूसुरा ब्राह्मणास्तै ब्राह्मणैरित्यर्थः ।

आशीर्वरौघैरभिनन्द्यमानः
प्रत्याजगाम स्वपुरीं स राजा ॥६१॥

राजाधिराजविरुदावलिराजमानः
मानोन्नतो नतसमस्तनृपानुयातः ।
दत्तादिभिर्मुनिवरैश्च सभाज्यमानः
भेजे सभां दयितया सहकार्तवीर्य्यः ॥६२॥

हेमाद्रिशृङ्गमिव तुङ्गतरं विचित्रं
सिंहासनं समधिरोहति राजसिंहः ।
वामे प्रभञ्जनसुतस्थितिमाप पार्श्वे[1]
दक्षे गुरुश्च पुरतः कनकप्रभा स्तः ॥६३॥

अष्टासु दिक्षु जयशब्दमघोषयन्तः
क्षेमङ्करीप्रमुखशक्तियुताश्च वीराः ।
बाह्ये पुरन्दरमुखा विबुधास्सहास्त्राः
श्रीराजराजशुभचिन्तनतो व्यराजन् ॥६४॥

तद्बाह्यतो धरणिमण्डलपालपाली
माहिष्मतीशपदभक्तिभ[2]रावनम्रा ।
कल्पान्तवर्धितमहोदधितुल्यघोषं
तद्बाह्यतस्समसदच्चतुरङ्गसैन्यम् ॥६५॥

भासा दिनेशस्य दिने दिनेऽभू-
देवं नरेन्द्रस्य सभास्थितिस्सा ।
ध्यायन्ति यां कल्मषनाशनाय
भक्ता विरक्ता विषये परस्मिन् ॥६६॥

---

१. प्रभञ्जनो नाम वायुस्तस्य सुतो हनुमानित्यर्थः ।
२. क, मा, 'म' इति पाठः ।

कदाचिदग्रे सदसो विराजन्
बुधानमात्यान्विबुधान्प्रजाश्च ।
विलोकयन्स्नेहरसार्द्रदृष्ट्या
वृष्ट्यामृतस्येव गिरान्वशात्स: ॥६७॥

अस्त्येकमेवाखिललोकवल्ली
कन्दं पदन्नात्र विवादमार्गः ।
अशक्यनिर्माणमिदं यदन्यैः
त्रैलोक्यपत्यः परिपश्यतैव ॥६८॥

नानापि तन्नो यदनेककर्तृ-
जगद्यदि स्यान्नियतन्नहि स्यात् ।
स्पर्द्धाविवादैरथवाऽनवस्था
जायेत लोकस्य तथाऽव्यवस्था ॥६९॥

अचेतनन्तद्यदि त्रित्थ सृष्टिः
विशः कृमीणामिव चेतनानाम् ।
ईक्षा[1]न्विता सृष्टिमुदाहरन्ती
युक्तिश्रुतिश्चापि विरुध्यतेऽद्धा ॥७०॥

अचेतनं कर्म तथा प्रधानं
पित्वादि वा कर्तृ ततो न वित्थ ।
क्रियानसौ विक्रियते निरंशः
क्रियां प्रकृत्येति तु तुल्यदोषम् ॥७१॥

---

१. ईक्षापूर्वकजगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मैव न तु प्रधानमिति । अयमेव कवेराशयः प्रतीयते । एतकस्य विषयस्य विशदविचारः वेदान्तनयभूषणग्रन्थे (वे. न. भू. १. अ. १।१।५) द्रष्टव्यः ।

तच्चेतनं क[1]र्तृं जगत्त्रयस्य
　　नित्यञ्च न व्यापकमभ्युपेयम् ।
तत्तन्तुवत्स्याद्यदिमेयनाशि-
　　क्वचित्कदाचित्प्रभवेद्भवोऽपि ॥७२॥

अजन्मनाशोऽस्ति भवप्रवाहः
　　न लीयतेऽपि प्रलये पुरेव ।
यद्वासनारूपमिमन्निरोद्धु-
　　मीष्टे न शिष्टेऽपि हरौ नृणां सः ॥७३॥

रज्जौ भुजङ्गप्रतिभेव सृष्टिः
　　समीहितैवास्ति सदा परस्मिन् ।
न मुच्यते किं प्रलयैकचिन्ता
　　सदाभ्रराजीव कथा समाना ॥७४॥

आत्मायमानन्दमयस्सनातनः
　　प्रियः शरीरेन्द्रियचित्तभिन्नः ।
न भिद्यते कारणतो हि कार्यं
　　को वा घटं वेत्ति मृदो विभिन्नम् ॥७५॥

यत्कारणञ्चेतनमामनन्ति
　　तदेव कार्यं जगदभ्युपेतः ।
सदेव मा[2]याकृतनामरूपैः
　　आविर्भवत्येतदवाध्य कालम् ॥७६॥

---

१. उपादानगोचरापरोक्षकृतिमत्वं कर्तृत्वम् । तच्चाचेतने न सम्भवति ।

२. या=मा नास्ति सा माया । तया कृतन्नामरूपादिकञ्जगदिति । अस्ति, भाति, प्रियनामरूपात्मके प्रपञ्चे यदेव नयनगोचरीभवति तन्मायाकृतनामरूपात्मकैः पदार्थैरित्यर्थः । अत एव 'अनादित्वे सति भावते सति ज्ञाननिवर्त्यत्वं' लक्षणमुक्तम् ।

सतस्सदुत्पत्तिरितीह मार्गः
पुतो[1]ऽसदुत्पत्तिरिति स्वमार्गः ।
सर्वत्र सर्वार्थिजना प्रवृत्तेः
तैलस्य यत्नात्सिकतास्वलाभात् ॥७७॥

उत्पादिका यत्र च यस्य शक्तिः
तदेव तत्कारणमुच्यते चेत् ।
स्याच्छक्तिशक्तिश्च ततोऽनवस्था
सत्कार्यवादो यदि नैव सा स्यात् ॥७८॥

शक्तिर्न भिन्ना समवायिहेतोः
पृथङ्न केनाप्यनुभूयते यत् ।
पृथङ्नभातङ्कुथमस्तु भिन्नं
तद्व्यक्तिभेदो नहि तत्र लोके ॥७९॥

श्रुतिप्रसिद्धा विविधास्ति शक्तिः
त्रिलोकगेहस्थपतौ परेशे ।
एकत्वमप्यागममार्गरूढं
विरुध्यते नोक्तपथानुसारात् ॥८०॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रतिकूलगामी
'त[2]र्कोऽप्रतिष्ठां' लभते निकृष्टः ।
तत्सम्मतार्थप्रतिशोधहेतुः
तर्को विशिष्टां लभते प्रतिष्ठाम् ॥८१॥

---

१. 'पुतः' इति जैनानां दार्शनिकस्सिद्धान्तः । ते हि 'पुद्गल' द्वारा सकल-सृष्टिमामनन्ति । पुद्गलास्तिकायः षोढा, पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावर-जङ्गमञ्चेति । अत एवासता पुता न सदुत्पद्यत इति कवेराशयः । विस्तरेण (वेदान्तनयभूषण पृ. १८५) द्रष्टव्यम् ।

२. सूत्रमिदन्निर्मितं पाराशर्येण व्यासेन । ब्रह्मसूत्रेऽवलोकनीयम् ।

द्वयणुकः प्रथमं प्रजायते
परमाणुद्वययोगतः कथम् ।
क्रियया हि विना न योजना
परमाण्वोः कृतिमन्तरा न सा ॥८२॥

कृतीश्वरमायादि ध्रुवा-
वतनस्यात्प्रलयः कदाचन (?)
यदि जन्मयुता तदा कथ-
न्नियतौ सृष्टिलयौ विभाव्यताम् ॥८३॥

अथ जीवगता कृतिस्तदा
नहि सिध्येन्नरकादिदुःखदम् ।
न तदा मतिरस्ति जीवगा
न च वाञ्छास्ति कुतस्तरां कृतिः ॥८४॥

निरंशपिल्वोर्यदि योग इष्टः
विलक्षणस्स्यात् द्वयणुकप्रपञ्चः ।
अथांशवत्त्वं यदि पीलुजातेः
गतावतास्याः परमाणुतापि ॥८५॥

गुणस्तु शुक्लादिरुपैति कार्ये
पीलोः प्रमाणन्नहि कात्र युक्तिः ।
निर्युक्तिकोऽयं परमाणुवादः
परेऽपि वादास्सदृशा अनेन ॥८६॥

स्मराम्यहं तत्पुरतोऽनुभूतं
कृतं मया चेत्यनुसन्दधानः ।

---

१. पीलुवादी वैशेषिकः पिठरपरमाणुवादी नैयायिकः । (वै. न. भू. १७१-१८१) द्रष्टव्यः ।

वैना[1]शिको नास्तिकया विहीनः
अपाप्नधत्तोऽनुभवापलापी ॥८७॥
प्र[2]त्यक्षस्य प्रमाणं वदन्तः
प्रामाण्यञ्च स्वोक्तिषु स्थापयन्तः ।
शौकामोदोपवित्रकातो दधाना
वृद्धोक्षास्ते नैव सम्भावणीयाः ॥८८॥
विव[3]र्तमानञ्जगदीश्वरे त-
दनाद्यविद्याकृतविभ्रमेण ।
विद्याविलासेन विचार्यमाण-
माभात्यधिष्ठानविशेषरूपम् ॥८९॥
सन्त ॐ पुरुषार्थचतुष्टयं यद्
वदन्ति तत्राप्यमृतं प्रधानम् ।
उत्कर्षनाशाप्रतियोगितायाः
तत्सिद्धये तत्प्रयतेत विद्वान् ॥९०॥
वदन्ति तन्नित्यसुख[4]प्रकाशं
केचित्तथात्यन्तिकदुःखना[5]शम् ।

---

१. बौद्धानामेकदेशी । (वे. न. भू. १८१–१८४) द्रष्टव्यः ।

२. क. मा. 'प' इति पाठः ।

३. विवर्तवादिनोऽद्वैतवेदान्तिनः । अधिष्ठानविपरीतरूपेण वर्तत इति विवर्तः । परञ्च 'विवर्त' शब्दस्य परिणामार्थोऽपि लभ्यते । प्रकृते च 'विवर्तमान' शब्दस्य परिणममानञ्जगदित्यर्थकरणे कविवरस्य तात्पर्यमवगम्यते । तत्र पूर्वरूपापरित्यागेन–असत्यनानाकारप्रतिभासो विवर्तः, यथा शुक्तिशकले कलधौतस्य, रज्जौ काकोदरप्रतीतिः । पूर्वरूपपरित्यागे सति नानाकारप्रतिभासः परिणामः, यथा क्षीरस्य दधि प्रतिभासः (ऋ. भा. भू पृ. १३७) ।

४. नित्यसुखप्रकाश इति भाट्टा अभ्युपयन्ति ।

५. आत्यन्तिकदुःखनाशः कापिला अभ्युपगच्छन्ति ।

सदा चिदानन्दमयस्वरूपा-
वाप्तिं वयं मुक्तिमुदाह[1]रामः ।।६१।।

न कर्मणा न प्रजया न वित्तैः
सा प्राप्यते तत्त्वधियं विहाय ।
ऐक्यावगाहि प्रमितिꣳ परस्य
जीवस्य सा तत्र निदानभूता ।।६२।।

श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रतिबोधितायाः
तदेकतायाश्च सदातनायाः ।
का हेतुता तत्त्वधियीति चोद्यन्-
नाज्ञानभूभेदविभेदहेतौ ।।६३।।

बन्धो विमुक्तिश्च नवास्तवौ नृ[2]णां
स्वप्नेक्षितद्वीपिभयच्च्युती यथा ।
एवं विधा तत्त्वमतिश्च कीर्तिता
विनाश्यभिन्नत्वधियं विनश्यति ।।६४।।

अवाप्यते मुक्तिरसौ सदास्थिताऽ-
पूर्वेव विद्वद्भिरविद्ययोज्झितैः ।
स्वकण्ठगविस्मृतभूषणस्य हि
प्राप्तिꣳ परोक्त्या प्रथितास्ति भूतले ।।६५।।

वर्णाश्रमाचारविधानशुद्धाः
श्रुत्वा श्रुतिभ्योऽप्रतिकूलतर्कैः ।
निश्चित्य चात्मानमभिन्नमीशाद्
ध्यायन्ति धन्यास्सततं विमुक्त्यै ।।६६।।

---

१. ग्रन्थकारस्तु– अद्वयानन्दसमयमभ्युपयते ।
२. क. मा. 'तृ' इति पाठः ।

वेत्तुश्च वेद्यस्य विदो विभागविद्
न विद्यते यत्र विदिश्रुतौ श्रुता।
आनन्दसन्दोहखनीजनिस्सा ?
सा मुक्त्यवस्थाऽखिलदुःखनाशिनी ॥९७॥

श्रेयोभिरन्यैर्जलबुद्बुदाभैः
उपक्रिया का परमार्थदुःखैः।
निःश्रेयसन्नित्यमनो भजध्वं
नास्मात्परं श्रेय उदाहरन्ति ॥९८॥

इत्थं सदःस्थाननुशास्य सर्वान्
प्रेमप्ररूढाश्च परम्पराभिः।
तेषां सहैवावनिपालमौलि-
रुत्तस्थिवान् भोजसुतासमेतः ॥९९॥

इति नरपतिरत्नादात्तमोक्षोपदेशे
मननमिव विधातुं भास्वता देववृन्दे।
गतवति सुविविक्तन्देशमानन्दभाजौ
विधुकरविशदान्ताञ्चन्द्रशालाङ्गतौ तौ ॥१००॥

प्रथमपतितभासा चान्द्रमस्याति शुभ्रम्
द्विरदरदकृतं तौ मञ्चमारुह्य तुङ्गम्।
स पुलकभुजवल्लीवेल्लिताङ्गौ क्रमेण
जगदतुरिति वाचं शीतरश्मिप्रशंसाम् ॥१०१॥

प्राचीवारवधूनिशामुखकृतालङ्कारसन्दर्शनः
वृत्तादर्शविमर्शकारणमिदं बिम्बं सु[1]धांशोरलम्।

---

1. क. मा. शु' इति पाठः।

लोकालोकधराधरावधिधराप्रोत्तुङ्गमश्वोर्ध्वंग-
स्त्वत्कीर्तिव्रततिप्रसूनविलसद्गुच्छायते स्वच्छतः ॥१०२॥

चञ्चूचुञ्चुचकोरचारुचरितप्राप्ताल्पपीतप्रभ-
प्रत्यग्रोदितशीतरश्मिनिकरं तन्वङ्गि बिम्बं विधोः।
तृष्यद्भूपकुलेक्षणक्षणसुखापीतोन्मिलत्केशर-
क्षोदोद्वर्तनपाणिपीडनमहस्तद्वक्त्रवद् दृश्यते ॥१०३॥

मित्रेऽदर्शनताङ्गते मधुकरव्रातार्भकाच्छादितो-
त्सङ्गां तत्करसङ्गसौख्यविरहात्सङ्कोचितां पद्मिनीम्।
राजायं प्रतिबिम्बितः प्रतिगतस्तद्वासतोयाशये
गोभिर्हृद्यतमाभिरद्गुर्हृदयतः प्राश्वासयन्वर्तते ॥१०४॥

भ्रष्टे स्वामिनि वारुणीचरणतस्सार्द्धं वसूनां गणैः
मीलत्यत्र कपाटपाटववती दीना सती पद्मिनी।
राजानं पतितं पदेऽपि न मुखं सन्दर्शयन्ती स्फुटं
मध्ये धन्यतमेत्यगण्यमहिमश्रीभोजकन्ये भुवि ॥१०५॥

एतस्मिन्ननुरज्यते प्रतिदिनं सा रोहिणी मान्विता
राजायं सरसान्तरो वितनुते नक्षत्रवृन्दे दयाम्।
सन्तापं हरते नृणां मृदुकरैर्दत्ते बुधेभ्योऽमृतं
स्वाच्छन्द्यातिलसत्तमो रिपुगणं हंत्येवतुल्यस्त्वया ॥१०६॥

एनं क्षीरसमुद्रमन्मथभवं हैयङ्गवीनन्नवं
त्रैलोक्योद्धरणोल्लसद्व्यतिकरश्रान्तस्य विष्णोः पदे।
श्रीलक्ष्मीपितृधवो भयान्वयहिता संल्लापयत्यादरा-
द'द्रौ सत्कुलजातपङ्कजदृशामौचित्यमेतन्मतम् ॥१०७॥

---

१. क. मा. 'द्रा' इति पाठः।

एतत्पीयूषभानोरुदरदरमिलन्मैत्य[1]मालोक्यते य-
स[2]द्रंकुं प्राहुरेके सलिलनिधिभवं पङ्कमन्ये कलङ्कम् ।
केचिद्भूच्छायमन्ये रजनिजनितमऽपीतमाचक्षते च
तत्त्वं वैमत्यधुर्य्यैबुधमतमतिमानार्य्यपुत्रो ब्रवीतु ।।१०८।।

भृङ्गाराम्भोधिमध्योच्छलदमलतरालोलकल्लोलमाला
कल्पापाङ्गावलोकेशवधरहृदये नीलिमालक्ष्यते यः ।
तं मन्येऽहं त्वदीयाननधृतसुषमा निर्जितस्यास्य नित्यं
सन्तप्ता[3]ग्निप्रभूताद्भुतविधुतरयोः धूमधूमाञ्जनाङ्कम् ।।

स्यात्सम्भावनया प्रभूततमया पङ्कादिशङ्काविदां
चन्द्राङ्के मम चेतसि त्ववरता[4]त्वेकैव सम्भावना ।
त्वद्वैरिक्षितिपालवामनयनावैचल्यदुःखक्षणा-
क्षिप्तप्रेक्षणमार्गणव्रणकिणो जागर्ति सोमोदरे ।।११०।।

आसीत्पूर्वमिदं भृतञ्च सुधयाऽमत्रं विधोर्मण्डलं
त्वद्वक्त्रं विरचय्य तच्च विजहौ पीयूषरिक्तं विधिः ।
तस्मिंल्लग्नसुधालवादनरसादद्यापि नैवोज्झति
मध्वन्तस्य पिपीलिकान्वयपुरीरङ्कादिशङ्काकुटी ।।१११।।

एतल्लोमसमुद्रमध्यविचलड्डिण्डीरपिण्डप्रभं
रात्रिश्यामलतावदातकुसुमस्वच्छन्दगुच्छोपमम् ।
पूर्वाशावदनारविन्दमिलितश्रीखण्डबिन्दूज्ज्वलं
बिम्बञ्चान्द्रमसं तनोति नयनानन्दन्तृणां पश्यताम् ।।११२।।

---

१. क. मा. 'मिलत्तैल' इति पाठः ।

२. क. मा. 'त' इति पाठः ।

३. क. मा. 'पा' इति पाठः ।

४. क. मा. 'त' इति पाठः ।

घत्तान्नाम तुलाभवत्वतितरां शीतो बलक्षोऽपि वा
यातु स्थाणुशिवस्य चन्दनपदं सम्मार्ष्टुताद्य[1]नृणाम् ।
कर्पूरः शशिवत्तथापि तनुते किं प्रेक्षकप्रेक्षणे
सान्द्रानन्दसुकन्दनूतनसुधानिस्पन्दसन्दोहकम् ॥११३॥

मित्रेणैकेन दग्धानयममृतकरैर्जीवयत्येव लोकान्
मित्रश्चैकं प्रदग्धं मृतमपि नयनज्वालया त्र्यंबकस्य ।
तातत्वादत्रिनेत्रं श्रयति च शिरसि स्थानदत्वात्रिनेत्रं
स्नेहं धत्ते बुधेऽसावपि विबुधगणे चन्द्रमाश्चित्तवृत्तः ॥

दीव्यद्भिर्ऋक्षसङ्घैरपिहितमहसं भानुमालासटालं
प्रोद्दामध्वान्तमत्तद्विरददलनत ०ः कीर्णताराति भारम् ।
पौरन्दर्य्याश्च दर्य्यामुदितमुदितमाकाशकान्तारचारे
पश्यावश्यावलोकं शिशिरकरकरिद्वेषणाश्चारुनात्रि ॥११५॥

सर्वज्ञो पुंविकलमदधादादरादुत्तमाङ्गे
क्षीणो भद्रान्तिथिमनुगतो भद्रदोऽसौ नराणाम् ।
दत्वा शूर ०ः करचयममुं वर्द्धयन्त्येव शश्वत्
स्थाने राजा हरति हृदयं स्वैर्गुणैर्जन्मभाजाम् ॥११६॥

मन्दाक्रान्ताक्षितिरतिशुचिर्जायतेऽनेन राज्ञा
पूर्णः पूर्णातिथिमतिवसुर्मोदते वासमेत्य ।
दक्षोऽप्यस्मै स्मरति सुखनीर्भूरिशोऽग्रेऽपवृङ्क्ते
नव्यात्केन क्षितिपतिसुते वर्णनीयो हिमांशुः ॥११७॥

सुधाम्भोधेर्जन्मत्रितनयशिरश्चारुवसतिः
स्वसा पद्मादेवी सुरपतितरुश्चावरभवः ।

---

१. क. मा. 'प' इति पाठः ।

परे विष्णोस्सङ्गो ध्रुवविहितगत्याप्यनुदिनं
बुधः पुत्रश्चन्द्रप्रकटितमिदन्तेऽस्ति सुकृतेः ॥११८॥

विराजो राजायं भवति हृदयं लोकवपुषः
त्रिनेत्रोऽप्येतेनेक्षणमतियुतः पङ्कजभवः।
प्रवाप्यैनं शङ्कापिजपतनगामीज्झत ततः
गिरां पारे तारेश्वरमहिमवृत्तं विलसति ॥११९॥

समुद्रादुत्पन्नास्सुरसुरभिकल्पद्रुमहरि-
प्रियापीयूषाद्याः किमुपकृतमेतैर्वद भुवः।
अयन्तु स्वच्छन्दोच्छलदमृतशीतेन वपुषा
महीतापापायप्रतिदिनमुदीतः प्रकुरुते ॥१२०॥

समाने जन्यत्वेऽप्युपकृतिकलाशाम्यमिह नो
यतः पद्माकल्पद्रुमसुरभिमुख्या जलधिजाः।
सुराणां सौख्यन्ते विदधति सुधांशुः पुनरयं
त्रिलोक्या सन्तापं हरति...घस्त्रं समुदितः ॥१२१॥

मानव्याधिविनाशनाय गिरिशे कैलासवासस्थल-
क्षोणीमीलितमस्तके प्रतिफलद्भूयस्तनूसङ्गतः।
गौर्या मानसमच्छयन्मुकुलयन्पादाम्बुजं लोचनं
सोत्कण्ठं विदधच्चकोरशिशुकं तायाच्चिरम्बः शशी ॥

ऊर्ध्वंप्रेङ्खद्बुदञ्चितस्मितमितस्वेदार्द्रगण्डोन्मिषत्
तत्कालोचितभाविभातवदनादर्शशिशोरांसकः।
विश्लिष्यत्कवरीतमस्ततिमिलच्छैलेन्द्रपुत्र्या नख-
च्छेदभ्रान्तिकरस्तव...विरत क्षेमं सुधादीधितिः ॥१२३॥

---

1. तन्यादित्यर्थः। 'ये विभाषा' विकल्पेनात्वम्।

या दत्तोऽमृतमर्थिने बुधगणायायासलेशं विना
चैतद्भूरि[1]रसास्रवाङ्कविकलन्नाम्नापि पुष्णाति या ।
या प्राप्ता फणिहारमौलिपदवीं यास्ते त्रिनेत्राश्रिता
श्रीतारेश्वरमूर्तिरस्तु जगतां क्षेमाय सा सर्वदा ।।१२४।।

इति शशधरं प्रत्याशनाता ॒ परस्परभारती:
प्रमुदिततरं शृण्वन्तौ तौ सुखेन हि दम्पती ।
ललितललिताश्चान्यां वार्तामुदाररसोदयं
समभिदधतौ क्षेमं लक्षं समासु विजह्रतुः ।।१२५।।

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसति प्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया ।
लेभाते सुकृतिं सुतन्निजमतेस्संशुद्ध एतत्कृते
काव्ये श्रीकृतवीर्यसूनुचरिते सर्गो गतः षोडशः ।।१२६।।

इति श्रीसुकृतिदत्तविरचिते कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये
षोडशः सर्गः[2] ।।

---

१. क. मा. 'चोतत्' इति पाठः ।

२. इति श्रीकिरातक्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मेच्यञ्चलपांचथरलालीखर्कं वरडांडाग्रामवास्तव्यदोवालीछाचामलिङराईकुलोद्भूतस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयसम्पादने षोडशसर्गस्य टिप्पणीपाठभेदादिकं समाप्तम् ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये

सप्तदशः सर्गः

विद्याकुशेशयवनीचरराजहंसे
शंसन्सुवादिगणवादविहीनदंशे ।
कूर्माचलाभिजनके वसुपन्तवंशे
जातो रमापतिरिति प्रथितस्सुधीन्द्रः ॥१॥

कृष्णातटे प्रतिभटेऽमरविष्टपस्या-
पत्यैष पर्वतनरेन्द्रगुरुर्बभूव ।
संस्था[1]पयच्च हृदि सौधवरेऽपि लक्ष्मी-
नारायणौ विपुलभावनया स विद्वान् ॥२॥

तस्यात्मजौ सकलशास्त्रमतप्रवीणौ
ज्येष्ठस्तयोस्समभवद्धरिरामसञ्ज्ञः ।
कृष्णारुणान्तरबुधान्प्रतिराजसंसन्-
निर्जित्य दिग्विजयकौतुकमातनोद्यः ॥३॥

तस्यावरोऽप्यनवरो नवरोपितः किं
कल्पद्रुमो भुवि गुणैः शिवरामनामा ।
श्रीकीर्तिबम्बनृपतेर्गुरुतामवाप्तः
दैन्यञ्जहार कलिदुःखितमानवानाम् ॥४॥

---

१. क. मा. 'असमापयन्' इति पाठः ।

तद्दृष्टिगोचरमितस्य जनस्य शश्वत्
क्षुत्क्षामताऽवसन्नता जडताप्यपैति ।
यावद्वपुर्धृतिदधौ व्रतमेवमेष
दिक्प्रान्तविश्रुतशरच्छशिकल्पकीर्तिः ॥५॥

तस्यात्मजाजननताः शिवराम आद्यः
तस्यानुजः पृथुयशा भवदत्तशर्मा ।
तत्पश्चिमः कृतिमतः खलु रुद्रदत्तः
सर्वैस्समा निगदिता विधिविष्णुशर्वैः ॥६॥

तेषामुदग्रगुणगुम्फितकीर्तिकुन्द-
स्रक्तोरणावलिविकाशितदिङ्मुखानाम् ।
शास्त्रारविन्दविलसद्रसचञ्चरीको
रेजेतरांबुधवरो भवदत्तशर्मा ॥७॥

नागाधीशवचोविचारविशदे गङ्गेश्वरोक्ताम्बुधौ
मन्थाद्रिप्रतिमे च तत्र युगले स्वान्तं स[1]मालम्बिते ।
साहित्यामृतकुण्डमीनसदृशे सांख्यैकसंख्यान्विते
नेपालक्षितिपालपूजितपदे का नेह विद्या स्थिता ॥८॥

सन्दिग्धे विषयेऽपि वादिरहिते पूर्वेऽपि पक्षे तथा
येनोट्टङ्कितमाकलय्य विलसद्राद्धान्तमूर्वीधरः ।
नागो मूर्द्धविधूननं स्म कुरुते यच्छायया[2]द्यापि तत्
संस्कारेण करोति किं मुहुरसौ भूकम्पकृत्कम्पनम् ॥९॥

केचिद्व्याकरणेऽनवद्यविदका वेदान्तिवन्द्याः परे
सांख्ये केऽपि सुसंस्थिताः कतिपये न्याये परे नाटके ।

---

१. 'व्य' इति पाठो मूले ।

२. क. मा. 'धा' इति पाठः ।

तत्तच्छास्त्रसुधानिधिप्रमथनेऽमन्दादरो मन्दरः[1]
मन्दारो भुवि मन्दकोदरदरो हारस्य एकोऽभवत् ॥

आराध्य सौग[2]तनया तनयानवापत्
सत्कर्मणा गतनयान्वितयान्वितांश्च ।
लोकद्वयेऽपि चतुरश्चतुरः पुमर्थान्
किम्बद्धमर्त्यवपुषो वपुषो वृषस्य ॥११॥

ज्येष्ठो न्यायविदग्रणीः[3] समभवच्छ्रीव्यासदत्ताभिधः
साहित्याम्बुधिपारगस्तदनुजः श्रीदत्तनामा कविः ।
ज्योतिश्शास्त्रविदांवरस्तदनुजो ज्वालादिदत्तो गुणै-
रुत्पत्त्यापि जघन्यजोऽस्मि सुकृतिस्तेषामतिस्वल्पधीः ॥१२॥

ताते याते जलधि[4]तनयानाथलोकं सशोकां
साथङ्कोकी सदृशकविताम्ना[5]विताम्नन्यपुत्रैः ।
अम्बां दृष्ट्वा सरसहृदयो वत्सराद्वाददानाम्
आयत्नैस्तद्वनतपरो वृद्धतामस्मि यातः ॥१३॥

ताते नारायणपदगते कीर्तिरम्बात्रिलोकीं
शास्त्रप्रौढीसरसकविताना दितायामयासीत् (?) ।

---

१. क. मा. 'मन्दरः' पाठो नास्ति ।

२. 'सौगतनयेत्यत्र तनयान्–अवापदित्युक्तौ सुगततन्त्रमतमवलम्ब्य पुत्रान् जनयामास–इत्यर्थोऽवगम्यते । परञ्च परम्पराप्रवर्तमानसहितसाधनबाधनमपि न जिहासतीति ।

३. क. मा. 'णोः' इति पाठः ।

४. जलधेस्समुद्रस्य तनया = पुत्रीति जलधितनया, तां नाथत इति जलधितनयानाथः विष्णुः । जलधितनयानाथस्य लोकः = वैकुण्ठलोकस्तं वैकुण्ठलोकं ताते = पितरि याते गत इत्यर्थः ।

५. णु स्तुतौ स्ताविता = नाविता समानार्थः ।

श्रीतारायाश्चरणकृपया पालयन्तास्समस्ताः
काव्य[1]न्नव्यं व्यरचयमहं कार्तवीर्योदयाख्यम् ॥१४॥

पुराणच्छायन्नो भवति न च वात्स्यायनकथा
भृतन्न क्लिष्टार्थन्न च विरहितञ्चित्रचरितैः।
कथापौर्वापर्यच्युतमपि न शब्दस्मृतिकथा
प्रथामात्रन्नैतद् व्यवहरति किं[2] काव्यमहह ॥१५॥

भङ्गश्लेषप्रचुरमुदयद् बह्वनुप्रासपद्यं
धीरोदात्तस्मृतिगदितलसन्नायकं पूर्ण[3]भङ्गैः।
वीर[4]प्रायाखिलरसयुतन्नातिसंक्षिप्तसर्ग
प्रायो व्यङ्ग्यप्रकटितचमत्कारसारप्रचारम् ॥१६॥

युग्मम्।

फणिपतिभणितिप्रविष्टचेता
उदनयवाचि विशारदः स्मृतिज्ञः।
भरतवचनभारतोचितविज्ञो
मम कृतिदर्शनमातनोतु विद्वान् ॥१७॥

कतिपयपदयोजनासु वाच-
स्पतिरनुयातु तुलाङ्गुरोः प्रसादात्।
अहमिव न निबन्धगाढबन्धे
प्रभुरयमस्ति सुरक्षितीक्षितक्षः ॥१८॥

---

१. 'काम्य' इति मूलपाठः।
२. क. मा. 'वा' इति पाठः।
३. क. मा. 'माङ्गैः' इति पाठः।
४. क. मा. 'प्राग्प्राखि' इति पाठः।

नलिनपुलिननाकुजन्मभाजो
तव कवयो विहरन्तु देववाचा ।
कलियुगजनुषाङ्गिरः कवीनां
सूक्तिरसौ मनुते जरत्तृणाति ॥१९॥

नासूयामो वयमिह बुधा मत्सरत्यक्तविज्ञाः
श्रीहर्षोक्तिस्सहृदयहृदां हर्षवर्षं तनोतु ।
तुल्या हीना मम भणिति वा यादृशी चास्ति तस्याः (?)
सत्यं सत्यन्निगदत तथा नानृतात्पापमन्यत् ॥२०॥

क्वचित्किञ्चिच्छैलीमनुभजतु मे नाम कविता
बुधां प्राचीनानां भवति च किमुच्छिष्टमियता ।
यतस्सन्तो धन्या जगदुपकृते शीतलगवी
प्रचारं कुर्वन्तो विदधति सुधांशोरनुगतिम् ॥२१॥

प्रौढप्रकारो ज्वलति प्रदीपे-
ऽप्युद्योतमात्रे मणिदीधितौ च ।
क्लिश्यन्ति ये नो जडसङ्गसौख्या-
न्कवीनिमान्को मनुते न तादृक् ॥२२॥

लोभप्रायान् प्रचुररजसोदभ्रभृङ्गारसारान्
प्रज्ञात्वैवाशयमपरगान्धावमानान्प्रलापैः ।
अव्युत्पन्नान्किमिह कथये वायुमार्गाश्रितत्वाद्
व्युत्पन्नान् वाग्यतनसुधयः पक्षमात्रावलम्बान् ॥२३॥

संविभ्रतोजातनयोश्च भृङ्गं
सुधारसास्वादकृतोऽनुवेलम् ।
वृषानुकूलस्थितिमादधाना-
न्नमन्यते को विबुधान्न मादृक् ॥२४॥

कन्नु प्रौढविलासवासदिविषद्वामाधराधारभू-
माधुर्य्याधरिणी मदीयकविता किं वर्णनीया मया।
द्राक्षाङ्गत्वरमाधुरीन्न हि पदे लाक्षापदे न्यस्यते
पीयूषं विषसोदरन्दरमियन्नैवादरान्मन्यते ॥२५॥

कविते भवितेह को नु मे
सरसोक्तेरनुरागभाजनम्।
इति मास्म तपस्तपोबलात्-
सुकृतेः कोऽपि जनिष्यते तथा ॥२६॥

अथवास्ति सुतो बृहस्पतिः
परिचर्य्याकुशलस्तवाधुना।
भविता शिशुपद्मनाभको-
ऽवरपुत्रोऽपि कियद्दिनैरलम् ॥२७॥

पुत्रस्यास्य कनीयसो मम पुनः काव्याभिधानस्य च
जेष्ठाभ्यां मयि तारिणीपदगते दायः प्रदेयो ध्रुवम्।
नित्यावेक्षणदुष्टतानिरसनाविघ्नप्रचारादिको
भूयाद्वां कुशलं सदाप्यविकलं सौभ्रात्रभाजोरिति ॥२८॥

इतस्ततो सतस्सतः प्रणम्य चार्थये मुहुः।
विलोक्य सम्यगेनकद्विदूष्यतां विभूष्यताम् ॥२९॥

यत्रानेकगुणा वसन्ति कुरुते किन्तत्र दोषोऽल्पको
दारिद्र्यं विदुषीव यत्र बहवो दोषास्तनीयान् गुणः।
किन्तस्साधुशठे प्रियं वच इवान्तर्वाणयस्तन्मम
काव्यं भूषयताथ दूषयत वा सम्प्रेक्ष्य रीत्यामुया ॥३०॥

अजरामरतापि पूरयोच्या
विनाश क्षणभङ्गुरं वपुः।

स्थितिशालि कियद्दिनस्मराणा-
न्न मुधा मत्सरिणो बुधास्ततः ॥३१॥

श्रीकालिदासभवभूतिमुरारिमाघ-
श्रीहर्षभारविमुखाः कवयोऽधुनापि ।
तिष्ठन्ति कीर्तिवपुषेति ममैष यत्नः
तिष्ठामि कल्पममुना वपुषेह विज्ञाः ॥३२॥

ब्रह्मोपेन्द्रगिरीशमुख्यविबुधैराराधिताङ्घ्रिद्वये
तारे शुद्धसुवर्णनिर्मितमिदं रीत्यादिसङ्गस्थितम् ।
उन्मीलन्मधुरध्वनिप्रतिपदं स्यूतं गुणौघैरलं
काव्यन्ते चरणेऽर्पयामि तदिदन्मञ्जीरवद्राजताम् ॥३३॥

संवेक्षितकुम्भकुञ्जशकलश्यामभ्रमोक्तिर्यथा
त्वद्रूपाध्यसितोऽत्र दोषगुणगाचर्य्या मुधा यद्यपि ।
पौरो[1]भाग्यमभाग्यतो बहुबुधः कश्चित्तथाप्याचरेत्
जागर्य्यार्जजननि ! त्वदीयकरुणापाङ्गोऽत्र दोषच्छिदे ॥

नागेन्द्रनेत्रनवभूमितविक्रमाब्दे
वैशाखमासि सितपक्षतृतीयतिथ्याम् ।
श्रीकार्तवीर्य्यचरितोदितकाव्यमेतत्
श्रीतारिणीकरुणया परिपूर्णमासीत् (?) ॥३५॥

चिरञ्जयतु रञ्जयत्वलमिदं सुकाव्यं बुधान्
मुदेव वसुधातले भवतु मिष्टमिष्टन्नृणाम् ।
मयीव परिशीलनश्रमयुतेऽस्य मत्यन्तरे
पतन्तु करुणादृशो भुवनतारिकायाद्भुतम् (?) ॥३६॥

---

१. पौरोभाग्यन्नाम निन्दार्थे प्रयुक्तं दृश्यते ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ कृपापारावारो ऽस्मदमदकश्रीलसुभगाम्बुजवर्गं लोकार्पणपराक्रान्तो ऽतिकला हरब्रह्मा
दीनांपुरंदिनमलंकाङ्क्षितनराः कलाशाङ्कारिणां ममविदधतां विघ्नशमनम् १ इन्दीवरच्छन्दकमुन्दराङ्गं दोर्भिश्च
तुर्भिरभिराजितमक्षमीति तारांभिधानममलं हृदये ममास्तु त्रैलोक्यतापशमने प्रथितं महस्तत् २ यन्नाममात्रग्र
हणात्स्मरामकीर्तिरथापि भूमिवलयं विमलीकरोति तस्याद्भुतस्य चरितं महितं यथाधिसंकीर्तयामि नितं बुद्धिविशो
धनाय ३ यस्मिन्नतं हरति चेतसि जातमात्रं दुःखौघमाशु भुवि तरत्यपि चित्तबुद्धिम् संशोधयेत्किह गिरं निजकीर्तितोऽस्य
नत्वा प्रमयोहस्सहरिः कृतवीर्यजन्मा ४ यस्यावदानयशराशिनिवासहेतोर्बुल्लोपाद्वन्दमपि संकटमेव गेहम् कि
मात्मसौ कृतिकृते त्रिनिपानमष्टे क्षीरोदधिप्रमथनाच्चलवत्सुसूक्ष्मे ५ किं चिन्तयामपदमुपाहरिकीर्तनेकः स्वामस्य रामः
तोग्रगागतांश्चिवरीनुमीशः आसंविदास्यदिगन्तानि समेपिपीरावर्णामयापरिकिरान्तनदीयरोत्या ६ भगीरथेनेवम १
यावुराणानादिवोत्सुवंविस्युपदप्रसंगा ध्यानकथानिर्गिरिणो विभुधौममास्तु पूर्वैः सहचापरेषाम् ७ सन्तः सदैवक

उत्पन्ननिष्पन्नविचित्रचित्रागुणैस्तु निःसंगैरतिवृद्धिमन्तः । ये पक्षगामं सभवं नभवं तु येषां कारुण्यतो वृजन्ति सर्वकलाक
लापः ८ अस्ति प्रशस्तैर्विभवैः समस्तैः समस्तभूमण्डलमण्डनं या वस्वोकसारांधिकश्रीरसाया माहिष्मतीनामपुरी सुरी
तिः ९ : यत्रस्थितानां नृणां गिरां सौमनसप्रवालादिफलपादपानाम् विलोक्य लक्ष्मीमदवैभिनामतदुत्तगर्वं तिव
सुंधरायाः १० शिरः स्पृशं जक्रतुतां समीक्ष्य सर्वं वसदर्पप्रतिघावशेन उत्तुंगआधाय भुजावहन्तरे वाहनदीयन्त
रिखेव भाति ११ विलोलकल्लोलसमुत्थितेन प्रफुल्लपद्मामलगंधभाजा समीरणेन व्यजनं चरन्ती रेवास्ति सेवापर
वणीव यस्याः १२ नृत्यन्ननंगागृहभुजा विसर्पद्व्याकोशपद्मानि निनादगीता उद्वेलधीरध्वनिचारुवाद्या तौर्यत्रिकं
यत्र तनोति रेवा १३ सुशीलता नृत्यविधौ सुभासां यत्र श्वभाजयंतो कलहंसयानैः । स्फुटोत्कला क्षीपरमादरेण सखीवयंक्षि
पन्ति सोमपद्मी १४ यत्तुंगसौधाग्रगवाक्षभित्तिसुरंगनेत्रा आरुह्यनापि कुचद्विहूवंसक्तौ यान्ति । भाय[illegible]युगलो विपु
शोभमात्मुपदं सत्क्षिपेत्कलक्षुवः सरितो विदूरे १५ यत्रस्थितानामखिलप्रजानां स्नानेक्षणस्पर्शनपानकार्यैः । पुण्यं

वसुधाप्रहारादि॥ज्ञमानः कविराजमानः॥ ८१ ॥ सप्तुः [illegible]म्। समासमानध्रुसमासमानः समासमानध्रुसमास मानः॥ समासमानध्रुसमासमानः समासमानध्रुसमासमानः॥ ८२ ॥ महायमकम्। दीर्घश्रीप्सारदेकशक्वचापराः श्रेयसं भाजनं सुन्दरोदारगः॥ कीर्तिमानसत्यवाक्शास्त्रविच्छूरसङ्गरं गोमिर्मिशीर्णकार्णक्रमासनः॥ ८३ ॥ कामितो भूमिपैर्गुणैस्तोमैर्नैवैर्महार्हस्तिगः श्रीपतेः स्तुत्य मः॥ सत्वमौभूतलेरक्षितुं सङ्गतः कामदो मानदो भूपितस्तविक्षु या॥ ८४ ॥ युग्मम्॥ कामांधेनुवन्धः॥ नानः सुन्दरकान्तवीरवरितं भव्यप्रवादप्रियन्त् दक्षाकान्तमितामवधानवरसांतंवान्त कलाप्रश्रियम्॥ यद्गीतिस्म सकलप्रपीप्रवलितक्षोणीश संतं मुदा दानस्यमितां यशांस्तवपरं दृष्टेकृतान्तं सदा॥ ८५ ॥

ग्रह्रूश्चक्रबन्धः

[illegible]

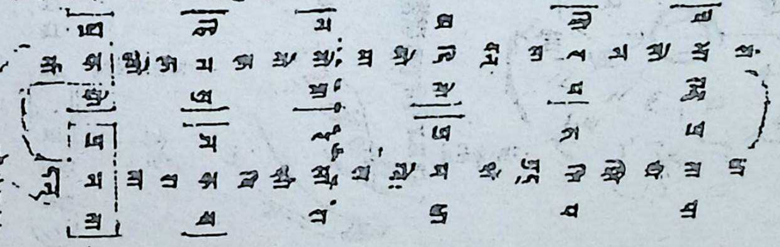

॥ रम्भा: ९
॥ ३९ ;

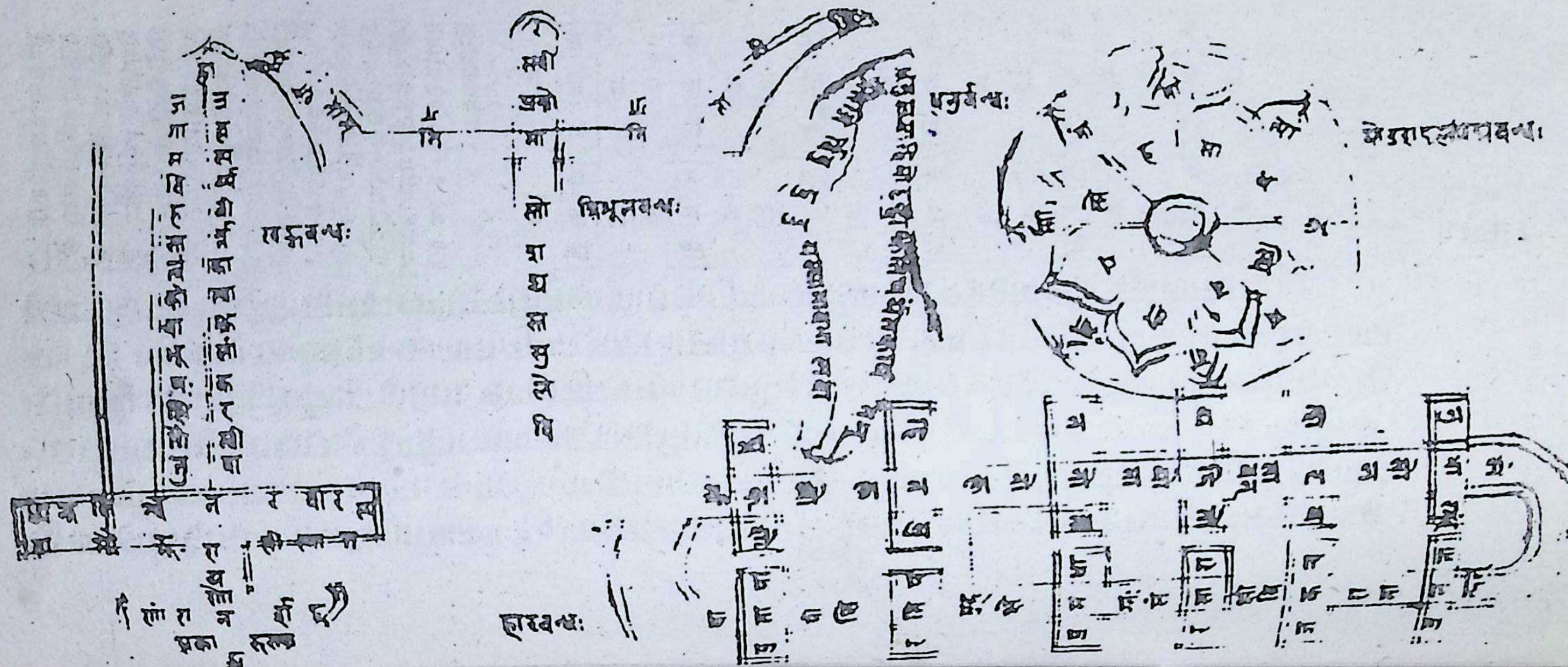

अष्टदलकमलबन्धः
धनुर्बन्धः
त्रिशूलबन्धः
खड्गबन्धः
हारबन्धः

दश्मदल
पद्मबंधः

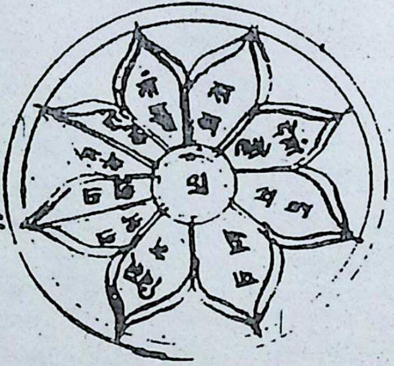

॥चक्रबन्धः॥

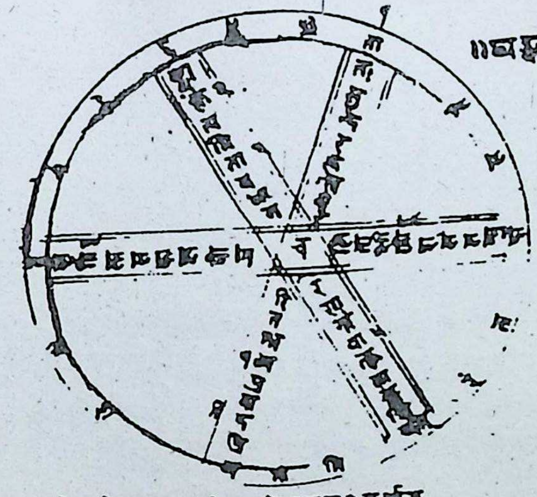

पुरः पुरोमिसेनादानवीयडाकमन । गुर्भनु
भ्रमसके भीममाक्रम्य कसाम्पि पि॥

॥ रामः॥
॥३२॥

संभ्रमान् भानुभासोम्बरवरसिरमार्यन्ति तो दिव्य दिव्योम्नोन्नानोननोनो ॥ कृतस्तुत हितकृच्छोकशोकघ्नकर्मा ॥ धाता पाता प्रता
पी क्षितिपतिर तिस्तु त्सोम धाम्नेप्रमगन्न: संसारासार सारसीविकल्पकजकरामानता नग्रनन्दन्॥ ९८ ॥ हास्यन्धः ॥ श्रीमन्तू र्ये [illegible]
दिपूर्वोर्द्धम् वंदन्ता नतकोरि हेक्का ब्रुवार्थ्यवारि नेस र्गोगमत्तप्रमस्पर्णान्तं सुकृते । हतौ कृति मनौ श्चि त्रैर्ध विचारः ॥ ९९
॥ श्री ॥ इति [illegible] दयेमहत्पत्न [illegible] संस्कृलंकारम दर्शनतामस
[illegible] ७ ॥ अभि र्भवजुमाहिरूपा: कहत्पापाङ्कसन्नति: ॥ या चरी कार्मिधेयान्माहशानपि सत्कवीन् ॥ १ ॥ रान्यामि:
येकपदसंभूतिमारव्यप्रबं विधिन्तुरवनीतल सार्व भौमम् भाजा जगद्जगदाहितकार्य दर्भिर्दनं गुरुं गुरु मिवामरलोक
राज: ॥ २ ॥ उपमार्थ स्मर: [illegible] निमनो मंमते प्रसादादमाध्यचात्रि मदमानगं त: प्रकाशम् [illegible] निधायतन्मे
येलघुभास्वती हृष्यातः प्रदीपमत्र रोचिरिकाचिरे ॥ ३ ॥ [illegible] पन्ना ध्रुर्ये निधाय धुरमच्चविरा दुहृदामिव श्रामिवागम
गम्या निनमार्गविदः [illegible] सदमन नयोविनयेन सुकेया [illegible] निमधुनाभवत: प्रसादात् ॥ ४ ॥ श्रीनीपगगी [illegible]

स्पृतिः पीयूषवर्षाकुशलस्तवापुमान् । भवितास्त्रिभुवनाभकोऽवरपुत्रोऽपि किं यद्दिनैरलम् । २७ ॥ पुत्रस्यास्य कनीयसो ममपु
नः काव्याभिधानस्य च ज्येष्ठा यांमखिना रितीपदगतेस्तयः प्रदैवोऽकृतम् । नित्यावेक्षणादुत्थानानिरस्तनाविघ्नप्रचारादिकोऽभूत्या
ढांकुशलं सपाण्डिकलं सोऽध्रागमानोऽहिलि ॥ २८ ॥ इतस्ततो सनः सनः प्रालंभ्यचार्थयेभ्रुकुः किंलोकस सप्रगेन कदिदृष्टता
श्रिप्रपूष्पनाम् । २९ ॥ यज्ञानेकगुणास्यसंसिद्धकृतेऽकिं तं त्रदोषोऽस्मको दाक्षिण्ये विद्रुपीवयत्रवहवोदो पास्तनीयानस्गुणाः ॥ किं न
त्साधुस्तो त्रियंवद इवानर्दीताय तन्ममकस्यभूमयतायरूपयन यासंप्रेस्परीत्यातुया ३० अजराम रतापिपूर्वयोऽश्राविन
नाश्राक्षगणंगुरंवपुः । स्थितिशालितिविस्मादिनं मरागणं नभुधामन्स श्रितो गुधाः स्वनन् । ३१ ॥ श्रीकालिदाससमवभूतिपुरारि माघ
श्रीहर्षभारविमुखाः कवयोऽनुपपि ॥ निष्वं तिकान्त्रवपुपेति ममैव यत्नात्सिद्धाभिकल्पमधुनावपुपेहविता । ३२ ॥ ब्रह्मोपे
ऽपि रीत्यानुकूल्यविद्वुधैराराधितांध्रिकमलैरेनुजसुवर्णाभिनिर्मितनीदरीत्यादिसंस्थापितम् । उन्नीलनक्सपुरप्रानिप्रतिपदेस्थ रामः
तं गृहे घेरलं काव्यं तेन रतोऽर्थयामि तदिदं मंजीरवझजनाम् ३३ ॥ समनैवोधितनकुंभिकुंजराकलशणामप्रभ्रमोऽस्त्ययातद् १०४

पाक्षस्थिनेत्रदोषगुणागाच्चर्यामुधायशापि। वीरोभाग्यभागपतोवकृतुधः कश्चिन्नथाप्याचरेन्नागर्ग्यान्नानजित्वदीपकस्य
णांगोत्रदोषच्छिदे। ३४। नागेन्दुनेत्रनवभूमितविक्रमार्के वैशाखमाससितपक्षतृतीयतिथ्याम्। श्रीकान्हवीर्यचरितो
दितकाव्यमेन-च्छीलारिशाकरूणायापरिपूर्णमासीत्। ३५। चिरंजयतु रंगनयन्त्वलक्षिदं सुकाव्यं बुधान्मुदे ववसुधातले
भवतु मिथ्यामिषं नगणम्। मधीव परिशीलनक्रमयुतेष्व मन्त्रान्तरेपन तुकृतरागाद्दोषो भुवनताकायाकृतम्। ३६। आ
सीच्छ्रीहम्नवीर्यभूपतिवरो माहिम्नतीषन्ननेतेभेसोर्जुनसंतर्कचनस्रयं दत्तोपदेशाद्धरिम्। तस्माद्रेथविदर्भभूपतिसुता
तोद्दमनीसप्तसुरूपेष्वक्षिपुवेक्षुण्ममहं रत्नं सन्नानमेतच्छिवम्।। ३७।

इति ... विरचिते महाकाव्ये ... [illegible]
[illegible]

परिशिष्ट १

कार्तवीर्योदय महाकाव्यमा प्रयुक्त गुण, लक्षण तथा व्यञ्जना

	सर्गः	श्लोकाः		सर्गः	श्लोकाः
अभिधा	३	४७	माधुर्यगुणः	८	९७
ओजोगुणः	८	१०१	माधुर्यगुणः	१२	१५
गौणभक्तिः	३	४४	योगरूढिः	५	८२
प्रसादगुणः	८	८८	योगशक्तिः	३	४८
पाञ्चाली रीतिः	१	४२	रूढिः	५	८२
भक्तिः	३	४४	व्यञ्जना	३	४७
भक्तिमार्गः	३	४७	सुनिरूढा लक्षणा	३	४६

परिशिष्ट २

कार्तवीर्योदय महाकाव्यमा प्रयुक्त दार्शनिकवाद

	सर्गः	श्लोकाः		सर्गः	श्लोकाः
आत्मावगाही	१	३०	विवर्तवादः	१६	८९
परमाणुवादः	१६	८६	वैनाशिकः	१६	८७
पिलुपाकवादः	१६	८५	शक्तिरेव कारणम्	१६	७९
प्रधानकार्यवादः	१	३०	सत्कार्यवादः	१६	७८
योगः	१	३१	साङ्ख्यविचारः	१	३०
विकल्पवादः	१	३१			

परिशिष्ट ३

कार्तवीर्योदय महाकाव्यमा प्रयुक्त, कर्मकाण्डसम्बन्धी शब्दसूची

	सर्गः	श्लोकाः		सर्गः	श्लोकाः
अर्थवादः	१६	४३	अश्वमेधः	१६	४४

	सर्गः	श्लोकाः		सर्गः	श्लोकाः
औदुम्बरी	१६	४१	विश्वजित्	१६	४६
पौर्णमासः	१६	४४	सोमः	१६	४४
वाजपेयः	१६	४५			

परिशिष्ट ४

कार्तवीर्योदय महाकाव्यमा प्रयुक्त ग्रन्थसूची

	सर्गः	श्लोकाः		सर्गः	श्लोकाः
आन्विक्षिकी	१	२५	श्रौतकर्म	१६	५४
ऋग्गणः	५	७१	मीमांसा	१६	४१
खण्डनम्	१	३५	शब्दस्मृतिः	१६	४०
घनः	५	६५	कल्पः	१६	४०
जटा	५	६५	पाञ्चरात्रम्	३	५१
त्रयी	५	६५	भारतः	१	४२
बृहत्कथा	१	४०	यजुः	४	४७
शिखा	५	६५	वेदमाता	५	६०
शब्दस्मृतिः	१	२७	शतपथम्	४	४७

परिशिष्ट ५

कार्तवीर्योदय महाकाव्यमा प्रयुक्त छन्दसूची

	सर्गः	श्लोकाः		सर्गः	श्लोकाः
पंक्तिः	१	३२	वसन्ततिलका	१	३२
पृथ्वी	१२	१५६	वसन्ततिलका	१२	७०
मन्दाक्रान्ता	१६	११७	शार्दूलविक्रीडितम्	८	११२
मन्दाक्रान्ता	१३	२१	शार्दूलविक्रीडितम्	१२	१५५
मालिनी	१२	१५७	शालिनी	१	३२
मालिनी	१	३२	शिखरिणी	१२	१५४

	सर्गः	श्लोकाः		सर्गः	श्लोकाः
शिखरिणी	१	३२	स्रग्धरा	८	१११
सुन्दरी	१	३२			

परिशिष्ट ६

कार्तवीर्योदयमा उपलब्ध ग्रन्थसूची

१. ★ अलङ्कारचूडामणिः
२. ★ कार्तवीर्योदयमहाकाव्यम्
३. ★ गङ्गाप्रसादः
४. गादाधरीटीका
५. ★ छन्दप्रबन्धः
६. नैषधीयक्रोडपत्रम्
७. परिभाषेन्दुशेखरक्रोडपत्रम्
८. मकरन्दस्तुति टीका
९. ★ मन्दारमाला
१०. ★ रत्नावली
११. रसमाला
१२. रसिकरञ्जनी
१३. शक्तिवादक्रोडपत्र
१४. शब्दशक्तिप्रकाशिका टीका
१५. शब्देन्दुशेखरक्रोडपत्रम्
१६. व्युत्पत्तिवादटिप्पणी
१७. व्रीह्यादिसूत्राष्टकवृत्तिः
१८. ★ स्फोटवादः
१९. ★ सिद्धान्तवादः

परिशिष्ट ७

कार्तवीर्योदय महाकाव्यमा सन्निवेशित आचार्यहरूको नामसूची

	सर्गः	श्लोकाः		सर्गः	श्लोकाः
अक्षिपाद	५	८१	अर्जुनः	१	४१
अग्निमित्र	१	३६	अर्जुनः	१	३७

★ ताराको चिह्न भएका ग्रन्थका नाम कार्तवीर्योदय महाकाव्यका पुष्पिकाहरूमा स्वयं महाकविले उल्लेख गरेका छन् । शेष ग्रन्थहरूमा धेरै जसो का उल्लेख ...धक्रोडपत्रमा भएको छ । केही नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा छन् ।

	सर्गः	श्लोकाः		सर्गः	श्लोकाः
अश्विनीकुमारः	२	८	भारविः	१	३७
अत्रिः	३	४	मनुः	२	२
अत्रिभूः	३	५	मनुः	१६	२
अनसूया	३	३	महर्षिदत्तः	२	५७
आत्रेयः	१६	३६	माघः	१	३८
ऋषभः	८	१७	यास्कः	५	७४
उत्तरतन्त्रविज्ञः	१	२९	रामः	१	४४
कणभक्षः	५	८१	रावणः	५	६६
कश्यपः	३	१७	लक्ष्मणः	१	४४
कालिदासः	१	३६	वामनाचार्यः	३	४६
कार्तवीर्यः– कवीश्वरः	१६	५१	वामनः	३	४६
कृतवीर्यः	१	१	वाल्मीकिः	१	४४
कृष्णः	१	४१	वैश्रवणः	१६	५२
कौशिकः	३	१६	व्यासः	५	८०
गाङ्गेयः	१	४२	शक्रः	२	११
चित्रभानुः	१	३९	शतानीकः	१	४०
धर्मराजः	१	४३	शिवः	२	११
धार्तराष्ट्रः	१	४२	शूद्रकक्षितिपः	१	३९
पाञ्चालिका	१	४२	श्रीहर्षः	१	३४
पुण्यजनः	१	४०	श्रीपतिः	३	३०
पूर्वतन्त्रविज्ञः	१	२९	हरिः	१	३४
भरतः	१	४२			

परिशिष्ट ८

कार्तवीर्योदयका केही व्यायामदायक क्रियापदका नमूना

	सर्गः	श्लोकाः		सर्गः	श्लोकाः
अकरः	१६	२	अचीलृयन्	१०	५२
अगुः	६	१०	आढिका	६	३१
अचिक्षिपुः	१४	५०	आप	५	२९

	सर्गः	श्लोकाः
आप	१३	११
आपत्	१४	८
अयष्ट	१६	४६
आस	५	३४
आस्त	१३	२५
अवताम्	१०	७०
अवाप	४	६
अविता	३	३२
अवैत्	१०	५०
बाटः	१६	३२
व्यधित	१०	९०
व्यमिद्ध	१४	७७
विसस्मरुः	२	१०
वीयुः	१०	१०६
व्यसजन्न	३	६०
ववौ	२	४४
ईंष्टे	१६	७३
गमे	१०	९८
गातेस्म	६	९१
अगात्	५	२२
आगात्	४	६०
चुकुवे	६	३५
चेलचे	६	८८
धत्ताम्	१२	८५
पिधत्त	१०	१०४
प्रत्येषि	१२	५९
प्रेक्षिष्ट	१४	८४
निन्ये	१२	११४
न्यगादि	१२	१२५
मनुमः	१२	९०
ममौ	३	४
रिरमयिषुः	११	६
समूचे	१०	२५
स्मृस्थ	१६	५४
सस्नौ	१६	५२

परिशिष्ट ६

कार्तवीर्योदय महाकाव्यको श्लोक अनुक्रमणिका

	सर्गः	श्लोकाः
अंशा यथैवापतितम्	७	१५
अकृतिमाभेषु च	१४	५
अकृत्रिमा वपुश्शोभा	१५	२१२
अक्षराणि स पठन्	५	५१
अक्षवन्तमभितः	१	२२
अङ्कमेनमधिरोप्य	५	२८
अङ्कसङ्क्रमितपाद	५	२७
अङ्गप्रोत्तुङ्गभासा	१३	१७
अङ्गुष्ठमादाय	१४	५५
अङ्गुष्ठमूलपरिनिर्मित-	४	६
अचलीभूतकनकप्रभां	१५	१९१
अचेतनं कर्म तथा	१६	७१

	सर्गः	श्लोकाः
अचेतनन्तद्यदि वितथ	१६	७०
अजन्मनाशोऽस्ति	१६	७३
अजातप्राप्याप्यलिना	१५	९८
अजा रजो वो विषये	१४	४१
अजरामरतापि पू-	१७	३१
अज्ञानध्वान्तपटली	१५	२२३
अञ्जनानन्दनस्तत्र	१५	२३०
अतरुणतरुणौ	४	६०
अतिकाशिशिरोरुहो-	९	१४
अतिकृशोदरसङ्कट-	६	७८
अतितपोबलसम्मि-	६	७६
अतितुङ्गतुरङ्गभङ्गवान्	२	१८
अतिदक्षविपक्षवक्षसाम्	२	२६
अतिपटुवटुभिः	११	४५
अतिबन्धुरसिन्धुरक्षरन्	९	३१
अतिबालमृणालनालया	९	७४
अतिविकासपलाश-	६	६०
अतिवेलनिपीतसोमजा-	२	७
अतिशेते स्म	७	७५
अत्रत्ययोषितामन्ते	१५	२१२
अत्रान्तरे मातृमदा	१४	५१
अत्रान्तरे सर्वदिगी-	१४	१०६
अत्रिजातशिशिरामल-	३	४
अत्रिभूः सुविनयाम्	३	५
अथ कनकतनूजोत्पश्य	८	९७
अथ चैत्ररथारूढौ	१५	२४९
अथ जीवगता कृति-	१६	८४
अथ तत्र भवांस्तत्र	१५	२५९
अथ तत्र समस्तवस्तुभि-	२	१
अथ तस्य नरेन्द्रस्य	१५	२
अथ तस्य समस्त-	२	४३

	सर्गः	श्लोकाः
अथ तातनिदेशभाविताम्	९	२
अथ तासां वचो	१५	१०७
अथ दिनमुखकृत्यम्	११	६७
अथ नरेन्द्रसुतः	६	१
अथ निखिलजनानाम्	४	७४
अथ प्रतस्थे भूशक्रः	१५	२४०
अथ प्रशस्तेऽभ्युदिते	१४	६२
अथ मधुस्सहकार-	६	५३
अथ मुनिरपि भूपम्	३	६०
अथवास्ति सुतो	१७	२७
अथ विततततावता-	४	६९
अथ रत्नविचित्र-	११	७८
अथ विदर्भनरेन्द्र	११	६८
अथ विधिमवसाय	१०	११८
अथ व्रजन् राजपथेन	१४	२
अथ सर्वनराधिपावली	११	८८
अथ सितभवस्त्रैः	४	५३
अथाऽऽचचक्षे स	७	५६
अथामराणामधिपः	७	१
अथागता यज्ञविधान-	१६	३५
अथार्जुनस्यान्तिक-	१३	२
अथालञ्चक्रिरे कान्ता	१५	७९
अथावरोधसहितः	१५	५१
अथोत्तरेषु कुरुषु	१५	२१०
अदसीयगलाध्वना	९	७२
अदसीयपदारविन्दयोः	९	९४
अदसीयललाटपट्टिका-	९	६७
अदसीयवपुर्विलोकने	११	९६
अदीर्घसूत्रैः पृथुवृत्ति-	१२	८२
अदेवहूतिजनितः	१५	१५८
अधिजगाम लयोदित-	६	२८

	सर्गः	श्लोकाः
अधिपुरमनुगेहम्	४	५९
अधिरजनिवियोग-	११	४४
अधिशिरोऽस्य तडित्	६	२७
अधुना मधुनातिसाधुना	९	१०२
अध्यास्य तामुत्तमराज-	१४	१०३
अनर्घ्यसौन्दर्यलतैकशैलः	१२	१३९
अनात्तशिखिसञ्चारः	१५	४५
अनारतावृत्तभवक्रतूनाम्	१६	५५
अनुदिनमुदयन्तं	९	१०८
अनुदिनरममाणयौवनो-	९	१०६
अनुमान्य विधिम्	१५	१७८
अनुवाकविवेककुण्ठधीः	९	४५
अनेन यूना तव	१२	१०५
अन्तरेण न च ताम्	५	१५
अन्यानि भारतस्थानि	१५	२६५
अन्याश्च धन्याः शतशः	१४	१०४
अन्येद्युरर्चनविधेः	४	२४
अन्येद्युरीक्षितवतः	४	४७
अन्वितस्य सवयोभिः	५	४८
अपक्षपातिनो हंसान्	१५	१४२
अपगतकलुषाणाम्	४	५६
अपरागमयं भृङ्गः	१५	९४
अपाङ्गपर्यन्तमुपेत्य	१३	४
अपारसंसारपयोधिपुरे	१०	१८
आपालयस्त्वं कृपणा-	१४	४४
अपि नरपतिसेना-	११	२०
अपि पिपीलिक-	६	२३
अपि मानवती	९	९७
अपि मित्रकरस्पर्श	१५	३६
अपि मेरुविशालम्	२	४४
अपि वंशभवो गुणा-	२	३४

	सर्गः	श्लोकाः
अपि वंशभवो गुणो-	२	३५
अपि वसनविभूषा	११	६५
अपि शालयुतम्	२	५६
अपि हितेन्द्रियवृत्ति-	६	१२
अपूर्वकौतूहल-	१४	१४
अप्रकाशितशुभद्विजा-	३	२३
अप्रत्यक्षञ्च प्रमाणम्	१६	८८
अप्राप्तचन्द्रचूडाञ्च	१५	९३
अप्राप्य पञ्चन्दिरचारु-	१३	४०
अबालबालाच्च	१४	९५
अभितो वरणस्थला-	११	९३
अभिनवदलदूर्वागर्व-	१३	५३
अभिनवस्तवसंस्तव-	११	७४
अभ्यर्ण एवास्य पुरस्य	१२	१२३
अमण्डयन्महीलोक-	१५	४४
अमरपुरपुरन्ध्री	४	५८
अमरमुनिविपञ्ची	४	७०
अमरलोकनिरन्तर	११	७५
अमरवारवधूनिकरः	६	८०
अमरैः प्रवरैरदर्शिनो	११	१०९
अमानितस्मान-	७	५९
अमुतो बहुवाहिनीपतेः	९	४२
अमृतमपि सुलेभे	११	३५
अयं कामीव गिरिराट्	१५	१९६
अयं गिरीशोऽस्य	१५	१९९
अयं युवा नागपुरस्य	१२	१०४
अयं युवा मन्मथ-	१४	१६
अयमतितरतुङ्गः	११	४९
अयमतिशयशीतः	११	३२
अयमुदयगिरिन्द्रा-	११	४१
अयमुदयति यस्याग्रे	११	३

	सर्गः	श्लोकाः		सर्गः	श्लोकाः
अपि भूपतयः	२	१९	असुना पिसुना	२	४८
अयुतं प्रददौ युतः	१६	४८	असोढमार्गणगणम्	१५	१२८
अये किमस्माभिरकारि	१०	३	असौ नृपाः प्रवितरन्ति	१२	३२
अये धरित्रीपुरुहूतपुत्रि	१२	६४	अस्ति किं धरणिपाल-	३	११
अये मृगाक्षि क्षणमत्र	१२	४९	अस्ति प्रशस्तैर्विभवैः	१	९
अये मृगाधीश्वर	१२	३०	अस्त्येकमेवाखिललोक-	१६	१८
अर्थकामद्वयीवर्षे	१५	१७७	अस्त्येव मे विषलतेव	८	१०
अर्काक्षमाल्यवर-	४	२	अस्त्येव श्रुतिसम्मतम्	१२	१११
अर्कातपे वत्सरसाधितेन	१४	९७	अस्मादुद्वलदण्डजः	१२	१००
अर्कोपलस्य पयसा	८	८०	अस्य नायत शिखण्ड-	५	४९
अर्जुनं तं मनुते स्म सा	१२	१०२	अस्याहवे प्रतिचलन्नसि	१२	९
अर्जुनोऽथ जयताम्	१०	९०	अस्यैवमैश्वर्य्यपरम्परा-	१६	२५
अर्थं सर्वनराधिपावली	११	८८	अहि परिवृढबाला	४	७२
अर्धाङ्गदाम्पत्य-	१४	१७	अहो किमस्माभिः	१४	२१
अलघुजघनभागात्	११	१८	अहो युतानाञ्छुचिना	१०	५
अलं ह्रिया बन्धुरगात्र-	१३	४२	आकल्पनाश्रुतजगत्	८	८२
अलङ्गिरा स्वल्पदृशा	१२	५९	आकारणीया निखिला-	१०	३८
अल्पास्य जीवनभृता	१२	७९	आकारमाविष्कृतदैन्य-	७	२
अवतारितभूभरः	२	५१	आकार्य जन्म तव	८	६०
अवतीह सुरभूरुहः	९	७५	आकृष्टकरवालम्	१५	१२३
अवलान्वित आराध्य	१५	१२०	आकृष्य सर्वजगतः	४	३५
अवशिष्टं ततो द्वीपम्	१५	१७०	आक्रान्तद्वीपिनाथेन	१५	८२
अवसाय सदोत्सवं	२	१६	आक्षिपत्स समधत्त	५	७७
अवाप्यते मुक्तिरसौ	१६	९५	आ खेदं वृत्तमिदम्	७	१६
अविदुर्ननते	११	८५	आख्यातकृत्तद्धितप्रत्यया-	१	२७
अविरलमदधारा	११	६१	आचारतः प्राप्तमिमौ	१४	८३
अविषयः पुरुषः	६	१३	आत्मनैव परिपूर्ण-	५	१६
अव्याहता त्रिभुवनेऽपि	१३	३४	आत्मायमानन्दमय-	१६	७५
अष्टासु दिक्षु जयशब्द-	१६	६४	आतेनिरे सर्वविशः	१६	३
असिरेव विकोशक	२	३५	आत्रेय एष धरणीसुत-	८	२२
असिलतालसिता-	६	४९	आदर्शदादर्शतले	१५	१८२

	सर्गः	श्लोकाः
आदर्शमाधाय	१४	८
आदाय यौवनमयं	१३	११
आधावन्ती रयात्	१५	१०२
आध्यात्मिकादि-	४	४१
आनिन्यिरे जन्यजना-	१४	९०
आनीलतुङ्गपरिपूर्ण-	४	३७
आन्विक्षिकी पण्डित-	१	२५
आपाण्डुगण्डपरि-	४	३६
आपादमस्तकम्	४	११
आभोक्तुकामा	१४	१३
आमन्त्रिवर्गात्	१६	१२
आमृष्टगण्डशैलञ्च	१५	९६
आमृष्टतिलकञ्चापि	१५	७४
आयताः सुविशदाः	१०	४८
आयादायाति चायास्यति	९	१११
आरण्यको गज	१२	७
आराध्य तत्र गिरिजा	१२	४१
आराध्य सौगतनया-	१७	११
आरामकेलिसमये	१२	१०७
आरुह्य सर्वतोभद्रम्	१५	२५६
आरुह्योत्तुङ्ग भृङ्गा-	१५	१७९
आरोपितश्रीधरणी-	१०	३५
आलम्बितमहाशाखाम्	१५	२९
आली ततस्ताम्	१२	९१
आलोक्य ये परिरणम्	८	१६
आलोक्यालिकुचम्	१५	९१
आलोक्य लोकान्	१५	२६०
आलोगणोऽतिनिपुणो	४	४३
आविर्भवतु तारिण्याः	८	१
आवृत्त्यनावृत्ति	१	२९
आश्रमञ्च समुपेत्य	५	९४

	सर्गः	श्लोकाः
आश्रिताभीष्टशाखाग्र-	१५	८५
आश्लिष्य बालतनयान्	१५	८६
आश्लेषं चुम्बनमपि	१५	२३४
आसञ्ज्य मञ्जीर-	१४	११
आसन्नृपा नलभगीरथ-	८	४०
आससाद विनयेन	३	५५
आसाद्य जन्म शरदिन्दु-	८	७
आसाद्य तटभूभाग-	१५	७८
आसाद्य मित्रपदवी	८	४४
आसाद्य राज्यमयम्	८	३९
आसाद्य राज्यमभि-	८	४७
आसीत्कूर्मधराधरेन्द्र	२	५९
आसीत्पूर्वमिदं भूतञ्च	१६	१११
आसीच्छ्रीकृतवीर्य-	१७	३७
आसीदयं फलवचाः	७	६९
आसेचनामधिगता-	१५	७२
आसेवितसुधाहाला	१५	४१
आस्वादनीयमास्वाद्य	१५	२५३
आहूतमस्याध्वरभाग-	१६	४७
इतस्ततो सतंस्सतः	१७	२९
इति तदीयतपः	६	४५
इति तेन महीभृता	२	५०
इति नरपतिरत्नादात्त-	१६	१००
इति मुदितमुदारम्	८	९३
इति वसन्तपरिष्कृत-	६	७१
इति वादिन एनास्य	१५	२०९
इति विलसितनाना	११	६६
इति शशधरं प्रत्या-	१६	१२५
इति समाधिसमाहित	६	२५
इति व्याहरमाणां ताम्	१५	९९
इत्थं पुरातननृपः	८	४५

	सर्गः	श्लोकाः
इत्थं प्रपूज्य विधिवत्	४	२३
इत्थं भूपालबाला	६	९२
इत्थं सखीमुखचलत्	१२	७६
इत्थं सदःस्थाननुशास्य-	१६	९९
इत्थं सखीवाक्यविलो-	१२	१३४
इत्थं सखीरितवचः	१३	४३
इत्थमुक्तिमुपहृत्य	१०	८६
इत्थमुक्तवति संसृति-	३	१३
इत्थमुक्तवति भूमि-	३	२८
इत्थमुक्तवति भोज-	१०	४६
इत्यङ्गराजगुणवर्णन-	१२	१०१
इत्युक्तवन्तममुमाह	८	१२
इत्युक्तवन्तं कृतवीर्य-	१०	२५
इत्युक्त्वाह क्षितिमिलत्	१५	९२
इत्युत्कलाधीश्वरः	१२	१४४
इत्यूचिवान् विनय-	४	३३
इदन्नृपगुणोत्करा-	१२	१५६
इदमीयशिरोरुहस्पृहं	९	६६
इदं पुरं कीदृगिहाति-	१४	४८
इन्दीवरच्छन्दक-	१	२
इन्द्रः प्रणम्या	७	३
इन्द्ररुद्रमुखनिर्मितम्	५	७६
इयमस्ति नरेन्द्रनन्दिनी	९	१०३
इलावृतात्पश्चिमतः	१५	२१८
इष्टकालकमलाभि-	३	१०
इह सञ्चितशाल-	९	३२
ईजेऽनुकल्परहितं-	१३	१०
ईशः प्रजानामपि	७	४
ईषदुद्गतक्रियात्सित-	५	२४
उच्चचाल सलशैल-	१०	९४
उच्चलत्पृथुपताक-	१०	५४

	सर्गः	श्लोकाः
उच्चलल्लोलकल्लोल-	१५	७०
उच्चावचागमोर्मीणाम्	१५	७७
उटजविपुलसौधः	८	९९
उत्कोचजीवनकरः	८	५५
उत्क्षिप्य पिच्छं	१५	१०
उत्तीर्णौ तौ क्षणादेव	१५	२३६
उत्तुङ्गप्लक्षशाखाग्र-	१५	१३७
उत्तुङ्गरोहवसुभृङ्ग-	८	३२
उत्पादिका यत्र च	१६	७८
उत्फुल्लकह्लारवन-	१५	२२६
उदयगिरिदरीतः	११	१२
उदितवति पुरस्तात्	११	३३
उदिते कृतवीर्यभूभृतः	२	२४
उद्दिश्यदिश्यजनगीत-	१२	१४
उद्यच्छारदपार्वणा-	११	१२०
उद्भूतधूमापिहितान्त-	१६	५८
उन्मिमील नृपतेः	३	५८
उन्मोचयत्केशपाश-	१५	६३
उद्यद्भ्रूकुटिभीष्मभाल-	१२	१५१
उद्वेल्लदुग्धजलधि-	१५	१६२
उद्बोढुकामोऽस्मि	१०	२०
उपयमविधियोग्या	११	५६
उपवनतरुमालाचारु	१	४५
उपेत्य तस्याश्रम-	७	५
उरसि समधिरूढाम्	१३	५२
उवाच सैनामयमङ्ग-	१२	९२
उषसि विगतनिद्रैः	११	४८
ऊचेऽथ तामयमयो	१२	११५
ऊता इवैतत्तपसा	७	६
ऊर्जोर्जितामृतकरामल-	८	४३
ऊर्ध्वप्रेङ्खदुदञ्चित-	१६	१२३

	सर्गः	श्लोकाः
ऋतं कथं स्यात्	७	७
ऋ.कारवन्ते रयते च	७	८
लृदिद्यथा भौतिकप्रत्यया	७	९
लृ.कारवन्मातृकया	७	१०
एकत्र प्रस्फुरज्ज्योतिः	१५	१८१
एकमत्रिजमलम्	१०	६०
एकरस एव भुवनेषु	१६	२४
एका द्वितीया चतुरः	१६	२६
एकेन पाणिकमलेन	८	८५
एकेन विक्रमपदेन	१३	१४
एकैकशः समधिगम्य	८	८८
एकोऽपि शिवलोचना-	१०	६८
एतत्कार्मुकतो गतः	१२	१४२
एतत्कीर्तिरसाभिलिप्त	१२	१४३
एतत्कीर्तिविवर्तमेव	१२	६०
एतत्पीयूषभानोरुदर-	१६	१०८
एतत्पुराश्रितमहेश्वर-	१२	७१
एतत्पुरीपरिसरम्	१२	८४
एतत्पुरे वसति	१२	५६
एतत्पुरो विवदमान-	१२	८१
एतत्पूर्वादिकाष्ठास्थ-	१५	२०४
एतत्प्रतापदहनोत्थित-	१२	२१७
एतत्प्रतापरविरेव	१२	१८
एतद्द्वयीसृष्टि-	१४	२१
एतद्वितीर्णवसुराशि-	१२	१६
एतद्द्विषान्दुर्दिनकाल	१२	१४८
एतद्भूपतिकीर्ति-	१२	२७
एतद्भूपतिकीर्तिसिंह	१२	२६
एतद्भूमिपतेः प्रताप-	१२	७५
एतद्युगायोजनचिन्तया-	१०	३७
एतद्विपक्षक्षितिरक्षि-	१२	६५

	सर्गः	श्लोकाः
एतन्नृपालपृथुवृत्त-	१२	११
एतन्नृपाभिजनभूः	१२	८
एतन्नृपालकरवाल	१२	५२
एतन्नृपालखरधार.	१२	३४
एतन्नृपालगजराज-	१२	५१
एतन्नृपालरिपुसौध-	१२	११६
एतन्नृपालविरुदावलि-	१२	११३
एतन्मुखे प्रतिभटे	१२	१३८
एतल्लोमसमुद्रमध्य-	१६	११२
एतस्मिन्ननुरज्यते	१६	१०६
एतस्य क्षितिवासवस्य	१२	१२०
एतस्य भूरितरवारि-	१२	११८
एतस्य वाजिवरराजि-	१२	१७
एतस्योपरि धन्वानाम्	१५	२०५
एतासां विहरन्तीनाम्	१५	६५
एनं क्षीरसमुद्रमन्थन-	१६	१०७
एनं वसन्ततिलकार्मक-	१२	७०
एनं श्रीनाथशर्वद्वय-	१२	१५३
एनद्धरेन्द्रसदसि स्थित-	१२	८०
एवं कियद्भिर्दिवसैः	१०	११३
एवं प्रत्नमराल	६	८९
एवं वितर्कं बहुशः	७	११
एवं सखी मातृगणेन	१४	६१
एवं स दैव्यादृणतो	१६	६१
एवं समस्तमनुभूतवतः	८	११
एवं समस्तवसुधा-	१५	२६७
एवं पुरोजन्यजनाञ्च	१४	१००
एवं प्रतिद्वीपमसौ	१६	५३
एवन्नृपाज्ञामधिगत्य	१६	५७
एवमादि बहुशः	१०	८१
एवमेव उपनीय	५	६३

	सर्गः	श्लोकाः
एवमेव शिशुभाव	५	२२
एवं परित्य भूगोलम्	१५	२५७
एव पितॄणामृणतः	१६	२९
एष तेऽर्चनविधिम्	३	५३
ऐचिन्तयाणुत्व	७	१२
ओणन्तिताः स्म	७	१३
ओदनञ्जनमनो	५	१०
औत्सुक्यमासां	७	१४
औदुम्बरी सर्वत एव	१६	४१
कण्टकोद्भिन्नसर्वाङ्गी	१५	१०३
कति कति न पुरन्ध्यः	११	१०
कति नरपतिपुत्राः	११	५७
कतिपयदिनराज्यामार्ग-	३	६१
कतिपयपदयोजनासु	१७	१८
कथञ्चिदालक्ष्य	१४	५७
कथमप्सरसोऽत्र	९	९
कथाप्रसङ्गेन सखी-	१३	३९
कथा भागीरथ्या	१	२१
कदलीसरसापि	९	९१
कदाचिदग्रे सदसो	१६	६७
कदाप्यकार्यस्मरणो-	१६	४
कनकगिरिगृहम्	४	६६
कनकजननभूपम्	१२	१५७
कनकप्रभया	९	९२
कनकरोचिषि	६	३८
कनकस्व न तत्र सा	९	४६
कनकाचलजा शिला	९	७९
कनकाम्बुजचन्द्रचन्द्रि-	९	४९
कन्दर्पदर्पशमनम्	१५	११६
कन्दर्प्पदर्प्पशमनी	८	५४
कन्यावरद्वन्द्वमिदम्	१०	३६

	सर्गः	श्लोकाः
कन्न्यका दधिसुमाक्षता	१०	९२
कपोतपोतभणिता	१५	१११
कमलं कमलन्न	९	५६
कमलन्निजवक्षसि	११	१०८
कमला कनकप्रभाकरं	९	५४
कमलिनी मलिनां	६	५८
कमले कमलं दृष्ट्वा	१५	६७
कमले विमलेऽपि	९	५५
कम्राम्ररसनिर्यात	१५	२४४
करवालकरालदोः	२	२३
करेण लाक्षारससोदरेण	१४	६६
कर्णाभ्यर्णविकृष्टसृष्ट	८	१०१
कर्णान्तविभ्रान्त	१	४१
कर्दमाङ्कितलेन	५	३५
कलङ्कलेखाविधुरम्	१२	६९
कलभं कुटपालकः	२	४७
कलास्वविकलाचन्द्र	१५	८१
कल्पातिकल्पैः परि-	१६	४०
कल्पेऽतिदेशमधिगम्य	८	२७
कविता भविता रसा-	९	७३
कविते भवितेह	१७	२६
कवेस्सुरासेवनमर्ह-	१४	४७
कश्चिद्द्विजं काञ्चन-	१४	४०
कश्यपस्य तनयः	३	१७
कामप्रकृष्टकोदण्ड-	१५	१२५
कामारिरत्र वसतीति	१२	३९
कामेन सार्द्धमुपयोजय	८	७५
कार्यं किमत्र भवतः	८	६२
कालङ्घ्यन्तम्	७	१७
का लिपिर्न लिलिपे	५	५८
काले समस्तजनजीवन-	४	५२

	सर्गः	श्लोकाः
काव्यं यथाभ्यासवशेन	५	८
काशीपतिस्तुति-	१२	४६
का सहस्रकरदर्शने	१०	८४
काहलावरवावाध-	७	७२
किं रोचते ते वद	१४	३८
किं न वेत्ति विदुषां	१०	७७
किं स नाम ननु नाम	५	७८
किं स्मर ? ज्वलसि	१०	७९
किञ्च सिञ्च	३	३६
किञ्चित्तया पदमुपा-	१	६
किन्न सन्ति शतशः	३	३७
किन्तु चोलपरिदर्शित	३	१९
किन्तु प्रौढविलासवास-	१७	२५
किन्नैव सन्ति भुवि	१२	५५
किन्नो वनीयकगणो	१६	२३
किन्नो सन्ति सुदन्ति	१२	७४
किमधिकमिह वाच्यं	४	४७
किमपि किमपि मन्दं	११	२२
किमपि तत्तपसा	६	४३
किं ब्रूमो वरवर्णिनि	१२	४३
किं भूषणन्नरपतेः	८	६३
कियद्भिरेव दिवसैः	१५	१८७
किसलयैः कलयन्	६	५४
कुचचक्रशिशुः सरोवरे	९	८५
कुचविलिप्तमद-	६	८७
कुण्डलीश्वरमञ्जीर-	९	१
कुण्डलोल्लसितगण्ड	५	४२
कुलुवाद्विधिना व्यधायि	९	१०१
कुन्दकुड्मल	५	२३
कुमारशक्तिसम्भिन्नः	१५	१५९
कुमुदबान्धववासरनायक	६	१९

	सर्गः	श्लोकाः
कुलञ्च शीलं	१०	११
कुशलीलवपुर्वयो	११	८७
कुशलैः कोविदैर्युक्ते	१५	१५४
कुसुमितासुमिता	६	६६
कुसुमिता रजसा	६	५७
कूटजं कुटजं फुल्लं	१५	४
कृतं त्रेतोपासनौ तौ	१५	२१५
कृतपटुचटुवाक्ये	११	२१
कृतविष्णुपदावलम्बनो	९	५२
कृतवीर्यनृपाध्वरोद्भवैः	२	१२
कृतसुशोकमशोक	६	६१
कृतीश्वरमायादिध्रुवा	१६	८३
कृत्वा रक्षोगणं	१५	१२९
कृपापारावारोल्लसद्	१	१
कृशोदरी राजवधू	५	३
कृष्टाभिघातः	१६	१०
कृष्णातटे प्रतिभटे	१७	२
कृष्णाम्बरां विरजसं	१५	२४
केचिद्भूटिले क्वथिते	१४	९९
केचिद् व्याकरणे	१७	१०
केदारेषु फलानम्र	१५	३९
केदारैकलमारूढा	१५	७
कैलासहिमशैलाख्य	१५	२०७
कोकिलाकुलकला	७	६२
कोदण्डोद्गतचण्ड-	१२	१३१
कौशिकोऽपि शतमन्यु	३	१६
क्रथकैशिकवंशमौक्तिकं	९	३५
क्रथकैथिकवंश-	११	९१
क्रन्दत्फेरुरटत्फफेरु-	१२	१३३
क्व कल्पवाताहति-	१४	८२
क्वचित्किञ्चिच्छैली-	१७	२१

	सर्गः	श्लोकाः
क्वचित्कुञ्जे क्वचित्	१५	८८
क्वचिच्छतानीक	१	४०
क्वचिदपि हरिणी सा	४	७१
क्वचिदेव कदाचिदेव	२	३२
क्वणति मधुररावा	११	१५
क्वेदं कलेवरमनित्य-	८	७१
क्वापि नीलमणि	५	३७
क्वापि लोहितककुब्भ	५	३८
क्षणदापि नहि क्षणम्	२	४९
क्षणेन चोत्तीर्य	७	५०
क्षामावपुः सिततरं	४	३६
क्षितिपमृदुपदानि	११	४७
क्षितिलेखसखः	२	६
क्षीराब्धिवच्चक्रधराय	१०	४४
क्षोणीभृतां प्रभुः	१२	६६
खचितवज्रदलाङ्गुलि	६	८२
खनिर्गुणानाञ्जल-	७	१८
खरकरपरिवारः	११	१३
खिद्यन्मध्येन त्रुटम्	१५	११२
गगनतलसुतल्पे	११	११
गगनशयनमध्ये	११	३८
गगनसलिलराशेः	११	३७
गङ्गापगाभिर्जलधिम्	१०	३४
गङ्गातरङ्गाः	१०	६
गच्छति स्म	७	१९
गच्छ साधय समीहित	३	५२
गतमपि बहुदूरात्	११	४६
गतमले सुतले	६	३६
गतवति दिननाथे	११	८
गतवति निजनाथे	११	९
गजपाकप्रियः शाकः	१५	१६५

	सर्गः	श्लोकाः
गतस्य गेहं तव	१४	४५
गतिरभसवशेन	११	५८
गते त्वयि त्रीणि	१०	२४
गते ताते कश्चिद्दिवस	८	१००
गन्धमादनमर्यादम्	१५	२२२
गयाप्रवेशे तनयैः	१२	८८
गावो गजा वाजिगणा	१४	७०
गाहमान उरसा	५	१९
गुञ्जेव धूर्ज्जटिकपर्द	८	८७
गुणगौरवगुम्फितम्	११	१०६
गुणचित्तकथा समाश्रिता	९	३४
गुणवत्क्षेत्रसम्भूता	१५	६
गुणस्तु शुक्लादिरुपैति	१६	८६
गुरुप्रमोदो हृतचारु-	१४	७६
गुरुविरोचनभास्कर-	६	१०
गोपाङ्गनाभुजविलून	१२	२३
गौर्य्यादिबद्धाञ्चल	१४	७३
ग्रीष्मे तटान्तविनिरूढ	१२	२०
ग्रीष्मे प्रियाभिर्जल-	१४	१०५
ग्रैवेयकासञ्जनतत्प-	१४	१२
घण्टालः पुष्पवद्भूचां	१२	१०
घनघनाघनधीरतर-	६	७४
घनघनाघनधीर-	११	७०
घनतरमुपगुह्या-	११	३०
घनतिमिरपटेना-	११	६
घनपादपपाद	२	५३
घनपीनशचीकुचद्वय-	११	६७
घनान्धकूपान्तरणिम्	१५	२७
घर्मरश्मिरिव पङ्क-	७	२०
घृतस्य दध्नो मधुनश्च	१४	६६
घृतैकपूरे कमलस्य कूरे	१४	६४

	सर्गः	श्लोकाः
घृतोदधिरसयुतान्	१५	१५८
ङिग्यथा स्पृशति	७	२१
चक्रवानथ रथः	१०	१००
चञ्चत्तारावली चार्वी	१५	४२
चञ्चत्नखरवुर्वशं-	१५	२२८
चञ्चूचुञ्चुचकोर-	१६	१०३
चण्डशर्वनयनानल	७	६१
चत्वार एतेऽम्बुधयः	१६	२७
चन्द्रचक्रमवधूय	१०	६२
चन्द्रभ्रमेण विबुधैः	८	८६
चतुर्भुजचतुर्वक्त्र	१३	१
चपलाक्ष्यो नितम्बिन्यः	१५	१५
चपले विपुले विलोचने	९	५९
चमरगिरिझरीणाम्	११	२४
चमरीकवरीमदशिशरो	९	६५
चरमर्णविशोधने	२	४५
चरमेऽवभृथा	२	१५
चलति नापि पदं स्म	६	२६
चलिते कृतवीर्यचामरे	२	२९
चलिते नृपसैन्यसागरे	२	२२
चारुकीर्तिरतिकीर्ति	५	३४
चित्तञ्च...तश्चिर-	१४	६७
चित्तं पुराणपुरुषस्य	१३	७
चित्तेन नैव न हतो	८	६
चित्रमत्र तदभूत्	१०	५७
चित्रञ्चरित्रं	७	२२
चित्रं विमुक्तिमभि-	१२	३६
चित्रं किमत्रार्जुन-	१०	४
चित्रभानुभवभावि	१	३९
चित्रन्तु शब्दस्मृतिभाग्	१	२८
चिन्तामणिर्वेत्ति	१०	१४

	सर्गः	श्लोकाः
चिन्तारत्नकृतालवाल-	११	११८
चिरञ्जयतु रञ्जयत्वल-	१७	३६
चेतो समुदित	४	२६
चेटीगिरा सम्मित	१२	१४५
छत्रं शारच्छशि	८	४२
छत्रं सुराद्रिशिरसि	८	७०
छन्दसां विचिति	५	७५
छन्नसवल्मीकपतद्वि	७	२३
जजाप दीपाग्निलये	१	१७
जटाटीरजटाजूट	११	१
जनकविधुरमायम्	८	६४
जनकविरहवह्नि-	८	६५
जनतावनता न	२	३
जन्म प्रभृति चानुसूयया	३	३
जन्महेतुरपि ते	१०	७२
जम्बूद्वीपमहापद्म-	१५	१९०
जयतीह विदर्भसञ्ज्ञया	९	४
जयाचलन्मीनजया	१४	५९
जलजञ्जलवासजन्मना	९	६५
जलन्निजामत्रगतम्	७	२४
जार्गति तत्र जगती	१२	७२
जाग्रत्यस्य यशांसि	१२	११२
जातमद्य सुदिने	१०	४९
जानुवाक्चरणेन	५	१८
जाने चिराय विधिना	१२	८३
जिष्णुर्गिरीशो धनदः	१३	२९
ज्ञातं ससर्वज्ञतया	७	५१
ज्याघातजातकिणमेष	१२	१४९
ज्येष्ठा गरिष्ठा गुण-	१६	३८
ज्येष्ठो न्यायविदग्रणीः	१७	१२
ज्वलनोऽस्य समीपदिक्	११	९९

	सर्गः	श्लोकाः
झरं प्रमाणामदसीय-	७	२५
ञकारवन्मे पयसः	७	२६
टङ्काविवेमौ	७	२७
ठकारवद्वृत्तविचित्रदेहः	७	२८
डिण्डीरपिण्डाभयशः	७	२९
ढक्कास्वरध्वानम्	७	३०
णकारवत्तो प्रकृतेः	७	३१
तच्चेतनं कर्तृ जगत्	१६	७२
तच्चारुदृष्टिशफरी-	१३	४८
तच्छृङ्गस्थपुरावासा	१५	१७४
तज्ज्येष्ठपुत्रयदुराज-	१३	१२
ततः कल्पान्तरोद्भूत-	१५	२३२
ततः किम्पुरुषावासं	१५	२२९
ततः क्षणेण क्षणदेश-	१०	१०९
ततः प्रियां सुरगिरि-	१५	१९५
ततः शिशिरवातासौ	१५	२१७
ततः सखीन्द्रकलोज्वल	१२	१३
ततः सखी भूपति	१२	६३
ततः सखीशिञ्जित-	१२	४८
तत उत्तीर्य कुमुदस्	१५	२५४
ततश्शच्यर्चितौ तत्र	१५	२४६
ततोऽचिरेण कालुष्य	१५	२५८
ततस्समावृत्य गृहा-	१३	२७
ततो नवरताश्लिष्ट-	१५	२६३
ततोऽनुशिष्टिसार्यैतौ	१५	१८०
ततो नृपेणाभरणा	१६	३६
ततोऽमन्दरसावेशः	१५	६८
ततो वयस्यास्मित	१२	२९
ततो वाराणसीमेत्य	१५	२६१
ततो विधिनियोगेन	१५	१३५
ततो विधुसमञ्जस्य	१५	५८
तत्केशपाशो विहितः	१४	५२
तत्खद्यगद्यद्युतभार्य-	१०	२३
तत्प्रसीद भगवन्	३	२७
तत्र चैत्रवनोद्याने	१५	२५०
तत्र भूपतिवटौ	५	७१
तत्र व्यानपरीणाह	१५	२५२
तत्र स्वप्रत्नरूपास्त्र-	१५	२२०
तत्रात्मजामङ्कुतले	१०	४०
तत्सुता त्वदभिधां	१०	५६
तत्स्वयंवरमलङ्कुरु	९	११०
तथापि कन्न्या हृदयेति	१०	२१
तदनुगौरवशासनमाप्य	६	११
तदनुसुरविमुक्ता पुष्प-	१३	५१
तदपरमवनीशं	११	६२
तदपि स्फुरितौजसा-	९	८०
तदभूस्संसवैम्नि	९	१०
तदागमेऽभूत्	७	५३
तदाशुके वापि न शक्य-	१४	१११
तदीयजलसेकेन	१५	२४८
तदुक्तिनिर्यत्स्मित	१२	६२
तदुद्भूतनदामान्ता-	१५	२५५
तद्दर्शनोच्छ्वलित	४	२५
तद्दृष्टिगोचरमितस्य	१७	५
तद्बाह्यतो धरणिमण्डल	१६	६५
तनयजननपर्वा	४	६५
तनयवदनचन्द्रम्	४	६३
तन्नरेन्द्रयुवयोः	१०	८३
तन्निदेशमधिगत्य	१०	५२
तन्महीन्द्रपृथुभक्ति	३	५१
तन्मूलमध्यवसति	१५	१३८
तपति राजसुते	६	४०

	सर्गः	श्लोकाः
तपनतापमपाकुरुते	६	३०
तपसानुपमेन किं विधिः	६	८७
तपसा विदुषाधिगम्य	१	३८
तपसि तस्य निरन्तर	६	४२
तपसि तेन रतेन	६	४१
तपस्विजनतानता	१	२०
तप्तुर्दशान्तां विषमाम्	१४	१२०
तमाह्वता प्रह्वमति-	१४	११०
तयोऽर्ज्जुने प्रेमरसा-	१०	३२
तयोर्दिदृक्षा कुतुका-	१४	४
तरङ्गहस्तविन्यस्तः	१५	५३
तरङ्गहस्तैरादाय	१५	७३
तर्ककर्कशकशाति	५	८१
तव चित्रचरित्रसंश्रव-	६	८२
तव वागिव धार्येयं	१५	२०१
तवाशयज्ञानमृते	१२	१२७
तवेच्छया सन्ति	७	३२
तस्मात्प्रभूतकनकेन	८	५३
तस्मादिमां	८	७४
तस्मिन्नृपे शासति	१६	१६
तस्मिन्विरागामनुभाय	१२	१३५
तस्मिन्न सन्तुष्टमनो-	१२	१२५
तस्य चौरलपदम्	३	६
तस्य निर्वचनयोगतः	५	७४
तस्य वक्रहिमरश्मि	५	२६
तस्यां युवामनुदिनम्	१२	८५
तस्याः पक्ष्मलचक्षुः	११	११६
तस्याः पुरोऽधिपमिमं	१२	३१
तस्याः प्रान्ते प्रवहति	१३	१६
तस्याः प्रियास्यम्	१३	४५
तस्याः प्रियास्य सवि-	१३	४४
तस्याः शीतांशुकरज-	१३	२०
तस्यात्मजः कृतिमतः	१३	१५
तस्यात्मजाजननतः	१७	६
तस्यात्मजौ सकल-	१७	३
तस्यान्वये प्रचुरराज	१३	८
तस्या वभाषे	१३	३
तस्यावरोऽप्यनवरो	१७	४
तस्याञ्च मित्रमुदितम्	८	५२
तस्यास्तटे प्रतिभटे	१२	११०
तस्यैषः क्षितिवासवस्य	१३	२२
तारिणीपदपयोज	१४	१
ताते गते सुन्दरिते	१३	२८
ताभ्यां सह त्रिदशनाथ	१३	६
तातसुन्दरकृतस्न	७	६५
तात किन्तव पिता	५	३३
ताते याते जलधितनया	१७	१३
ताते नारायणपदगते	१७	१४
ता आस्तृता हाटक-	१६	३१
तारहारघनसारशारदा	१०	५६
तारहारवरभार	३	२६
तावानन्दवनं प्राप्य	१५	२६२
तुर्य्यैर्नदद्भिः	८	२२
तुल्यं प्राप्यानयं	७	७७
तुष्टिर्न ते क्वापि	१२	७८
तुरङ्गखुरखण्डिता	१२	५४
तुलयति न पुलोम्नः	११	११२
तुरङ्गवदना काश्चित्	१५	२३३
तुङ्गवार्य्योघसम्बन्ध-	१५	८७
तेऽन्योन्यमासाद्य	१४	२७
तेषामुदग्रगुणगुम्फित-	१७	७
तैजसं वपुरिदम्	३	३२

	सर्गः	श्लोकाः
तोयार्थितो यदघटा	१५	५७
तौ दम्पती यज्ञफलस्य	१६	३९
तौ दुष्प्रधर्षौ	१५	२२५
तौ नेमतुर्भक्तिनम्रौ	१५	१७१
तं सन्निवेश्य स	१०	११७
तं प्रसाद्य न को	७	८९
तं रसाऽऽसरविस्तारम्	७	७१
तं गुरू रुरुभवेन	५	६२
तं द्विषट् छरदमाश्रमा-	५	५९
तं तृतीयशरदि	५	४७
तं मुनिस्सुनिभृतं	३	७
तं संस्कृतं वीक्ष्य	५	२
त्वं गन्तुं गतरङ्गाग्र-	१५	५६
त्रिजगद्गतकान्ति-	९	७१
त्रिजगज्जययात्रिकं	९	६१
त्रिजगज्जयिनो मनो	९	८९
त्रिधा सपक्षैश्च	१	२६
त्रिभुवनोदरसंस्थित-	६	२९
त्रिसमयस्तपनाम-	६	४
त्विष्यङ्घ्रिरासाम्	१४	१५
त्वज्जघन्य–ऋणमोचन	३	३४
त्वत्स्वातिवृष्टिजनितो	८	७८
त्वद्गृहेऽवतरितुम्	३	४०
त्वदीयपुत्र्या वृतमर्जुनं	१०	३३
त्वद्वैरिभूपतियशः	८	७९
त्वया प्रतिज्ञेयमकारि	१२	१२६
त्वरयति च विदर्भ	११	५५
धूर्वप्रजानां हृदि	७	२३
दक्षोप्यक्षवशो	११	११६
दत्तदितिसित	५	६८
दत्तप्रदत्तमुपदेशमथा-	४	१
दत्तादिभिर्द्विजवरैः	८	३३
दत्तेन दत्तेन मुनीश्वरेण	३	५९
ददाति कर्मशर्मेति	१५	१७६
दधति केन तपः	६	२
दध्वनुर्मेघमुरजा	१५	१३
दनोरपत्यानि	७	३४
दमयति दमयन्ती	११	१११
दम्भोलिसञ्जात-	१४	११३
दयितहृदयदेशे	११	२९
दशमुखदमनप्रशस्ति-	१४	१२२
दशार्द्धशतकोदण्ड-	१५	१२७
दानवारिपदमावहन्	१०	९५
दासीगिरा प्रकृतभूमि-	१२	११४
दासीगिरा प्रणयलेश	१२	४७
दिगधीश्वरवाञ्छित	९	४३
दिगीशमौलिस्थल-	१४	११४
दिनकृतिशुचिकोणात्	४	५४
दिननाथहवद्विभाविते	९	२१
दिने दिने वृद्धियुताभिः	१६	५१
दिने व्यतीते दशमे	५	६
दिवि भूमितलेऽपि	११	९५
दीप्रचारुमणि	५	२०
दीप्रहीरकविभा	५	४०
दीर्घधीश्चारुदृक्	७	९३
दीव्यद्भिर्ऋक्षसङ्घैः-	१६	११५
दुराग्रहाच्छक्रकृते	१६	७
दुर्भेद्यमन्त्रमभि-	८	५९
दुष्टसत्त्वपरिबाधनतः	३	१२
दृष्टापि चक्षुषा	१५	२२१
दृष्ट्वा भवन्तमयमेव	८	१५
दृष्ट्वा मार्गीसमासन्नां	१५	१६४

	सर्गः	श्लोकाः
दृष्ट्वा वक्षसि सङ्गतां	५	८३
दृष्ट्वा श्रुतधरान् तत्र	१५	१५१
देवाङ्गनाकरलता	८	२९
देवारिचक्रशलभूषण	४	१६
दैवं हि दिष्टं	१०	१२
दोर्दण्डमण्डलित-	१२	१५०
दौत्यम्न कञ्चित्कुरुते	१२	१४७
दौत्ये नियुक्तम्	८	६१
द्व्यणुकः प्रथमं प्रजायते	१६	८२
द्वारस्थसन्दानितयातु-	१४	११९
द्विड्विधासप्तजिह्वस्य	१५	१४४
द्विविधे द्विविधो	९	९६
द्वीपनाकुनलिनोदर-	३	४९
द्वीपपालकसुता-	५	८०
द्वीपस्य चास्य परि-	१३	३२
द्वीपां द्विपाधिपगतैः	१३	३१
द्वीपान्तरस्थलीवार्ता	१५	१८६
द्वीपान्तरविहारेऽपि	१५	१३४
द्वीपाभिख्यकरो	१५	२४७
द्वीपेषु सप्तस्वपि वर्त-	१६	५६
द्वीपेषु सप्तष्वपि सन्	१६	३३
धत्तान्नाम तुलाभवत्व-	१६	११३
धत्तोऽपरो धूर्तरसे	१४	३७
धनदोघनदोष-	११	१०४
धनुर्गुणेज्याम्	७	३५
धनुस्तस्य दृशो	७	८६
धन्यासि नान्यासि	१०	४१
धरणिधारणसंश्रवगो-	६	३१
धरणीधरणे परात्	११	१०७
धरणीवलये स	२	३७
धारावलम्बं शिथिलैः	१४	११९

	सर्गः	श्लोकाः
धर्मार्थकामाननुवेल-	१६	२१
धात्रीकरासञ्जित	१६	२८
धारासारालीन-	१५	११
धात्रिकाकरतलीय	५	२१
धुर्य्ये निधाय धुरमत्र	८	४
धृतदधिघृतदूर्वाः	११	५३
धृतमुनिजनवेषः	२	५८
ध्यात्वा चिरम्मनसि	४	१०
न कर्मणा न प्रजया	१६	९२
नगजा नगजा न	२	५
नगरं खलु तत्र कुण्डिनं	९	६
ननन्द नन्दनोद्देशे	१५	१६२
ननृतुरप्सरसः शतशः	६	७५
न प्रयोजनमृते	३	४६
न भाति विद्रुमच्छायः	१५	१०१
नभो गजेन्द्रकलभाः	१५	१६
नरवीरस्य तस्या-	७	८५
नरेन्द्रवर्य्यस्य	७	३६
नरेन्द्रसख्यातिशयाद्	१०	२९
नलिनं विकचं लसत्कचं	९	२८
नलिनपुलिननाकुजन्म-	१७	१९
नलिनीदलसरस्थल-	९	६२
नवग्रहोऽप्ययं तन्वि	१२	२०२
नवद्वयद्वीपपवित्रभूमयः	१६	३०
नवनवोरगवर्यसुता	६	३४
नवनीतविनीतमानसः	२	२५
नवनीयधनी त्राप्यत्	१५	८
नवप्ररूढैर्हरितैः	१५	५
नवां वीरकलाम्	७	८४
नव्यकाव्यमतिभव्य-	५	५७
न शर्मगार्हस्थ्यभृते	१०	१५

	सर्गः	श्लोकाः
नव्यश्रुतेः कर्तुरह-	१४	५४
नागाधीशवचोविचार-	१७	८
नागेन्द्रनेत्रनवभूमित-	१७	३५
नातिप्रियजनावासं	१५	२३५
नात्र चित्रमभिमन्यु-	१०	१०१
नादर्शि येषान्नयनैः	१४	२४
नानादिगन्तरसमागत	१०	११६
नानाननार्हं	७	८१
नानापि तनतो यदनेक-	१६	६९
नानाविप्रतिपत्तिगहने	१२	१२२
नारोपि चापममुना	८	४१
नालीकनालीककदम्ब-	१२	६६
नालीकमप्येष गुणो-	१२	११९
नावन्नदन्ति मददन्ति-	१२	५३
नासूयामो वयमिह	१७	२०
निकषात्मजमानसम्	११	१०१
निजवीर्यविदीपितम्	२	३३
निजोपदेशस्य फलं	५	७
नितम्बद्वयसेवकापि	१५	५९
नित्यानुरक्तजगतः	४	२८
नित्यार्चितेन मरुता	१५	१६९
निन्दतीह वदनाद्य-	१०	५८
निपीय तर्षाद्बुधवर्य	१०	२
निपुणतां हृदयेऽन्तर	६	५२
निपुणवैणिकवादित-	११	७१
नियमितकरणैषा	११	४३
निमिषतनयनाङ्गैः	४	७३
निरंशपिलवोर्यदि योग-	१६	८५
निरन्तरायं दुहितु-	१४	८९
निरीतिभीतिस्थिति-	१६	६
निराकृती वर्णगणा-	१६	१४

	सर्गः	श्लोकाः
निर्णिक्तदेशवसतिः	४	३
निर्माणमिच्छति प्रभो	८	२
निर्माय वक्रमदसीय	१२	१३७
निर्याति वासरमणे	४	३४
निर्वर्णयिष्यति मुदा	१२	१०९
निर्वर्ण्य नाभिभव-	८	१७
निर्वर्त्य निर्वर्त्य	१३	४६
निर्विशेषे द्युलोकस्य	१५	१७२
निशाविसृमरानेक	१५	५४
निशि चन्दिरचारु	९	१७
निशि सुप्तनिवोत्पत-	९	५३
निष्पक्षपातमविता	८	८१
नीतिरीतिविदि	७	६०
नीरजक्ष्मातलं	१५	१८
नृत्यति द्रवति रौति	५	४६
नृत्यत्तरङ्गाग्रभुजाम्	१	१३
नृत्यद्वाजिसुराजि-	१२	१२१
नृपगेहसुवर्णशृङ्ग	९	२८
नृपतिपुत्रमसौ	६	७३
नृपकीर्तिसुसम्भलीकथा	२	२८
नृपतिविपुलदानम्	४	६८
नृपतिव्रजमौलि	२	३८
नृपतेः प्रतपन्	२	३१
नृपपस्त्यहिरण्यशृङ्ग	९	२९
नृपतिमन्दिरनैकरत्नजैः	९	२३
नृपमन्दिररत्नभित्तिषु	९	२४
नृपसुतानन्दमुल्लसिते	६	८५
नृपसुन्दरमन्दिरोदरं	९	२५
नृपस्य साकेतनिकेतनस्य	१२	५
नृपान्नराणां क्रतवो	१६	५०
नेति नेति गदति	५	५३

	सर्गः	श्लोकाः
नेत्रवह्निपटुकील-	१०	७४
नेदीयस्या समायुक्तः	१५	१८४
नैकवर्णमणिकुट्टिमो	५	४१
नैतस्य वर्णनमिदम्	१३	३८
न्यस्यासु जीव	४	१२
पञ्चतान्नयसि	१०	८०
पञ्चतामुपगते	१०	७०
पञ्चमे मुनिरुपेत्य	५	५०
पथि नरपतिमन्यं	११	९३
पठन्ति यत्र द्विजवर्य-	१	२४
पतत्त्रीणां कान्तरुतः	१५	१७
पत्न्या नवीनं चिरवप्य	१४	७१
पदयुगमतिमन्दञ्चञ्च-	९	१०७
पद्मिनीराजहंसो	१५	३७
पद्मास्वपद्माहृत	१४	५६
पयसि भ्रममश्नुते	९	३३
परमाणुरपि प्रदृश्यताम्	९	८८
परशोणितपिच्छिला-	२	२७
परिचरन् गुरुमग्नि	६	३
परिवीजितचामरद्वयः	२	३९
परित्यक्ताः कविवरैः	१५	२२
परिमलिनितमध्या	११	४०
परिवृद्धतपः	२	५२
परोपकारैकरसः	१०	७
पवित्रितं वंशयुगञ्च	१४	२३
पलायाञ्चक्रिरे	७	७८
पश्चात्पुरस्तस्य	१०	१०२
पश्चिमर्णं दृढबन्धन	३	२१
पश्यन्नेदीयसामेकाम्	१५	१८३
पाञ्चालिका	१	४२
पाट्वैणिकसंसद-	११	११०

	सर्गः	श्लोकाः
पाण्डित्यगेहे समरचारु-	१२	९०
पादपङ्कपरिलिप्त	५	१२
पादे मिलत्यभिहितः	८	५७
पारे समुद्रं प्लक्षोप-	१५	१३६
पाहि पादपतितान्	७	३७
पिककुलाकुलचूत	६	६७
पितुर्जनन्याश्च	५	४
पितुः पादाघातात्	१२	१२९
पिपातिलस्येव जनम्	१०	१०
पीडिता हृदि मनोभव	१०	९७
पीतवान्विबुधनो	१०	७[illegible]
पीत्वा द्विजाधिप	८	२१
पुत्रतामुपगते	३	३५
पुत्रं विनीतमपि	८	४६
पुत्रस्यास्य कनीयसो	१७	२८
पुत्रीयिताः प्रकृतयः	८	८
पुररक्षा प्रतिश्रुतया	१५	१३१
पुराणच्छायन्न भवति	१७	१५
पुरा सुराणामृषिरागतः	१०	२७
पुरीं सुरीतिम्	७	५२
पुरोद्याने विहरन्तः	१५	५०
पुरोधसा गौतमनन्दनेन	१४	७२
पुरोधसाऽन्यैर्विबुधैः	१४	८७
पुरोधसासौ शमिजा-	१४	७७
पुरो भवतु तारिणी	१२	१
पूजोपहारन्धनदानु-	१४	१०८
पूर्णाहुतिप्रीतकृशानुहेति	१४	८६
पूर्वगतपरिपालशङ्कितः	३	२५
पूर्वजन्मभिरथा-	३	१
पूर्वोक्तगिरीणां सूर्येण	१५	१९८
पृथुतरकरनिर्यत्	११	५१

	सर्गः	श्लोकाः
पृथुलवृत्तनितम्बशनैः	६	८३
पृथुवृत्तनितम्बमण्डलः	९	९०
पृष्ठादिभिः	८	५०
पैत्रमङ्कमधिरुह्य	५	३६
पोप्लूयमाना	१५	६२
पौराङ्गनानां वचनानि	१४	२५
पौरान्सौरान्	१५	१४३
प्रकृतिकल्पित	६	२४
प्रकृतिसिद्धनिरन्तर	६	२२
प्रकृत्या निर्निमेषेण	१५	२३९
प्रगल्भमानकरज-	१५	११३
प्रगे चचाल क्षितिपाल	१०	११०
प्रजार्जुनस्य च शरद्	१५	४८
प्रणिधाय विधिर्व्यधा-	९	४४
प्रणिपत्य पदारविन्द-	१४	१२१
प्रणिपत्य रहोजुषः	९	३
प्रतप्तचामीकरचारु	१२	१०६
प्रतिक्षणं सिद्धि-	७	५८
प्रतिगेहविसारि	२	४०
प्रशमय्य नरेन्द्र	२	८
प्रतिज्ञामाधाय त्रिभुवन	१२	४५
प्रतिदर्शमदर्शनम्	९	५०
प्रतिदिनं स्नपिता	६	७
प्रतिदिनैधित	६	३२
प्रतिदिशमभिसर्पत्	११	५२
प्रतीक्षते स्मान्वहमेव	१४	६९
प्रत्यग्ररोमाञ्चित-	१४	६५
प्रत्ययप्रकृतिभाग	५	६६
प्रत्ययप्रकृतिचञ्चुवाम्	१०	४५
प्रत्यालयं पूर्णघटा-	१४	३
प्रत्युप्तरत्नद्युतिराजि	१४	३१

	सर्गः	श्लोकाः
प्रथमं स्तिमिताद्	११	८२
प्रथम—ऋणविमोक	४	६४
प्रथमपतितभासा चान्द्र-	१६	१०१
प्रदक्षिणं विक्रममाण	१४	७५
प्रदर्श्य तामुत्कलभूमि-	११	१३६
प्रदाय भिक्षामिति	१६	६०
प्रफुल्लपद्मं भ्रमरालि-	१२	६८
प्रभूतभूतप्रियता प्रिया	१४	४९
प्रयाणदूरत्यजताध्व	१०	१०४
प्रलम्बपादसम्बद्ध	१५	१६८
प्रविलोक्य कृतार्थ-	११	९४
प्रसार्य्य कल्लोल-	१५	१०४
प्रस्थानवाञ्छा अपि	१४	२८
प्रस्थितस्य कलधौत	१०	९३
प्रहेतिसन्निर्मितदारुणा-	१४	११५
प्रहेलिकाक्षेपवचो	१४	५०
प्रह्लादभक्तिभर	४	१८
प्रागभावपरिपालनम्	१६	५
प्राचीवारवधूनिशा	१६	१०२
प्राप्तेऽभिषेशणदिने	८	६८
प्राप्नोसि नाकेन पुरं	१४	४३
प्राप्याभिषेकमयमा-	८	३७
प्राप्या सौश्रुतिमातरं	१३	२४
प्रालेयपर्वतगुहासु	८	७६
प्रालेयशैत्यमिषवारित	८	९१
प्रालेयाचलपादकानन	१२	१५५
प्रावृषेण्यघनधीर	१०	९९
प्रासादमध्यं	७	६५
प्रियनन्दनखेलनोत्सुकैः	९	८
प्रियवासवतोषिता-	९	७
प्रियास्य चन्द्रार्चितचारु	१३	४७

	सर्गः	श्लोकाः		सर्गः	श्लोकाः
प्रेक्षमाणा नरवधू	१५	११४	भक्तिरेव हरयेपि रोचते	३	५०
प्रेङ्खोलिताजर्जर-	१०	१०३	भक्तेश्च वक्रमुदितम्	४	२७
प्रौढप्रकारो ज्वलति	१७	२२	भगीरथेनेव मया	१	७
प्रोच्चण्डगर्जित	४	१६	भङ्गश्लेषप्रचुरसमुदय-	१७	१६
फणिपतिभणिति प्रवि-	१७	१७	भद्रासनं समधिरुह्य	८	३०
फाल्गुनाप्रकृत	१	३७	भद्रासनोपरिगतम्	८	३५
फलन्दवलम्	७	३८	भद्रेऽपराध्यति सिते	१३	३७
बदरफलविशालैः	११	५६	भवच्चरित्रम्	७	४०
बहलकार्यवशात्	११	७६	भवतु वृषवधूटि	११	१४
बन्धूकबन्धूर	१५	२५	भवन्तु तावच्छतशः	१२	१४०
बन्धूकबन्धूरराज	१५	३२	भवन्तु मित्राणि बहूनि	१०	१६
बन्धो विमुक्तिश्च	१६	६४	भवि दलसहस्ररोचिषम्	११	८१
बलिविराजित	६	५१	भस्मनो मम पराद्य	१०	७८
बहुतरतमखेदो-	११	१६	भाक्तमर्थमपहाय	३	४४
बहुतिथतिथिपान्त-	११	२३	भागीरथीशम्भुजटा-	१३	४१
बहुभवैर्न भवन्ति	६	२०	भागीरथीव भव	१२	१४१
बहुधान्यभृतालयैः	२	५५	भाग्यञ्जनिर्नृपकुले	८	६९
बहुभिर्बहुभि-	६	५	भाजनं सुजनता	३	२
बहुमीलितपर्वसन्धयः	६	७६	भावं बधान भविलम्	१३	३५
बहिः शिलालेपन	१४	३६	भासा दिनेशस्य दिने	१६	६६
बहुवर्षगुणातिपातिभिः	२	१०	भास्वानयं समुदयन्	८	२४
बाणो रथोवायुत	७	३६	भुक्ता मया बहुविधा	८	५
बालाकरालोलितलौल्य-	१४	६३	भुवः पङ्कं दिवोऽर्घं	१५	२६
बाले विलोकयसि तत्र	१२	१०८	भुवि वसन्त	६	६८
बुधगुरुपदमाप्तुम्	११	३६	भूवण्डमण्डनमिदम्	१	३५
ब्रह्माण्डकोटिघटनाम्	४	२६	भूतिविज्ञापनाप्रीतः	१५	८३
ब्रह्माण्डमण्डलमवैमि	८	७२	भूपतिर्नतनतम्	१०	५०
ब्रह्मोपेन्द्रगिरीशमुख्य-	१७	३३	भूपतिस्वतनयामिति	१०	५१
भक्तचित्रगतपङ्क्ति	५	१७	भूपतेरपि सुता	१०	८६
भक्तिरेव भगवत्	३	४३	भूपतेरुपयमार्थके	१०	६८
भक्तिमार्ग इति	३	४७	भूभर्तुरस्य गुणतः	१२	३३

	सर्गः	श्लोकाः
भूमीतलोच्छ्रितिविधौ	४	१७
भूमीभुजां किमिह	८	६७
भूम्यलभ्यसविधाभिः	१०	५३
भूरिभूतकमलोदया-	३	२४
भोजार्पितञ्चारुवधू-	१४	६४
भोज्याविधूताधरणी	१४	२६
भ्रमरसम्भ्रम	६	६५
भ्रष्टे स्वामिनि वारुणी	१६	१०५
भ्राजन्तेऽस्य यशांसि	१३	२३
[illegible]	१४	३५
भ्रुकुटिचापसुसंहित	६	४८
मञ्जुगुञ्जवलि	१	१९
मणिकुट्टिमचारिणी	९	२६
मत्तोऽपि सौभाग्य-	१४	५३
मदनभूपतिजं व	६	५०
मदमत्तमतङ्गजावली	९	३०
मदमत्तमरालमानिनी	९	९९
मदनकेलिकला	११	७२
मदवनकृतहासा	११	६४
मदनविटपिवेल्लद्	११	११३
मधुकालोपभोग्यम्	१५	२५१
मधुभ्राम्यद्भृङ्गी	१२	१५४
मधुरसौरभवत्	६	७०
मधूकमालाञ्चित-	१२	६
मध्यनिम्न	५	२९
मध्ये समिन्निवसतः	४	३२
मनसा कुटिलेन	११	८४
मनसार्जुनमेव मेनिरे	११	८६
मनुनाऽतनुना	२	२
मन्त्रसंयुत	५	७२
मन्दमन्दचलिताग्नि-	१	३६

	सर्गः	श्लोकाः
मन्दमन्दपरिचालित	३	२२
मन्दमन्दमुपयन्त	५	३२
मन्दाक्रान्ताक्षितिरति	१६	११७
मन्दाक्रान्तातरुणहरिणी	१३	२१
मन्यते शशिकरात्	१०	६१
मन्यसे मदन किम्	१०	७६
मन्ये द्वितीयां	१०	१६
मन्ये भवन्त	८	१३
मन्वाद्युदीरितपथेन	१६	२
मन्वाद्युदीरितपथेन	८	४९
मरुति वाति विलोम-	६	८८
मल्लीमालतिमाधवी	६	९१
मसृणोघुसृणप्रभो	९	७०
मर्हविदत्तं प्रतिराग	७	९७
महाधनानाहतवत्	१४	३२
महाभये	७	४१
महेन्द्रदन्तावलदन्त-	१४	११२
महोनिरस्तमित्रस्य	७	८८
मां सखी शशिकला-	१०	८२
मातापिताऽऽधाय	७	५४
मातृकाभिः	५	५५
माधुर्यधुर्यमथुरा	१२	१५
मानवं वचनमेव	५	७९
मानव्याधिविनाशनाय	१६	१२२
मानितो भूमिपैः	७	९४
माहिष्मतीशः	१४	२९
माहिष्मतीशस्य	१०	४२
मित्रेऽदर्शनताङ्गते	१६	१०४
मित्रेणैकेन दग्धानयम-	१६	११४
मिलन् शीत्कारवदनम्	१५	११०
मिष्टोदके जलनिधौ	१५	१७५

	सर्गः	श्लोकाः
मुक्तालङ्कारमामुक्ता	१५	८०
मुखनिर्जितराजमण्डला-	९	८३
मुखारविन्दै रेतासां	१५	६१
मुख्या सखी चन्द्रकला	१२	२
मुदितसुरभिमाल्यम्	११	३१
मुष्टियुग्ममनुबध्य	५	१४
मूर्धन्यतामेव नयन्	१६	१८
मूलाम्लूना कथमपि	१२	१५२
मृगयते स्म मृगान्	६	६२
मृतसम्भ्रमविभ्रमाश्रस्य	९	१००
मृदुमांसलमंसमुन्नतम्	९	७७
मृदुशाल्मलितूलाद्य	१५	१४७
मेघपृष्ठे महीशक्रम्	१५	१६०
मेघमाले लसन्मेघ-	१५	१४०
मेषो वृषो वावदलग्न-	१४	४६
मौलिसम्मिलित	५	११
मौक्तिकान्त-	५	१३
मौनमाश्रयति वाचितः	५	४५
यच्चिन्तनं हरति	१	४
यज्ञबाहुसमाबध्य	१५	१५३
यज्ञावसाने जनकेन	१४	८८
यज्ञावसाने सहधर्म-	१६	५२
यज्ञीयदीक्षां समधि-	१६	३७
यत्कारणञ्चेतनमास-	१६	७६
यत्तुङ्गसौधशिखराणि	१	१५
यत्प्रमाणमुदितम्	१०	९१
यत्र स्थितानां तरुणी	१	१०
यत्र स्थितानामखिल	१	१६
यत्रानेकगुणा वसन्ति	१७	३०
यथाकथञ्चित्परिमा-	१६	४९
यथागतः	७	४२
यथातथा वा मनसः	१४	१९
यथेच्छमस्मै प्रददौ	१३	३०
यदगारगचन्द्रशालिका	९	१८
यदतीव समुन्नता	९	१६
यदधिष्ठितराजमन्दिरं	९	२३
यदधिष्ठितसुन्दरीगणम्	९	१५
यदनुष्ठितसप्ततन्तुभिः	९	४०
यदपि तात्त्विक	६	१५
यदमलाङ्घ्रिविभक्तमना	६	२१
यदपि सात्त्विकवृत्ति	६	१४
यदपि साहजिकी	६	१६
यदरातिनृपालसुन्दरीम्	९	३८
यदरालकरालरुक्कर-	९	३९
यदापणमहांगणे	१	३३
यदाश्रयात्फल्गुरपीह	१२	८७
यदि च जातु न जातु	६	३९
यदीयकरुणाक्षरी	१६	१
यदुदग्रकृपाणपाणिना	९	३७
यद्भूमिपः प्रकृति	८	६६
यदजस्रविसर्जनाम्बु	९	३६
यद्यस्ति भोज्याकर-	१०	२६
यन्नामवामगुणदाम	१	३
यन्पुरन्दररूप	६	३७
यशोलताजाल	१२	१४६
यस्मादुदग्रचरितानु-	८	५८
यस्मिन् प्रशासति भुवम्	१३	१३
यस्य प्रयाति विक्रांति	८	४८
यस्यावदातगुणराशि	१	५
यातुधानान्सुराबध्यान्	१५	१२१
याज्य किं कुशलमस्ति	३	८
यातेषु जङ्घाकरिकेषु	९	१०९

	सर्गः	श्लोकाः
या दत्तोऽमृतमर्थिने	१६	१२४
यामि निश्चिनु	१०	८५
यावत्प्रकाशयति	४	३१
यावद्वामं प्रकटिता	१५	१०८
यावन्तः क्रोधवन्तः	१५	१२२
युद्धातिथेरर्जुनस्य	१५	१६६
युद्धाशयादेश्य नृपेषु	१४	१०१
युद्धेऽमुना कुलिश-	१३	३६
युद्धे स्वीयञ्च विमुखः	१२	३५
युवचित्तवशाय-	११	९०
युवती युवतास्मरेण	९	१०५
यूनामिहापि बहुल	१२	४२
यूनामुना हरिहरोभय-	१२	५७
येऽप्यर्थवादाः श्रुतिषु	१६	४३
योगप्रभावसम्पन्न	१५	११९
योगशक्तिरपि	३	४८
योगासनं समधिरुह्य	४	४
योगीन्द्रचित्तकृतराग-	४	५
योगे वियोगे	१	३१
योध्यास्तांभोधिकल्पां	१३	१८
यो मातृकागामितया	१६	१५
योऽस्माकदेशे वय एव	१४.	४२
रक्तं समस्तभुवनस्य	४	६
रक्तेन नीलेन	१०	१०६
रजनिचरसयामे	११	२
रजनिरजनिपूर्वम्	११	५
रजसा मलिनाम्बरामुखैः	२	२०
रणे भुजङ्गप्रतिमेव	१६	७४
रणभूमितनूत्यजाम्	२	२१
रणरत्नाद्यमञ्जीरम्	१५	१०९
रतिरभसवशेन	११	२७

	सर्गः	श्लोकाः
रत्नाकरस्समकरश्च	१२	९७
रथाङ्गरूपम्	७	४३
रदनाः फणिवल्लिपर्ण-	९	६९
रममाणा रमणके	१५	१४९
रमणीविवशृन्	२	४६
रमारमणकामेन	१५	२१९
रम्भासम्भृतविभ्रमा	११	११७
रविनिगलननिस्सन्देह	११	४२
रविसमुदयवेला	११	३९
रसातलात्समुद्धृत्य	१५	२११
रसालरसमासाद्य	१५	१३९
रसालसदृशा तत्र	१५	२४३
रसालसालसदृशं	१५	२१
रहभूमिसुराः	२	९
राजन्यशेखरमणिः	८	३१
राजन्वतीक्षितिरियम्	८	७७
राजराजार्चनस्थाने	१५	२३१
राजाधिराजविरुदावली	१६	६२
राज्ञः किलाद्य दयिता	१५	१००
राज्यं समेदमनुरूपतया	८	९०
राज्याभिषेकपद	८	२
राज्याभिषेकपदसंस्मृति	८	२५
राज्याभिषेकसदसीय	८	३८
राज्याभिषेकमनुभूय	८	१९
राधराधमधा	७	७३
रामाभिख्या	१	४४
रिङ्गमाणमजिरे	५	४३
रुचमाप तदा तदासनम्	११	७९
रुचिवर्गविवादशालिनः	९	९३
रुचिहीनसुपीनमीनतः	९	६३
रुरुचेतमनोरमापि	११	८३

	सर्गः	श्लोकाः
बरुचिरकरेऽधो	४	५५
रूपं वयोऽप्यभिनवम्	८	८३
ोमाञ्चितनवतृणैः	१५	१४
ोचनारचितचारु	५	३१
ोमाञ्चकञ्चुकित-	१३	४९
ीरवाजिनवृतः	५	६०
क्ष्मीपतीश्वरविरञ्चि	१०	१
क्ष्मीपयोधरधरा	४	१५
क्ष्मीर्निसर्गतरला	८	५१
ब्धपालनविद्	७	८२
ब्धापि विस्मृतिमलम्	८	२६
भ्यं समस्तम्	७	४४
लन्तिका चारुगले	१४	५५
ालयन्नुरसि	५	३०
ीलयालयबलिम्	७	६३
ुप्तालङ्करणं वाभिः	१५	७६
लितललिततारा	११	२६
ोमप्रायान्प्रचुररजसः	१७	२३
क्त्राम्बुजं श्रयति	१२	९९
टं विधित्सन्मुनिः	१६	१७
दनं सदनं सुरोचिषा-	९	४८
न्ति तन्नित्यसुख-	१६	९१
न्तीमिति तामाह	१५	९७
ुवरद्वन्द्वमिदम्	१४	६८
ुवराक्षीणिपरस्प-	१४	७४
ुवरालोकनसत्त्व-	१४	७
ीयकाय भृङ्गाय	१५	९
ारुजनमानन्द	७	९०
ीकृत्य विवस्वन्तम्	१५	२३
षि तस्य	६	८
गभुवि समीताम्	११	११५

	सर्गः	श्लोकाः
वरदं विपुलस्थितो	९	७८
वरभूतोथ कुहू-	६	५९
वरवीरपरस्मेर	७	८३
वरस्य तस्याः शिरसि	१४	७९
वरुणोऽतरुणो	११	१०२
वर्णयामि तव किम्	३	३८
वर्णाश्रमाचारविधान-	१६	९६
वर्षन्ति तत्र विबुधाः	८	१९
वर्षसेकमुपधाव	३	४१
वर्षाणां शतमास्त चैष	१३	२५
वर्षाभिषेकमधिगम्य	८	१४
वसुगर्भविदर्भपत्तना-	११	८९
वसुदानादिदेशान्	१५	१५६
वहमानमुवाह	११	१०३
वह्निस्वरूपेण पपाच	१६	८
वाहिनीशतसेव्येऽपि	१५	१०६
वाङ्मात्रलभ्य	४	१३
वाच्यं कीर्तिसुधालिते	१२	८९
वाजिराजिखुरभिन्न	१०	९६
वाजिरूपहरिणोदितम्	५	६९
वाञ्छास्ति चेत्पश्य	१२	१२८
वाटश्च भृङ्गाटक-	१६	३२
वात्स्यायनादि	१५	११५
वार्धक्योऽपि	३	१५
वामदेवोत्तुङ्गशृङ्गम्	१५	१४९
वायुरोधपरो धीरः	७	९८
वाराणसीति गदिता	१२	४०
वासो गुणानाम्	७	४५
वासरैः कतिपयैः	५	५४
विकचकेतकधूलि	६	६४
विज्ञासि विज्ञाप्यमतः	१२	८६

	सर्गः	श्लोकाः
विगते क्षितिपाल	२	४२
विगाह्य दुग्धसरसि	१५	२४५
विचित्रचंत्रप्रारम्भे	१५	२४३
विच्छिन्नशास्त्रार्थकलां	१४	११७
विजित्य सर्वान्नृपतिन्स	१४	१०२
विटपानम्भितावासी	१५	८४
वितत्य पक्षानूत्यन्तो	१५	२८
विदर्भजाकूतमुहूर्तनुम्ना	१२	६१
विदर्भभूमुवा लक्ष्याः	१५	६६
विदर्भसिन्धोरुदिता	१२	३
विदिगीशेश्वर-	११	१०५
विद्या कुशेशयवनीचर-	१७	१
विद्यालतासमवलम्ब	८	१८
विद्युद्विलसितम्	१५	३८
विद्रुताधिरधिना	१०	६५
विधातृसन्दिष्ट	१०	३९
विधिना कृतवीर्यसूनवे	११	९८
विधिना निरमायि	९	४१
विधिरपि प्रसमीक्ष्य	६	४४
विधुकान्तशिलाभि-	९	१९
विधुतोरुयुगैः	९	१३
विधुमण्डलतः सुधां	९	५१
विध्युक्तपूर्वाङ्गविधि	१४	३०
विपुलकुचभरेणा-	११	१७
विपुलतलनितम्बा	११	२५
विप्राननाग्निहुतनृप-	१२	७३
विबुधा न सुधा	२	१३
विबुधवारवधू	६	८६
विबुधा शिवशक्रमुख्यका	२	११
विमलवारिभृतः	६	९
विमलविपुलमुक्ता-	११	११४
विमायमेनामनुमाय	१३	६
विमुक्तिलक्ष्मी	१२	५८
विरमति रजनीयम्	११	४
विराजमानः	७	९१
विराजो राजायं भवति	१६	११९
विलसत्कमलैः	२	५४
विलसत्करवीरेऽभूत्	१५	४७
विलसद्धीरकवितम्	१५	१९४
विलेसु तद्यशः	७	८७
विलोलकल्लोलसमु	१	१२
विलोकयन्तीभि-	१०	१०५
विलोकयेति ध्रुवमी-	१४	८४
विवर्तमानञ्जगदीश्वरे	१६	८९
विविधदेशविदर्भमही	११	७७
विविधवारवधूवदनो-	११	७३
विविधसुरतबन्धा-	११	१६
विवाहशोभाकर	१४	६
विशदितभुवनान्ता	११	३४
विशन्स तस्याध्वर-	१६	३४
विशालगृहपङ्क्ति	१	३२
विशालभानां शलभाः	१६	२०
विशालरथ्यापि पुरी	१०	१०८
विशालवहं विलसत्	१५	४६
विशालशाटीं परिधाय	१४	१०
विशालेऽपि च वाग्जाले	१५	२०८
विशेषविज्ञानविधान-	१४	२०
विश्वेश्वरस्य नगरी	१२	३७
विषमबाणसितातप-	६	६९
विस्तीर्णवत्या	१२	६७
विहरन्त्ववलम्बनो	९	११
विहाय वैहायसदुर्लभम्	१४	९८

	सर्गः	श्लोकाः
विहारमन्दिरं देवः	१५	२४१
विहृत्य कल्पजलधौ	१५	२३८
वृणोति सा तं पुरुषम्	१०	३१
वृन्दावने सुरभिसौरभ	१२	२२
वेत्तुश्च वेद्यस्य विदो-	१६	६७
वेदकाननतले	५	७०
वेदमातरमवाप्य	५	६१
वैकुण्ठलोकक्कत	४	१४
वैदर्भदर्भाग्रमतेरसुता ते	१०	३०
वैन्यसच्चरितसैन्य	३	६
व्यजनचालननिर्गत-	११	६६
व्यञ्जनाश्रितविचित्र-	५	६
व्यतीत्य शारदबिना-	१५	१३३
व्यवसितमिति पैत्रः	८	६६
व्याहरन्तीमिति प्राह	१५	६५
व्यालोलहारावलि	१४	३३
व्रजसि किल वरीतुम्	११	६०
व्रणितदशनवासा	११	२८
शक्तिर्न भिन्ना सम-	१६	७६
शतपथपथपान्थैः	४	६१
शब्दप्रपञ्चरसिकाः	८	८६
शमनोऽधिकृतः	११	१००
शम्भुनेत्रदहने	१०	७३
शाटीं विनीविम्बिरधत्	१५	६४
शारदाम्बुज	५	५२
शारदेशारदेवाति	१५	३५
शाला विशाला	१०	१७
शाल्मलिप्रस्फुत्तूल-	१५	१४५
शाल्योदनम्मोदनमि-	१४	६१
शास्ता सुराणाम्	७	४६
शास्त्रेण यान्ति विनयम्	८	६५

	सर्गः	श्लोकाः
शिक्षयास्य मुखवास	५	७३
शिखराग्रदन्तीपदाम्बुजे	६	६८
शिरः स्पृशं जह्नुसुतां	१	११
शिरोऽग्रभागे	७	५५
शिवप्रीतिकरेणात्र	१५	१८६
शिविकासनमाश्रिता	११	६२
शिशुता युवता च	६	१०४
शिशुरेव जगत्त्रयी	६	४७
शिष्टैर्विशिष्टैः	१	२३
शीलं यथा सतत	८	६
शुकं यथा गृह्यकमाप्त-	१४	११८
शुकतुण्डमदोमुखाम्बुजम्	६	६८
शुकमुखीन्वशिनोऽपि	६	६३
शुचिमासविजृम्भिते	६	२०
शुचिरागतभर्तारं	१५	३
शुचिसरोत्तर	६	६
शुद्धस्य मुक्तस्य	१६	१३
शुद्धान्तनारी-	१४	३४
शुद्धान्तप्रणयप्रचार-	६	११३
शुद्धान्तसहितोऽप्येषः	१५	५२
शूराद्बिभेत्युपहसत्यपि	८	७३
शूरोऽपि राजकर-	१२	६३
शूरोऽपि नो कुवलयम्	१२	६४
भृङ्गनेत्राः भृङ्ग-	१५	७१
शृङ्गाराम्भोधिमध्यो	१६	१०६
शौरीं प्रभामनुदिनम्	१२	६५
श्रीकालिदासभवभूति-	१७	३२
श्रीताराचरणाम्भोज	१५	१
श्रीमत्कूर्मधरा-	१	४६
श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्र	३	६२
श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्र	४	७५

	सर्गः	श्लोकाः
श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्र	५	८४
श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसति	६	९३
श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसति	७	१००
श्रीमत्कूर्मधरा	८	१०२
श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसति	९	११४
श्रीमत्कूर्मधरा-	१०	११९
श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्र	११	१२१
श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्र	१२	१५८
श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्र-	१३	५५
श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्र-	१४	१२४
श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्र-	१५	२६९
श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्र	१६	१२६
श्रीललाटगत	३	२०
श्रीहरेरभिधया घटिताख्यं	३	३९
श्रीहरेर्जयरवम्	३	३१
श्रीहर्षकाव्यमिव	१	३४
श्रुतितदङ्गकृतम्	६	१७
श्रुतिप्रसिद्धा विविधा-	१६	८०
श्रुतिरेव हि तच्छ्रुती	९	६४
श्रुतिशिरसि निरूढम्	११	५४
श्रुतिस्मृतिप्रोक्तवि-	१४	६३
श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रति-	१६	८१
श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रतिबो-	१६	९३
श्रुतैव सा चन्दिरचारु-	१०	९
श्रुत्यप्रमाणत्वकरो हि	१६	४२
श्रुत्वा गुरोर्गिरमिमाम्	८	२३
श्रुत्वार्जुननीयविहा-	१४	१०७
श्रुत्वा समागतममुम्	१०	११४
श्रुत्वाऽन्नपाणामधिपः	१४	१०९
श्रूयतां क्षितिपते	३	३०
श्रेयोऽभिरन्यैर्जल-	१६	९८

	सर्गः	श्लोकाः
श्रौतान्स्मृतिस्थानपि	१६	५४
षट्कर्मनिर्णिक्त	७	४७
षाड्गुण्यगुण्यनृपकार्य	८	८४
षष्ठे दिने तस्य	५	५
संख्यामसंख्यात्	५	८२
संख्यावतां सांख्य	१	३०
संवेक्षितकुम्भिकुञ्ज-	१७	३४
संबिभ्रतो जातनयोश्च	१७	२४
संवेशमागतवती	४	४६
संशान्तकामदमुना	१२	२१
संसारतापपरितप्तः	४	८
संसारसिन्धुतरणे	८	९२
संसारिणां कापथगामि-	४	७
संकारमासाद्य	५	१
संस्कारलग्ना कवरी-	१४	९
सकलं विकलं	१५	२०
स कृती प्रकृतीः	२	१७
सखीजनासञ्जित-	१४	५८
सखीमुखोत्थां	१२	२८
स गतस्सकविना	५	५६
सङ्गतास्तेन	७	७९
सङ्गत्य तेन विनयेन	१०	११५
सजलश्च तदाननं समम्	९	५७
सज्जन्यजन्यकमला	८	२०
सतस्सदुत्पत्तिरितीह	१६	७७
सतिलकं वनराजिवधू	६	५५
सत्यलोकादयो लोका	१५	२०६
सत्यं वरोऽयं पुरुषो-	१४	१८
सत्रयतास्तत्र जना	१५	१६७
सत्यस्सत्यव्रतिनासन्	१५	२३७
स त्रयीमपि पुनः	५	६७

	सर्गः	श्लोकाः
सत्सूक्तिपीयूषमञ्जरीं	१२	४
सदम्भ ◌ पङ्कमालिन्यं	१५	१२
सदशास्य दशास्य दुर्द-	१४	१२३
सदाग्रहवती चान्त्या	१५	१९३
सद्हृद्यपद्या सुपदा	१०	८
स निखिलात्मनि	६	७९
सन्तः पुरूषार्थचतुष्टयं	१६	९०
सन्ततानुसृत	३	३३
सन्तस्सदैव कटुवन्त	१	८
सन्तु चोढबलयः	३	४२
सन्त्येव भूमिवलये	१	१८
सन्दिग्धे विषयेऽपि	१७	९
सन्नद्धमागतं वीक्ष्य	१५	११८
सन्निवर्त्य पुरसत्क्रिया	१०	५५
सन्मङ्गल्यविधावधान-	१५	२६८
सपौर्णमासपरिपूर्ण-	१६	४४
सप्तर्षिहस्तगत	४	४८
सप्तार्णव...मेखलनस्य	१६	२२
स भाति स्मरणम्	७	७६
सभासमानश्च	७	९२
समन्तादुत्तालैर्जयज-	१३	५४
समधिरुह्य मनोरथ	६	८४
समपहाय तदीयतपः	६	३३
समभवदभवार्थम्	४	६२
समयो विनयोदयोदयः	२	४
समागतमिमं श्रुत्वा	१५	२६६
समरे विजितान्	२	४१
समलङ्कुरुते स्म	११	८०
समानयन्मान्यजनम्	७	६६
समाने जन्यत्वेऽप्युपकृ-	१६	१२१
समानेन समानेन	१५	१९
समानयन्दैन्यवनम्	७	६७
समाप्तवर्णिव्रतम्	७	४८
समायुक्तशरन्नव्य	१५	४३
समायुतायुषस्तत्र	१५	२१४
समाश्लिष्टकुचेष्टञ्च	१५	१२४
समुद्गता चन्द्रकला	१२	७७
समुद्रकेलिस्वच्छन्द	१५	११७
समुद्रादुत्पन्नास्सुरसुर-	१६	१२०
समुपजय्य गृहीत	६	४७
समुपेत्य वनं तपो-	२	५७
सम्पद्गुणे न च गुणे	४	३०
सम्पन्नभोगसुभगान्	१२	१९
सम्प्राप्यानारते जन्म	१५	२०३
सम्प्रेक्ष्य तं शशिकला	१२	१२
सम्प्रेर्यमाणोत्कतया	१३	५
सम्भारान्भानुभासः	७	९९
सरभसं समुदस्त	६	८१
सरलकरविसारः	११	५०
सरसि सरसफुल्लाम्	४	५७
सरसि साधु निमज्य	६	५
सरसीरसपूरितैव सा	९	८१
सरस्वती लास्यकला	७	५७
सरस्वतीस्थानमुदार-	१२	१२४
सरिदीश्वर	२	३०
सरोजकोशाभमुरोज-	१४	८०
सर्वज्ञोऽपुंविकलमदधा-	१६	११६
सर्वशः कुशलमस्ति	३	१४
सर्वाम्महीम्प्रोषति	१६	५९
सवाजपेयं लसवाज	१६	४५
सविधेऽस्ति पयोधरो-	९	८६
सविशेषं वपुस्तासाम्	१५	७५

	सर्गः	श्लोकाः
स विश्वजिद्विश्वजिता	१६	४६
स शुचिवानिति	१०	८७
सहते नैव भूतानि	१५	२२७
सहमुनिरयमेत्य	८	६८
सहस्रकरजातेन	१५	३४
सहस्रकरमोजसा	१३	३३
सहस्रबाहुना तेन	१५	६६
सहस्रबाहोरेतस्य	१५	६०
सा गर्भसंस्कृतिमवाप्य	४	५१
सा गुर्विणी गुरुतरम्	४	४०
सातिचीर्णतपसोऽथ	३	५६
सा त्वं प्राप्य भवांश्च	६	११२
सा त्रयीरहतनू	५	६५
सा त्रिवर्गपरिपूर्ति	३	१८
सा धुर्य्यचामीकरभोर	१०	१११
सानिरस्य नृपचित्त-	३	५७
सापेक्षयोर्योग्य	१०	२२
सा भोगभूमिरुदिता	१२	२४
सा मयीवविधृता	१०	६४
सामालयं शालय-	१२	१०३
सा रतिरत्न सती	१०	७१
सारसाररसा	७	७०
सारसारावसरसाम्	१५	३१
सारस्वतरसोत्तुङ्ग	१५	१४६
सार्जुनेन मनसा	१०	६३
सार्व्वस्समां सर्पारि-	१४	६२
सा शारदाहार	७	८०
सा शारदीव रजनी	४	४५
सा सखीमुखविनिःसृत-	१०	६६
सा सीताभ्मता	७	७४
सा स्थूललक्षस्य	१०	११२
साहित्यशास्त्रविदुषि	८	६४
सिञ्जमञ्जीरकाञ्ची	६	६०
सितासितसरिद्भेद	१५	२६४
सिद्धिर्बुद्धिमतां वरो.	१३	२६
सिन्दूरिवन्दुर्विजया-	१४	६०
सीतां समीतां मुनिभिः	१५	२२४
सीमन्तपुंसवन-	४	५०
सुतं युवानं समभूमि	७	६६
सुता वरान्वेषणविन्न	१०	२८
सुतीक्ष्णकौशेयक	१२	५०
सुतुष्टसप्रान्त	७	६८
सुधाम्भोधेर्जन्म त्रितय-	१६	११८
सुधासमं शर्करयान्वि-	१४	३६
सुपर्वगेहावलि	१	४३
सुभद्रवर्षे सावित्री	१५	१४१
सुमनो गणनिर्मुक्त	१५	१३२
सुरतरुस्सुरतार्थिसुरे-	६	७२
सुरताभोगसिध्यर्थ-	१५	१२६
सुररतोत्सवदैवत	६	७७
सुरपतिसदनम्	११	७
सुरभिसमयलक्ष्मी	१३	५०
सुरभिसौरभ	६	४६
सुरसेव्यो गिरीशोऽयं	१५	२००
सुरार्णवोच्चलद्वीचि-	१५	१५१
सुरालयोऽप्यतिशुचिः	१५	१६७
सुरावासापि सुमनः	१५	१६२
सुवंशजाता सरला	१०	१३
सुशीलतासूभि-	१	१४
सूर्यस्पन्दनचक्राङ्कः	१५	१७३
सेवानुरक्तजनता	४	४४
सोऽचिरेण समुपेत्य	१०	८८

	सर्गः	श्लोकाः
सोमदैवतके तत्र	१५	१५२
सोमसोदरमनीश्वराम्बुदे	३	५४
सोऽयं काण्डविखण्डिता-	१२	१३२
सौधं विवेश	७	६४
सौन्दर्यसागर-	४	४२
सौपर्णास्त्रप्रयोगेण	१५	१३०
स्तवकभारनता	६	५६
स्थाने कृतव्याकरणः	१६	१६
स्थितवति पुरतोऽपि	६	३५
स्थिराभवास्येव पदा-	१४	८१
स्नात्वा कलिन्दतनया-	१२	२५
स्नात्वा प्रभातसमये	१२	३८
स्नात्वाऽभयायाम्	१५	१६३
स्नेहं वितन्वन्	१६	९
स्फटिकाश्मनलेषु	९	२७
स्फाटिकोपल-	५	३९
स्फुरति चेतसि	६	१८
स्फुरच्चन्द्रकला	१५	३०
स्मराम्यहं तत्पुरतोऽनु-	१६	८७
स्मितोत्तरं भाषितम्	१६	११
स्मेरैर्मुखाब्जैस्स	१०	१०७
स्यात्सम्भावनयाप्रभूत-	१६	११०
स्रवन्तीशशतशोऽभ्यर्णे	१५	१०५
स्वप्नान्निमान्नरपतिः	४	४९
स्वयमालूयपुष्पाणि	१५	८९
स्वयम्प्रदत्ताञ्जनका-	१४	७८
स्वयंवरे सर्वनृपान्	१०	४३

	सर्गः	श्लोकाः
स्वर्गशेषस्थलीमेताम्	१५	२१६
स्वर्णाद्रिचन्दनधरान्तर-	१३	१९
स्वर्णदीपरिसरे	१०	६९
स्वल्पमेतदवनीतलम्	१०	९७
स्वायत्तचेतसां तासाम्	१५	९०
स्वार्थसंग्रह-	३	४५
स्त्रावासा द्वीपखण्डेक्षा	१५	१८८
स्वोदारदाररुचि	८	१४
हंसहासाकाशवासा-	१५	४९
हयमेधमुखैः	२	१४
हरलोचनवह्निकीलया	९	६०
हरलोचनवह्नितापिता	९	८४
हरिणीनयनेन	९	१२
हरितपत्रमयी दीर्वा	१५	४०
हरितरिद्वभौ तुल्यम्	१५	३३
हर्षमित्रमवलम्ब्य	१०	४७
हर्षादसौ यादवपूज्यः	७	४९
हस्तं विहाय तव	८	५६
हस्तस्थापितशङ्खपद्म	१२	४४
हारचारिस्सुहारि	३	२९
हारचारिमहरस्मिता-	५	२५
हित्वा दैत्यरिपो	१२	१३०
हिरण्यरेतसैकेन	१५	१५५
हूति हूतिमति याति	५	४४
हेमाद्रिरेव धरणीधर-	१२	९८
हेमाद्रिभृङ्गमिव तुङ्ग-	१६	६३
हैमनः पवमानो भुवि	१५	१८५

परिशिष्ट १०

कार्तवीर्योदयमहाकाव्य सम्पादन गर्दा सहयोग लिइएका

ग्रन्थसूची

अप्रकाशित पाण्डुलिपिहरूबाट

१.	त्रिपुरसुन्दरीपद्धति	प्रेमनिधि पन्त	रा. अ. काठमाडौं
२.	प्रायश्चित्तप्रदीप	,, ,,	,, ,, ,,
३.	शिवताण्डवमल्लादर्श	,, ,,	आफैसँग छ।
४.	पृथ्वीप्रेमोदय	,, ,,	बागलुङ मूलपानी।
५.	धर्मतत्त्व	,, ,,	ओखलढुङ्गा।
६.	नैषधीय क्रोडपत्र	सुकृतिदत्त पन्त	आफैसँग छ।
७.	वे. प. संक्षिप्तार्थदीपिका	रा. शिवराम पन्त	,,
८.	व्रीह्याद्यष्टकसूत्रवृत्ति	सुकृतिदत्त पन्त	रा. अ. काठमाडौं।
९.	शेखरक्रोडपत्र	,, ,,	,, ,, ,,
१०.	शक्तिवादक्रोडपत्र	,, ,,	,, ,, ,,
११.	कार्तवीर्योदय	,, ,,	आफैसँग छ।
१२.	पर्वते राजवंशावली	स्व. मोहनबहादुर मल्ल	बागलुङ मल्तान।
१३.	पन्तहरूको वंशावली	वीरशाली पन्त खलक	बागलुङ गैरीधारा।
१४.	शिलालेख	वलेवा लक्ष्मीनारायण मन्दिर,	बागलुङ।
१५.	ताम्रपत्र	राजा कीर्तिबम मल्लको दानराज योगराज पन्त	मूलपानी
१६.	आख्यातवादटिप्पणी	लक्ष्मीरमण पन्त	बागलुङ गैरी गाउँ।
१७.	भक्तिस्वरूप ब्रह्मतत्त्व मीमांसा स्वरूपसिद्धान्तमुक्तावली	वीरशाली पन्त	कलाधारी बगैंचा वृन्दावन।
१८.	कार्तवीर्यस्तोत्रको टिप्पणी	पद्मपाणिधरासुर	बागलुङ ओखलढुङ्गा।
१९.	रसमञ्जरीको टिप्पणी	देवीप्रसाद पन्त	,, ,,
२०.	मुद्राराक्षसको व्याख्या टिप्पणी	गङ्गाराम शर्मा	मल्लाज बागलुङ।
२१.	तारार्चनकल्पवल्लीको टिप्पणी	धरणीधर सुधी	गैरीगाउँ बागलुङ।
२२.	लक्ष्यदर्शिका	म. म. वाचस्पति पन्त	रा. अ. काठमाडौं।
२३.	दीर्घदर्शिका	वै. जयदेव पन्त	रा. अ. ,,

माहिष्मतीमा प्राप्त अप्रकाशित हस्तलिखित ग्रन्थहरू

१. कार्तवीर्यार्जुनकवच (उड्डामरतन्त्रोक्त)
२. कार्तवीर्यार्जुनलघुकवच
३. कार्तवीर्यार्जुनपञ्जरस्तोत्र (वि. सं. १८२७ मा लिपि गरेको)
४. कार्तवीर्यसहस्रनामस्तोत्र (वि. सं. १७४२ मा सारेको)
५. कार्तवीर्यसहस्रनाम (उमामहेश्वरोक्त)
६. कार्तवीर्यार्जुनसहस्रनामस्तोत्र
७. कार्तवीर्यदीपदानविधानम् (वि. सं. १९२६ मा सारेको)
८. कार्तवीर्यार्जुमन्त्ररहस्य
९. कार्तवीर्यपट (वि. सं. १९६४ मा बम्बईबाट प्रकाशित)
१०. पद्मपुराणोक्तकार्तवीर्यार्जुनस्तोत्र
११. कार्तवीर्यप्रयोगः (वि. सं. १८२६ मा सारेको)
१२. कार्तवीर्यपताका (सुदर्शनसंहिता–उत्तरखण्ड ११ पटलान्त)
१३. माहिष्मतीमाहात्म्य (वायुपुराणान्तर्गत वि. सं. १९५७ मा सारेको)
१४. रेवामहात्म्य (स्कन्दपुराणान्तर्गत)
१५. रेवामहात्म्य (वायुपुराणान्तर्गत)
१६. नर्मदारहस्य

उपर्युक्त टीका, टिप्पणी, ग्रन्थ आदिबाट मैले भूमिकामा सहयोग लिएको छु। यी सामग्रीहरू जुटाउनमा सहयोग दिने मेरा आत्मीय सज्जनहरूलाई हार्दिक धन्यवाद छ ।

प्रकाशित ग्रन्थहरूबाट सहयोग

१. महाभारत	व्यास	सातवलेकर प्रकाशन औंधा
२. विष्णुपुराण	पराशर	गीताप्रेस गोरखपुर
३. श्रीमद्भागवतपुराण	व्यास	
४. वाल्मीकिरामायण	वाल्मीकि	,, ,,
५. उड्डामरेश्वरतन्त्र	अनिश्चित	,, ,,
६. एकावली		
७. अलङ्कारकोष	म. म. डा. अवस्थी	इन्दुप्रकाशन दिल्ली

८. ध्वन्यालोक	आनन्दवर्धन	वाराणसी
९. रसगङ्गाधर	प. रा. जगन्नाथ	”
१०. साहित्यदर्पण	विश्वनाथ महापात्र	”
११. काव्यप्रकाश	मम्मटाचार्य	”
१२. अमरकोष	अमरसिंह	”
१३. नैषधमहाकाव्य	श्रीहर्ष	”
१४. सिद्धान्तकौमुदी	भट्टोजिदीक्षित	”
१५. महाभाष्य	पतञ्जलि	”
१६. वाक्यपदीय	भर्तृहरि	”
१७. कारकावली समासावली	जयदेवपन्त	खेमराज बम्बई महाराष्ट्र
१८. पारस्करगृह्यसूत्र		
१९. हिन्दीविश्वकोष		नागरीप्रचारिणीसभा वाराणसी
२०. तैत्तिरीयोपनिषद्		
२१. छान्दोग्योपनिषद्		
२२. पुराणानां काव्यरूपताया विवेचनम्	डा. रामप्रताप वेदालङ्कार	जम्बू
२३. श्रीभगवद्भक्तिरसायन-	मधुसूदन सरस्वती	वाराणसी २०३३
२४. ऋग्वेदसंहिता	सातवलेकर सम्पादित	
२५. वेदान्तनयभूषण	स्वयम्प्रकाशानन्द	विश्वनाथगली वाराणसी १९८६
२६. मधुपर्क	वर्ष ७ अङ्क १	वि. सं. २०३१ काठमाडौं
२७. कात्यायनश्रौतसूत्र	कात्यायन	
२८. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका	सायणाचार्य	बम्बई संस्करण

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान